Claude CAHEN

İSLAMİYET

DOĞUŞUNDAN OSMANLI DEVLETİNİN KURULUŞUNA KADAR

bilgi yayınevi

Claude CAHEN • İSLAMİYET

BİLGİ YAYINLARI/ÖZEL DİZİ 26

ISBN 975-494-180-7
90.06. Y 0105. 0259

Birinci Basım
Ağustos 1990

BİLGİ YAYINEVİ
Meşrutiyet Cad. 46/A
Telf 131 81 22 131 16 65 134 12 71
Telefax 131 77 58
Yenişehir Ankara

CLAUDE CAHEN

Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar

İSLAMİYET

Türkçesi Esat Nermi Erendor

kapak düzeni fahri karagözoğlu

İÇİNDEKİLER

Çevirenin Önsözü 7
Giriş 9

1– MÜSLÜMANLIKTAN ÖNCE ARAPLAR 11
2– MUHAMMET 15
3– ARAP-İSLAM İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞU 22
4– EMEVİLER ZAMANI (661-750) 35
5– VIII. YÜZYILIN ORTASINDAKİ GELİŞMELER VE ABBASİ DEVRİMİ 53
6– ABBASİLERİN İLK YÜZYILI 65
7– YENİ BİR KÜLTÜRÜN YÜKSELİŞİ 117
8– KLASİK İSLAM DÜNYASINDA TOPLUM VE EKONOMİ (VIII.-XI. Yüzyıl) 130
1– Sosyal Yapının Ana Çizgileri 130
2– Kırsal Kesim Ekonomisi 139
3– Kentlerde Toplum Yaşamı ve Ekonomi 153
4– Ülkeler Arası Ticaret 170
9– ORDU İLE IX. YÜZYILIN ORTASINDAN X. YÜZYILIN ORTASINA KADAR SİYASAL-SOSYAL DEĞİŞİMLER 188
10– IX. YÜZYILIN ORTALARINDAN X. YÜZYILIN ORTALARINA KADAR SİYASAL-DİNSEL HAREKETLERİN GELİŞİMİ 197
11– İSLAM DÜNYASININ SİYASAL PARÇALANIŞI 212
1– Batı 212
2– İran, Orta Asya ve Irak 221
3– (Irak Dışında) Arap Asyası 238
4– Mısır 243
12– KLASİK İSLAMİYETİN KÜLTÜREL DORUĞU (IX. YÜZYILIN ORTASINDAN XI. YÜZYILIN ORTASINA KADAR) 252
13– YENİ DEVLETLER VE XI. YÜZYILDAN XIII. YÜZYILA KADAR YENİ GELİŞMELER 266
14– MOĞOLLARDAN OSMANLILARA 296

SONSÖZ 314
HALİFELERİN VE İMAMLARIN LİSTESİ 316
İSLAM TARİHİ KRONOLOJİSİ 321

CLAUDE CAHEN

1909'da Paris'te doğdu. Sorbonne Üniversitesi Yüksek Öğretmen Okulu'nda ve Doğu Dilleri Okulu'nda tarih ve Önasya dilleri öğrenimi gördü. 1932'de yükseköğrenim kurumlarında öğretim üyesi olma hakkını veren sınavı başardı, 1940'ta edebiyat doktoru oldu. 1945-1959 arasında Strasbourg Üniversitesi'nde, 1959'dan sonra Sorbonne Üniversitesi'nde profesör olarak çalıştı. 1967'de konuk profesör olarak Michigan Üniversitesi'nde bulundu.

Profesör Cahen'in ilk eserleri arasında özellikle şunlar önemlidir: **Normanlar İtalyasında Feodal Rejim** (1940); **Haçlılar Döneminde Kuzey Suriye** (1940).

Savaştan sonra Haçlı Seferleri konusunu incelemeyi sürdürmekle birlikte, çalışmasını öncelikle İslam tarihi, özellikle de İslamiyetin ekonomisi üzerinde yoğunlaştırdı. "Genel Uygarlık Tarihi"nin İslamiyetle ilgili çeşitli bölümlerini (1953) ve "Haçlılar Tarihi"nin birkaç bölümünü yazdı (1955 ve 1962).

J. Sauvaget'nin **Müslüman Doğunun Tarihine Giriş** adlı ünlü eserini gözden geçirip birçok yerini yeniden yazarak 1963'te yayımladı.

Profesör Cahen, **Ortaçağda Müslüman Asya'da Halk Hareketleri ve Bağımsız Kentler** (1959), **Ortaçağda Mısır Limanlarında Ticaret ve Gümrükler** (1965) adlı eserlerin yazarıdır. Ayrıca "Revue Historique", "Le Moyen Age", "Arabica", "Journal Asiatique", "Bulletin de l'institut Français D'Etudes Oriantales de Damas" dergilerinde makaleleri yayımlanmıştır. İslam Ansiklopedisinin birçok maddesini yazmıştır.

1968'de yazdığı, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler** adlı eseri Türkçeye çevrilen Claude Cahen, 1945'te Edebiyat Akademisinin ödülünü almıştır.

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Bu eser bir özetlemedir, dev bir özet. Bu bakımdan dikkatle okunması gerekiyor; çünkü her paragrafının, her cümlesinin ayrı bir önemi vardır. Kimi yerde başlıbaşına bir bölüm olabilecek bir konu, sadece bir cümleyle ifade edilmektedir. İslamiyeti, doğuşundan İstanbul'un fethine kadar geçen sekiz yüzyıllık zaman kesiti içinde dinsel, siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel bütün yanlarıyla aniatmayı amaçlayan bu eserde daha ilk sayfalardan itibaren, ele aldığı konuyu çok iyi bilen bir yazar kişiliğiyle karşılaşmaktayız. Ayrıca bu yazar, yine konuyu çok iyi bilmesinden kaynaklanan bir tutumla, başarılı nesnel değerlendirmeler yapmaktadır. Bu değerlendirmelerde kimi zaman İslam tarihinin değişik nitelikteki olaylarıyla Avrupa tarihinin olayları arasında benzerlikler aramakta, paralellikler kurmakta, kurabilmektedir. Bu da, eseri biraz daha ilginç kılmaktadır.

Eserin bir başka özelliği de, İslam kültür çerçevesi dışında, üstelik bu kültüre değişik önyargılarla bakan bir ortamda yetişmiş bir Avrupalı tarafından yazılmış olmasıdır. Böyle oluşu da, İslam tarihine ilişkin olayları, ülkemizde alışılagelmiş görüşlerden farklı biçimde değerlendirmesini sağlıyor. Okuyucu, bu nitelikte değerlendirmeleri okurken, yazarın tam bir bilim adamı serinkanlılığıyla, her şeyi hak ettiği yere yerleştirdiğini görecektir.

Yazar ayrıca, Avrupalılarda, İslam-Türk tarihine ilişkin birçok yanlış anlamayı, yanlış yorumu, yanlış izlenimi ve değerlendirmeyi de belirtip bunları düzeltiyor. Kitabın bir başka ilginç yanı da burasıdır.

Yazarın değerlendirmelerinden bazısı, tarih olaylarını, tek yanlı, coşkulu dille, coşturma amacıyla yazılmış kitaplardan okumaya alışmış bazı okuyucuyu hoşnut etmeyebilir. Ne var ki kimi yerde de aynı okuyucu, bazı değerlendirmeleri alkışlamak isteyecektir. Ne küsmek, ne alkışlamak... Tarih olaylarını değerlendirmede bu ikisine de yer verilmemelidir. Yazar, bu kitapta bunu yapmıştır. Okuyucu, sağduyulu bir serinkanlılıkla, onun değer yargılarını anlamaya çalışırsa, kelimenin en geniş anlamıyla gerçek bir bilim adamı karşısında bulunduğunu anlayacak, yazarı daha çok takdir edecektir.

Asıl amacı İslam tarih ve kültürünü, genellikle bundan hiç haberi bulunmayan Avrupalı okuyucuya öğretmek olan bu kitabın, başarılı bir özetleme oluşu,

gereksiz yere ayrıntılara girmemesinden ileri gelmektedir. Yazar, olayların çokluğu içinde bocalamıyor; bu olaylar yığınından neden-sonuç ilişkileri yakalamaya sürekli özen gösteriyor. Olayları da ancak bu amaca ışık tutması bakımından anlatıyor. Ne olayları ele alış tarzını, ne de yargılarını eleştirmek haddimiz değil; zaten buna hakkımız da yok. Ancak yine de bazı yerlerde, ayraçlar içinde açıklayıcı, daha doğrusu tamamlayıcı notlar koymak gereğini duyduk. Bunları dipnotu şeklinde vermeyip metin içine sokmamız, okuyucunun rahat okumasını sağlamak içindir. Bu notlarımız, olayların daha iyi aniaşılmasını sağlamak amacıyla birazcık ayrıntıya girmekten başka bir şey değildir. Yoksa yazarın değerlendirmeleriyle ilişkisi yoktur. Umarız kitabın okunuşu sırasında herhangi bir rahatsızlık vermeyecektir.

Olay anlatmak, olayların arkasında yatan nedenlerle, olayların sonucunda ortaya çıkan ve başka olayların nedeni olan sonuçların üzerine pek eğilmemek genellikle bizde, geniş okuyucu kitlesine hitap eden tarih yazarlığının göze çarpan bir alışkanlığıdır. Bu kitapta ise bunun tam tersi bir tutumla karşılaşacağız. Tarih kitaplarının genellemeler yapabildiği, çağlara ve olaylara ilişkin toplu yargılara varabildiği, bunlardan sonraki dönemlere ilişkin yararlı yorumlar çıkarabildiği oranda değer kazanacağının anlaşılmasında, bu dev eser herhalde güzel bir örnek olacaktır.

Bu eserin Türk okuyucusunun takdirini kazanacağı, zamanla da bir başvuru kitabı olacağı umudundayım.

Esat N. ERENDOR

GİRİŞ

VII. yüzyılda, Roma İmparatorluğu'nun batıdaki yarısının, Cermen saldırıları sonucu, temsil ettiği kültürle birlikte çöküşünün üstünden iki yüzyılı aşkın bir zaman geçmiş bulunuyordu. İmparatorluğun doğudaki Helenleşmiş öteki yarısı ile temsil ettiği kültür ise, Avrupa yakasında Asya kökenli göçebe boylarla Slavların saldırılarına, Asya yakasında da Aral Gölü'nden Irak'a kadar tüm İran'a egemen bulunan, antikçağ devletlerinin mirasçısı Sasanilere karşı ikide bir parlayan savaş ateşlerine rağmen, yine de varlığını sürdürmekteydi. Persler, Suriye ve Mısır'da Akdeniz kıyılarına kadar ilerlemişler, Bizans adı verdiğimiz Doğu Romalılar da onları sonunda geri püskürtmüşlerdi; ama her iki büyük devlet de sürdürdükleri bu sonuçsuz savaşlardan bitkin duruma düşmüştü. İşte İslamiyet bu dönemde ortaya çıkar.

İslamiyetin doğuşu ve yayılışı bir mucize izlenimi uyandırır. O güne kadar hemen hiç tanınmayan bir halk, yeni dinin verdiği güçle bir birlik oluşturmuş; birkaç yıl gibi çok kısa bir zaman içinde tüm Sasani İmparatorluğu'nu fethetmiş; Küçük Asya'nın batı kesimi dışında Bizans İmparatorluğu'nun Asya ve Afrika'daki bütün topraklarına, Sicilya'ya, İspanya'nın büyük bölümüne yerleşmiş ve Avrupa'da daha birçok ülkeyi ele geçirmeye niyetlenmişti. Böylece İslamiyet Hindistan'ın, Çin'in, Habeşistan'ın, Batı Sudan'ın, bugün Fransa denilen Galya'nın ve Bizans başkenti Konstantinopel'in kapılarına dayanmıştı. Nice zamandır varlıklarını sürdüren eski devletler art arda yıkılıvermişler; Siriderya'dan Senegal'e kadar, bugün yarım milyar insanın yaşadığı koca bir bölgenin halkı, bu yeni inancı benimseyerek atalarının dinini inkâr etmiştir. Üst üste gerçekleştirilen fetihlerle baş döndüren bir hız göstererek yayılan bu yeni kültür, insanlığın en parlak kültürlerinden biridir ve antikçağ kültür mirasının büyük kısmını alıp, onu yeni bir ruhla doldurarak, bir bakıma batı dünyasının eğiticisi olmuştur. On üç yüzyıldır İslam tarihi, savaşta ve barışta, Batı Avrupa tarihiyle sürekli ilintilidir; kültürlerimiz kökende aynı tabanda filizlenmiştir; bu filizlenmeden ortaya çıkardığımız ürünler, birbirinden farklı olsalar bile, yapılacak bir karşılaştırma birbirimizi daha iyi anlamak konusunda hiç kuşkusuz çok yardımcı olacaktır. Özellikle bu nedenlerle –ve herhalde XX. yüzyılda her insanın, Hindistan ve Çin gibi ülkeler için söz konusu olduğu üzere, bütün halklara karşı anlayış

göstermesi zorunluluğu gibi bir gerekçeyle değil- İslam dünyası tarihinin batı düşünce sisteminde önemli bir yer alması gerekmektedir. Şimdiye kadar sadece bazı ayrıcalıklı halklara ve bölgelere yönelik kalmış bakışımızın ufkunu genişletmek zorunluluğuyla karşı karşıyayız. Bilmemiz gerekir ki, İtalya'da doğmuş bir Thomas d'Aquin'den önce Orta Asya'dan gelmiş bir İbn Sina yaşamıştır; yine bilmemiz gerekir ki, Faransa'nın, Almanya'nın ünlü katedrallerinden çok önce Şam'ın, Kortoba'nın görkemli camileri yapılmıştır. Bugün İslam ülkeleri Avrupa'nın çok büyük kültürel ve teknik ilerleyişine oranla her ne kadar -kuşkusuz geçici olarak- geri kalmış durumda ise de, buna aldanıp onları küçümsemekten kesinlikle kaçınmalıyız. Yine kaçınmamız gereken bir tutum da başka aşırılıklara düşmektir; yani İslam tarihini bundan böyle Binbir Gece Masallarından kaynaklanan bir hayal ortamının etkisinde incelememek; onu yabansı, alışılmadık ve çoktan geçip gitmiş bir dönem olarak, belirsiz bir özlemin konusu olarak görmemek; aksine bu tarihi, evreleri ve oluşum alanları çeşit çeşit görünse de, aslında yine bir bütün halinde, insanlık tarihinin vazgeçilmez bir bölümü saymak zorundayız.

Bununla birlikte tarihçi, İslam tarihi konularının bugünkü durumunun, Avrupa tarihinde olduğu gibi, eksiksiz bir tablo veremediğini okuyucuya bildirmekle yükümlüdür. Her şeyden önce, az da olsa istisnalar dışında, Avrupa Ortaçağı arşivlerinden sağlanabilecek, Yakındoğu'ya ilişkin kaynaklardan yoksun bulunmaktayız. Bu arşivler zengin bir yazını içerdiği halde, söz konusu alanda bize eksiksiz hiçbir belge verememektedir. Bundan başka doğu tarihi araştırmalarının, batının tarih incelemelerine oranla bir yüzyıl geride kalmasına yol açan iki neden daha vardır. Birincisi, Avrupalı doğubilimcilerin tarihçiden çok dilbilimci-filolog olmalarıdır. İkincisi de, doğuyu bir bilim adamı titizliğiyle ve kendi iradelerine göre değil, kimi zaman siyasal koşulların, kim zaman da "batılı" bakış açısının etkisinde kalarak inceleme yoluna sapmalarıdır. İslam tarihini yazmak çok büyük bir görevdir; bu görevin yerine getirilmesi oryantalist denilen doğubilimcilerle -izin verilirse okzidentalist diyeceğim- batıbilimcilerin tarihe bakış açıları arasındaki uçurumun kapatılmasıyla gerçekleşecektir. Bu bakımdan okuyucuya sunduğumuz bu kitapta, çizmeye çalıştığımız İslam tablosunun, henüz tamamlanamamış ve dolayısıyla da eğreti bir tablo olduğunu belirtmek isteriz.

1 - MÜSLÜMANLIKTAN ÖNCE ARAPLAR

Araplar eskiçağ dünyasında ne bilinmeyen, ne de ortaya yeni çıkmış bir ulustu. Ne var ki etkin bir rolleri de olmamıştı. VII. yüzyılda tarih sahnesinde baş köşeyi almalarıyla bütün dikkatleri üzerine çektiler. Oysa o zamana varıncaya dek en azından 1500 yıldan beri, kendi adlarıyla anılan yarımadada oturmaktaydılar. Günümüzde gezegenimizin en korkunç çöl bölgelerinden biri olan yarımada, hiç kuşkusuz uzak geçmişte şimdiki durumuna oranla daha sevimli durumdaydı. İsa'nın doğduğu yıllarda buradaki vahaların sayısı herhalde çok daha fazlaydı ve daha da verimliydi. O zamanlar bu ülke geniş alanlar içinde develeriyle ordan oraya dolaşan –ve günümüzde gerçekten halefleri olan bedevilerin hayatına benzer bir hayat süren– göçebe oymaklar için elverişli bir yerdi. Kum çöllerinin verimsiz bazalt kayalıklarla bölündüğü, genellikle düzlük olan bu bölgede belirli kesimler ayrı özellikler gösterir: Kuzeyde Suriye ve Mezopotamya ile sınır oluşturan arazi şeridi, doğuda Oman ve özellikle de güneybatıda –yağış getiren muson rüzgârlarına yakın bir yayla olan– Yemen, bitkilenmeye ve kültürlerin gelişmesine elverişli kesimlerdir; vahalar bir yana bırakılırsa, Arabistan'ın geri kalan kısmı bilinmeyen yerlerdir. İçlerinde en ünlüsü Yemen'in kuzeyinde Ma'rib bendi olan sulama tesisleri bu bölgenin verimliliğini daha da güçlendiriyordu.

Milattan sonra ilk yüzyılda, Arap toplumunda birkaç zümre göze çarpıyor. Burada açıklamaya çalışacağımız tarihsel gelişim içinde göçebe oymaklar başrol oynamıyor, bununla birlikte halk yığınını oluşturuyordu. Bunların yanı sıra ülkenin verimli kesimlerinde tarımla geçinen bir halk ve –sayıları az– kentlerin sakinleri vardı; kent halkı çiftçilik ve ticaretle uğraşmaktaydı. İslam tarihinin anlaşılması için bu toplumun yapısının, genel çizgilerle dahi olsa, bilinmesi zorunludur. Bu zorunluluk sadece Müslümanlığın Arabistan'da doğmuş olmasından değil, İslam öncesi toplumun, İslam toplumunun varlığını doğrudan doğruya, büyük ölçüde ve başka kültürlerin öntarihlerine oranla çok daha fazla etkilemesinden, dolayısıyla da bu dönemin bilinmesinin, daha sonraki Müslüman dönemi anlamamız için gerekli olmasından ileri geliyor. Müslümanlar "Cahiliyye" dedikleri İslam öncesi dönemi asla inkâr etmemişler, tersine bu dönemi Arap tarihinin bir altın çağı ve ırklarına özgü erdemlerin en etkin biçimde geliştiği bir evre olarak görmüşlerdir. Bu tutum

kendini bir çeşit ırk mistiğinde gösterir ve aynı zamanda İslamın kutsal metinlerini anlayabilmek için eski Arabistan'ın dilini ve töresini öğrenmek zorunluluğunda ortaya çıkar. Muhammet'in belirli görenek ve gelenekleri kutsallaştırıp, diğerlerini kınaması, bu görenek ve geleneklerin yaşamış olduğu toplum tanınmadan anlaşılamaz.

Eski Arabistan'a ilişkin bilgimiz, bölgenin araştırmalara açılması ölçüsünde genişlemiş ve değişmiştir. Bu doğrultuda çok sayıda yazıt keşfedilmiştir. Gerçi bunların ortalama değeri –Güney Arabistan'dakilerin dışında– düşüktür, ama özellikle Arabistan'ın kendisinden çıkmış klasik kaynakların verdiği bilgilerin azlığı karşısında yine de bir önem taşımaktadır. Bunlar genellikle Orta Arabistan'ın Tamudi, Kuzey Arabistan'ın Safai, Suriye-Mezopotamya sınır bölgesinin Nabati ve Güney Arabistan yazıtları diye gruplandırılır. Nabati grubu Arami alfabesiyle akraba ve sonra da Arap alfabesi olacak bir alfabeyle yazılmıştır. Tamudi ve Safai yazıtlarında ise Güney Arabistan alfabesi, fakat kuzey lehçesi kullanılmıştır. Ayrıca Müslümanlık döneminde birçok Arap yazarı atalarının geleneğine dönmeyi denemiştir. Çağdaş etnoğrafya araştırmaları da onların bu yorumlarını onaylar niteliktedir. Bunlara dayanarak Müslümanlığın çıkışından önceki Arap toplumuna ilişkin bir tasarımı gerçekleştirebiliyoruz.

Buna göre Arabistan'da önemli öğe olarak bedevileri görmekteyiz. Bedeviler oymaklar halinde örgütlenmişlerdir ve seçilmiş bir "şeyh"in yargıçlık otoritesinden başka bir otorite tanımazlar, başka bir otoriteye de boyun eğmezlerdi. Bu coşkulu özgürlük sevgilerini oymağa bağlılık ve oymak içi dayanışmayla dengelerler, bu da oymaklar arasında sürtüşmelere, sürekli talan ve öç alma akınlarına, yani küçük savaşlara yol açardı. Oymaklar geçici süreler için aralarında antlaşmalar yapmışlarsa da, büyük çapta ve sürekli bağlaşmalar kurmayı başaramamışlardır. Dinleri çok ilkeldi ve eski Sami inanç tasarımlarına benzerlik arz ediyordu. Bu inanç sisteminde belirgin öğeyi her çeşit kötü ruhlardan korkmak oluşturmaktaydı. Çok basit olan ibadetleri, arada sırada kutsal taşların önünde toplaşmak, her yıl panayır kurulan Mekke kentine gidip orda Kâbe adı verilen kutsal yeri ziyaret etmekten ibaretti. *(Kâbe'nin ne zamandan beri varolduğu kesinlikle bilinmiyor. Onunla ilgili birçok efsane varsa da, güvenilecek ilk kaynak ünlü coğrafyacı Batlamyus'tur. Buna dayanarak Kâbe'nin M.S. II yüzyılda varolduğu sonucu çıkarılabiliyor. Tarihsel kayıtlar, ancak peygamber ile başlamaktadır.)*

Eski Arabistan'da yaşayan oymaklar genellikle güneyin Yemen oymakları ve kuzeyin Nizari veya Kaysi oymakları diye bir farklılık göstermekteydi. Ancak bu farklılık bir Arap kültür birliği kurmaya yönelik eğilimi engellememiştir. Bu eğilim gerçekten geliştirilmiş, ortaklaşa bir şiir dilinde ifadesini bulmaktadır. Aralarında İmra ül-Kays'ın herhalde en ünlüsü sayıldığı şairler,

Arap oymaklarını kaynaştıran ses oldular; aşktan çok çöldeki hayatın yiğitliklerini ve Arapların büyük günlerini dile getirdiler, ya da yaşamaya ilişkin bilgilerin kurallarını yalın deyişler halinde ifade ettiler. Daha sonraları Müslüman yazarları buyük çapta etkileyecek olan bu eserlerin özgünlüğünü belirlemek güçtür, fakat önemleri yadsınamaz.

Arabistan'ın kıyı bölgelerinde çok daha gelişmiş toplum biçimlerinin varolduğunu görüyoruz. İsa'dan birkaç yüzyıl önce Yemen'de bir krallık parlak bir uygarlığı temsil etmiş, söylentilerden anlaşıldığına göre de Saba Melikesi buradan gelmiştir. *(Tarihi bizce bilinmeyen bir zamanda Güney Arabistan'da Ma'an Krallığı kurulmuştur. Milattan 2000 yıl öncesine ait eski Babil yazıtlarında bu krallıktan söz edilmektedir. Daha sonra Minae devleti de denilen bu krallığa M.Ö. 700-115 arasında Saba denilmektedir. Burada söz konusu edilen, Kutsal Kitap'ta Süleyman Peygamberi ziyaret edişi ve din değiştirerek onunla evlenişi anlatılan Saba Kraliçesi Belkıs'tır. Bu olaya Kuran'da da kısaca yer verilmiştir. Kraliçe Belkıs adı etrafında birçok efsane ve masal oluşmuştur. Habeşistan hükümdar ailesi soylarını Belkıs ile Süleyman'ın evlenmesinden doğan çocuğa bağlayarak, bu efsaneye başka bir özellik vermişlerdir.)*

Daha sonraları Romalılar çağında da devletler kurulmuştur. Bunlar arasında, Ölü Denizin doğusunda Petra'yı merkez yapan Nabati Krallığını ve ömrü kısa olmakla birlikte büyük ün kazanmış bulunan Fırat'ın batısında Palmira (Tedmür) devletini sayabiliriz; III. yüzyılda yaşamış bu devletle ilgili olarak Prenses Zenobia bir efsane kişiliğine dönüşmüştür. Bizans döneminde ise Hıristiyan Arapların iki prensliği dikkati çeker. Gassani ve Lahmi devletleri. Birincisi Konstantinopel'in koruyuculuğunda Suriye'nin iç kesiminde, ikincisi aşağı Fırat'ın batısında, Sasani devletinin koruyuculuğunda uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bunlardan daha da önemlisi, Kinda Oymağının V. yüzyılda, Arap oymakları arasında birlik sağlayarak gerçek bir federasyon kurmayı başarmasıdır; bu olgu siyasal bir gelişmenin ilk belirtisi olarak büyük değer taşır. Bu sırada bazı kentlerde, zengin kervan tüccarlarının denetiminde, bir çeşit aristokrat cumhuriyetler de kurulmuştu. Bunlardan biri de Kureyş Oymağının oturduğu Mekke kentiydi. Ticaret yavaş yavaş bütün Arap Yarımadasına yayılmıştı, bu ticaret kısmen Kızıldeniz üzerinden, kısmen de karadan kervanlarla yapılıyordu. Ancak bu arada Kızıldeniz'de gemiyle gitmenin tehlikesiz bir iş olmadığını da belirtelim. Özellikle Yemen'i Hicaz üzerinden Suriye'ye bağlayan karayolu önemliydi. Sasaniler ile Bizanslılar Arabistan'ı çevreleyen bölgelerde kara ve deniz ticaret yolları üzerinde egemenliği birbirlerinin elinden almak için uzun süre çatışmışlardır Sasanilerin, Pers Körfezi'nden başlayan ticaret yolu Hint Okyanusu'nda Bizanslıların yoluyla kesiştiği için, Bizanslılar onları Habeşlerin de

yardımıyla Kızıldeniz ve Yemen bölgesinden uzaklaştırmaya çalışmaktaydılar. Bu ticari rekabet savaşları zamanla Arabistan'a da sıçradı. Persler, bir süre Yemen'e egemen olmuş bulunan Habeşleri VI. yüzyılın ikinci yarısında buradan kovdular. Bu çağda görülen Yemen sulama bentlerinin bozulması, oymaklar arasında göçlerin başlaması, 600 yıllarında hemen bütün Arap oymaklarını saran çatışmalar, herhalde bu savaşlarla bağlantılıydı. Gerek sınır bölgelerindeki Arapların aracılığıyla, gerekse Hıristiyan ve Yahudi kolonilerinin kurulmasıyla yabancı etkiler Arabistan'a girmiş bulunuyordu. Bu kolonilere örnek olarak Nacran kentinde Hıristiyan ve adına daha sonra Medine denilecek olan Yatrip kentinde Yahudi topluluklarını gösterebiliriz. Dolayısıyla Arapların büyük kültürlerin dışında kaldığı asla söylenemez, aksine bu kültürlerin yayılma bölgesinin uç kesiminde bulunmaktaydılar. Hiç kuşkusuz ilişki kurdukları yabancılar ilahiyatçılar değildi ve dinsel anlayışlarında doğunun halk inançları çeşitli biçimlerde yansımaktaydı. Bununla birlikte eski Arap putataparlığıyla karşılaştırıldığında, yeni olan bir öğe ortaya koymuşlardı. Bu öğenin öteki ilkel dinlerde olduğu gibi bir evrim geçirmiş olması ve toplumsal kargaşa nedeniyle de yeni düşüncelerin benimsenmesine elverişli bir ortam yaratmış bulunması gerekir. Muhammet'ten önce daha derin bir inanç sistemi arayan ve sağlam bir tektanrı anlayışına sahip bulunan "Hanif"ler ortaya çıkmıştı. *(Hanif çoğulu Hunafa, Kuran'da sık sık gerçek ve saf dinden olanları belirtmek için kullanılmıştır. Özellikle de Tanrıya saf ve temiz bir tarzda ibadet etmenin temsilcisi olarak İbrahim Peygamber gösterilmiş, kendisi Hanif olarak nitelendirilmiştir.)*

İşte Muhammet böylesine bir siyasal, dinsel ve toplumsal çevrede dünyaya geldi.

2 - MUHAMMET

Bütün din kurucuları içinde Muhammet, kişiliği açısından tarihsel karakteri en belirgin olanıdır. Fakat yine de onun hakkında mutlak bir kesinlik ve güvenle konuşabilmemizi engelleyen birçok nokta bulunmaktadır. Kendisini tanımamızı sağlayan iki ana kaynak vardır. Birinci kaynak Kuran'dır. Müslüman inancına göre Allahın vahyidir, her kelimesi peygamber tarafından söylenmiştir. Ancak yazıya geçirilip kitap haline getirilmesi peygamberin ölümünden sonradır. Fakat bize ulaşan halinde belirgin yanlışlar, eksikler; surelerin, hatta ayetlerin sıralanışında asıl sıralanmasına uygun düşmeyen yerler vardır. Çağdaş bilim, olması gereken sıralamayı gerçekleştirmeye çalışmakta, bu konuda klasik İslamın büyük bilginlerinin izinden gidilmektedir. Fakat ne olursa olsun Kuran, peygamberin öğretisini içermektedir, ne var ki onun hayatını aydınlatacak hemen hiçbir bilgi vermemektedir. İkinci kaynağımız hadistir. Bunlar peygamberle doğrudan ilgili olaylar ve sözler olup yakınları tarafından nakledildiği kabul edilmektedir. Bazı hadisler Kuran'ın öğretilerini tamamlar ya da açıklar niteliktedir, bazıları da peygamberin hayatına ilişkin önemli olayları bildirmektedir. Buna dayanılarak peygamberin bir biyografisi yazılmıştır, bunu da İbn İshak'a borçluyuz *(Ebu Abd-ullah Muhammet İbn İshak; ?-767)*. Fakat bazı hadisler, özellikle birinci kategoriden olanlar, İslam bilginlerinin de her zaman belirttikleri gibi, ya değiştirilmiş, ya da tümüyle uydurulmuştur. Bunlar Müslümanlığın çıkışından sonraki ilk iki yüzyıl boyunca sürüp giden dinsel-siyasal kavgaların ateşi içinde, düşman mezheplerin biri ya da öteki tarafından kanıt olarak kullanılmıştır. Hadislerin böylesine darmadağınık edilmesi, bunlardan gerçekten doğru olabilecek olanların da birbiriyle ilintili bir bütün halinde bir araya getirilmesini hemen hemen olanaksız kılmıştır. Bütün bunları göz önünde bulundurursak, bu kadar kesin bir tarihsel kişilik olan Muhammet hakkında bildiklerimizin, tarihsel yanları pek yavan noktaların katılmasıyla, içinden çıkılmaz derecede karmaşık bir hale dönüştüğünü itiraf etmek zorunda kalırız. Ne var ki kuşaktan kuşağa aktarılagelmiş bu noktaların bilinmesi, belirli bir bakış açısı altında, tarihsel tablonun irdelenmesi bakımından hiç de önemsenmeyecek bir olgu değildir. İnancı bütün Müslüman, bu noktaları olduğu gibi gerçek saydığı ve peygamberin kişiliğini anlayış tarzı kimi zaman bizi

yanılgıya düşürmekle birlikte, kimi zaman da onun kim olduğunu ve öneminin nerden geldiğini daha iyi anlamamızı öğrettiği için yine de bu noktalar bir yana bırakılamaz. O halde biz burada Muhammet'in yaşamöyküsünü, tarihsel gerçeğin sınırlı verileri ile müminlerin daha sonra oluşturdukları hayali birbiriyle uzlaştırarak yazmaya kalkışmakta kendimizi yetkili görebiliriz.

Muhammet, 570 yılında Mekke'de doğdu: Kureyş Oymağından, fakat bu oymağın önemini yitirmiş bir kolundandı. Çok küçükken babasını, anasını ve dedesini kaybedince amcası Ebu Talib tarafından büyütüldü. Genç yaşta Suriye'ye sefer yapan ticaret kervanlarında çalışmaya başladı ve bu arada Hatice adlı zengin bir dulun kervanını yönetti. Kadın kendisinden yaşlı olmasına karşın, onunla evlendi ve ona karşı hep derin bir sevgi besledi. Nitekim o, yaşadığı sürece başka hiçbir kadın almadı. Hatice kendisine yedi çocuk verdi, fakat bunlardan sadece bir kız, Fatıma hayatta kalabildi ve evlat sahibi olarak peygamberin soyunu devam ettirdi.

Muhammet kırk yaşlarına doğru ilk kez Tanrının sesini duydu. İlkin şeytansı bir kandırmacanın kurbanı olmak kaygısına kapıldı, fakat yavaş yavaş gerçekten Tanrısal vahiyle karşılaştığı inancına vardı: Tanrı insanlara buyruklarını bildirmek üzere onu seçmişti. 613 yılına doğru vahiyleri aktarmaya başladı; kısa, ürkütücü, heyecan uyandıran cümlelerdi bunlar; baştan başa Tanrısal öfke ve yargılama düşünceleriyle doluydu. Yakınları arasında ateşli yandaşlar buldu: Karısı Hatice ile amcaoğlu genç Ali de bunlardandı. Onlara yabancı asıllı olup azat edilmiş köleler, zor hayat koşulları içinde yaşayan, bezgin, genç insanlar katıldı. Ne var ki bütünüyle Kureyş'in direnişiyle karşılaştılar. Bu karşı koyuş, kısmen küçümseme dolu bir kuşkuculuktan, kısmen de tüm güçlerinin dayanağı olan dinsel ya da ticari düzenlerini Muhammet'in bozacağı kaygısından kaynaklanıyordu. *(Mekke'nin bütün Arap oymakları için kutsal bir ziyaret kenti ve bir panayır kenti olduğunu hatırlayalım.)* Böylece küçük İslam topluluğu için hayat Mekke'de çok zorlaştı ve Muhammet'in yandaşlarından bazıları Habeşistan'a göç etti. Sonunda Muhammet kararını verip, halkını oluşturan Yahudi ve Arap oymaklarını uzlaştıracak bir arabulucu arayan Yatrib (Yesrib) kentinin davetini kabul etti. Daha sonra el-Medine-kent, yani peygamberin kenti adını alacak olan bu yere göç etmesi, "hicret", Müslümanlar için yeni takvimlerinin başlangıcını oluşturur. Muhammet, Medine'de küçük çapta bir devlet başkanı mevkiini aldı. Bildirdiği sureler daha uzun olmaya başladı ve büyük ölçüde de insan toplumunda dünyasal hayatın sorunlarına yöneldi. Geleneğin çok ya da az kesinlikle aktardığı bütün oluntuları burada ayrıntıyla anlatmaya gerek görmüyoruz. Muhammet, dinsel görevini yerine getirmesinin yanı sıra, özellikle birlikte göç ettiği yandaşları –muhacirun– ile Yatrib'li yeni arkadaşları –ansar– için uyum halinde ortaklaşa bir hayatı sağlamaya uğraşıyordu. Fakat

inançta da bir birlik yaratmak zorundaydı. Kendisine nasip olan vahiyleri, Yahudilerle Arapların ortak ataları, Musa'ya, ondan önce de İbrahim'e Tanrının verdiği görevin geliştirilip tamamlanması olarak görmekteydi. Bütün ayrılıklara rağmen Kuran ile Ahdiatik arasında yine de ortak yanlar vardı. *(Ahd, sözleşme, bağlaşma demektir. Aynı zamanda bir sözleşmenin hükümlerini içeren belgeye de verilen addır. Ahdiatik, eski sözleşme anlamındadır. Yahudi dininin kutsal kitabının adıdır. Hıristiyan dininin kutsal kitabına da Ahdicedit yeni sözleşme denir. İkisi birden Kutsal Kitap diye anılır. Kutsal Kitaba göre Tanrı ile İsrailoğulları arasında bir ahd vardır. Bu ahd gereği eğer İsrailoğulları, Tanrının buyruklarını yerine getirirse, Tanrı da onlara arz-ı mevud-u yani söz verdiği toprakları verecektir. Hıristiyan inancına göre Yahudiler bu 'ahd'e uymadıkları için, Tanrı, İsa aracılığıyla yeni bir ahd daha yapmıştır, buna ahdicedit denir. Bizde İncil diye anılır.)*

Ahdiatik ile Kuran arasındaki ortak yanları, Müslüman olmayan kimseler Muhammet ve arkadaşlarının Medineli Yahudilerle yaptıkları konuşmalara bakarak kolayca fark ediyorlardı. Bu konuşmalarla Muhammet, Medine Yahudilerini kazanmayı umut etmekteydi. Ne var ki çabaları sonuç vermedi; oysa kendisi ne şekilde olursa olsun Medine'de birlik halinde bir toplum yaratmayı amaçlıyordu. Bunu sağlamak için de onları diplomasi veya sertlikle etkileme yoluna gitti, böylece direnenler için ölmek ya da başka diyara gitmekten başka çare kalmadı.

Muhammet'in çözümlediği başka bir iş de, bu toplumun maddesel hayatını güvence altına alması ve insanları bir ülkü uğrunda kavga için moralce kaynaştırması olmuştur. Aynı tutum, Medine'de kendilerine düşman bir nüvenin oluşmasından rahatsız oldukları için, bu yeni devlete katılacakları son âna kadar uzun süre direnişte bulunan Kureyşliler için de söz konusuydu. Geleneğin tüm ayrıntılarıyla aktardığı savaş olayları bir yandan oymaklar arası kavga ve talan seferlerinin geleneğini devam ettirmiş, bir yandan da gelecek çağların kutsal savaşlarını, "cihat"ı başlatmış oluyordu. Nitekim Muhammet imansızlara karşı savaş, cihat söz konusu olduğu için, Mekke'nin eski dininin kutsal barış ayını hiçe saymaktan çekinmemiştir. Sonunda Kureyşliler, gerçek anlamda tam bir yenilgiye uğramadıkları halde, yeni bir gücün doğduğunu, ticaretlerinin mahvolmasını istemiyorlarsa, bu güçle uzlaşmak gerektiğini anladılar. Bu koşullarda ortaya çıkan silah bırakışması, Muhammet'e giderek sayıları artan yandaş oymakların etrafında toplanmasını ve kuzeyde Hayber, güneyde Necran gibi önemli vahaların kendi safına katılmasını sağladı. Bu sırada önce Yahudilerle –Hayber'de ve diğer Yahudi kolonilerinde–, sonra da Hıristiyanlarla –örneğin Necran'da– yapılan bağımlılık antlaşmaları, ilerde büyük Arap fetihleri sırasında, bu fetihlerin ayrıl-

maz bir parçası halinde Müslüman olmayanlarla yapılacak antlaşmalara örnek olmuştur. Arap oymaklarıyla yapılan antlaşmalarda ise, bir İslam toplumunun ve devlet oluşumunun gelişimini haber veren taslaklar kendilerini göstermektedir Sonunda Muhammet, 630 yılında Mekke'ye dönmeyi başardı. Eski din kaldırıldı, Kureşliler boyun eğdiler; onlara karşı hiçbir misilleme ya da öç alma eylemine girişilmedi. Muhammet, 632'de Medine'de öldüğü zaman, Arabistan'ın bütün kesimlerinde onun yanına geçenlerin sayısı olağanüstü denilecek derecede artmış bulunuyordu.

Büyük bir din kurmuş, aynı zamanda çağının içine derinlemesine kök salmış böyle bir adam hakkında bizim bugün bir yargıya varmamız hayli güçtür. İnançlı Müslüman için o, Tanrının peygamberi, insanlara Tanrının vahyini aktarmak için seçilmiş bir aracıdır. Daha sonra yüceltilip ululanmasına rağmen, yine de sadece bir insandır; hiç kuşkusuz, çok seçkindir, ama hiçbir Tanrısal karakteri yoktur. *(Muhammet'in kişiliğinin en önemli özelliği de budur. Hıristiyanlarca İsa'nın Tanrının oğlu ve bizzat Tanrı sayılmasını hatırlayalım.)*

Tarihçi de bugün artık eski mezhep kavgalarından, tartışmalarından kaynaklanan suçlamaları kendisine dayanak noktası yapmamalı ve keza Muhammet'in dinsel çağrısı için, sara hastalığına özgü çocuksu hezeyanlar diye yorumlara kalkışmaktan vazgeçmelidir. Tarihçi her şeyden önce bu insanda, olağanüstü nitelikte seçkin bir kişilik görmek zorundadır; kendi çevresindeki insanlığın ruhsal ve ahlaksal düzeyini yükseltme yollarını aramakta tartışılmaz bir dürüstlük ve coşku dolu bir yetenek göstermiş bir kişiliktir bu. Yaptığı çağrının bu insanların töresine ve karakterine uyum sağlamasında büyük bir beceri, siyasal bir deha göstermesini bilmiş, böylece de onlara canlılık kazandırmış bir kişiliktir bu. Dinsel esininin yüceliği kadar, insanlardan gelen zorluklara ve kendisinin uğradığı sıkıntılara karşı savaşımını, bu esiniyle birlikte yürütüşündeki yüceliği içimizde hissettiğimiz anda, derinliğine heyecanlanmamak ve ona saygı duymamak olanaksızdır Gerçi hayatının bazı yanları, bugün çağımız insanını rahatsız edici nitelikte görülebilir. Tartışmalardan kaynaklanan eleştiri, ikide bir onun kadına düşkünlüğünü ve Hatice'nin ölümünden sonra dokuz karı almış olmasını ileri sürüp durmaktadır. Oysa bunun Arap anlayışına göre hiç de kötü bir şey olmayışı ve insanın yaratılışının Tanrı nasıl yarattıysa o şekilde görülmesi gerektiği gerçeği bir yana, bu evlenmelerin çoğunda siyasal bir karakter bulunduğu da kesindir.

Muhammet'in yirmi yıllık peygamberlik hayatı boyunca yavaş yavaş biçimlenmiş öğretisinin ve büyük eserinin ana çizgilerini özet halinde bile açıkça anlatmak kolay değildir. Biçimsel açıdan ele alınırsa Kuran uzunluk derecelerine göre birbirine eklenmiş vahiylerden oluşmuştur: Bu haliyle hiç de sistematik bir kitap değildir. Ayrıca eskiden olsun, çağımızda olsun, yo-

rumcular Kuran'da birçok yerin ne anlama geldiği konusunda görüş birliğine varamamaktadır. Tanrının elçisi Muhammet'in bildirdiği vahiyler, peygamberin kendisi için, özü bakımından daha önceki peygamberlerin bildirdiklerinin aynıdır. İsa da bunlardan biridir; böylece yol Adem'den İsa'ya, ondan da Muhammet'e uzanmaktadır. Bu şekilde Müslümanlık kendisinden önceki iki büyük tektanrılı din ailesinin içinde yer almış oluyor. Ahdiatik-Ahdicedit ile Kuran'ın benzer vahiyleri arasında görülen farklılıklar, İslam anlayışına göre Yahudilerle Hıristiyanların kendi kutsal yazılarında yaptıkları değişikliklerden ileri gelmektedir. Muhammet ise peygamberlerin mührüdür, dünya sona erinceye kadar başka hiçbir peygamber gelmeyecektir. Vahiy tamamlanmıştır.

"Allah" kelimesi, Mekke'nin en güçlü Tanrısının adı olarak Müslümanlıktan önce de biliniyordu; aslında Tanrı demekti; şimdi ise genel anlamda kesinlikle Tanrı oluyordu; niteliğinin başında biricik oluşu gelmekteydi, kudreti sonsuzdu; aynı zamanda adaletliydi. Dünyayı ve insanı yaratmıştı; bu yaratışın cereyan şekli Ahdiatik ve Ahdicedit'de anlatılan yaratılışın cereyan şekline çok benziyordu. İnsan hayatının üstünde günahına, sevabına göre yargılanma korkusunun ve cenneti kazanma kaygısının baskısı vardı. İnsan Tanrısal adaletin huzurunda eylemleriyle ruhunun kurtuluşunu kazanabilir mi, ya da her şeye gücü yeten bir Tanrı anlayışının zorunlu sonu olan alınyazısı gereği elinden bir şey gelmez mi, insan aklı bunları kestiremez. Tanrı insanlara bir yasa bildirmiştir; bu yasada insanların birbirlerine ve Tanrıya karşı yerine getirmekle yükümlü bulundukları görevler gösterilmiştir. Bize göre bu yasa hem dinsel hem de toplumsal yapıdadır; ne var ki İslam anlayışına böylesine bir ayrım yabancıdır. Tanrıya karşı başlıca görev ona inanmak ve onun iradesine boyun eğmek, teslim olmaktır. Zaten "İslam" sözcüğünün anlamı da budur; ve boyun eğen, teslim olan da "Müslim"dir. Allah insanlardan kesinlikle belirtilmiş bazı eylemlerin yapılmasını ister; ancak bunların içtenlikle yapılmasına niyet edilmesi zorunludur, böylesine bir niyet yoksa eylemin de değeri yoktur. Bunların sayıları peygamberin Mekke'ye dönüşünden sonra beş tane olarak saptanmıştır: Birincisi namazdır, daha doğrusu Tanrıya boyun eğişin, teslim oluşun bildirilmesidir. Arapça "salat" kelimesi bu amacı yeterince belirtmemektedir. *(Kuran'da namaz bu kelimeyle anılır. Beş vakit namaza da salat-ı hamse denir.)* Namaz elverdiğince başkalarıyla birlikte, yani cemaatla kılınmalıdır. Ancak dikkat edilsin, bu bir tapınma töreni değildir; kurban sunmak gibi herhangi bir doğaüstü niteliği de yoktur. İnsanın Tanrıya bağlılığını yalın biçimde dile getirmesinden ibarettir. İkincisi "zekât"tır; aslında müminler arasında dayanışma hareketidir, öbür yandan da zenginlikten arınmadır. Üçüncüsü "hac"dır. Mekke'yi ziyaret etmektir. Putataparlık döneminde yapılan ziyaretin İslamca bir

biçim alışıdır. Dördüncüsü oruçtur (savm); Yahudi örneğinden esinlenilmiş olmalıdır, ramazan ayında sıkı perhiz yapmaktır. Bir de kendilerini böylesine bir eyleme adayabilecekler için zorunlu olan kutsal savaş, din uğrunda savaş, cihat vardır. Bu yolda ölenler şehittir, yani tanıktır. Kesinlikle cennete gideceklerdir.

Toplum halinde bir arada yaşama yasasına ilişkin ilkeleri, Muhammet'in bazı çağdaş tarihçiler tarafından erken bir sosyalist sanılmasına yol açmıştır. Fakat bu görüş, duruma yanlış bir açıdan bakmaktan ileri gelmektedir. Muhammet'in de, bütün din kurucuları gibi, sosyal bir doktrini yoktur, yaptığı yalnızca ahlaksal bir istemi ilan etmesidir. Ne var ki bu da onu, zorunlu olarak çevresindeki toplumun belirli yönleriyle savaşıma götürmüş ve bu alanda zararlı olabileceğini hissettiği ne varsa hepsine önemli bir baskı uygulamıştır. Muhammet'in asıl istediği, karşılıklı sorumluluk ve güçlü bir dayanışma duygusuyla bir araya gelmiş insanlardan bir toplum yaratmaktı. Nitekim bugün dahi Müslüman için toplumla bağlarını koparmak genellikle günahtır. Hepsini burada tek tek sayamayacağım buyruklarında Muhammet, içinde bulunduğu haliyle topluma dayanmış, bu sırada devrimci nitelikte önlemlere el atmamıştır; fakat ister aile, kadının durumu, kölelik sorunu, ister ekonomik kurumlar söz konusu olsun, her alanda toplumda yer etmiş ne kadar kötü davranış varsa hepsini yumuşatmak, iyiye yöneltmek ve daha adaletli bir düzen getirmek yollarını aramıştır.

Bu sözlerimizden ve yaşamöyküsünden anlaşılacağı üzere Muhammet, İsa ve öteki din kurucularından, aynı zamanda her bir inancın yaratıcısı, hem de bir devletin temellerini atan kimse oluşuyla farklılık gösterir. Gerçi, bu devletin kurumları henüz başlangıç halinde kalmıştı; özellikle Müslümanların gönüllü bağışlarından ve savaş ganimetlerinden oluşan maliyesi, bir aile kasasından ancak biraz daha güçlüydü. Ama kesin olan bir şey vardı, o da Arabistan'ın tarihinde ilk kez, tek bir adamın, ülkenin hemen tüm halkına kendi otoritesini kabul ettirdiğidir. Yine kesin olan başka bir şey de –Roma devletinin düzeni içinde, kayzere ait olanın kayzere verildiği bir ülkede, İsa'nın ancak bir inancı vazedebildiği Hıristiyanlık tarihinin aksine– Muhammet'in daha önce hiçbir devlet tasarımına, devlet geleneğine sahip olmamış bir toplumda, bir dini ve bir devleti birbirine çözülmez bağlarla kaynaştırarak yoktan var etmesidir. Bütün İslam tarihi boyunca bu iki güç (din ve devlet kavramları) arasındaki karşıtlığı ve buna rağmen yine de tek bir yasaya uyulmasını izleyebilmekteyiz. Yine kesin olan son bir şey daha var. Eski oymak birliği sürüp gidiyorsa da, yeni devletin ilkesi, yani dinde ortaklaşalık onlar için yabancı ve çok yüksek düzeyde bir ilke olmuştur.

Burada değinilmesi gereken önemli bir nokta da, yeni düzenin Müslüman olanlarla olmayanlar karşısındaki tutumudur. Putatapar Arap için tek

seçenek vardı, ölüm ile eski dininden dönmek arasında bir seçim yapmak zorundaydı. Buna karşılık Yahudiler ve Hıristiyanlar kitap sahibi oldukları, yani ellerinde Tanrı tarafından indirilmiş kutsal metinleri bulunduğu gerekçesiyle, isterlerse kendi dinlerinde kalabilirler, isterlerse Müslüman olabilirlerdi; herhangi bir zorlama söz konusu değildi. Bununla birlikte dinlerinden dönmeyenler boyun eğmek ve durumları değişmediği sürece belli bir parayı ödemekle yükümlüydüler. *(Konuyla doğrudan ilgili olarak peygamberin bir hadisini kaydedelim: "Vergi vererek kendi dininde kalan ve Müslüman hükümete bağlı bulunan birini inciten kişinin düşmanı benim ve ben kime düşman olursam kıyamet gününde de düşmanlığımı güderim.")*

3 - ARAP-İSLAM İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞU

Muhammet öldüğü zaman az kalsın bütün eserleri yıkılıyordu. Kendisinden sonra yerine kimin geçeceği konusunda hiçbir önlem almamıştı. Buna rağmen Müslümanlar peygamberin yakın arkadaşları Ebu Bekir'i 632'de, onun ölümünden sonra Ömer'i 634'te başa geçirmekte pek zorluk çekmeden bir birlik gösterdiler. Her ikisi de peygamberin en güvendiği kimseler olarak tanınmışlardı. Her ikisi de sadece onun eserine uzun süreden beri gönülden bağlı kimseler değil, aynı zamanda peygamberin iki karısının da babaları idiler. *(Ebu Bekir peygamberin sevgili eşi Ayşe'nin, Ömer öteki eşi Hafsa'nın babasıydı.)* Ancak dar anlamda bu akrabalığın yapılan seçimde bir etkisi olmamıştır. Her iki adam da siyasal alanda yeteneklerini gösterdikleri için başa geçmişlerdir. Ne var ki bunların otoritesi Muhammet'inkinden farklıydı. Sadece onun vekili, halifesiydiler. Artık ne peygamber, ne de vahiyleri vardı. İslamın yasası tümüyle verilmişti bir defa; onlara düşen görev bu yasayı uygulamak ve hep bu yasayı izleyerek devleti yönetmekti. Fakat gerektiğinde yardımını isteyecekleri daha yüksek bir otoriteden, herhangi bir konuda daha iyi kararlar verebilecek üstün bir otoriteden yoksundular.

Şimdi en başta gelen sorun oymakların bağlılıklarını sürdürmekti. Çünkü onların boyun eğişlerinin üzerinden henüz pek az bir zaman geçmişti, bağlılıkları yüzeyseldi, üstelik içtikleri ant, Muhammet'in safında olmak içindi. Bunun sadece onun şahsına verilmiş bir söz olduğu ve şimdi peygamber öldüğüne göre, yeniden eski özgürlüklerine dönebilecekleri görüşü ağır basıyordu. Bu arada içlerinden birçoğu ortaya çıkan başka yalancı peygamberlerin safında toplanmıştı. Onların bu şekilde ayaklanmaları, "ridda", birkaç ay içinde Ebu Bekir'in ve üzerlerine gönderilen askeri önderlerin becerisi ve enerjik tutumu sayesinde bastırıldı. Oymakların boyun eğmesi, bu iki halifenin gerçekleştirdikleri fetihler sayesinde daha bir kesinlik kazandı. Zira oymaklar savaş güçleriyle bu fetihlere katılıyorlar, dolayısıyla her başarılı seferden sonra elde edilen kazançtan öncüler kadar yarar sağlıyorlardı.

Hayatının son yıllarında peygamber izlediği tutumuyla, inançsızlara boyun eğdirmek ya da onları dinlerinden döndürmek konusundaki görevleri

açıkça belirtmişti. Fakat kuzeye gönderilen ordular Arabistan sınırlarından öteye geçmemişti. Gerçi Ebu Bekir de, Ömer de bir "Roma", bir "Pers" imparatorluğu olduğunu ve birbirleriyle savaştıklarını biliyorlardı, ama herhalde bu devletleri yıkmayı akıllarından geçirmemişlerdi. Bu büyük devletlerin ordularıyla yaptıkları ilk çarpışmalarda, onların güçsüzlüğünün şaşırtıcı şekilde ortaya çıkması, kazanılan zaferler Müslümanların hırsını kamçılamış, böylece hemen hemen bilinen dünyanın en uç sınırlarına kadar ilerlemelerine yol açmıştır. Bu güçsüzlük üzerine çok şey söylenmiştir. Bunun her iki devleti kuşkusuz son derece zorlayan, yoran, bitmek bilmez savaştan daha kapsamlı nedenleri vardı. İlk akla gelen her ikisinin de çok geniş bir alana yayılmış olmasıdır. Bu durum aynı anda çeşitli cephelerin açılmasına neden oluyor ve her cepheye hızla yardım yetiştirilmesini olanaksız kılıyordu. O zamana kadar önemsenmeyip doğru dürüst hiçbir askeri güç ayrılmamış bulunan Arap sınırından ciddi saldırıların başlaması yepyeni bir durum yaratmıştı. Ama sonucu doğrudan etkileyen asıl neden, bu topraklarda yaşayan boyun eğdirilmiş halkların, egemen devletin boyunduruğunu giderek daha bunaltıcı biçimde hissetmiş olmasıydı. Bizans İmparatorluğu Asya'daki Sami halkları ve Mısır'da Kıptileri *(Mısır'ın Hıristiyan yerli halkı)* hiçbir zaman tümüyle özümleyememiş, Helenleştirememişti. Aksine bu halklar, V. yüzyılda Hıristiyanlığın yayılışıyla kendi kültürlerinde ve ulusal dillerinde bir gelişmeye tanık olmuşlardı. Vergi memurlarının bitmek bilmeyen istekleri, hemen hepsi ya Grek, ya da Helenleşmiş kimseler olan toprak beylerinin halk tarafından sevilmeyişi, özerklik eğilimlerini güçlendiriyor, bu eğilimler dinsel bir biçim de alıyordu. Batı Suriye'de yaşayan Aramiler ile Kıptiler monofizisttiler. *(Hıristiyanlıkta varlıkbirliği inancıdır Bu görüşün kaynağı yeni Platonculuktur. Buna göre Tanrı ile evren arasında öz bakımından bir ayrılık yoktur. Başka bir deyişle her şey Tanrıdır, Tanrının değişik biçimlerde belirmesidir. Hıristiyanlığın Tanrı-İsa-Kutsal Ruh üçlemesine uygulanan ve Tanrının İsa'da belirdiğini ileri süren bu inanış, Tanrının yaratıcılığı ilkesini ortadan kaldırdığı, ayrıca bütün insanların Tanrı olması nedeniyle günahsız olmaları gerektiğini savunduğu için Hıristiyanlığı sarsmış ve sapkınlıkla suçlanmıştır. Benzer bir görüşü İslam tasavvufunun varlıkbirliği (vahdet-i vücud) ilkesinde bulmaktayız.)* Aramiler ile Kıptiler bu yüzden Bizans devlet kilisesince kovuşturmalara ya da baskılara uğruyorlardı. Bizans İmparatorluğu halklarından bir kısmı Nasturi inancını güttüklerinden ülkeden kovulmuşlar, Sasanilere sığınmışlardı. *(Nasturilik İstanbul Patriği Nestorius'un düşüncelerinden oluşan bir Hıristiyan mezhebidir İsa'nın Tanrılığını, Meryem'in de Tanrı anası oluşunu kabul etmez. Bu mezhebe göre insan nitelikleriyle Tanrı nitelikleri aynı özde birleşemez. Bizans kilisesince sapkınlık sayılan bu mezhep günümüze kadar yaşamıştır.)*

V. yüzyılda Sasaniler de büyük bir sosyal bunalım geçirmişlerdi. Mazdek'in öncülük ettiği dinsel bir komünizm hareketi, VI. yüzyılda doruk noktasına varmıştı. *(Mazdek hareketi hükümdar Havaz [488-531] tarafından himaye gördü, bütün İran'a yayıldı. Fakat sonra yine aynı hükümdar tarafından yasaklandı ve başta Mazdek olmak üzere binlerce yandaşı öldürüldü. Ne var ki alışılagelmiş mülkiyet düzenini altüst eden bu hareketin etkileri daha sonra görülecek ve benzeri ilkeler "Hurremiye" adı altında toplanan sapkın İslam mezheplerinde yeniden karşımıza çıkacaktır.)* Sasaniler gerçi Bizans'ta istenmeyen Nasturileri ve Yahudileri korumaları altına almışlar, böylece onları kendi saflarına çekmişlerdi. Ancak yine de bunlar egemen öğesi İranlı olan, Zerdüştlük ulusal kilisesinde sağlam bir çerçeve bulmuş bir devletin toprakları içinde yabancı kalmışlardı. *(İran'ın en eski dini iyilikçi Tanrı Ahura Mazda'ya dayanır. Bu çoktanrılı din Mazdeizm diye anılır. Daha sonra M.Ö. VII. yüzyılda yaşadığı sanılan Zerdüşt adlı bir din reformcusu bu dine yeni bir biçim vermiştir. İyilik ve kötülüğün aynı kaynaktan çıkmayacağını düşünerek yeni dini Ahura Mazda-iyilik ve Ahriman-kötülük Tanrılarına dayandırdı. Zerdüştlük denilen bu din İran'ın resmi dini oldu ve buna göre bir çeşit kilise örgütü kuruldu. Tapınaklarında ateş yakıldığı için Araplar bu dine ateşe tapan anlamında Gebrilik ve Mecusilik demişlerdir. Fetihler zamanında bu dinden olanları Müslümanların, Hıristiyanlar ve Yahudiler gibi, kitap sahibi bir dinden saydıklarını bazı kaynaklar kaydetmektedir.)* Sasani devletinin yapısı bir hayli gevşeklik gösteriyordu ve illerin aristokrasisinde özerklik isteği çok güçlüydü. Mezopotamya'nın ve Suriye'nin sınır halkı, Arapları tanıyordu, zira burada monofizist Gassaniler ile Nasturi Lahmiler, Bizans ve Sasani imparatorluklarının kıyıcığında birer küçük devlet kurmuşlardı; ayrıca çok zaman önce buralara göç etmiş başka Arap grupları da vardı. Bu bölgenin halkı Araplara, yabancı saydıkları kendi merkezi hükümetlerine oranla, çok daha dostça gözle bakmaktaydı. Üstelik vahiy olayını yadırgamıyorlardı, halkların böyle vahiyleri kabul edebileceği düşüncesi de bu bölgede yaygındı; dolayısıyla Araplardan birinin yeni bir din ortaya attığı haberi hiçbir kızgınlık ya da yadırgayış uyandırmamıştı. Bu henüz pek azgelişmiş ve yeterince sağlamlık kazanmamış yeni inancın, varolan dinler için nasıl bir tehlike olabileceğini kimse önceden sezememişti. Kilise babaları, Müslümanlık hakkında henüz bir şey söyleyememişlerdi. Din bilginleri bu yeni dine karşı, daha önce sapkın mezheplere karşı ileri sürdükleri kanıtları kullanamıyorlardı.

Müslüman Arapların ne silahları, ne de taktikleri alışılmadık şeylerdi. Deve, birliklerin bir yerden başka yere taşınmasında çok işe yarayan bir yük hayvanıydı, fakat savaş için elverişli değildi. Arap atı ise, nadir kullanılan

bir lükstü. Arapların güçleri, saldırılarını yönelttikleri sınır bölgelerinde yerlerinin elverişli, yörece de merkezi oluşundan ve gönüllü Müslümanlar ile yarı göçebelerden oluşan birliklerini hemen kullanabilmelerinden ileri geliyordu. Güçlerinin bir başka kaynağı ise dinsel coşkularıydı; başlangıçta bu coşku henüz yeterince paylaşılmıyordu; elde edilen ganimet sayesinde kısa zamanda gelişmiş ve artmıştı. Yapılan seferler sadece o zamana kadar görmedikleri derecede büyük kazançlar sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda Tanrının kendileriyle birlik olduğu inancını kökleştiren birer kanıt sayılıyordu. Bu coşkulu savaşçıların karşısına çıkan birlikler ise –Bizanslılarda hemen hepsi paralı asker olmak üzere– kendi iç kavgalarıyla ve bölgedeki halkın düşmanca davranışlarıyla moral çöküntüsü içindeydiler.

Bu gerçekler karşısında Arap-İslam fetihlerinin hızı ve büyüklüğü artık olağanüstü bir mucize olmaktan çıkar. Uzun ömürlü olmasaydı, sadece şanslı koşulların rastgele sonuçları sayılır ve yaratılan eser de, diğer imparatorluklar gibi, bir iki kuşak sonra çöküp giderdi.

Müslümanların saldırıya geçip fethettikleri ilk ülke Kilikya'ya kadar –Kudüs'le birlikte– bütün Suriye oldu. Suriye'nin fethini kesinleştiren büyük savaşı da Şam'ı elde tutmak için yaptılar. Bu kent önemli bir direnme göstermeden 635'te teslim olmuştu. Bizans İmparatoru Herakleious'un 636 sonbaharında gönderdiği büyük bir ordunun Genezareth Gölü'nün yakınlarında, Yordan Irmağı'nın doğu kolu Yarmuk Çayı kıyısında bozguna uğramasıyla kesinlikle Müslümanların egemenliği altına girdi. Bu bölgedeki İslam ordusunun komutanı Amr ibn ül-As, bu zaferi izleyen birkaç ay içinde tüm Filistin'in fethini tamamladı ve halife Ömer kutsal kent Kudüs'te namaz kılmak olanağını buldu. Öte yandan diğer bir komutan Ebu Ubeyde, Suriye'nin iç kesimlerinin fethini bitirmiş, Halit ibn ül-Velid de Irak'ın güneyini fethettikten sonra, onun yanında bu cephedeki savaşlara katılmıştı. Filistin'de son Bizans kalesi Cezarea 640'ta düştü.

Bu tarihten sonra ancak birkaç yıl geçmişti ki, bütün Irak fethedilmiş ve İran'a sefer açılmış bulunuyordu. Çeşitli sınır çatışmalarından sonra Sa'd ibn Ebu Vakkas komutasında güçlü bir Arap ordusu, 636'nın baharında, İran Şehinşahı Yazdegerd'in ordusunu Kadisiya'da kesin bir yenilgiye uğrattı. İslam çağında Mada'in adını alacak olan Sasani başkenti Ktesiphon-Seleukia'nın alınması üzerine Müslümanların eline çok zengin ganimet geçti. *(El-Mada'in, kentler demektir. Bugünkü Bağdat'ın bulunduğu yerin 30 km. kadar güneyinde, Dicle kıyısında, karşılıklı kurulmuş iki büyük kent vardı. Batı yakasındaki kent, İskender İmparatorluğu'nun parçalanması sırasında, buralarda kendi adıyla anılan bir devlet kurmuş Seleukos I. tarafından başkent olarak inşa ettirilmiştir. Bu kent Seleukia'dır. Doğu yakasına ise Part ve Sasani krallarının kışlık başkenti olarak Kte-*

siphon kurulmuştur. Bu kent yüzyıllarca Yakındoğu'nun en zengin ve en önemli bir merkezi olarak ününü korumuştur.) Sasani hükümdarı Yazdegerd, İran içlerine kaçarak kurtuldu. Müslümanlar bu zaferden yüreklenerek asıl İran toprağına girdiler. İranlılar ülkenin bütün gücünü toplayarak 642'de Nihavend Meydan Savaşı'nda bir kez daha şanslarını denediler, fakat büyük bir bozguna uğradılar. Gerçi ülkenin çok büyük olması ve yerel direnmelerle karşılaşılması fethin hızını yavaşlatmıştı, ama başkaca da genel bir savunma savaşı olmadı. Talihsiz Yazdegerd 651'de en doğudaki Merv'de öldürüldüğü zaman, bütün İran boyun eğmiş bulunuyordu. Bu sırada Suriye ve Irak'ın kuzeyi, yukarı Mezopotamya ile Doğu Anadolu'nun bir kısmı da ele geçirilmişti.

Filistin'de bulunan Amr'ın gözü Mısır'daydı. Fakat halife Ömer onu, bir yenilgi halinde ivedi yardımı ancak pek güçlükle gönderebileceği bir ülkeye göndermeye bir türlü karar veremiyordu. *(Bazı söylentiler Amr'ın kendi kendine harekete geçtiği yolundadır.)* İslam saldırısı 639'un sonlarında başladı, Nil'in taşkınları yüzünden sekteye uğradı. Burada en önemli savaş, deltanın yukarı kesimine giden yola egemen bulunan Babilon Kalesi'nin kuşatılmasında oldu. *(Irak'ta aynı adı taşıyan eskiçağ kentiyle karıştırılmasın.)* Kale 641'de teslim oldu ve içi su dolu hendeklerle çevrili tahkimatından dolayı adı Fustat olarak değiştirildi. *(Grekçe Fossaton: Hendekle çevrilmiş demektir. Bu kent, günümüzde Kahire'nin sınırları içinde kalmıştır.)* Artık o günkü başkent İskenderiye'nin yolu açılmıştı. Burada Arap vakayinamelerinde Mukaiki diye garip bir adla anılan Cyrus, hem metropolit, hem de devlet yönetiminin başıydı. Başkent siyasal-dinsel partilere bölünmek yüzünden bir birlikten yoksundu. Üstelik halkın büyük çoğunluğu da Bizans yönetiminden pek hoşnut değildi. Kent, imparator Herakleious'un 642'de ölümü üzerine teslim oldu. Bizanslıların denizden yaptıkları geri alma girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Arapların ileri hareketi artık Bingazi'de Pentapolis'e ve Mısır'ın güneyine yönelmişti.

Bu fetih savaşlarının bazıları efsanelerle süslenerek pek çekici hale getirilmiştir; fakat bunların sayfası sınırlı bir kitabın çerçevesi içinde uzun uzadıya tasvir edilmesine olanak yoktur. Zaten önemli olan da tek tek olayların ayrıntısına inmektense, fetihlerin ve bu fetihlerle ortaya çıkan yönetimle ilgili sorunların çözümlenişini ana çizgilerle anlatmayı denemektir. Söylentiler, İslam dünyasında doğmuş çoğu kurumların yaratıcısı olarak halife Ömer'i görmek eğilimindedir. Bu görüş, birçok konu için geçerli değilse de, fetihler döneminde yeni bir düzenin kurulmaya başlandığı da yadsınamaz.

Burada öncelikle belirtmeliyiz ki, yeni düzen fethedilen bölgelerin halklarına, o güne kadar sürüp gelmiş düzenin sekteye uğramasından başka bir şey olarak görünmemiştir. Eski hanedanlar devrilmiş, ya da güçlerini yitir-

mişlerdi, fakat bunu günlük yaşamın düzenlenmesinde zorunlu bir değişim izlememişti. Müslüman yöneticiler "zorla alınmış" yerlerle, "antlaşmayla boyun eğdirilmiş" yerler arasında kesin çizgilerle belirlenen bir ayrım yapmışlardı. İkinci halde, yani antlaşmayla boyun eğen yerlerde halka kendilerine ait toprak verilmiş, büyük kentlerde de sahip bulundukları haklar ile yapmaları gereken görevleri açıkça saptanmıştı. Konuya değinen kaynaklarda tam anlamıyla kanıtlanamıyorsa da, yine de bu düzenlemelerin ilk halifelerin öngördüğü ilkelere göre hazırlandıklarına kuşku yoktur. Aslında teslim konusunda birbirinden belirgin çizgilerle ayrılabilecek iki şekil yoktu, zira ülkenin yeni sahipleri hazır buldukları yönetimi en geniş anlamda benimsemişlerdi. Bunu da sadece siyasal kurnazlık gerekçesiyle değil, yabancısı oldukları bir yerde memurları görevlerinden almakla, mevcut kuruluşları değiştirmekle yönetim konusunda gerekli bilgilerden yoksun kalacaklarının bilincinde oldukları için yapmaktaydılar. Ancak ne var ki işgal ordusu, yine de en yüksek gücü temsil ediyordu; kendisine özgü bir kuruluşu, yönetimi vardı. Halkın çalışmasının ürünüyle ödediği vergiler, eskiden soylu sınıfın ellerine akarken, şimdi bu yeni yönetim ona sahip çıkıyordu. Başlangıçta her ülkede değişen de yalnızca buydu. Böylece Arap fetihlerinin, tarihin gördüğü bu çok büyük çaptaki olayın doğrudan etkisi, başlangıçta hemen hiç hissedilmez derecede olmuştu.

Halktan ne istendi, halk neye zorlandı? Arabistan'da peygamberin ölümünden sonra görülen birkaç direnmenin bastırılmasını izleyen yıllarda herkes Müslüman olmuş, daha da ileri gidilerek ülkedeki bütün Yahudiler ile Hıristiyanlar kovulmuştu. Bu hareketi ilkin başlatan da bizzat peygamber olmuştu. Ancak onun bu eylemi, sadece Medine kentinin içinde oturan Yahudilerle sınırlı kalmıştı. Buna karşılık yeni kazanılmış bölgelerde böylesi bir eyleme girişilmemiştir; halkı eski dinlerinden döndürmek gibi bir düşünce âdeta fatihlerin aklına gelmemiş gibiydi. Halktan istenen sadece boyun eğmeleriydi. Bu da aynı zamanda güvenlik, dirlik düzen demekti. Fatihler, böylece sadece Müslüman bölgelerde ibadet özgürlüğünü kısıtlı tuttular. Düzeni bozabilecek davranışları, bildirileri, gösterileri yasakladılar. Buralarda kendi yasalarını, Müslüman yasalarını uyguladılar. Kendi dininde kalıp da boyun eğenleri, koşullara göre miktarı değişen belli bir vergiyi ödemekle yükümlü tuttular. Ne var ki bu halkların yeni bir efendiye bağlanmaları, yaşama koşullarında fark edilir bir değişiklik yapmamıştı. Müslümanların, Müslüman olmayanlara üstünlüklerinin belirtisi olarak gördükleri bu vergi, halka sahip bulunduğu toprağı elinde tutmak hakkını veriyordu. Araplar bu toprakların dışında oturabiliyor, ancak sahipleri kaybolan ya da yeni devletin kendiliğinden payına düşmesi sonucu kamu malı olan toprakları mülk edinebiliyorlardı. Bir de sadece fetih savaşları döneminde anlamı olan sadakat

yükümlülüğü vardı: Bunlar Müslümanlara barınak sağlamak, istedikleri bilgiyi vermek, aynı şeyleri Müslümanların düşmanlarından esirgemek ve benzeri şeylerdi. Buna bir de Araplar gibi giyinmemek yasağını da eklemeliyiz. Yerliler Arap giysilerinden hiçbirini giyemezlerdi. Şu var ki bu kısıtlama, daha sonra göreceğimiz üzere, halk arasında küçük düşürücü farklılıklar yaratan giyim kuşam yasalarına öncülük edecektir. Araplar gelinceye kadar sorumlu görevler yüklenmiş bulunan yerli önderler ülkelerinin yine başında kaldılar, hatta hiç kuşkusuz daha önceki devlet zamanına oranla çok daha fazla özgürlüklere de sahip oldular.

Bu sıralarda Araplar için bir şeyin çok büyük önemi vardı: Kendi örgütlenişlerini tamamlamak. Çünkü savaşlar ve bunların sonucu olarak hızla geniş topraklara yayılmaları, yaşam koşullarını derinlemesine değişikliklere uğratmıştı. Ganimetler kuşkusuz büyük bir çekici güç oluşturuyor, bu güç zaten büyük olan inanç gücüne ekleniyor ve onu biraz daha pekiştiriyordu. Bu arada uygulamalarla ganimet çok geçmeden iki kategoriye ayrıldı: "Ganima ve Fey." Ganima, taşınabilir şeylerle hayvanlardı. Ne var ki dileyen dilediğini alamazdı; önderler tarafından savaşçılar arasında bir bölüştürme yapılması ilkeydi. Peygamberin örneğine uyularak beşte birinin emirlerce alıkonulması da töre olmuştu. Fey kapsamına ise, öteki şeyler, özellikle de arazi ve bu araziden sağlanan kazanç giriyordu. "Fey"den yararlanmaya ilişkin olarak Ömer zamanında yapılan tartışmalar hakkında sonradan aktarılanları, her ne kadar kelimesi kelimesine doğru saymak uygun değilse de, bu konunun o zamanlar iyice tartışılıp bir temele bağlandığını da kabul etmemiz gerekiyor. Bedevi anlayışı gereği Araplar, fetih yoluyla kazanılmış ne varsa hepsinin savaşçılar arasında bölüştürülmesini istiyorlardı. Fakat böyle bir yola gidilmesi genel bir örgütlenmeyi ve bir devlet oluşturulmasını daha baştan kesinlikle önleyecekti. Ömer ile danışmanları feyin tüm topluma ve bu toplumun gelecek kuşaklarına yararı dokunacak biçimde düzenlenmesini sağladılar; böylece daha önceki devletlerde olduğu gibi vergiler yükseltildi, kamu için yapılan harcamalar bununla karşılandı. Bir de ganimet bölüştürülmesine katılan birliklerin ücret sorunu çok önemliydi. Savaşanlarla savaşmayanlar arasında belirgin bir ayrım, bir sıralama yoktu; bir kimse silah elde savaşa katılmamış olsa bile, katıldığını ileri sürebilirdi. Bu konuya bir çekidüzen vermek amacıyla resmi bir kütük hazırlandı; savaşanlar ile Müslümanlar arasında ön planda bir göreve geçmiş kimseler bu kütüğe kaydedildi. Böylece de –Arapçada da bilinen Farsça bir sözle adlandırılan– "divan" doğdu; başlangıçta divan, ücretlerinin miktarıyla birlikte bu ücrete hak kazanmış kimselerin listesinden başka bir şey değildi. Bu ücret, bir kimsenin orduda gördüğü hizmete göre değil, Müslümanlar arasındaki rütbe sıralamasında bulunduğu yere göre hesaplanıyordu. Bu sıralamada en yukarda pey-

gamberin ailesi vardı; ondan sonra arkadaşları geliyordu, ancak bunlar da peygamberin safına geçtikleri zamana göre kendi aralarında bir sıraya sokulmuşlardı; sıralama böylece kadınlara, çocuklara, Arap asıllı olmadıkları halde erkenden Müslümanlığı kabul ettikleri için korunan kimselere doğru uzanıyordu.

Bu savaşlar döneminde Arapların yerli halklarla karışmadıklarını ve onların içinde erimediklerini vurgulamaya gerek yok. Genellikle kurdukları garnizonlara yerleşiyorlardı. Bunun da iki değişik yolu vardı. Ya öteden beri varolan kentlerde –ülkenin nüfus yoğunluğu fazla ve uygarlık düzeyi yüksek olduğu, dolayısıyla başka türlü hareket edilmesi olanağı bulunmadığı için– yerli halkın yanında yurt ediniyorlardı; bu arada Arapların haliyle çöllere sınır bölgeleri, sahillere yakın yerlere tercih ettiklerini belirtelim. Ya da aştıkları büyük ırmakların Arap yakasına yerleşiyorlar, burada ordugâh kuruyorlar, bu ordugâhlardan kısa zamanda kentler, "amsar-mısr'ın çoğulu", meydana geliyordu. Yerli halkların buralara hızla üşüşmesine rağmen, Araplar halkın egemen kesimi olarak kaldılar. Ömer zamanında Irak'ta Basra ve Kufa, Mısır'da Fustat bu şekilde kurulmuş kentlerdir. Buraları daha sonraki fetihler için hareket üsleri, gittikçe artan uzaklıklardan ötürü, artık doğrudan doğruya Arabistan'dan sevkedilemeyen orduların toplanma merkezleri olmuştur. Suriye'de ordular, siyasal ve parasal yönetim amacıyla dört bölgeye göre bülündü, buna cund –çoğulu acnad– denildi. Bu bölünme, hiç kuşkusuz Bizanslıların daha önce yaptıkları bölmenin bir benzeriydi. Fakat böyle bir bölünmenin izlerine ne Irak'ta, ne Mısır'da, hatta ne de İran'da rastlamaktayız.

Araplar elbette yeni toplumsal yaşama bir örgütlenişin temel ilkelerini verdiler. Her ilin yöneticileri, valileri, yenik düşmüş halkı gözetim altında bulunduruyor, aynı zamanda "savaş ve ibadet" durumlarıyla da uğraşıyorlardı. İbadet yerleri kuruluyordu; bir yerde geçici olarak bir kilise Hıristiyanlarla paylaşılırken, bir başka yerde yeni, daha sade binalar yapılıyordu. Urafa *(töre ve hukuk alanında uzman anlamına "arif"in çoğulu)* ordunun yönetiminden sorumluydu. Kuran okuyucuları Tanrının ve onun peygamberinin sözlerini müminlere hatırlatıp böylece dinsel coşkuyu canlı tutarken, gelecekteki kadıların öncülleri anlaşmazlıkları çözümlemekteydi. Halife ise, kendi payına düşen ganimet ve verginin çok büyük olmasına rağmen, çok basit ve sade bir yaşam sürüyor, yanına çok kolayca varılabilen bir adam olma özelliğini devam ettiriyordu. Her ne kadar kısa bir süre Kudüs'e gelmişse de, sürekli oturduğu yer hep Medine, peygamberin kentiydi. Fethedilmiş yeni bölgelerde yönetici olan kimseler, sıkı bir denetim altında bulunmalarına rağmen genellikle yine de ayrı ayrı büyük çapta özerkliğe sahiptiler.

İslamın örgütlenişi böylesine basit, sorunların çözümü böylesine değişkendi, ancak peygamberin zamanının toplumuna oranla yaşam koşullarının

baştan başa değişmesi, bunun sonucu olarak bir yığın problemi de yanında getirmişti. Ömer'in bir İranlı köle tarafından öldürülüşü (644), belki sadece kişisel bir öç almadan başka şey değildi, ama onun ardılı Osman döneminde kaçınılmaz bunalımlar baş gösterecekti. Bu olayların daha sonraki İslam tarihi açısından taşıdığı önem ve bunların Müslümanların hafızalarından silinmeyen canlı hatıraları, bizi konuyu biraz daha ayrıntılı biçimde ele almakla yükümlü kılmaktadır.

Osman büyük bir kişilik değildi, buna rağmen seçilmiş olması yine de kolayca açıklanabilir Peygamberle evlenme yoluyla akrabalık kurmuş bulunan o dönemin ilk Müslümanları, daha doğrusu ileri gelenleri, o dönemin Kureyş aristokrasisinden kimselerdi. Her ne kadar İslamın başarısı karşısında bir süre geri plana itilmişlerse de, yine de gerek Mekke'de gerekse tüm Arabistan'da egemenliğini sürdüren bir ekonomik-sosyal güç halinde kalmışlardı. Müslümanlara katılmalarından sonra peygamber hiçbir zaman onları mahvetmek gibi bir amaca yönelmemişti. Osman'ın halifeliğe atanması büyük Kureyş'in ağırlığını ortaya koymasını gsötermekteydi. *(Osman, Kureyş'in Beni Ümeyye ailesindendir. Bizde Emevi diye tanınan bu ailenin başı Ebu Süfyan'dı. Bu zat ise peygamberle savaşan Mekkelilerin önderiydi. Peygamberin Mekke'ye dönüşünden sonra Müslüman olmuş ve Taif kuşatmasında bir gözünü kaybetmiştir. Oğlu Muaviye ise İslam tarihinde daha sonra çok önemli bir rol oynayacaktır.)*

Ancak hiç kimse Osman'ın Müslümanlık için bir şey yapmadığını da söyleyemez. Kuran'ı kitap haline getiren odur. O zamana kadar parçalar halinde bulunan ve güvenilmesi doğru olmayan, uydurmacılığa da kaçabilecek kimselerin hafızaları aracılığıyla aktarılan Kuran, böylece kesin bir metin halini aldı. Gerçi daha sonra bazı çevrelerden, sayfalarda değişiklikler ve silintiler yapıldığı ileri sürelerek kınamalar yapılmadı değil, ama bu kuşkular hiçbir şekilde doğrulanamadı. Biz bugünkü anlayışımıza göre, bu çalışmanın yeterince eleştiri süzgecinden geçirilerek ve özenli biçimde yapılmadığına esef etsek bile, yine de onu, peygamberin en yetkili arkadaşlarıyla ortaklaşa bir çalışma yaparak, İslamın birliğini korumak için zorunlu böylesine bir eseri yaratmış olmasından dolayı kınayamayız. *(Kuran'ın parçalarını yanlarında saklayan, aynı zamanda okuyucu ve yorumcu olan kimseler, "kurra", bu özelliklerinden dolayı kitleler üzerinde sonsuz bir iktidara sahiptiler, dolayısıyla âdeta merkezi iktidardan bağımsız hale gelmişlerdi. Çünkü merkezi iktidar "kurra"nın yararlandığı Kuran parçalarının doğru olup olmadığını kontrol edecek hiçbir olanağa sahip değildi. Onların elinden bu silahı almak ve Tanrının vahyinin biricik muhafızı olarak meydana çıkmak yoluyla, hükümet birliğini gerçekleştirmek, devlet üzerinde mutlak iktidarını kurmak istemesi Kuran'ın kitap haline getirilme-*

sine yol açtı. Çıkarları bundan zedelenenlerin Osman'ı kutsal sözleri sakatlamakla suçlamalarını doğal karşılamak gerekir.)

Ne var ki Osman önemli sorunlarla karşı karşıya geldi ve bunları hiç de iyi biçimde çözümleyemedi. Fetihlerle elde edilen zenginliğin getirdiği ahlak düşkünlüğü Medine'de nasıl önlenecekti? İllerle merkezi hükümet arasında vergi gelirleri nasıl bölüştürülecekti? Fethedilmiş bölgelerde Arapların isteği, her şeyin onların çıkarına göre kendilerine verilmesiydi; böyle bir yola gidilirse merkezi hükümetin otoritesi nasıl sürdürülecekti? Bu sorunla çok yakın ilişkili olarak, illerde yarı yarıya bağımsızlaşmış valilerin yönetimleri nasıl denetlenecekti? Osman bu valilerden birkaçını, bu arada Mısır'ın efendisi, ünlü Amr'ı görevden almayı zorunlu gördü. Uzak bölgelerdeki temsilcilerin bir kısmını kendi akrabalarından seçecek olursa, onların daha uysal ve daha sadık olacakları düşüncesine kapılmıştı. Böylece de örneğin Suriye'nin başkenti Şam'a vali olarak Muaviye'yi, kısa bir süre sonra tarih sahnesinde yeniden karşılaşacağımız bir adamı atadı. Fakat bu tutumuyla adam kayırmayı başlatmakla suçlandığı gibi, haklı ya da haksız mevkilerini kaybeden ya da kaybetmekten korkan kimselerin kendisine muhalif zümreyi güçlendirmelerine yol açtı. Düşmanları arasında Medine'de peygamberin henüz genç dul karısı Ayşe, peygamberin amcaoğlu ve damadı Ali, Mısır fatihi Amr ve daha başkaları vardı. Muhalif grupların temsilcileri arasında çok geçmeden bir anlaşma gerçekleşti. Bunun sonucu 656 yılında hâlâ açıklanamayan nedenlerle, yaşlı halifenin namaz kılarken öldürülmesi oldu. Bu cinayetin asıl sorumlusu kimdi, işin içinde nasıl bir neden vardı, hangi rastlantıların etkisi bulunuyordu, bütün bu sorular kesin biçimde yanıtlanamıyor.

Osman'ın ölümünden hemen sonra üstünlük sağlayan parti, halife olarak Ali'nin atanmasını sağladı. Ne var ki bu halife kendisinden öncekilerden çok daha fazla güç durumda kaldı. Ali, peygamberin kuzeniydi, damadıydı, Müslümanlığı ilk kabul edenlerden ve Muhammet'in en güvendiği insanlardan biriydi. Peygamberin kızı Fatıma ile evliliği, onu Muhammet'in soyunun devamını sağlayan kişi yapmıştır ki, bu olgu üzerinde daha sonra tekrar ve tekrar duracağız. Muhammet'in bir oğlu olsaydı nelerin cereyan edebileceğini kimse kestiremez, fakat kesin olan bir nokta varsa, o da Araplar arasında soy sop yoluyla kişilik kazanmaya pek fazla önem verilmediğidir. Ali, gerçi kendisinden önceki halifelerin seçimini onaylamamıştı, fakat bu konuda hiçbir şekilde ön plana da çıkmış değildi. Gençliğinde gözüpek bir savaşçı olarak ün kazanmasının yanı sıra, şimdi de peygamberin saptadığı töreleri (sunna) bilen biri olarak tanınmaktaydı. Bu töreleri şaşmaz bir saygı ve bağlılıkla sürekli savunmuş, yine bu töreler adına Osman'ın tutumunu kınamış ve bu yüzden de hoşnut olmayanları bir araya getirmeyi başarmıştı. Hiç kuşkusuz Osman'ın öldürülmesini istememişti, fakat öldürenleri de suçlamamış,

üstelik elebaşılarından birkaçını yakınında bulundurmuş, bu yüzden onların suç ortağıymış gibi bir izlenim uyandırmasına neden olmuştu. Bu arada büyük bir devlet adamı olmadığını da söyleyebiliriz.

Ali kendisinden önceki halifelerden farklı olarak sadece bir parti tarafından başa geçirildiği için, herkesçe tanınmasını sağlayamadı. Böylece ilk "fitna", ilk içsavaş felaketi, müminlerin kalplerini bugün bile sızlatan İslam toplumunun bölünmesi olgusu ortaya çıktı. Bir yanda Ali'den nefret eden Ayşe tarafından da desteklenen Mekkeli Kureyşi önderler, Talha ve Zübeyr vardı; bunlar bir ordu topladılar, Basralılar da bu orduya katıldı. Öte yanda da Arap töresine göre, öldürülen halifenin kanı için öç davası güdenler, halifenin yakın akrabası, Suriye Genel Valisi Muaviye'nin çevresinde toplanmışlardı. Muaviye yalnızca egemen bulunduğu zengin bir bölgenin kaynaklarına sahip olmakla kalmıyor, ayrıca nice deneyimlerden geçmiş bir politikacının üstün yeteneklerine ve bilgilerine de sahip bulunuyordu. Birinci grubun ayaklanması fazla zorluk çekilmeden bastırıldı. Sonucu belirleyen savaş, Ayşe bir devenin üstünden savaşçıları yüreklendirmiş olduğu için deve savaşı diye anılır. *(4 Aralık 656'da yapılan bu savaşta, deve üstündeki Ayşe'yi korumak için yetmiş kişi can vermiş, sonunda deve de öldürülmüştür. Cemel-deve olayı denilmesi bundandır. Ali, savaşı kazandıktan sonra Ayşe'yi Medine'ye yolladı.)* Fakat Ali, yine de Arabistan'ı terk etmek zorunluğunu duydu ve yandaşlarını Irak'ta Basra'dan sonra ikinci kale-mısr olan Kufa'da topladı. Burası nice kuşaklar boyunca Ali yandaşı propagandanın merkezi olacaktır. Ali'nin Kufa'ya geçmesiyle Arabistan'ı, İslamın bu beşiğini kıyıda kalmış bir hale getirecek, çok geçmeden de onu eski yoksulluğuna yeniden düşürecek bir dönem başlamış oluyordu.

İkinci ayaklanma çok daha önemliydi. Zira öfkeli bir dindarlık ve öç alma görevini yerine getirme bahanelerinin ardında büsbütün başka bir düşünce, Suriye, Irak ve Arabistan'ın birbirleriyle ilişkisini değiştirecek bir durumun tasarlanışı bulunuyordu. Aslında burada çıkarların kavgası söz konusuydu. 657'nin yazında, Suriye ile Mezopotamya arasında, orta Fırat dolaylarında Sıffin Savaşı oldu. *(Bu savaş, 110 gün sürmüş ve Ali yandaşlarının kazanacağı sırada)* Suriyeliler mızraklarının ucuna Kuran sayfalarını takarak, "İşte aramızdaki anlaşmazlığın çözümlenmesi için hakem budur" diye bağırdılar. Böylece âdeta bu kardeş kavgasından nefret ettiklerini belirtiyor, Tanrının yargısına boyun eğmek gerektiğini, bunun için de Tanrının yasasına göre sonucu hakemlerin belirlemesini istiyorlardı. Suriyelilerin kurnazca düşünülmüş bu jesti karşısında savaşın sonu belirsiz kaldı. Haklı olduklarından emin oldukları için, hakeme başvurulmasında sakınca görmeyen silah arkadaşlarının çoğunun baskısıyla Ali, bu isteği olumlu karşılamak gereğini duydu. Burada davranışlarının irdelenmesi sonucu Osman'ın öldürülmesinin

haklı olup olmadığı ve Muaviye'nin bunun öcünü almaya hakkı bulunup bulunmadığı söz konusuydu. Ne var ki Sıffin'den sonra da tartışmalar kesilmedi; bir insanın varacağı yargıda Tanrının yargısını aramak, Tanrıya küfür diye nitelendirildi ve bir Kuran ayetine dayanılarak asilere karşı savaşın sürdürülmesi istendi. Bu sırada Ali'nin yandaşlarından bir kısmı, Ali'nin hakemleri kabul etmesi üzerine *(La hukma illa li'llah (Yargı yalnız Allahındır) diye bağıra bağıra)* ondan ayrıldılar, her iki partiden de yüz çevirmek yolunu tuttular; bu yüzden onlara "Harici (dışta) kalanlar" denildi. Böylece İslam dünyasına yön verecek üç parti doğmuş oldu: Şiiler-Şia-yandaşlar, peygamber ailesinin, daha doğrusu Ali'nin yandaşları; Hariciler ve o zaman Muaviye'nin safında yer alanlar Bu üçüncü gruba girenlere, bir anlamda, daha sonra "Sünni" adını alacak Müslümanların öncülleri diyebiliriz. *(Sunni-Sünni, Müslümanlıkta Tanrının yolu anlamında kullanılan "sunna" kelimesinden türetilmiştir. İslam anlayışına göre Tanrının yapılmasını "farz ve vacip" kıldığı şeylerin dışında, bu yolu peygamberin tutumu ve sözleri belirler. Peygamberin yolunda titizlikle yürüyen Müslümanlara da Sünni denir.)* Oysa o günlerde peygamberin töresine, "sunna"nın korunmasına kendilerini adamış olanlar Ali'nin yandaşlarıydı. Gerçi bu partilerin gelecekteki yazgısı 657 tarihinde henüz kestirilemezdi, ama bu yılın olaylarında bu yazgının kaynağı yatar ve İslam tarihinin doğru bir tablosunu elde etmek isteyen kimse, bu olguyu göz önünde bulundurmak zorundadır. Muaviye'nin ve Ali'nin gönderdiği hakemler, 658 yılının ramazanında, Adruh'ta karşı karşıya geldiler ve her iki tarafın iddiasını da reddettiler, fakat Osman'ı akladılar; böylece Ali'nin haksızlığını da belirtmiş oldular. Bunun üzerine Muaviye'nin askerleri kendisini halife ilan ettiler (658).

Ali, Muaviye'ye karşı yeniden savaşa girmezden önce Haricilere boyun eğdirmek zorunda olduğu kanısındaydı ve böylece Nahravan kırımı meydana geldi. *(17 Temmuz 658'de yapılan bu savaşta Haricilerden yalnız on kişi kurtulabilmiştir.)* Ali gittikçe daha çok toprak kaybetmekteydi, ancak bu sırada Muaviye'ye yenilmesi gibi bir durum söz konusu değildi. Böylece 661 yılına gelindi ve Ali, Kufa'da, cami önünde, Nahravan'da can veren yakınlarının öcünü almak isteyen bir Harici tarafından öldürüldü. *(Hariciler aynı günde Muaviye'yi ve onun Adruh'taki hakemi Amr ibn ül-As'ı da öldürmeyi planlamışlardı, fakat bu görevleri üstlenmiş olan diğer Hariciler başarısızlığa uğradılar.)* Ali'nin ölümüyle Emevi ailesinin ve ailenin başı Muaviye'nin zaferi kesinleşmiş oluyordu.

661 yılında yeni bir hanedanın başlamasıyla sona eren zaman dilimi, Sünni gelenekte imanı bütün halifeler dönemi denilen çağı kapsar; bu döneme ilişkin bütün suçlamaları, Sünni gelenek, hangi yönden gelirse gelsin reddeder. Buna karşılık Şiiler Osman'ı hiç kabul etmezler, peygamberin öte-

ki halifelerini de meşru saymazlar, dolayısıyla bunlardan kaynaklanan kararların ve önlemlerin' hiçbirini tanımazlar. Bugün bizim için açıkça ortaya çıkan olgu, fetihler döneminin yapısı gereği İslamın eski ve yeni dünyası arasındaki gerilimleri su yüzüne çıkardığı, bundan da büyüme bunalımlarının doğmuş olduğudur. Daha sonraki tarihsel gelişim kanıtlıyor ki, fetihlerin görünüşteki durgunluğuna karşın gerçekte ortaya çıkan bir inanç bunalımıydı ve çok kısa bir süre önce boyun eğmiş bulunan halklar, kendilerini yenmiş olanların bu anlaşmazlıklarından yararlanmayı, onların boyunduruğunu silkip atmayı denemeye hiçbir zaman kalkışmamışlardır. Bu boyunduruğu benimsemişlerdi, daha da kötüsü kendilerinde bundan kurtulma gücünü de görmüyorlardı.

4 - EMEVİLER ZAMANI (661 - 750)

Emevi hanedanının egemenlik dönemi, fetihlerle meydana çıkan Arap-Müslüman İmparatorluğu'nun örgütlenme zamanıdır. Fakat fetihlerden doğmuş bir imparatorlukta yaşam tarzı değiştiği ve çeşitli halklar birbirine karıştığı için, rejimin de hızlı dönüşümlere uğramak zorunda kalması yapısı gereğidir. Bu açıdan bir değerlendirme yapılırsa, Emevi hanedanı başarılı olamamıştır, çünkü yeni isterlere yeterince dikkat etmeyi bilememiştir.

Muaviye halife olduktan sonra yine Şam'da, Suriyeli Arap yandaşlarının arasında kaldı; burasını hükümdarlığının merkezi yaptı. Böylece Arabistan, sanki tüm tarihsel rolü insanlığa bir peygamber ve bir ordu vermek, sonra da unutulup gitmekten ibaretmiş gibi gölgede kaldı. Kuşkusuz kutsal kentler, Medine ile Mekke belirli bir önemi korumayı sürdürdüler. Zira burada fetihlerle ve -artık dünyanın dört bir tarafından gelenlerle kapsamı çok genişlemiş- hac ziyaretleriyle zengin olmuş birkaç büyük aile varlıklarını sürdürmekteydi. Bununla birlikte yine de İslam dünyasının merkezi, her geçen gün biraz daha buradan dışarıya kayıyordu. Ayrıca Suriye'de oturan ve Bizans geleneklerini benimsemiş olan Arapların etkisi gittikçe daha da artıyor ve en azından halifenin çevresinde ağırlığını duyuruyor, böylece Irak Araplarının ve Sasani geleneğinin etkisini azaltıyordu.

Yüzeysel bakışla Emevi dönemi Arap fetihlerinin sona erdiği zamandır. Gerçi böylesine fetihleri IX. yüzyılda Akdeniz bölgesinde, XI. yüzyıldan itibaren Hindistan'da, daha sonra bambaşka koşullarda Osmanlılarda, Hindistan'da, Moğallarda ve daha başka yerlerde göreceğiz. Buna rağmen klasik İslam dünyasının sınırları VIII. yüzyılın birinci yarısında kesinlikle saptanmış oluyordu. İnsanlığın gelişmiş kültürlerinden birini yaratmış olan bu dünyadır, daha sonra İslamlaşmış ya da fethedilmiş ülkelerde böylesine bir kültür modeline ulaşılamamıştır.

Şu da var ki fetihler şimdi başka bir tempo izliyor ve artık eskisi gibi kolayca gerçekleşemiyordu. Şaşırtıcı baskınların avantajı kalmamıştır artık; üstelik uzaklıklar büyümüş, direniş hareketleri meydana gelmişti; fatihlerin dinlenme molalarına gereksinmeleri vardı ve iç güçlükler duraklamalara neden oluyordu. Başarılar çeşitli sınırlarda birbirine denk nitelikte değildi. Suriyelileri birinci derecede ilgilendiren Bizans bölgesinde ileri hareket güçleş-

mişti. Bu güçlük Küçük Asya'nın kendine özgü coğrafyasından ileri geliyor, buna ayrıca burada yaşayan halkın farklı niteliği de ekleniyordu. Bu halk artık Sami asıllı değildi; köklü biçimde Helenleşmiş olması sonucu da Konstantinopel'deki hükümete sıkıca bağlıydı. Üstelik bu, hükümetin ve onun başkentinin direnme gücüyle de doğrudan ilişkili değildi. Gerçi Arap fetih orduları birkaç defa Küçük Asya'dan geçmişler ve hafızalarda, efsanelerde kalıcı izler bırakmışlardı. Nice umutlar uyandırmışlardı, ama gerçek anlamda bir işgal Toroslardan ve Ermenistan'ın belirli bir kesiminden öteye geçememişti. Muaviye'nin eski Suriye geleneğine uyarak, bir savaş filosu meydana getirip Kıbrıs'a ve Küçük Asya kıyılarına saldırması yepyeni bir hareket olmuştu. Hatta 674'ten 678'e kadar Konstantinopel'i karadan ve denizden kuşatmıştı, ama başarısızlığa uğradı. Saldırılar 717 ve 718 yıllarında yinelendiyse de başarılı olamadı. *(Muaviye'nin bir donanma meydana getirip Bizans donanmasını Fenike kıyılarında, 655 yılında yok etmesi Suriye valiliği zamanındadır. Halife olduktan sonra 668/669 yıllarında gerçekleştirilen İstanbul kuşatması oğlu Yezid tarafından yönetilmiş, bu sefere peygamberin arkadaşlarından Ebu Eyyup ül-Ansari de katılmıştır. Bu zatın mezarı bugün İstanbul'da Eyüp Sultan adıyla çok ünlü bir ziyaret yeridir.)* Sonunda 747 yılında Bizans'ın kazandığı bir deniz savaşı bir yüzyıl için Akdeniz'de Hıristiyan egemenliğini sağlama bağladı. Bizans İmparatorluğu İslam zorlaması karşısında Sasaniler gibi çökmemiş, aksine güçsüzleşmiş ve Balkanlar'da topraklarının çoğunu kaybetmiş olmasına rağmen, yine de varlığını korumuştur. Adının büyüsü hâlâ etkisini sürdürüyordu. Roma –adı Konstantinopel'e geçmişti– ölümsüz gibi görünmekteydi ve son araştırmalar Emevilerin Bizans'la yaptıkları uzun silah bırakışması dönemlerinde, birçok bölgelerde ortaklaşa hareket ettiklerini ortaya koymaktadır.

Doğuya doğru ileri hareket ise güçlüklere ve uzun ara verişlere rağmen yine de sürüyordu. İran'ın ele geçirilmesi –Güney Hazar'ın kıyı kesimleri dışında– tamamlanmıştı, fakat Kürtler, Daylamiler, Baluclar gibi bazı dağlık bölge halkları bağımsızlıklarını korumaktaydılar. İran'ın ötesinde, özellikle Pers Körfezi'nden başlatılan başarılı deniz seferleri ile İndus Havzasına girilmişti. Fakat bu seferler bugünkü Afganistan yaylasına ulaşabilmiş değildi. Kuzeydoğuda zengin Horasan'ın ötelerine, Arapların "Mavera-ün-nehr" dediği *(bugünkü Türkistan'a)* uzanılmıştı. Bu bölge birbiri ardından yabancı fatihlerin, son olarak da Türklerin egemenliği altına girmiş ve Maniheizm, Budizm, Nasturi Hıristiyanlığı gibi birçok dinin yaşadığı bir ülke olmuştu. Bununla birlikte bu ülke, Doğu Avrupa ile Batı Asya ve Çin arasındaki ticaretin kavşak noktası olarak önemini hiçbir zaman yitirmemişti. Buralara ilkin Kutayba komutasında VIII. yüzyılın başlarında girmiş bulunan Araplar, egemenliklerini ancak sayıları bir hayli olan yerel hükümdarlarla iyi ilişkiler

kurarak ve onları tanıyarak sağlayabilmişlerdi. Siriderya Irmağı'na vardıkları zaman ise Çin yayılmasıyla karşı karşıya geldiler. Emevilerin yıkılışından bir yıl sonra yapılan Talas Savaşı, uzun yüzyıllar için, her iki imparatorluğun etkileme alanlarının sınır çizgisini, Altayların beri ve öte yakası olarak belirlemiştir (751).

Batı yönünde ise İslam ordularına karşı koyabilecek nitelikte denk bir güç bulunmadığı için, başarılar hızla birbirini izlemiş, sonunda bir dinginlik haline dönüşmüştür. Daha Halife Osman zamanında, bugünkü Libya üzerinden Bizans toprağı olan ve daha sonra Arapların İfrikiya (Tunus) adını verecekleri yöreye ulaşılmış bulunuyordu. Bölgenin gerçek anlamda fethedilmesi VII. yüzyılın sonundadır. Kenarda kalmış ve Helenleştirilememiş olan bu yörede, Bizans, yerini etkili biçimde savunamamış ve Kartaca kenti 696'da düşmüştü. Araplara gerçek bir direniş gösteren Berberiler oldu. *(Berberiler pek eski zamanlardan beri Kuzey Afrika'da yaşayan bir halktır. Birçok oymaklara ayrılmış bulunan Berberiler, kimi zaman yabancılara karşı birleşmişlerse de güçlü ve sürekli devletler kuramamıştır. Tarih boyunca Kartaca, Roma, Vandallar ve Bizans, bu bölgeyi ele geçirmişse de Berberiler özelliklerini ve törelerini korumuşlar, bağımsızlıklarına düşkün olduklarından istilacı güçleri sürekli uğraştırmışlardır. Berberilerin yayılma alanları bugünkü Tunus, Fas, Cezayir, Büyük Sahra ve Güney Libya idi.)* Araplarla Berberiler arasındaki çatışmalar hakkında ancak daha sonraki kaynaklardan biraz bilgi derleyebildiğimiz için, ayrıntılar ile ilgili olarak pek az şey bilmekteyiz. Arapların buraları fethetme niyeti, komutan Ukba'nın 670 yılında ülkenin iç kesiminde, ordugâh kenti Kayravan'ı kurmasıyla belli olmuştu. *(Kayravan bugünkü Tunus'un 167 km. güneyindedir.)* Berberilerin bir kısmı boyun eğdi, hatta din değiştirip Müslüman oldu, fakat birçoğu, özellikle de dağlık kesimde yaşayanlar uzun süre direndi. Ukba, belki de Atlantik kıyısına kadar uzandığı bir seferden dönüşünden sonra öldürüldü. Berberiler Kusayla adlı birinin önderliğinde ayaklanıp Arapları Bingazi'ye kadar geri püskürttüler. Hasan ibn ül-Numan adlı komutan, Mısır ve Suriye'den büyük destek birlikleri alarak VII. yüzyılın sonlarında Müslümanların zaferini yineledi ve Kahina adlı bir kadın peygamberin yönetiminde baş gösteren büyük Berberi ayaklanmasını (703 yılında) bastırdı.

Genellikle yenilen halklar, ne İslamdan yana çıktıkları, ne de savaşa alışkın oldukları için, boyun eğmelerinden sonra silaha sarılmamayı yeğlemiş, Arapların güvenini kazanmak istemişlerdir. Bu genel eğilimin dışında kalanlar Kuzey Suriye'nin sınır bölgesi halkı Mardaitler, Kafkasya'da, Orta Asya'da yaşayan halklardır. Berberiler de bu gruptandır. Hatta Berberiler çok geçmeden Arapların safında savaşlara da katılmışlardır. Berberi Afrikasından İspanya'ya kısa bir deniz yolculuğuyla ulaşmak olanağı vardı. Bu ül-

kede Batı Gotları egemendi. Ancak bu devlet, Bizans kıyılarından gelen saldırılar, kendi iç kavgaları ve kötü davrandıkları Yahudilerin ayaklanmalarıyla sarsıntılar içindeydi.

Yönetimi Mısır'a oranla çok özerkleşmiş bulunan İfrikiya'nın valisi Musa ibn Nusayr bir istilayı olanaklı gördü. İlkin Berberi mavalisi *(azatlı kölesi)* Tarık'ı gönderdi. Onun küçük ordusuyla İspanya'da karaya çıktığı yer, o günden bu yana "Cebel-ül Tarık - Tarık'ın Dağı" diye anılır Tarık, Kral Roderich'i fazla güçlük çekmeden yenilgiye uğrattı ve kral öldürüldü (711). Bundan sonrası Tarık için sadece askeri bir gezinti oldu. Arkasından hemen bütün İspanya'yı çiğnemiş bulunan Tarık'ın Berberi ordusunu desteklemek ve yönetmek üzere, büyük bir Arap ordusuyla Musa geldi. Fatihler Toledo hazinesini yağmaladılar. *(İspanya'nın kuzeyindeki)* Ebro Irmağı'na ulaşıp daha ötelere geçtiler. Sadece kuzeyde, Atlantik kıyısındaki dağlarda, önemsiz birkaç prenslik bağımsızlığını koruyabildi.

Tarih devam ediyor, fakat yine de olaylar birbirine benzerlik arz ediyordu. Araplarla Berberiler fethettikleri ülkeye yerleşir yerleşmez hemen daha ötelere doğru ileri harekete geçtiler. Pirene Dağları'nda yaşayan halklarla birlik olup Güney Fransa'ya girdiler; bir koldan Narbonne ve Carcassone üzerinden doğuda Rhone Vadisi'ne, öteki koldan kuzeyde Garonne'a, Fransa'nın kalbine ulaştılar. Kuşkusuz burada, Arap dünyasına tümden yabancı bu ülkede, direniş olanağı vardı. Nitekim Karolenj hanedanının kurucusu Charles Martel (688-741), İslam ordularına karşı çıktı. 732'de cereyan eden ve kazandığı ün kadar kötü de tanınmış bulunan bu savaş, Tour ve Poitiers Savaşı diye adlandırılır. Daha sonra bazı sınır çatışmaları ve Arap saldırıları bir süre daha devam ettiyse de, genel kanı, bu savaşın yapıldığı günün, Müslümanların Avrupa'da ilerleyişinin durdurulduğu gün olduğu yolundadır.

Arap fetihlerinde çoğu kez göze çarpan bir özellik, ilerlemelerin geniş bir arazi şeridi boyunca ve aynı genişlik derecesinde yapılmış olmasıdır. Fethedilen ülkelerin sıralanışına bakılırsa, dağlık kesimlerin çok yakınında olmamak kaydıyla, hepsinin Arapların anayurdundaki gibi iklim koşullarına sahip bulunduğu, bedevilerin çok kısa zaman öncesine kadar dolaştığı çöllerin arasında yer alan, sıcak bölge tarımı yapılan büyük vahalara az ya da çok benzerlik arz ettiği görülür. Coğrafya koşullarının önemini fazla abartmamakla birlikte, yine de kesinlikle söylenebilir ki, Araplar yaşama alışkanlıklarında fazlaca değişiklik yapmak gereğini duymadıkları ülkelerde, başka yerlere oranla daha kolay savaşmışlar ve buralarda kendilerini yurtlarındaymış gibi hissetmişler, yerli halkla ortak yaşayışı da daha iyi gerçekleştirmişlerdir. Daha sonraları İslam fetihleri başka iklim bölgelerinde de yapıldı, ancak bunlarda, Siriderya'dan Atlantik'e kadar uzanan klasik İslam alanında gerçekleştirilene eşdeğerde toplumsal-kültürel bir örgütlenme asla görülmedi.

Emevi halifeleri, dış fetihlerle böyle çok ilgilenmekle birlikte asıl sorunları bu değildi; iç güçlükler onları çok daha fazla, çok daha sürekli uğraştırıyordu. Gerçi Muaviye için otoritesini kabul ettirmek ve kamu düzenini korumak hiç de sorun olmamıştı. Kendisi Suriye'de hükümeti bizzat elinde tutarken, Irak'ın hiç de kolay olmayan yönetimini kendisine bağlı, fakat özerkçe hareket eden –örneğin Haricilere karşı savaşları yürüten Ziyad ibn Abihi gibi– valilere havale etmişti. Haricilik hareketini sindirmek bir zorunluluk olmuştu; bu zorunluluk mezhebin aşırı bağnaz bir doktrini temsil etmesinden değil, inançlarını yaymakta gösterdikleri fanatik çabalardan, özellikle de Basra dolaylarında sürekli bir huzursuzluk kaynağı oluşturmalarından ileri geliyordu. İnandıkları dogmalara göre, toplumun önderlerinin –oybirliğiyle– en iyi Müslüman diye nitelendireceği kimsenin halife olabileceğini, meşru sayılmayan halifeye karşı bir çeşit kutsal savaş sürdürmeyi görev olarak kabul ediyorlardı. Ali'nin partisi ise, o sıralarda daha sakin bir tutum içindeydi. Ali'nin büyük oğlu Hasan, Muaviye tarafından satın alınmıştı; ailenin öteki kişileri ise Medine'de şimdilik dünyadan el etek çekmiş halde yaşamaktaydı. Sadece Kufa'da tek bir ayaklanmayı bastırmak gerekmişti. Ne var ki Muaviye'nin ölümüyle (680) durum temelinden değişiverdi.

Araplarda monarşi geleneği yoktu. Fakat Muaviye, oğlu Yezid için zemini hazırlamıştı. Yezid okumuş takımınca beğeniliyorsa da, aşırı dindarlar ve bağnazlar kendisinden hoşlanmıyorlardı. Yezid kuşkusuz onların iddialarını gerçekleştirmek ve peygamber soyunu başa geçirmek yolundaki çabalarını önleyebilecek güçte görünmüyordu. *(Peygamber soyundan)* Hasan ölmüştü, fakat küçük kardeşi, Fatıma'nın ikinci oğlu Hüseyin –küçük Hasan– Medine'de yaşıyordu. Kufa halkı onu çağırdı, ne var ki etkili bir hareketi örgütlemeyi başaramadılar. Ne siyaset, ne de askerlik alanında bir önder yeteneğine sahip bulunan, sadece isteğinin haklılığına güvenen Hüseyin, 680 yılında küçük bir orduyla Irak'a girerken, Kerbela'da baskına uğradı ve hayatını kaybetti. Bu olaya Yezid hiç karışmamıştı. Kerbela olayı, askeri açıdan da bir dramdı ve paygamberin ailesine az ya da çok sevgi besleyen herkesin yüreğini sızlatmıştı; zira burada peygamberin bir torunu hakkını elinden alanlara karşı, üstelik böylesine bir cinayetin sorumluluğunu da yüklenmiş gasıplara karşı savaşımında ölümü bulmuştu. Bu olay Şia'ya, İslamda o zamana kadar eksik olan şehitliğin halesini bahşetti. Nitekim bugün hâlâ her yıl Şiiliğin resmi inanç olduğu İran'da, bizim *(ortaçağ dinsel tiyatrosu)* mister temsillerine benzer halk gösterileriyle Hüseyin'in hatırası anılıp Kerbela olayları yinelenir.

Fakat çok geçmeden daha tehlikeli ve daha ciddi olarak, daha önce Ali'ye karşı ayaklanmış olan Zübeyr'in oğlu Abdullah'ın direnişi ortaya çıktı. Abdullah, Kureyş aristokrasisini temsil ediyordu, Mekke'de üslenmişti ve

kutsal kentte bulunduğu için de kendisini güvence altında sanıyordu, zira Mekke gibi bir kente karşı bir saldırının çok ağır dinsel sakıncaları vardı. Ne var ki ordusu, Emevi birliklerince Medine'de bozguna uğratıldı, Mekke kuşatıldı, üstelik Kâbe ateşe verildi. Bu da Emevileri Tanrıtanımazlıkla suçlamak için nedenlerden biri oldu. O sırada Yezid (683 yılı sonunda) ve hemen ardından çok genç oğlu Muaviye II (684'te) öldüler; bu durumda Suriyeliler kime boyun eğmeleri gerektiğini kestiremez olmuşlardı; sorun, Arap oymaklarının rekabeti yüzünden iyice karmaşık bir hal aldı. Araplarda geleneksel bir ayrımın Yemen ve Kaysi oymakları arasında olduğunu söylemiştik. Bunlar arasında bir kan davası da vardı. Bunun önemi Emevi dönemi kaynaklarınca kuşkusuz abartılmıştır; herhalde o zamanki çatışmaların yoğunluk kazanması bu hasım oymaklar arasındaki kini biraz daha keskinleştirmiş olmalıdır. Kaysiler Suriye ve Mezopotamya'da, öncülüğünü Kalb Oymağının yaptığı partinin karşısında yer almış durumdaydı. Muaviye bunlar arasında bir denge durumu yaratmayı denemişti, ne var ki Yezid, Kalb Oymağından bir kadının oğluydu. Emevi rejiminin ileri gelenleri bu durumda Mervan'a, Medine'nin eski valisi ve ailenin bir başka kolundan olan bu adama yönelmeye karar verdiler. Mervan, 684'de Şam'da halife ilan edildi, fakat 685'te öldü. Bereket versin oğlu Abdülmelik pek güçlükle karşılaşmadan yerine geçti. Emevilerin Mervani kolundan gerçek anlamda ilk hükümdar olan Abdülmelik, Emevi devletinin ikinci kurucusu sayılır. Aynı zamanda hanedanın yönetim konusunda kuşkusuz en yetenekli kafasıydı.

İşbaşına geçtiği zaman onu bekleyen görevler hiç de kolay çözümlenir cinsten şeyler değildi. Zübeyr'in oğlu Abdullah geçen zaman içinde durumunu güçlendirmiş ve Basra'yı da kendisine bağlamıştı. Mervan zamanında yapılan Marc Rahit Savaşı'nda çok ağır biçimde hırpalanmış bulunan Kaysiler, o günden sonra uzlaşmaz biçimde Emevi düşmanı kesilmişlerdi ve Suriye'den Fırat'a doğru yönelen her hareketi önlemekteydiler. *(Marc Rahit, Şam yakınlarında bir ovadır. Zübeyr'in oğlu Abdullah kendini halife ilan edip, Emevileri Hicaz'dan kovduğu zaman, vakitsiz ölen Muaviye II'ye, bir halef bulmak üzere Suriyeliler Cabiya kasabasında bir toplantı düzenlediler. Mervan'ın halifeliğe getirilmesiyle sonuçlanan bu toplantı henüz sürerken, Kuzaa ve Kaysi oymakları saldırıya geçmek üzere birleşmiş bulunuyordu. Kalbiler (Kalb Oymağı) ise Emevileri destekliyordu. Kuzaa Oymağı davranışlarının doğru olmadığına inandırılarak saf dışı edildi ve Kaysiler ile Kalbiler, Marc Rahit Ovası'nda 684 Temmuzunda karşılaştılar. Kaysiler çok ağır kayıplar verdiler ve bu günü bir felaket günü olarak hiç unutmadılar. Bu olayın daha sonra etkileri görülecektir.)* Kufa kentinde ise Şiiler yeniden aktif hale gelmişlerdi, bu sırada Arabistan'da ve daha başka yerlerde Hariciler ortalığa nifak saçmaktaydı. Fakat

hasımlarının da birbirlerine düşman durumda olması Abdülmelik için elverişli bir ortam yaratıyordu. Nitekim o da bundan yararlanmasını bildi.

Hariciler kendi aralarında bile görüşbirliği içinde değildi. Özellikle Basra bölgesindekilerden bir grup, bir ayaklanma için uygun fırsatı beklemek ve bu arada "imansızlar" arasında yaşamayı sürdürmekle yetinirken; İbn ül-Azrak'ın önderliğinde toplanan başka bir grup, peygamberin "hicret" modeline uyulup, bağımsızlıklarını ilan edecekleri bir bölgeye göç edilmesi ve oradan her çareye başvurularak "imansızlara" karşı saldırılara geçilmesi görüşündeydiler. Bu düşüncelerini de gerçekleştirdiler. Böylece gerçek bir Harici devleti doğdu; Güney Arabistan'a saldırdılar, hatta oradan da birkaç defa Pers Körfezi'ni aştılar. Bu sırada asıl Azrakiler, Basra'nın doğusunda Ahvaz kentini yağmalayıp İran'a geçtiler, bir başka kol Musul dolaylarına kadar ilerledi. Öte yandan Zübeyr'in oğlu İbn-üz-Zübeyr ile Basra'ya vali atanan kardeşi Musab da savaşı bu bölgelere kaydırmışlardı. Fakat Hariciler en büyük zararı kendilerine verdiler; bağnaz inatçılıklarının sonucu birçok yandaşlarını kaybettiler, sürekli önder değiştirdiler, iç bölünmeleri de giderek derinleşti. *(Kendi inançlarından olmayanları kâfir sayıyor ve derhal imana gelmedikleri takdirde karıları ve küçük çocuklarına varıncaya kadar öldürülmeleri gerektiğine inanıyorlardı. Bu bakımdan ortaya çıkan bu durum yadırganmamalıdır.)* Buna rağmen kesin yenilgiye uğratılmaları ancak Emevi birliğinin yeniden kurulmasından sonra olabildi.

Abdülmelik'in şimdilik onlarla uğraşması zorunlu değildi; hatta onlar hasımlarından birini sürekli uğraştırdığı için, kendisine ister istemez yardımcı olmaktaydılar. Abdülmelik asıl savaşımını bir yandan İbn-üz-Zübeyr'e, öbür yandan da Kufa'ya yöneltmek zorundaydı. Kufa'da Yezid'in ölümüyle birlikte bir "tövbekârlar" (tavvabun) hareketi doğmuştu. Böyle adlandırılmaları, Hüseyin'e yapılan ihanetin kefaretini ödemek ve öcünü almak istemelerinden ileri geliyordu. Eski bir neden, şimdi burada, Ali partisi için kavgada, yeniden ortaya çıkmaktaydı. Fakat bu huzursuzlukların da henüz büyük önemi yoktu, çok daha ciddi ve hızla büyümekte olan tehlike Muhtar'ın hareketiydi.

Hakkında çeşit çeşit bilgilerin nakledildiği bu adam *(Ebu Übeyd ül-Sakafi ül-Muhtar)* üzerinde durmamız gerekiyor. Başlattığı harekete ilişkin bilgilerde tutarlılık bulunmadığını öncelikle belirtelim. Daha sonra saptayacağımız bir durumu, şimdi burada açıklamamız gerekiyor: İslam tarihinin ilk yüzyılına ilişkin dinsel-siyasal olaylar hakkında ne biliyorsak, hepsi de daha sonra, zamanının parti kavgalarına karışmış kimselerin yazdıklarına dayanmaktadır. Ne var ki bu insanlar daha önceki çatışmaların gerçek nedenlerini ve koşullarını tasvir edebilecek çapta kimseler değildi. Bu bakımdan tarihsel durumu tüm açıklığıyla ortaya koymak olan görevimiz güçleşmektedir ve do-

layısıyla aktardığımız verilerin kesinlikle bu şekilde olduğunu söyleyebilmekten çok uzağız. Buna karşın, Muhtar'ın hareketinin birçok noktasını yine de güvenle anlatabileceğiz.

Muhtar, Arap asıllıdır ve Ali'nin eski bir yandaşıdır. Koşullar kendisini tarih sahnesine çıkmaya ittiği zaman, artık genç biri değildi. *(622'de doğduğu tahmin edildiğine göre kırk yaşını geçmişti.)* İnancından dolayı mı, yoksa yükselme hırsından dolayı mı harekete geçti bilemiyoruz. Ölü doğmuş ve tutuk denemelerin artık yettiği, Ali partisi için etkili bir şeyler yapmak, öç almayı dikkat ve gayretle gerçekleştirmek gerektiği kanısındaydı. Kuşkusuz Ali partisinin Kufa'da ortaya çıkarabildiği ilk gerçek önder olduğunu söyleyebiliriz. Arzuları eyleme –tutarlı biçimde– dönüştürerek, devrim denilebilecek bir durum yarattı. Arapların ileri gelenlerinin emrinde, yerli halktan "mavali" denilen insanlar vardı. *(Mavali-mevali, mavla-mevla kelimesinin çoğuludur. Kelimenin çeşitli anlamları vardır. a) Veli, hami, koruyucu anlamınadır. Kuran'da "Allah müminin mevlasıdır, kâfirlerin mevlası yoktur" şeklinde geçer. b) Sahip anlamınadır. Kölenin sahibi, efendisi mavla diye anılır. Bu anlamında günümüzde dahi kullanılmaktadır: Kuzey Afrika'da "Mavlay, Mulay" efendi demektir, Hindistan'da "mavlavi" molla, bilginler ve veliler için unvandır. c) Azadlı köle anlamınadır. Bu anlamda mavla, daha doğrusu kelimenin çoğul. şekli mavali, Arapça eserlerde sık sık geçer. Kitabımızda da bu anlamında kullanılmaktadır.)* Polis birliklerinin, "surta"nın, büyük kısmı bunlardan oluşturuluyor, garnizon kentlerinde ve daha başka yerlerde asıl ordunun yanı sıra düzeni bu birlikler sağlıyordu. Muhtar, sadece kendi olanaklarıyla büyük çapta bir hareketi gerçekleştiremeyeceğini biliyordu. Sadece Kufalı Arap önderlere dayanamazdı, bunların birçoğu yaşlanmıştı ve kararsızlıklar içindeydi. Üstelik her biri başka görüşteydi; arzu ettiği disiplini bunlarla yeterince sağlayamazdı. Onun istediği önderlerine tam anlamıyla bağlı ve Arap-İslam davasına yürekten inanmış birliklerdi. Böylesine birliklerin ille de Araplardan oluşturulması şart değildi. O halde ordusunu ne diye Kufa'da sayıları bir hayli olan "mavali"den oluşturmasındı? Ne var ki onları askere almak için, maddi durumlarını düzeltmek, kendilerine iyi ücretler ve ganimetin bir kısmını vermek gerekliydi. Böyle bir yeni uygulama gerçi Arap aristokratları rahatsız edecekti, ama başka bir seçenek de görmüyordu. "Mavali"nin asker yazılması, ister istemez beraberinde Araplarınkinden çok yerlilerin zihniyetine uyan alışkanlıkları ve düşünceleri de getirdi. Böylece daha sonraki tarih yazarlarının anlayışsızlık ve öfkeyle kaydedecekleri birtakım törenler ve töreler ortaya çıktı. *(Muhtar'ın önayak olduğu bu eşitlik düşüncesi, aslında vakitsiz olmakla birlikte, geleceğin de göstereceği üzere, Müslümanlığın daha sonraki genişlemesini ve başlangıçta sadece Araplara özgü olan bir hareketin ev-*

rensel bir uygarlığa dönüşmesini sağlayacak bir çıkış noktası olmuştur. Ortaya çıkan yeni düşünceler, töreler ve törenler sayesinde de Şiilik siyasal bir hareket halinden dinsel bir inanç sistemi haline geçmiştir ki, Muhtar'ın hareketinin asıl önemli yanı da budur.)

Fakat sadece iyi bir örgütlenme yeterli değildi; bir iddia, bir tez de gerekliydi. Ali ile Fatıma'nın her iki oğlu da ölmüştü; böylece Ali ailesinden sadece Ali'nin Fatıma'nın ölümünden sonra evlendiği başka kadınlardan olma çocukları kalmıştı. Bunların başında da el-Hanafiya adlı kadının oğlu Muhammet geliyordu. Daha sonraki Şii edebiyat, Ali'nin yalnızca Fatıma'dan olma çocuklarını sayar, bu Muhammet'i şöyle bir kaydeder Zaten VII. yüzyıl Araplarında ailenin kadın tarafından soyuna göre temsil edilmesi pek geçerli değildi; bu yüzden de peygamberin öteki akrabalarının çocukları, Ali'nin başka kadınlardan doğma oğullarıyla kendilerini bir saymışlar ve aynı veraset haklarını iddia etmişlerdir

Muhammet ibn ül-Hanafiya (637-701), Ali'nin Havla adındaki kadından doğmuş oğludur. Havla, Beni Hanifa Oymağından olup, Akraba Savaşı'ndan sonra tutsak olarak Medine'ye getirilmiş ve Ali'ye verilmişti. Muhammet ibn ül-Hanafiya'ya pek çok kimse, Hasan ile Hüseyin'in ölümünden sonra ailenin başı gözüyle bakıyordu. Bu yüzden karışıklıkların içine sürüklendi. Muhtar onun adından yararlanmayı çok iyi başardı. Kendisi böyle bir ayaklanmayı gerçekten istemiş miydi? Kaynaklar bu konuda hiç de açık seçik bilgi vermiyor. Bilinen bir olgu, onun her zaman sakıngan ve çekingen davrandığıdır. Bir zamanlar babası Ali, ilk halifelerin hükümeti sırasında nasıl davrandıysa, herhalde o da böyle davranmak istiyor, halifelikte kendisinin de bir hakkı olduğunu düşünüyor, fakat bunu kesinlikle istemek ya da bu uğurda toplumun birliğine karşı çıkmak gerektiğini sanmıyordu. Eyleme geçerek ailenin bütün önemli erkeklerinin hayatını tehlikeye atmak gibi bir öneriyi akıllıca bir şey saymamış olmalıdır. Ne var ki Muhtar, Medine'de onun önder, imam olduğunu ilan etti. Fakat Muhammet aynı çekingen tutumunu sürdürdü ve eylemleri desteklemişse de bunu gizlice yürüttü; öyle ki onun davranışı hakkında kesin hiçbir şey söyleyemiyoruz. Kesin olan noktalardan biri, kendisine inanmış yandaşları bulunduğu, Muhtar'la ilişkisini sürdürdüğüdür; yine kesin olan başka bir nokta da, Emevi halifesinin onu tehlikesiz saymasıdır. Nitekim Muhtar'ın yok oluşundan sonra Muhammet'in yaşamının sonuna kadar barış içinde yaşamasına izin vermiştir.

Muhtar ayaklanmayı Kufa'da başlattı, gerek bu kente, gerekse Irak'ın bir kısmına egemen oldu. Bu durum, 685'ten 687'ye kadar sürdü. Hem Emevi halifesi Abdülmelik'in, hem de öteki halife İbn-üz-Zübeyr'in ordularına karşı savaştı. Hüseyin'in ölümüyle ilgili gördüğü herkesi yok etti. Silahlarından dolayı "kâfir kubad" denilen ve Kayzan adlı birinin emrinde bulunan,

topuz taşıyan, korkunç milisine güveniyordu. Bu Kayzan adı daha sonra zalimlik ifadesi olarak, Muhtar'la Muhammet ibn ül-Hanafiya geleneğini sürdürenleri aşağılamakta kullanıldı. Muhtar'a karşı savaşı yoğunlaştıran ve sonunda onu kesin yenilgiye uğratan adam, İbn-üz-Zübeyr'in kardeşi Musab oldu. Yenilenler –sosyal sarsıntılara neden olan benzeri ayaklanmalarda sık sık görüldüğü üzere– çok korkunç işkencelerle kılıçtan geçirildi. *(Muhtar'ın cesedi parça parça edildi; eli Kufa'da büyük caminin kapısına asıldı ve yıllarca orada asılı kaldı.)* Emevi halifesi kendisini pek zorlamadan ve tehlikeye atmadan, bir düşmanından kurtulmuştu. Şimdi onun için artık Zübeyrilerle hesaplaşmak zamanı gelmişti. Bu sırada onlar nedense Suriye'ye ve Mısır'a yayılmak gibi bir girişimde bulunmamışlardı. Abdülmelik, ancak 689'da vaktin geldiği kanısına vardı. 692'de de kesin sonucu almayı başardı; hem Irak'ta Musab ibn-üz-Zübeyr'i hem de Hicaz'da Abdullah'ı yok etti. *(Abdullah ibn-üz-Zübeyr, Mekke merkez olmak üzere Hicaz'a egemen durumundaydı. Abdülmelik'in komutanı Haccac tarafından yenilgiye uğratılıp öldürtüldü. Cesedi darağacında günlerce asılı kaldı.)*

Kamu düzeninin tam anlamıyla yeniden kurulması biraz daha zaman aldıysa ve Kaysilerin dökün tülerinin direnişleri egemenlik alanını biraz daraltmışsa da, yine de halifeliğe yönelik rekabetlerin bertaraf edilmesi başarılmış ve devletin birliği sağlanmıştı. Yönetimi değişen ilişkilere uydurmak yolunda kesin önlemlere artık başvurulabilirdi. Böylesine görevler için Abdülmelik yetenekli yardımcılar buldu. Bunların içinde en ünlüsü Haccac ibn Yusuf'tur. Vali olarak atandığı Irak'ta tam bir diktatör olmuştu; sert ve acımasızdı *(bu yüzden "zalim" adıyla tanınmıştır)*, hem çevresine korku salan bir hükümdar, hem de çok seçkin bir örgütçüydü.

İlk sırada önlemlerden biri olarak Abdülmelik, Suriye'ye sonradan gelmiş Hicazlı bir adam sıfatıyla, bir Araplaştırma ve İslamlaştırma denemesine girişti; bu çapta bir denemeye Muaviye girişmezdi ve belki de girişemezdi. Bu doğrultudaki çabalar yönetim kademelerine uzandı. O zamana kadar yönetim, genellikle yerli halkla ilgili konularda, yerli Hıristiyan –İran'da ise Zerdüşti– memurların ellerine bırakılmıştı. Bu yöneticilerin en ünlülerinden biri Sergius'tur; Şam'ın Müslümanlara teslimi için yapılan görüşmelerde kenti temsil eden zatın oğlu ve Aziz Johannes Damascenus'un babasıdır. Durum uzun süre böyle kaldı, ama artık bu yerli memurların efendileri de yönetimi anlayabilmeyi ve yürütebilmeyi kendileri için zorunlu görmüşlerdi. Abdülmelik bütün önemli kayıtların, dosyaların, özellikle de vergi dairelerinin dosyalarının Arapçaya çevrilmesi ve bundan böyle bütün yönetim işlerinde Arapçanın kullanılması için emir verdi. Mısır papirüslerinin bildirdiğine göre, bu reformun ilk anda hiçbir etkisi olmadı, ama bir kez başlatılmıştı ve bir daha da durdurulmayacak biçimde sürüp gitti.

Aynı nitelikte bir Araplaştırma devletin ekonomik tekellerinde gerçekleştirildi. Bizans döneminden beri, özellikle Mısır'da kendisine özgü imalathanelerde papirüs ile Arap-Pers dünyasında Tiraz adıyla tanınan pahalı kumaşlar imal edilmekteydi. Bu imalat Arap egemenliği zamanında da kesilmedi, ya da yeniden başlatıldı. Bu sırada küçülmüş bulunan Bizans devleti artık aynı değerde üretim olanağına sahip bulunmadığı için, bu malların Mısır'dan getirtilmesine devam edildi. Abdülmelik bu malların, o güne kadar eski biçimlerini koruyan geleneksel işaret ve yazılarının da Araplaştırılmasına ve İslamlaştırılmasına geçti. Bu malların sadece İslam ülkelerinde kullanılmadığı yolunda Basileus'un yaptığı protestolar hiçbir işe yaramadı. Hatta Hıristiyan ülkelere dışsatımı yapılan papirüsler ile kumaşlar bile artık Arapça İslam işaretleri taşımaktaydı. Bu önlemleri gerçi bu malların Avrupa'da daha az satın alınması sonucunu doğurdu, ama yine de alınmasına devam edildi, çünkü bunların yerini tutabilecek başka bir şey yoktu.

Büyük bir reform da para konusunda yapıldı. Fetihten sonraki yıllarda, o zaman tedavülde bulunan Bizans ve Sasani sikkelerinden yararlanılmıştı. Daha sonra sikke basımına geçilmiş, ancak bunlarda da genellikle o zamana kadarki sikke modelleri, üzerlerindeki resimleriyle birlikte benimsenmişti. Buna rağmen piyasada geçerli olan paraların değerlerine ilişkin büyük bir karışıklık vardı. Abdülmelik'in çabası üç noktaya yönelikti: Birliği sağlamak, İslamlaştırmak, Araplaştırmak. Tek bir altın para bastırdı, dinar. (Latincesi Dinarius.) Bizim ölçümüze göre 4,25 gram ağırlığı vardı; Bizans'ın altın Solidus'undan biraz daha hafifti. Bir de gümüş sikke bastırdı, dirham. (Grekçesi Drahmos.) 2,97 gram gümüşü vardı. Bu sikkelerde resim yoktu, sadece Arapça yazılar bulunuyordu, bu yüzden "mankus" (basılmış) adını aldı.

Sözü edilen ağırlık birimlerinin rastgele bir düşünceden değil, aksine yeni birimleri Hicaz ağırlık ölçülerine uydurmak isteğinden doğduğu yakınlarda kanıtlanmıştır. Basılan paraların o günden başlayarak hep aynı biçim ve niteliğe uyduğunu sanmak herhalde yanlış olur; ne var ki İslam dünyasında hiç değilse bir eşgüdüm sistemi oluşmuş bulunuyordu, üstelik bu sistem gittikçe ağırlığını daha çok duyurmaktaydı. Öyle ki dinar, ülkeler arası piyasada Bizans Solidus'undan daha fazla önem kazandı, tıpkı günümüzde doların oynadığı gibi bir rolü üstlendi.

Emevi yönetiminin karşılaştığını gördüğümüz diğer sorunlar, tek tek hükümet sürelerinin çerçevesinden dışarıya taşar niteliktedir. Geleneksel kanıya göre Emevi hükümdarlarının dine karşı kayıtsız bir tutumu vardı, içlerinden yalnızca bir tanesi, o da kısa süre halifelik yapmış bulunan Ömer ibn Abd-ül-Aziz (717-720) bu genel suçlamanın dışında tutulur. Bu halifeyle öteki Emevi halifelerini böylesine bir açıdan karşılaştırmaya girişmek aslında Emevilere düşman Şiilerin ve Abbasilerin propagandasından kaynaklan-

maktadır. Emeviler dine karşı hiç de kayıtsız olmamışlardır. Ne var ki onların zamanında kısmen Bizanslılardan aktarılmış bulunan devlet çarkının döndürülmesi kaygısı ön planda tutulmuş, her şey olduğu gibi kabul edilip, gerçek bir İslam devletinin nasıl olması gerektiği konusuyla hiç ilgilenilmemiştir. Ömer ibn Abd-ül-Aziz'in diğerlerinden farklı oluşu ise, kuşkusuz onun dine fazla düşkün kişiliğiyle ilgili bir hususstu; bununla birlikte kaynaklar bu halifenin yönetime ilişkin tutumunun, uzun süre sanıldığının aksine, diğer Emevilerin davranışından pek az farklı olduğunu kaydetmektedir.

Daha sonra Abbasi yönetiminin karşılaşacağı ana sorunların kökeninde, Emeviler zamanında başlayıp giderek hızlanan din değiştirme, başka bir deyişle halkın Müslümanlığı kabul etmesi hareketi yatar. Bu hareket bir, iki yüzyıl içinde, birkaç ülkede halkın tamamını ya da çoğunluğunu Müslüman olmaya sevketti. Bu halkın gelişmiş, örgütlenmiş ve yerleşmiş dinlerinden çıkarak, kitle halinde, henüz yeterince gelişmemiş ve yerleşmemiş bir dine yönelmesi çok kimsede hayret uyandırmış, dolayısıyla da bu olgunun ancak sosyal baskılar ve ekonomik çıkarların güdüsüyle açıklanabileceği ileri sürülmüştür. Kuşkusuz bu etkenlerin katkısı olmuştur, fakat bu etkenler olayı tek başlarına açıklayabilecek güçte değildir. Daha sonra da göreceğimiz üzere, konu aslında çok daha karmaşıktır ve hele maddi çıkarın bir neden oluşu durumu pek saptanamamaktadır. Fethedilen ülkelerin yerli halkında elbette ki fetheden tabakaya karışarak onları yavaş yavaş özümlemek isteği vardı; aynı istek Cermen boylarının istilasına uğrayan Hıristiyan Batı Avrupa ülkelerinde de görülmüştür; ancak onlar hiçbir zaman dinlerini bırakıp, ülkelerini ele geçiren fatihlerin dinine girmek gibi bir yola sapmamışlardır; tam tersine fatihler onların dinini kabul etmiştir. Gerçekte Müslümanlık başlangıçta dar bir çerçeveyle sınırlı gibi görünüyorsa da, manevi açıdan tıpkı Hıristiyanlık veya Yahudilik gibi eskiydi; hem yalnız bilginler için değil, inanç sahibi yığınlar için de böyleydi. Nitekim bu yığınlara basit, başdaşık ve derli toplu öğretisi olağanüstü derecede çekici gelmiştir. Çok kimse eski dinlerin teolojik-politik safsatalarından yorgun düşmüştü ve bunlarla ilgilenen herkes eski problemleri yeni inancın ışığında yeniden keşfedebiliyor, bunlara yeni bir gözle bakabiliyordu. Müslümanlığın kabul edilmesi doğal sonucu olarak onun hukuk düzenini de beraberinde getirmekteydi, bu da birçok bakımlardan sosyal tutum ve davranışın bir değişimi demekti. Fakat İslamiyet bir zamanların Hıristiyanlarını hemen çokevliliğe geçmek gibi bir yükümlülüğe zorlamamıştır; zaten Müslümanların çoğu da aslında İran'da Zerdüşti aristokraside öteden beri yaygın olan bu yola sapmamaktaydı. Bununla birlikte tek tek kişilerin ya da ailelerin din değiştirmesi halinde karşılaştıkları güçlükleri de küçümsememek gerekir; zira böylesine bir din değiştirme yeni Müslümanı, o zamana kadar içinde bulunduğu topluluktan ayırıyordu. Bu bakım-

dan böylesi bir değişiklik, o kişinin yeni toplumunda yeni bir ayakta kalış olanağı bulabilmesi halinde gerçekleşebiliyordu.

Din değiştirenlerin sayısı hayli kabarıktı, bunlar Emevi döneminde "mavali" denilen zümreyi oluşturmuştur. Bir koruyucu beyin veliliği ve sahipliğine bağlı insanlar böyle adlandırılıyordu; –eski antikçağ toplumlarının çoğunda gördüğümüz– bir koruma korunma ilişkisiydi bu. Bunun daha azgelişmiş bir biçimine İslam öncesi Araplarda da rastlıyoruz; burada şu ya da bu nedenle oymaksız kalmış ve ne yapıp yapıp bir yere bağlanarak varlığını sürdürmek isteyen tek tek kişilerin eşraftan bir kimsenin korumasını istemesi söz konusuydu; ancak böylesine bir ilişki, bir oymağa ait olmaktan daha az yararlıydı. Benzeri bir sosyal kurum Sasanilerde, Cermenlerde ve Bizans'ta da vardı. Bu uygulamaların birbirlerini karşılıklı etkilemesi ve birbiriyle kaynaşması hiç de büyük bir sorun oluşturmadı, Arapların uygulaması hepsini bastırdı ve onların sistemi kısa zamanda her yer için geçerli oldu.

Araplar arasında fetihlerden sonraki ilk kuşak zamanında sayıları hızla artan mavalinin iki türlü kaynağı vardı: Birinci kaynak savaştı. Savaşta tutsak düşüp özgürlükleri kendilerine verilen insanlar ilk mavaliyi oluşturdu. Bu tutsaklar ülkeleri işgal edilmiş ve boyun eğmiş kimselerdi, bu bakımdan düşman bir ülkeden geliyor değildiler, ya da gidecekleri bir ülke yoktu. Üstelik bunları sürekli tutsak sayıp tutsak işlemi yapmak, sayılarının çokluğu bakımından teknik açıdan, milliyetlerinden dolayı da moral açıdan sakıncalıydı. Dolayısıyla da genellikle serbest bırakılmaları yoluna gidiliyordu. Bunun sonucu onların "vala-mavali" ilişkisiyle bağlanmaları ve görünüşte de olsa Müslümanlığa geçmek zorunda kalmaları oldu. Mavalinin ikinci kaynağı yerli halktı, yani fethedilen ülkede öteden beri oturmakta olan halktı. İlk bakışta sayıları az gibi görünüyorsa da, mavali oluşları sosyal açıdan çok daha önemliydi. Her tabakadan insan mavali oluyordu, hatta içlerinde toplumun en üst sınıfından olanlar da vardı. Bunlar eski düzenin çökmesi olgusu karşısında, kendi eski yerlerini koruyabilmek için bir Arap oymağı ya da bir Arap seçkin kişisiyle vala-mavali bağı kurmak istemekteydiler. Bu bağın kurulması onları, inanarak olsun olmasın dinlerini değiştirmek zorunda bırakıyordu.

Araplar bu dönemde özellikle garnizon kentlerinde barındırmak üzere bir ordu kurmaya kalkınca, bunun doğal sonucu olarak kentlere doğru bir mavali akınıdır başladı. Arap ileri gelenlerinin çevresinde çok sayıda mavali toplandı. Bunlar o kişilere hizmet ediyor, aynı zamanda da onlara toplum indinde bir ağırlık, bir önem kazandırıyor, böylece kapılandıkları kişinin gururunu da okşamış oluyorlardı. Patron durumundaki kişi mavalisinin geçimini az ya da çok üstlenmekteydi. Patronlarına karşı kişisel bağları ne tarzda ve ne derecede olursa olsun, büyük merkezlerde haliyle belirli bir mavali sınıfı ortaya çıktı. Zamanla da bunlarda hiç kuşkusuz bir sınıf bilinci oluştu.

İşte Muhtar'ın Kufa'da gözünden kaçmamış olan durum buydu. Mavalinin bağımlı olması, efendisine özgür ve kendisiyle aynı haklara sahip diğer Araplar karşısında küçük düşmemek için politika yapması olanağını veriyordu. Mavalisinin bilgileri ve deneyimleri sayesinde efendi, henüz yeterince tanımadığı ülkenin işlerine daha çok nüfuz edebiliyor ve bunlara yön verecek gücü kendinde bulabiliyordu. Ortaya çıkan durumun doğal sonucu olarak memurların, görevlilerin çoğunluğu mavaliden atandı. Toplum içinde ağırlığını hissettiren mavalisinin, günün birinde, yeni kabul ettikleri dine, kendi düşünce tarzlarına ve kültür birikimlerine göre katkıda bulunmaları, böylece İslamiyetin gelişimini etkilemeleri kaçınılmazdı.

Elbette ki her ırktan mavali vardı, örneğin Kuzey Afrika'da bunlar Berberilerdendi. Bununla birlikte mavalinin çoğunluğunu eski Sasani İmparatorluğu'nun uyrukları, özellikle de İranlılar oluşturuyordu. Bunun nedenini sadece onların kendilerine özgü geleneklerinde değil, ülkenin genişliğinde ve Bizanslılar gibi sığınabilecekleri bir yerleri olmamalarında, başka yollar aramaktansa kurtuluşu vala-mavali ilişkisinde bulmalarında aramak gerekir. Bu bakımdan yaygın bir terim olarak mavali söz konusu ise, bundan hemen her zaman İranlılar anlaşılmalıdır. Bu da mavalinin Arap-İslam toplumunun ve kültürünün evriminde oynamış olduğu rolü değerlendirmek açısından olağanüstü önemdedir. Bu evrimde her ne kadar diğer kültürlerin katkısı varsa da, bu katkıda İran'ın payı hepsinden daha büyük olmuştur.

Bu konuda yine de bazı yanlış yorumlara düşmemeye dikkat edilmelidir. Mavali çoğu kez kendi yerli kültürüyle Arap kültürü arasında bir aracı olarak görülmüştür. Belirli bir anlamda kuşkusuz bu böyledir, ama yine de bir nokta unutulmamalıdır: Bunlar kendi asıl yaşama alanlarından kopup yeni bir topluma katılmışlardı; Araplaştırma, İslamlaştırma sürecine de ister istemez boyun eğmişlerdi. Ancak bundan onların, hâlâ atalarından kalma hayata sıkıca bağlı, İslamiyete ise kapalı ve Emeviler çağında halkın çoğunluğunu oluşturan çevreler için aracı oldukları gibi bir anlam çıkartılmamalıdır. Bu dönemden itibaren mavali hiç kuşkusuz toplum içinde çok önemli bir öğe olmuştu; nitekim Muhtar ayaklanması olayı bu konuda bize iyi bir örnek vermektedir.

Başka nitelikte bir dizi sorun da büyük arazilerin yönetiminden doğmuştu. Bu konu da kısmen din değiştirmeyle ilgiliydi. Vergi kurumlarının, daha sonraki bölümlerde daha genişçe değineceğimiz ayrıntılarına girmeksizin, göze çarpan birkaç nokta üzerinde burada durmamız gerekiyor. Arazi sahipliği fetihten sonra genellikle iki kategoriye ayrılmıştı. Bir kısım arazi yine eski sahiplerine bırakılmıştı ve onlar tarafından ekilip biçiliyordu. Bunun için arazi sahipleri toprak vergisi, "haraç" ödemek zorundaydılar. Bunun yanı sıra yeni devletin eline doğrudan geçmiş topraklar vardı; bunlar ya

eski devlet arazisiydi, ya da sahipleri ortadan kaybolmuş özel araziydi. Devlet bu arazinin bir kısmını doğrudan doğruya yararlanmak üzere elinde tutuyor, fakat büyük kısmını parseller halinde ileri gelen kimselere, miras yoluyla çocuklarına da geçebilecek şekilde kiraya veriyordu, buna "kati'a" (çoğulu kata'i) deniyordu. Kendilerine "kati'a" verilmiş olanlar bu toprakların işletilmesinden sorumluydular ve uygulamada mülk sahibiymiş gibi hareket edip topraktan yararlanıyorlardı. Böyle arazilerin sahipliği "dai'a" (çoğulu diya), hiçbir şekilde sahip olan kişiye genel yönetimin denetimi dışında kalma hakkını vermiyor ve onu çoğu kez sanıldığı gibi, bir feodal bey, bir derebeyi yapmıyordu. O da öteki Müslümanlar gibi çiftliği için vergi ödemekle yükümlüydü. Vergilendirme özellikle mülk sahiplerini yükümlü kılıyordu; ancak bu sistem İslam öncesi dönemde de Arabistan'da vardı, yani ilk kez şimdi devlet tarafından düzenlenmiş değildi. Eskisinden tek farkı, bu verginin toprak sahipliğinden ötürü ödenmesi gereken sadaka vergisinin, zekâtın, bir bölümü olarak görülmesi ve bir aşar-onda bir vergi olmasıydı. Fakat Müslüman olmayan arazi sahiplerinin ödediği toprak vergisi, haraç gibi çok yüksek oranda değildi. Müslüman arazi sahipleri gelirlerini, devlete verdikleri hayli düşük bu vergi ile topraklarını işleyen kesenekçilerden aldıkları para arasındaki farktan sağlarlardı.

Peki, gayri Müslim bir kimse dininden dönüp de Müslümanlığı kabul ederse ne olurdu? İlk anda böylesine bir dinden dönüşün vergi yükünü hafifletmek amacıyla yapıldığı söylenebilir; toprak vergisi harçtan, onda bir zekâta geçmek elbette ki, tercih edilecek bir haldi. Ne var ki gerçekte böyle bir geçiş genellikle olanaksızdı. Yeni hükümet, kendinden önceki hükümetlerden vergi tutarı konusunda, kırsal kesim topluluklarının kolektif sorumluluğu, ilkesini devralmıştı. Yani bir yerdeki bir topluluğun ödediği vergi miktarı, bireylere ilişkin nedenlerle değiştirilemezdi. Böylece Müslümanlığı kabul etmenin, bulunduğu yerde kaldığı sürece kimseye bir yarar getirmediği, üstelik çevresince de manevi açıdan mahkûm edildiği olgusuyla karşılaşıyoruz; dolayısıyla bu nitelikte olaylara pek ender rastlanmaktaydı. Çok daha sık görüleni ise şu şekilde oluyordu: Dinini değiştiren, yani Müslümanlığı kabul eden kimse, hayatını kazanmak için başka bir yer arıyor ve ortaklaşa topraktaki hissesini yurdunda kalan ve öteden beri sürüp gelen düzen içinde çalışmasına devam eden köylülerine bırakıyordu. Bu koşullarda, kentlerin çekiciliğine rağmen, kırsal kesimden böyle topluluğu zor durumda bırakan kaçışlara karşı köylülerde bir direnişin oluşmuş bulunmasını doğal karşılamalıdır. Bu kaçanların sayısı belli miktarda kaldığı sürece, vergi dairelerinin bir rahatsızlık duyması gerekmezdi, ama göçler gittikçe artar, bu yüzden toprağın işlenmesi, dolayısıyla vergi geliri tehlikeye düşerse, durum kaygı uyandırıcı bir hal alıyordu.

Nitekim bazı ülkelerde böylesine bir durum VII. yüzyılın sonlarına doğru görüldü. Özellikle Mısır'da köylüler yurtlarından kaçtılar; artık hiçbir yerde kayıtlı olmadıkları için, bundan böyle bir süre vergi ödemeksizin yaşayabileceklerini umuyorlardı. Zaten bu davranış, Bizans döneminden kalma eski bir Kıpti alışkanlığıydı. Ne var ki o zamanlar konunun din değiştirmeyle bir ilintisi yoktu. Daha da kötüsü Irak'ta oldu; Müslüman olmak üzere yığınla insan kırsal kesimden kentlere akın etti. Ne yapılacaktı? Zalim Haccac hepsini, daha doğrusu yakalatabildiklerini köylerine geri gönderdi ve Müslüman olmalarını da yasakladı. Böylesine bir sonuç dini bütün bir Müslümanın gözünde ters bir durumdu; nitekim çok geçmeden halife Ömer ibn Abd-ül-Aziz yayımladığı fermanında, "Allahın kendisini vergi toplayıcı olarak değil, din yayıcısı olarak bu makama getirdiğini" belirtmekteydi. Öte yandan devlet, fetihler hayli yavaşladığından, gelirinin bir kısmını kaybetmiş bulunuyordu. Elbette böylesi bir duruma izin verilemezdi. Sonunda bir çözüm yolu bulundu; buna nasıl gelindi, bilmiyoruz. Bu çözüm, gerçi ilke olarak basitti, ama uygulamada güç bir açıklamayı gerektirdiğinden dolayı hiç de kullanışlı değildi. Çözüm, toprakla insanı birbirinden ayırma ilkesine dayanıyordu. Toprak kesinlikle İslam toplumunun mülkiyetine geçmiştir; geriye dönüş söz konusu olamayacağına göre, bir arazinin sahibi Müslümanlığı kabul etse bile, her zaman için vergisini, haracı vermek zorundadır. Öte yandan Müslüman olmakla parasal yükümlülükten kurtulan adam vardı. Yeni düzenleme toprağa ait vergi, haraç ile kişiye ait, kelle vergisi, "cizya"yı birbirinden ayırıyordu. Cizya ödeyenin Müslümanlığa geçmesi halinde devlet yine bir şey kaybetmiyordu; bu sefer aynı kişi kelle vergisi yerine, Müslümanlık dininin yükümlülüğü gereği sadaka vergisi, zekât ödüyordu. Bu ayırma, vergi yükseltmenin daha önceki hükümetler zamanında düzenli bir sisteme bağlanmış olduğu ülkelerde hiçbir güçlük doğurmadı. Fakat durum her yerde böyle olmadı ve vergi sisteminin tam birlik içinde bir düzene ulaşması ancak Abbasilerin işbaşına geldiği zaman gerçekleşebildi. Yeni düzenleme vergiden kaynaklanan dinden dönmeleri azalttı; öte yandan başka yere göç etme zorunda kalmaksızın büyük grupların topluca Müslüman olabilmesine de izin vermekteydi.

Bulunduğu yerde kalmış, yerli büyük toprak sahiplerinden, arazileri kamulaştırılmamış olanlar, eski aristokrasinin yerine geçip yeni bir aristokrat sınıf oluşturmuştu. Ne var ki bu yeni aristokrasi, kökenleri ve durumları başka olduğu halde, buyrukları altında bulunan halk için hiçbir önemli değişiklik getirmemişti. Arap fetihleriyle birlikte köylülerin özgürlüğe kavuştuğu gibi görüşler ileri sürülmüşse de, bu görüşü doğrulayacak hiçbir kanıt ortaya konulamamıştır. Toprağı işleyen kiracılar durumu aynı kalmıştı, yeni olan sadece topraktan daha iyi yararlanmak doğrultusunda girişilen bazı çabalar-

dır. Mısır'ın ürünü artık eskiden olduğu gibi Konstantinopel'in beslenmesine hizmet etmiyor, Amr ibn ül-As'ın emriyle yeniden taranan Trayan Kanalı yoluyla Arabistan'ın kutsal kentlerine gidiyordu. Yürekleriyle alabildiğine çöllere bağlı yeni efendiler, çöllere sınır yerlere karşı özel ilgi gösteriyorlar ve buraların sulama tesislerini koruyorlardı. Nitekim buralarda pek çok sayıda Emevi saray ve şatosu ortaya çıkarılmıştır. Bunlar kuşkusuz ya hanedanın üyelerine, ya da devlet mülkü olan büyük çiftlikleri işleten hanedana yakın kimselere aitti. Emevi çağında başka yerlerde de halifeler ve onların valileri eski kanal sistemlerini çalışır duruma getirmiş, ya da yeni kanallar açtırmışlardır. İlginçtir ki bu politika, halife Hişam zamanında (724-743) Irak'ta şikâyetlere, sızlanmalara neden olmuştur, çünkü kanal açma işlerinde halkın karşılıksız çalışması istenmekteydi. Olağanüstü yeşillikte bir bölge olan Şam bahçe ve bostanları kuşkusuz yoğun bir sulamanın ve bakımın eseriydiler. Daha önce de Arap beyleri önemli yapılar kurmuşlardı, fakat Emeviler, Sezarların ve İranlı Husrevlerin mirasçılarına yaraşır şekilde, bir imparatorluk olduklarını hissettirircesine ölçüleri çok büyük, çeşit çeşit mimari eserleri ortaya koymuşlardır. Bu eserler, ancak pek azı ayakta kalabildiği halde, harabeleriyle bile derinlemesine ilgimizi çekecek değerdedir; ne var ki bu mimarlık sanatının kendine özgülüğü daha sonraki dönemde kaybolmuştur. İslamiyetin çeşitli bakımlardan yeni olan bir mimarlık sanatı geliştirdiği anlaşılıyor. Bir cami, bir kilise gibi değildir. Ortaya çıkmış heybetli mimari yapılarda yine de Bizans'ın imparatorluk sanatının, ya da Sasani başkenti Ktesiphon sanatının izleri, aynı şekilde Suriye Roma sanatının devamı olduğunu gösteren belirtiler göze çarpmaktadır. Bu olgu Hıristiyan bazilikalarından olduğu kadar, Medine'de namaz yerinden esinlenmiş camiler için, daha büyük çapta da saraylar için geçerlidir. Unutulmasın ki, bu yapıları yükselten işçiler yerli halktandı, yapı tarzı bakımından öteden beri sürüp gelen bir geleneğin içindeydiler; fakat uzman kişiler de vardı elbette. Bunlar barış zamanlarında imparator tarafından İstanbul'a getirtilmiştir. Daha sonraları İslam dünyasında kaybolan mozaik sanatı, burada en parlak çağını yaşamıştır.

Böylesi koşullar altında ortaya çıkmış, şu ya da bu nedenle ün kazanmış yapılardan sadece birkaçını saymak gerekirse, yapıldıkları zamana göre şöyle bir sıralama yapabiliriz: Fustat'da Amr Camii; Kudüs'de Kubbat-üs-Sahra (yanlış olarak Ömer Camii diye adlandırılmıştır); onun yanında el-Aksa Camii (Abdülmelik tarafından Kudüs'ün kutsal kent olarak saygınlığını yükseltmek amacıyla yapılmıştır. Hac ziyaretinin Mekke'ye yapılmasını durdurmuş olduğundan İbn-üz-Zübeyr'in öfkesine yol açmıştır); Medine Camii ve Şam'da eski Vaftizci Yahya bazilikasının yerine yapılan Büyük Cami. Artık mevcut olmayan ve çok özgün bir yapı sayılan Kayravan Camii bunlar-

dan daha az ünlü değildi; aynı şekilde garnizon kentleri, amsar olan Irak'ta Basra ve Kufa camileri de ünlüydü.

Suriye'de Emevi saraylarının kalıntıları hiç de iyi korunmamıştır. En ünlüleri şunlardır: Mşatta Sarayı (bu sarayın İslam öncesi Araplara mı, yoksa Emevilere mi ait olduğu uzun uzadıya tartışılmıştır, ancak bugün bu sarayın Emevilere ait olduğu kesinlikle anlaşılmıştır); Kasr ul-Hayr ul-Garbi ve Kasr ul-Hayr ul-Şarki; Hirbat ul-Mafcar Sarayı.

Diğerleri hakkında yakın zamanlarda yapılmış kazılar sayesinde bilgi edinmiş bulunuyoruz. Yapıların sanatsal özellikleri üzerine söylenecek çok şey vardır, ancak biz burada onlara sadece Emevi siyasetinin tanıkları olarak değindik. Emevi halifeleri mimarlık sanatıyla olduğu kadar edebiyatla ve zamanlarının manevi hayatıyla da çok ilgilenmişlerdir. Ancak bu konuda durum plastik sanatlara oranla tüm değişikti. Plastik sanatlarda Arap mirası haliyle kaybolarak, ağırlığını pek az gösterirken, edebiyatta eski Arap geleneği, keza İslam ruhu en kesin biçimde ön plandaydı. Bedevi şiiri Arap beylerinin konaklarında romantık anıların ifadesi olarak geçerliliğini korudu. Hayat artık eski bedevilik günlerinin yaşayışından çok uzaklaşmıştı; öylesine uzaklaşmıştı ki, insan bu şiirde neyin İslam öncesine, neyin İslamın ilk kuşaklarına ait olduğunu sağlıklı biçimde ayırt edememektedir. Bununla birlikte eski temalara yenileri de katılmıştı: İhsanları sayesinde şairlerin rahatça yaşayabildiği beyleri övmek, kent hayatı, parti kavgaları gibi. Bu şiirin Emevi döneminde başlıca temsilcileri olarak üç kişiyi gösterebiliriz: Suriyeli Hıristiyan Arap "El-Ahtal", onunla yarışan Müslüman "Carir" ve "Farazdak." Bir de bir aşk şiiri geliştirilmişti, kısmen bedevilikle ilgiliydi, Leyla ile Mecnun efsanesi bunların en ünlüsüdür. Nesir ise ilkel durumda kalmıştı, fakat hadislerin nakledilmesiyle beslenerek, yönetimde görev alan memurlar tarafından –gelecek için bir araç olacak şekilde– işlenip düzene sokuldu. Bu konuda Kuran'ın bir örnek olarak gücünü kuşkusuz küçümsememek gerekir. Arap olmayan yerlilerin birikim ve geleneğiyle ilişkiler henüz çok zayıftı. Yerliler ve özellikle de bunların kiliseleri, hâlâ çok eski kaynaklardan beslenerek, kendi manevi hayatlarını devam ettirmekteydiler. Şamlı Aziz Yohannes, (Yuhanna'l-Dımaşkey) yüksek bir Emevi memuruydu; keşiş olup Kudüs yakınlarında Mar Saba Manastırına çekilmezden önce, Bizans'ta sürüp giden "tasvir asılmalı, asılmamalı" kavgasından dolayı önemli hiçbir kafanın yetişemediği bir dönemde, Bizans kilisesinin en büyük ilahiyatçısıydı ve eserlerini Grek diliyle yazmıştı.

5 - VIII. YÜZYILIN ORTASINDAKİ GELİŞMELER VE ABBASİ DEVRİMİ

Muhtar ve İbn-üz-Zübeyr ayaklanmalarının bastırılmasından sonra Emevi iktidarı sağlamlaşmış görünmekteydi. Nitekim elli yıl boyunca da bu durumu devam etti. Fakat daha sonra, 740 yılına doğru –için için gelişmiş bir sürecin sonucu olarak– birdenbire yeni huzursuzluklar başgösterdi; on yıl içinde de yalnız hanedanın yıkılması ve yerine bir başkasının geçmesine değil, rejimin de kökten değişmesine neden oldu. Gerçekten de Hişam'ın ölümünden (743) sonra, hanedanın son temsilcileri arasındaki iç kavgalar, 749/750 felaketini kolaylaştırıp çabuklaştırmıştı. Ne var ki, eğer sadece tek tek hükümdarların kusurları söz konusu olsaydı, devrim böylesine şiddetli cereyan etmeyecekti. Olaylara ilişkin yorumlar hiç de aynı nitelikte değildir ve bugün bile hâlâ bütünüyle aydınlatılamamıştır; ancak yine de ana çizgilerini ve en önemli noktalarını belirtebilmekteyiz. Daha önce Emeviler hakkında hasımlarının pek ateşli biçimde ileri sürüp yaydıkları Allahsızlık suçlamalarının yersizliğine değinmiştik. Gerçek olan sadece gelişimin, toplumsal ve dinsel problemleri ortaya çıkardığı, ancak bunların böylesine bir suçlamaya yetecek derecede büyüme göstermediğidir.

Doğubilimci J. Wellhausen, yüzyılımızın başında Emevilerin ilk bilimsel tarihi olan "Arap İmparatorluğu ve Çöküşü" adlı ünlü kitabını yazdığından beri, Emevilerin yıkılışı hakkında ulusal ve toplumsal nedenler ileri sürülegelmiştir. Ayrıntılı biçimde incelenen dinsel hareketlere ilişkin bilgiler edinilmişse de, bir hareketin bir başka hareketle bağlantısı yeterince açıklıkta ele alınamamıştır. Abbasi devrimi ilk bakışta özellikle İranlı "mavali"nin hoşnutsuzluğunun bir sonucu olarak görünür; bu devrimden asıl kazançlı çıkanlar da nitekim onlar olmuştur. Bunda kuşkusuz Ali yandaşı bir hareketin de katkısı vardı, ama asıl itici güç başka yerden gelmiştir.

Elbette ki sosyal etkenlerin önemi inkâr edilemez, fakat bir konuyu da açıklığa kavuşturmak gerekiyor: Bu etkenler hoşnutsuzluk yaratmış ve muhalefetin gayrete gelmesine yol açmış olmasına rağmen, bu muhalefet, kendi davasını yine de bir Arap-İslam ideolojisinin kavramları içinde ifadelendirmiştir.

Bu olayda ilkin ne ulusal nedenlerin, ne de mezhep zıtlıklarının bir rol

oynamış olduğunu saptayabiliyoruz. Orta Asya'nın pek ıssız sınır bölgelerinde, ya da Berberilerde görülen birkaç hareket bir yana, Emeviler döneminde Araplık düşmanı ya da İslamiyet düşmanı hiçbir ayaklanma olmamıştır. Oysa bu nitelikte eylemlerle Abbasi döneminde karşılaşacağız. Bu konuda birkaç neden ileri sürülüyorsa da, öncelikle Emevi egemenliğinin yabancı halklara genellikle yumuşak görünmesini kaydetmek gerekiyor. Emeviler çok gevşek bir yönetim uygulamışlar, ilk valilerine olsun, yerel beylere olsun büyük ölçüde serbestlik tanımışlardır. Dolayısıyla her ne kadar sosyal baskı bulunmadığı söylenemezse de, bu baskı tümüyle bambaşka ilişkiler içinde olmuştur. Böylesi bir baskıya karşı protesto, elbette ki İslamiyete yönelik olamazdı, nitekim hepsi de İslami düzen adına yapılmıştır. Dinsel alanda tam bir hoşgörü egemendi. Teolojik bakımdan henüz pek az eğitilmiş ve sayıca kendilerinden çok daha fazla bir halkın karşısında bulunduklarını gören Araplar, bütün mezheplere karşı aynı kayıtsız tavrı takınmışlardır. Öyle ki o güne kadar türlü baskılara uğramış mezhepler, böylesine bir ortamda ummadıkları şanslar elde etmişlerdir.

Sosyal hoşnutsuzluğa yol açan güdüler nelerdi? Kuşkusuz bunlar her yerde aynı değildi. Arabistan'daki Araplar, imparatorluk böreğinden paylarına düşen lokmanın pek az oluşundan dolayı hoşnutsuzluk duyabilirlerdi; aynı nedenlerle Orta Asya ve İran'da oturan Araplar ile etki alanları Mısır'a, Mağrib'e ve İspanya'ya kadar uzanan Suriye Arapları arasında zıtlık vardı; oymaklar arasında da rekabet sürüp gitmekte ve servet varlıkları arttıkça bu rekabet daha da şiddetlenmekteydi. Ayrıca Arapları doğrudan etkileyen bir başka şey de savaşların azalması ve yapılış tarzının değişmesiydi. Savaşlar gittikçe biraz daha uzaklara, Arapların yerleşim merkezlerinden ötelere kaymaktaydı; savaş artık halkın sadece bir kısmını özellikle sınır bölgelerinde oturanları ilgilendiriyor ve fetih seferleri de talan akınlarına dönüştüğünden, üstelik her defasında aynı yerlere de yapıldığından, bu akınlar bölge halkına giderek daha az kazanç sağlıyordu. Açılan büyük savaş seferleri ise, artık şiddetli direnişlerle karşılaşmaktaydı, özellikle de kuşatmalarda büyük çapta teknik niteliği bulunan görevleri başarmak gerekiyordu; Oysa Arapların çoğu buna göre yetiştirilmiş değildi. Savaş zamanla meslekten askerliğin doğmasına yol açmış, bu da birtakım yeni zorlukları ortaya çıkarmıştı. Şimdiye kadar askerlere verilmekte olan az ücrete kimse bir şey demiyordu, ganimetler ücretin azlığına ilişkin sakıncaları gideriyordu; ne var ki savaş ganimetleri artık iyice azalmış, bu durumda ordunun aylığı ciddi bir sorun haline gelivermişti. Ordu gittikçe daha çok giderlere mal oluyor, bunun etkisini de elbette vergi ödeyenler hissediyordu. Öte yandan kutsal savaşlar coşkusuyla geçici olarak sönmüş bir eğilim, bedevi Arapların oymaklar arası çatışmalara yol açan, dolayısıyla anarşiyi sürekli ayakta tutan eski eğilim canlanmış bulunuyordu.

Araplarla yerli halk arasında da pürüzler vardı, fakat bunlar ulusal değil, sosyal nitelikteydi. Köylülerin büyük arazi sahiplerinden yakınmaları için, eskisinden ne daha fazla, ne de daha az nedenleri vardı. Bu durum ancak bazı olağandışı durumlarda kendiliğinden ayaklanmalara yol açmıştır; aynı zamanda hoşnut olmayanların ayaklanan birliklere katılmasında da etken olmuştur. Fakat genellikle kırsal kesim halkı pasif bir tutum içindeydi, nitekim bu tutumu hükümetlerin değişmesi hallerinde açıkça görmekteyiz. Daha belirgin ve doğrudan doğruya daha tehlikeli olan, mavali zümresinin hoşnutsuzluğuydu. Onların kendi koruyucu efendilerine, yasalara ve vergi dairelerine karşı durumları her an değişebilir nitelikteydi. Toplum içinde yerleri eski Müslümanlardan, Araplardan daha aşağı derecedeydi. Ancak bir kez daha belirtelim; ne Araba, ne de İslama karşıydılar. Fakat Arap-İslam toplumunda ve devletinde oynadıkları olağanüstü önemde rollerine dayanarak, kendilerinde kamusal kazanç ve çıkardan Araplarla eşit ölçüde yararlanmak hakkını görüyorlardı. Aslında bu hak, Müslümanlığın getirdiği ilkelerden kaynaklanmaktaydı. Gerçi bu ilkeler Araplara bildirilmişti, hem de Arapların diliyle bildirilmişti, ama gayet açık biçimde tüm insanlara yönelikti; dolayısıyla din kardeşleri arasında etnik asıllara göre bir ayrım söz konusu değildi. Ayrıca birbirleriyle olan kavgalarında birçok Arabın, kendi güvenlikleri için soydaşları yerine, mavaliye dayanmayı yeğlediklerini de hatırlayalım. Ortalığı öylesine yoğun bir güvensizlik ve siyasal denge eksikliği kaplamıştı ki, günün birinde terazinin kefesinin, yabancı ülkeleri fethederek ortaya çıkmış her toplumda olduğu gibi, diğer tarafa eğilmesi kaçınılmazdı. Arap yüksek tabakası İslamiyet adına saldırıya uğradı. Emevi hanedanının devrilmesine yol açan hareket hakkında bilgi veren kaynaklar, bu konuda açık seçik bir şey söylemiyor. Eğer saldırıya uğrayan rejimi savunmak için hemen davranan birileri çıkmadıysa, bunun nedenini önce ayaklanmanın taşrada ve tümüyle kendine özgü bir biçimde başlatılmasında aramak gerekir.

Hareketin siyasal-dinsel bir ideolojisi vardı; bunun kanıtları peygamber ailesinin, ehlibeytin haklarından, kamuoyunun büyük bir kesiminin hâlâ desteklediği haklarından kaynaklanıyordu; aileden bu hakları gasbetmiş ve onların kanını dökmüş olanlardan öç alınması gereği haykırılıyordu. Sosyal şikâyetler öne sürüldüyse de, iktidarın gerçek meşru sahibi tarafından kullanılmadığı dile getirilerek şikâyetler dinsel düzen alanına kaydırılınca, aynı suçlamalar bu kez daha da öfkeli biçimde yöneltildi. Hak sahibi kişinin tahta çıkmasıyla tüm güçlüklerin çözümleneceği söyleniyordu, çünkü o zaman Tanrının eli ona yol gösterecekti. Hak sahibi kişi ise ailedendi, yani Araptı.

Daha sonraları yaşamış, üstelik önyargılı yazarların betimlemelerinden öğrenebildiğimiz için, hareketlerin ve olayların tam bir tablosunu çizmek

çok güçtür. Bu bilgiler her biri başka bir gelişme çizgisi izlemiş mezheplerin bakış açılarına göredir. Bununla birlikte yine de bazı açık seçik noktalar bulabilmekteyiz: İslam toplumunun ilk kuşağı için dinsel temel problemin, bizim siyasal diye niteleyeceğimiz bir sorun olduğu yeterince belirgin biçimde vurgulanmamıştır Bu kavramların bir Müslüman için ne kadar birbirinin içinde olduğunu bilmekteyiz; fakat burada ele aldığımız tarihsel ortamda, dinsel bir düşünce ön planda görünmektedir. Bu düşünce toplumun başı olarak tanınabilecek kişinin ne gibi niteliklere sahip olması gerektiği sorunuyla doğrudan ilgilidir. Böylesi niteliklere sahip kişiye karşı toplum nasıl davranmak zorundadır? Öte yandan gerekli niteliklerden yoksun olup da önder diye ortaya çıkmış kimselere karşı toplumun tutumu ne olmalıdır? Özellikle Hariciliğin bu soruna getirdiği kesin katılık, ona daha da bir büyüklük ve yücelik katmış, bedevi insanların indinde değerini manevi açıdan çok yükseltmiştir. Bu önemli soruna (İslamda hilafet sorununa) ilişkin başlıca üç tutum görmekteyiz:

Birincisi Haricilerin tutumudur. Buna göre toplumun yönetimi, yalnız iyi Müslümanlara verilebilir. Bu tartışmanın başlatıldığı Sıffin Savaşı'nın akşamında, böylesine bir nitelemenin nasıl yapılacağı henüz bilinmiyordu. Seçkinlerin görüş birliği, tüm inananların benimsenmesi, uygulamada sonucu belirleyecekti. Nitekim sonuç çıkarmalara hızla varıldı. Haricilerin vardığı sonuca göre, "İyi Müslüman" herhangi bir aileden, hatta her halktan, hatta Berberilerden olabilirdi. *(Ahlakça ve dince kusursuz, tam ehliyeti bulunan her mümin, toplumun dileğiyle en yüksek imamlık mertebesine çıkabilir; "kara derili bir köle bile imam olabilir." Bu nedenledir ki önderleri diğer koşullarda sahip bulunmakla birlikte, hiçbiri doğuştan Kureyşi olmadığı halde, kendileri tarafından emir ül-mü'minin tanınmıştı. Sonuç olarak kendilerininkinden başka, meşru halife olarak yalnız Ebu Bekir ile Ömer'i kabul ediyorlar, özellikle de Ömer'i çok ululandırıyorlardı. Ali'nin hilafet üzerindeki savlarının geçersiz olduğunu ilan ettikleri gibi, Osman'ın hareketini kınayarak, öldürülmesinden dolayı öç almak düşüncesini de tümüyle reddettiler. Daha da ileri giderek, kendi görüşlerini benimsemeyenlerin, Osman ile birlikte Ali'yi de tanımayanların kâfir ve "Öldürülmeleri gerekli olduğunu" ilan ettiler.)* Bununla birlikte Arap bedevilerin nüfuz üstünlüğü Arap olmayan halkın çoğunluğunu (Berberiler dışında) Hariciliğin dışında bıraktı. Bu bakımdan Haricilerin kurdukları beylikler, her zaman hep yerel bir çerçeve içinde kalmıştır. Zaten Hariciler hiçbir zaman da askeri ve siyasal hareket sahasında gerçek birliğe sahip olamadıkları gibi, tam bir bütünlüğe erişmiş bir inanç sistemi de meydana getirememişlerdir. Sayıları yirmiyi bulan hizipler birçok konuda birbirinden farklı görüşleri ileri sürmüşlerdir. Fakat hilafet konusunda olduğu gi-

bi hepsinin ortaklaşa savunduğu bir başka konu da imam olacak "iyi Müslümanı" belirleyecek ölçütlerdi. Onlara göre bunu belirleyecek olan her şeyden önce inançtı, fakat eylemin de büyük önemi vardı. Öyle ki tek bir kabahat bile, imamın görevinden alınması için yeterli görülüyordu. Bunun sonucu olarak zamanla bilincine vardıkları bir ilke de, imam-önder ideali boyutları içinde temsil edilen insanın, Tanrı karşısında kendi davranışlarından sorumlu olmasıydı. Böylece Tanrının sonsuz gücü ve yazgı karşısında insana kendi sorumluluğunun çerçevesi içinde belirli ölçüde bir özgürlük sağlanıyordu. Bu ideal yücedir, ödünsüzdür ve onların ahlak bağnazlığı içinde gerçekleştirilmesi de olanaksızdır. Bundan başka Hariciler temizliğe (hem beden, hem kalp temizliğine) önem verdiler. (Kendilerinden başka bütün Müslümanları günahkâr-mürtet saydıkları için) onlara karşı açtıkları kutsal savaşlarda, cihatlarda, şehitlerinin sayısını çoğalttılar, ama hiçbir zaman İslam dünyasının tümünü kendi buyrukları altında birleştirmeye de çaba harcamadılar.

İkinci partinin de amacı "en iyi Müslümanı" bulmaktı. Ama bunun sonucu olarak, iyi Müslüman olmadığı anlaşılan bir öndere karşı ayaklanarak toplumu bölmek hakkını kendilerinde görmediler. Bu parti böylesine yüksek niteliklerin yalnızca peygamber ailesine, "ehlibeyt"e özgü olabileceği düşüncesini esas alıyordu. Onlar Tanrı tarafından seçilmişti ve bir çeşit sürekli vahiyle de yetenekli kılınmıştı; en azından paygamberlere nasip olan vahiyleri sezdirmek için olağanüstü biçimde donatılmışlardı. Bu temel düşünce dinsel öğretide ve siyasal sonuçlar çıkarmada çeşitli biçimlerde ifade edilmiştir; bunlar arasında İslam Rafızileri ölçüsüz olanlar ve olmayanlar diye ayrılırlar. Aşırı-radikal olanlar, bir insanı yüceltmekte işi, ona doğaüstü yetiler vermeye, hatta Tanrıya vergi şeyleri bile yüklemeye kadar vardıranlardır. Bu doğrultuda ilk aşırılık bir Yahudi dönmesi olan, Abdullah ibn Saba'nın Ali'ye ilişkin bazı tasarımları –hiç kuşkusuz kendisinin isteğine aykırı olarak– yaymasıyla başlar. *(Ona inananlar Ali'nin Tanrı olduğunu kabul etmişlerdir. İlk Gaali, yani aşırı inanç sahibi mezhep bundan türemiştir. Bu davranışı uygunsuz görülerek; bir söylentiye göre yetmiş kişiyle birlikte Ali'nin buyruğuyla yakılmış, bir söylentiye göre de sürgün edilmiştir. Bu konularda seçkin bir bilginimiz olan Abdülbaki Gölpınarlı, böyle birinin yaşamadığını ileri sürmektedir.)*

Muhammet ibn ül-Hanafiya da ölümünden sonra buna benzer şekilde ululanmıştır. *(Bazı Şiiler onun ölmediği, Medine'nin güneyinde Radva Dağı'ndaki periler diyarında yaşadığı ve oradan muzaffer orduların başında tekrar geleceği söylentisini yaymışlardır.)* Daha sonraları başkaları da böyle ululanmıştır. Doğu ülkelerinde yaygın bir Mesih ya da Mehdi düşüncesine hep rastlanmıştır: Ali ya da Muhammet ibn ül-Hanafiya gerçekte

ölmediler, sadece saklandılar; dünyanın sonunda, kıyamete yakın zamanda yeniden gelecekler ve mahkeme kuracaklardır. Bu radikal görüşlere katılınmasa da, yine de toplumun başkanının, imamın hangi nitelikler ve belirtilerle tanınacağının bilinmesi zorunludur, zira imam sadece zamanla ve dünyayla kısıtlı bir önderden çok daha fazla bir şeydir; aynı inancı paylaştığı insanları "doğru yolda" yürütmesi için zorunlu erdem ve bilgiye sahip kimsedir. Bazıları bunun meşruluğunun yalnızca eğitimle, ya da eğitim ve iktidar için savaşımla elde edileceğini ileri sürüyordu. (Burada özellikle, ilerde değineceğimiz, yüzyılın ikinci yarısında Said'in gerçekçi tutumunu kaydedelim.) Buna karşılık bazıları da, böylesine yüce yetileri olan bir kimsenin siyasal eylemlere geçmek zorunluluğuyla yükümlü tutulmaması, uzun süre ve akıllıca saklaması gereken üstün niteliklerinin dışa yansıması yoluyla etkisini göstereceği inancındaydı. Bununla birlikte müminler için, yalnızca böyle biri olduğu kendinden öncekilerce belirlendiği için, o kimsenin imamları olup olmayacağını bilmek ile böyle belirleme olsun ya da olmasın, âdeta bir imamın peygamberlere özgü ruhunun ardılına (halefine) geçip geçmeyeceğini bilmek yine de önemini korumaktaydı. Bu durumda bazıları işi ruh göçüne (tenasuha) ilişkin eski tasarımlara başvurmaya kadar götürüyorlardı. *(Ruh göçü çok eski çağlardan beri çeşitli bölgelerde görülen bir inançtır; ruhun bir bedenden başka bir bedene geçtiği ve birçok bedenleri sonsuza dek canlandırabileceğini kabul eder. İlkeller, doğan çocukların yeniden dünyaya gelen ataları olduğuna inanır. Mısırlılar ruh göçü inancını geliştirmişlerdir; kötü ruhlar çeşitli hayvan bedenlerine gire çıka iyileşmeye yüz tutup tutmadıkları yolunda denenirler ve iyi ruhlarsa, üç bin yıllık cennet yaşayışından sonra tekrar dünyaya döner Mısırlıların ölülerini mumyalaması, ruh tekrar dünyaya döndüğünde bedeni hazır bulup içine girebilmesini sağlamak içindir. Eski Hintlilerde, Cermenlerde, Greklerde ruh göçü inancı yaygındı. Eflatun gibi seçkin düşünürler bile bu inancı savunmuştur.)*

Her şeyden önce "sunna"yı, peygamberin töresini korumak yollarını aramış olan Ali yandaşları, ilk bakışta avantajlı görünse de, yenilikleri kaygıyla karşılamışlardır; zira böylesi davranışlar, başlıca amaçları olan İslamın saflığını korumak ilkesine ters düşmekteydi. Müslümanlığın başlangıcında herkesçe benimsenen bir Ortodoksluk henüz oluşmadığından, neyin doğru inanç olduğunu neyin olmadığını bir sınırla birbirinden ayırt etmek güçtü. Özü bakımından İslamiyete yabancı düşüncelerin bundan dolayı ona karşı çıkartılmaması zorunluydu ve daha sonra nasıl olsa reddedileceği kanısıyla, böylesi görüşlere kapılanları hemen suçlamak yoluna gitmek, taktik açıdan akıllıca bir davranış sayılmamış olabilir.

Bir başka nokta daha dikkati çekmektedir Aileye karşı aşırı saygı ve

bağlılık ilkin özellikle Ali'ye yönelikti, ondan sonra da Fatıma'dan olsun olmasın Ali'nin çocukları geliyordu. Ne var ki Araplar bir monarşik düzenin, oğulun babanın yerine geçmesine dayanan sistemine yabancıydılar ve kadından gelen soya verdikleri değer de azdı. Peygamber ailesine ilişkin düşünceleri geniş kapsamlı ve esnekti; Ali ailesinden ilk adların kişisel saygınlıkları ve hatıraları sararıp solunca, çeşitli kimseler kendilerini imam diye tanıtmakta ya da böyle sayılmakta gecikmediler. Bunların bir kısmı gerçi Ali ile Fatıma'nın soyundandı, fakat bu soy öylesine genişletildi ki, hak sahibi olduğunu ileri sürenlerden bir tanesi üzerinde görüşbirliğine varma olanağı kalmadı. Böylece örneğin Hasan'dan yana olanlar, Hasaniler, Hüseyin'den yana olanlara, Hüseynilere karşı çıktılar, bunlar da aralarında yeniden daha başka hiziplere bölündüler. Bunların yanı sıra başka adaylar da vardı ki, hiç de Ali soyundan gelmiyorlardı, sadece peygamberin yakın akrabalarıyla ilgiliydiler, ya Ali'nin kardeşi Cafer'e ya da peygamberin amcası Abbas'a dayanıyorlardı. –Ali'nin babası Ebu Talib de peygamberin amcasıydı.– Bunlar da aynı şekilde hak iddia ediyorlardı, zira Ali soyundan olanların hiçbiri başarı kazanmalarına yetecek derecede kişilik ve otoriteye sahip değildi. Daha sonraları Ali soyundan olanlar arasında resmen Hasani ve Hüseyni kolları kurulduğunda, Şii edebiyatı her zaman hep meşru imamlar bulunduğuna ve her birinin kendi iddiasını geçerli kıldığına, bu sırada başkalarının sadece gasıp olduğuna bizi inandırmak istedi ve uzun zaman da bunu başardı. Gerçekte bu bir varsayımdı, ailenin saygınlığının giderek arttığı sanıldı, oysa aslında onlar için savaşabilecek birleşmiş durumda hiçbir parti ortada yoktu. Müminlerin çoğunluğunda sadece ailenin, zamanı gelince, ortak adaylarını belirlemek için hiziplerin kavgasını bertaraf edebileceğine ilişkin bir umut vardı. Fakat insan Şiilerin yarattığı geleneksel tasvire dayanmaya kalksa, olayları anlamakta olağanüstü zorluklarla yüz yüze gelecektir. Şiilerin yanı sıra burada, daha sonra karşılaşacağımız bir uzlaşma tutumunun temsilcisi olan Mutezile hareketini de kaydetmeliyiz.

Haricilerle peygamber ailesinin yandaşlarının yanı sıra ele alınması gereken üçüncü çığırı tam bir açıklıkla tanımlamak zordur; bunlar aslında ötekilerin görüşlerinin zıddını savunmuşlardır. Bu gruba daha sonraki tartışmaların "Mürcie" adı altında toplayacağı görüşler girmektedir. Bunlar hükümdarın imamlığına ilişkin kararı askıya alıp bunu Tanrının takdirine bırakanlardır. *(Mürcie, en eski İslam mezheplerinden biridir. Hariciler bir Müslümanın günah işlemesi halinde kâfir olacağı inancındaydılar. Bunların aşırı muhalifleri olan Mürcie ise, bir Müslümanın günahından ötürü dinini yitirmeyeceği görüşündeydi. Bu inanç onları siyasal konularda çok derin bir hoşgörüye götürdü. Onlara göre büyük bir günah işlemiş bulunan kimse Müslüman kalmakta devam eder ve onun sözü dinlenmeli-*

dir. Önemli olan imandır; imanın olduğu yerde günah bir zarar vermez. Bundan da günahkârlara karşı daha anlayışlı davranmak ve kıyamet gününde onlar için kurtuluş umudu beslemek ilkeleri çıkar. Zaten Mürcie sözünün de ummak, istemek anlamına "racâ"dan türetildiği söylenmektedir. Bu Mürcie de bölük bölük ayrılmıştır.) Yine bu gruba doktrinle ilgili belirgin bir gerekçesi olmaksızın Emevi halifeliğini kabul edenlerin hepsi girmektedir. Böylesine bir uysallıkla ailenin seçimi düşüncesi, tıpkı iyi Müslüman tasarımı gibi bilinçli şekilde terk edilmiştir. Bundan da eylemlerinde kusurlu görülse de, toplumun birliğini sağladığı sürece, kuşkusuz Müslüman olan halifenin meşruluğu tartışılamaz görüşüne varılmıştır. Ancak yine buradan hareketle, böyle bir başkanın davranışlarından ötürü, daha kısıtlı ölçüde sorumlu olacağı görüşü, yani daha güçlü bir yazgı düşüncesi ağırlık kazandı. Ayrıca Emevilerin halifelik üzerinde olan hakları, daha sonraki bilginler tarafından belki de kendi zamanlarında da, Kureyş Oymağının, dar aile çerçevesini aşan bir hak istemi olarak görüldü. Kuşkusuz bu hak öteki bütün Müslümanlar üzerinde Tanrı vergisi hiçbir üstünlük ilkesini içermiyordu.

Böylece 740 yıllarındaki sosyal ve manevi ortamı, yaklaşık nitelikte de olsa tasvir etmiş olduk. Burada birtakım mezheplerin, kaynakların az ya da çok ayrıntıyla bildirdiği küçük ayaklanmalarını ve uğradıkları yenilgileri anlatmanın pek bir anlamı yoktur. Bununla birlikte Kufa kentinin önder niteliğinde adamlara sahip olmasa bile, yine de kendi adaylarını ortaya çıkarmada sürekli oynadığı önemli role değinmeliyiz. Bu konuda sözü edilecek iki kişi var: Zeyd ibn Abdullah ibn ül-Hüseyin ve Abdullah ibn Mu'aviya. Daha sonra bahsi geçecek Zeydilere adını veren Zeyd, 740 yılında bir ayaklanmaya önderlik etti; bu hareket gerçi bastırıldı, ama kurduğu örgüt, yandaşlarının ilerdeki yıllarda başka önderlerin yönetiminde hep etkin kalmalarını sağladı. Abdullah ise, tam zamanında Kufa'dan kaçmayı ve 746'dan 750'ye kadar İran'da tutunmayı başardı. Zeyd, Ali'nin oğlu Hüseyin'in torunuydu ve ölçülü Şii görüşlere sahip bir hukukçu olarak ün kazanmıştı; Abdullah ise (Ali'nin kardeşi) Cafer'in soyundandı. *(Cafer ibn Ebu Talib, el-Tayyar adıyla tanınır. İslamiyeti ilk kabul edenlerden biridir. Habeşistan'a ikinci kafileyle giden Müslümanlar arasında bulunmuştur. 628'de Hayber Savaşı'ndan sonra Arabistan'a dönmüş, Bizanslılarla 629'da Lut Gölü yakınında Muta'da yapılan savaşta şehit düşmüştür. Muta'da bulunan mezarı Hıristiyanlarca bile ziyaret edilmektedir.)* Abdullah, Abbasi kaynaklarınca aşırı ve bencil düşüncelerinden dolayı kınanmış ve Abbasi ayaklanmasının önderleri tarafından tehlikeli bir rakip olarak görüldüğü için öldürtülmüştür. Abdullah ibn Mu'aviya, Tanrısal ruhun birinden ötekine geçerek kendisine geldiğini, nefsinde hem Tanrılığı, hem de peygamberin elçiliğini

topladığını ileri sürmüştür. Bu nedenle de yandaşları ruh göçüne inanır ve ölümden sonra dirilmeyi kabul etmezlerdi.

Ali yandaşı hareketler siyaset sahnesinin ramp ışığında durduğu sırada, Abbasi devrimine ilişkin ilk kıpırdanmalar başladı ve çok kısa zamanda zafere ulaştı. Bu nedenle hareketin başlangıcının açık bir tablosunu yapmak güçtür. Ancak bugün kesinlikle söyleyebileceğimiz bir nokta, bu başarıda Muhtar'ın ve Muhammet ibn ül-Hanafiya'nın yandaşlarının desteğinin rol oynadığıdır. Bu felaketten kaçıp kurtulanlar ailenin son erkek evladı, Ebu Haşim'in çevresinde toplanmışlardı. Muhammet ibn ül-Hanafiya'nın oğlu olan bu zat oğul bırakmadan ölünce, Ali yandaşları peygamberin amcası, el-Abbas'ın soyundan İbn Ali'yi varis olarak tanıdılar. *(Ali ibn ül-Abbas [691-736] Halife Ali'nin öldürüldüğü gece doğmuştur; büyükbabası el-Abbas'ın peygamberin amcası olması ve kişisel meziyetleri sayesinde pek saygın biri oldu. İbadete düşkünlüğü nedeniyle el-Saccad [çok secde eden) adıyla tanındı. Ancak gizlice Emeviler aleyhine çalışıyordu; bu yüzden Halife Velid I. tarafından merkezden kovuldu; Filistin sınırında Humayma köyüne yerleşti ve orada öldü. Bu yer oğlu ve Abbasi halifesi el-Saffah ile el-Mansur'un babası Muhammet'in Abbasilerin büyük başkanı tanınmasından sonra, Abbasi propagandasının merkezi haline gelmiştir.)* Abbasilerin o zamana kadar peygamber soyundan gelenlerin ve Ali'nin öteki çocuklarının yanı sıra elbette saygın bir yerleri olmuştu. Fakat hiçbir şekilde göze çarpan bir rol oynamış değillerdi. Herhalde kendi saflarından şu ya da bu kişiyi siyasal bakımdan desteklemişlerdi, ne var ki Suriye'de bilinen hiçbir eylemleri olmamıştı. Ebu Haşim'in ölümünden sonra bile, tam anlamıyla bir planları olup olmadığını ve bunu gerçekleştirmek için ne zaman, nasıl bir fırsat kolladıklarını kestiremiyoruz. Bununla birlikte yine de gizli bir örgüt kurmuş olduklarını kabul etmemiz gerekiyor. Bu örgütün ailenin adını vermeksizin çalıştığı kesindir. Bu örgüt bir noktada gerçekçi davranmayı başarmış, sadece Kufa'nın kalburüstü zümresinin yardımıyla bir şey elde edilemeyeceğini anlamıştır. Örgütün beyni olan önder bu kentte kalıyordu, ortaya çıkmak istemeyen Abbasilerin arasındaydı; ne var ki mavali idi. Bu önder yaratmayı başardığı çok güçlü hareketi, kenarda kalmış, fakat yine de önemli bir ilde, Horasan'da başlatmıştır. Bu önder Ebu Müslim'di. *(719 yılında İsfahan'da doğmuş bir İranlı olduğu söylenmektedir. Kufa eşrafından Ma'kil oğlu İdris'in hizmetkârıydı. Bu zat onu Humayma köyünde oturan Ali ibn ül-Abbas'a hediye etti. Çoktan beri için için hazırlanan hareket, çok genç olmasına rağmen örgütün başına geçmesi ve giriştiği başarılı dinsel propaganda sayesinde hızlanmış oldu.)* 747 yazında ayaklanma Horasan'da başladı; Emevi hanedanının bütün düşmanları Ebu Müslim bayrağı altında toplandı. Halife Mervan II'nin gönderdiği or-

duya karşı Ebu Müslim Horasan ve Türkistan halkından güçlü bir ordu çıkarmayı başardı ve bu orduya Kahtaba'yı komutan atadı. Kahtaba, Emevi ordularını üst üste yenerek Irak ve Suriye'yi ele geçirdi. Emevi hanedanı son buldu (750). Ebu Müslim, 755 yılına kadar Horasan'da vali olarak kaldı. Bu arada ikinci Abbasi halifesi el-Mansur zamanında, kendisini halife ilan eden halifenin amcası Abdullah ibn Ali'yi yenilgiye uğrattı. Olağanüstü saygın biri olması, Abbasilerce sakıncalı görülerek, hile ile Irak'ta Rumiye kasabasına davet edildi ve orada öldürtüldü (13 Şubat 755).

Ebu Müslim hareketinde savaşımı yürütenler, sonra da bundan yararlananlar daha çok Horasanlılar olduğu için, Abbasileri iktidara geçiren bu ayaklanmayı çok kimse Arap düşmanı bir eylem olarak nitelemek istemiştir. Böylesi bir yargıya varmak konuyu çok basite indirgemek olur. Arap oymakları arasında sürüp giden rekabetin sonucu olarak hiç kuşkusuz Araplar da bu hareketin içinde yer almışlardı. Hatta Horasan, askeri açıdan bir genişleme üssü olduğu için Araplar burada başka yerlere oranla daha da kalabalıktılar. Dolayısıyla bu bölge çok köklü biçimde Müslümanlaşmış bulunuyordu. Bu bakımdan yerli halkı siyasal hedeflerde olsun, ideolojik konularda olsun, ancak Arap istekleri doğrultusunda kazanabilmek olanağı vardı. Bir de mavali yığınlarının girişimin gücünü birkaç kat artırmış olduğunu ve ona yeni sosyal görünümler verdiğini belirtmek gerekir. Böylesi bir konuda hak iddia ederek ortaya çıkanlar için mavali, Araplardan çok daha fazla güvenilir ve yumuşak başlı yardımcıydı. Öte yandan bu bölgede hazırlanan gerilim, Emevi hükümetinin gözünden daha kolayca saklı tutulabilmiş ve hükümet durumu keşfettiği zaman ise ona karşı ancak çok güçlükle karşı çıkabilmiştir. Bir başka olgu da, Horasan'da –Arap ülkelerinin Şia'sı gibi– Ali partisinin bulunmayışı ve yeni partinin hükümeti devirme hazırlığını rahatça yapmasıdır.

Hişam'ın ölümünden (743) sonra, Emevilerin birbirleriyle savaşımı hanedanın gücünü azaltmıştı. Ailenin en yaşlı üyesi Mervan II, bu savaşımını kazandı, fakat Hişam'la ancak uzaktan akrabaydı; dolayısıyla kendisini başkent Şam'da güven içinde hissetmiyordu. Bu yüzden başkentini kendisine yardım etmiş olan Kaysi Oymağının ülkesinde Harran'a taşıdı. Bu davranış hanedanın belirli oymaklarla öteden beri sürüp gelen bağlaşma durumunun sonu demekti. Aynı zamanda da Mezopotamya'nın büyüyen önemi böylece kabul edilmiş olmaktaydı; ne var ki Emevi iktidarının güvenli dayanak noktaları terk edilmişti. Zaten bu sırada gerek Hariciler, gerekse Abdullah ibn Muaviya'nın adamları imparatorluğun yarısını Mervan'ın elinden almış gibiydi. İşte bu ortamda Abbasi ayaklanması patlak verdi.

Bu ayaklanmanın gerçek anlamı üzerinde çok tartışılmıştır. Şii etkisindeki geleneksel tasvirlere göre, Abbasiler bir hareketi örgütlemişler, Şiiler de kendi davalarının destekleneceği umuduyla silahlı birliklerini ve ideoloji-

lerini bu harekete katmışlardı; Şia'nın niyeti son anda bir darbe yapıp iktidarı ele geçirmekti. Bu söylentiyi olduğu gibi kabul etme olanağı yoktur. Son zamanlarda bazı araştırıcılar, aynı çağda etrafa yayılmış kimisi pek aşırı çeşitli dinsel ve siyasal çığırlar karşısında, Abbasi hareketini, bir Rafızilik (sapkınlık) ayaklanması olarak nitelemektedir; ancak bu tez de aynı şekilde sağlam dayanaklardan yoksundur. Yine bazıları onların görüşlerini, Abbasi egemenliğinin ilk yüzyılında parlak dönemini yaşamış bulunan Mutezile öğretisiyle bağlantılı görmek istemişlerdir. Kaba çizgileriyle taslağını çizmeye çalıştığımız aşağıdaki tablo, sanırım ki, olayların gerçek yüzünü yansıtacaktır.

İmamlık konusunda peygamberin bütün ailesinin hak iddiasının yerine, Abbasilerin özellikle ilan ettikleri ayrı bir hak iddiası ne zaman ve ne şekilde kamuoyuna aktarılmıştır bilinmiyor. Son dakikada bir hükümet darbesi yapılmış olabilir. En azından Abbasiler, Ali yandaşlarının hak iddialarına, herhalde peygamber ailesinin bireylerinde Tanrı tarafından özellikle seçilmiş, doğaüstü yetilere sahip kimse bulunmadığı, onların sadece aynı haklara sahip normal insanlar olduğu görüşüyle karşı çıkmışlardır. Bu da yapılan darbeyi açıklar. Peygamber ailesinin bireyleri de insandır, yanılgıya düşebilir, onlar hakkında yargıyı verecek olan ancak ve ancak Tanrıdır. Böyle bir tutum, aşırı Şia'yı kuşkulu bulan herkesi birleştirip kaynaştırmış olmalıdır. Özellikle de peygamberin geleneğinden ödün vermemek ve ailenin yerini gaspedip onlardan birçoğunun ölümünden sorumlu olanlardan öç almak söz konusuydu. Bu öç alma çağrısının önemi yeterince vurgulanmamıştır, zira bu Arap geleneğinde herkesi birleştiren ortaklaşa bir toplanma çağrısıydı, şu ya da bu grubun da düşüncesi olabilecek, harekete güç veren ana ülküydü.

Bu hareketin dahi denilecek çapta bir örgütleyicisini bulamaması halinde, nasıl sonuçlanacağını tartışmanın bir gereği yok. Ne var ki hareket böyle birini buldu, Ebu Müslim'di bu. Kufa'da büyümüş İranlı bir azatlıydı. Tarihin kendisinden bu kadar çok söz ettiği ve nice destanlarla yüzyıllar boyunca canlı kalmış bu adam hakkındaki bilgimiz hemen yok denecek kadar azdır. Kendisinin asıl tutum ve niyetinin ne olduğunu tam anlamıyla belirlemek de çok güç. Gençlik dönemine ilişkin anlatılan bazı şeyler, onun propagandasının etkisiyle ortaya çıkmış mezheplerin görüşlerinde almış olduğu yer, bu adamın efendilerinin sandığından daha başka bir inanç davranışına gizlice eğilimi bulunduğu sanısını güçlendirmektedir. Gücünü pekiştirmek yolunda enerjik olduğu kadar, pervasız da çalıştığı ve hareketi desteklemiş eski yandaşlarını gerekli gördüğü anda harcamaktan çekinmediği kesindir. Elde ettiği bu gücü, amaçladığı zaferi kazanmak uğrunda kullandı; bu zafer onun doğrudan efendileri Abbasilerin zaferiydi. Bunu sağlarken de ne aile-

nin temsilcilerine, ne de Ali partisine danıştı. Yine kesinlikle bildiğimiz bir başka nokta da, onun her sosyal tabakadan yığınları, kendisine inandırarak Horasan'da bayrağı altında toplaması ve ayaklanmayı olsun, bunu izleyen savaş seferlerini olsun, hem sadık hem de yetenekli komutanlar eliyle yönetme beceresini göstermesidir. İran'daki Emevi önderler şaşkına dönmüş ve ciddi direniş gösterecek bir ordu toparlamayı beceremeyerek, bir iki ay içinde arka arkaya yenilgilere uğramışlardı. 749'da siyah bayraklarını dalgalandıra dalgalandıra ordu Kufa'ya girdi. Kısa bir süre önce ailenin başı olmuş bulunan Ebu'l Abbas burada halife ilan edildi. Bir iki ay sonra Mervan II düştü, Mısır'a kaçtı. Filistin'de düzenlenen sözde bir uzlaşma şöleninde Emevi ailesinden olanların hepsi acımasızca kılıçtan geçirilip öldürüldü, daha önce ölmüş bulunanlar mezarlarından çıkartılıp yerlerde sürüklendi. Emevilerden tek bir kişi kaçmayı ve sonra da İspanya'da yeni bir devlet kurmayı başardı. Alici hareketin Abbasiler tarafından kendi amaçları için kullanılması, sonra da yüzüstü bırakılması anlamında bir ihanet söz konusu olamaz. Abbasi partisi bütün Ali yandaşı gruplardan açıkça ayrılmıştı ve Horasan'da da bu gruplar zaten hiç temsil edilmiyordu. Kuşkusuz aileye yönelik çok güçlü bir sempati dalgası vardı. İçlerinden birinin iktidara gelmesi isteniyordu, ama bu kişinin oybirliğiyle alınacak bir kararla atanacağı umuluyordu; ne var ki böyle bir şey elbette olmadı. Kuşkulanmak konusunda nedenler de vardı, bu kuşku Ebu Müslim'in, Ebu Salama'yı idam ettirmesiyle kesinlik kazanır; bu adam daha önce Kufa'da "Muhammet ailesinin veziri" sanıyla hareketin önderi durumundaydı. Abbasiler Emevilerden alınması gereken öcün herkes adına alınmış olduğunu ve Ali partisinin bundan dolayı memnun olması gerektiğini ileri sürdüler. Ne var ki Ali partisi, aralarında bir birlik kurmayı başaramadıkları halde, kabahati kendi beceriksizliklerinde görmediler. Kendilerine ihanet edildiği yolunda suçlamalar yaptılar. Bu ihanet kuşkusunu Abbasilerin daha sonraki tarihleri üstünde karanlık bir gölge halinde bıraktılar. Oysa Abbasilerin davranışı, Ali partisine oranla çok daha apaçıktı; nefret edilen hanedanın devrilmesiyle İslamiyetin inanç ilkelerinde hiçbir değişikliğin olmayacağını göstermeleri sadece onların yararına olmuştur. Abbasilerin bir kez zaferi kazansalar, dogmalarda bir değişikliği gerçekleştireceklerini sanmak bile haksızlık olacaktır. Çünkü onların hiçbir zaman böylesine bir niyetleri olmamıştı.

6 - ABBASİLERİN İLK YÜZYILI

Abbasileri iktidara getiren hareket, sözü giderek daha geniş halk yığınlarına benimsetilen bir propagandayla el ele yürütülmüştü. Bu propaganda öncelikle Emevilerin Tanrıtanımazlığına yönelikti; devlet yönetiminde ve toplum içinde maddi-manevi ne kadar kusur varsa, hepsinden Emevileri sorumlu tutuyordu. Abbasi devriminden sonra ortaya atılan ilk sorular elbette şunlar oldu: Yeni rejim o güne kadar sürüp gelmiş düzende neyi değiştirecekti, hangi kötülükler kalkacak, ne biçim düzeltmeler yapılacaktı?

Emevilerin felaket getiren gevşekliğinin, başka birçok hanedanda olduğu gibi, tahta geçmenin kesin bir sisteme bağlanmayışından ileri geldiğini görmüştük. Ne var ki bu açıdan Abbasilerde de bir değişiklik olmadı; zira soya dayalı monarşi kavramı, yani iktidarın babadan oğla ya da en yakın akrabadan bir başkasına geçmesi sistemi, Yakındoğu'nun anlayışına hep yabancı kalmıştı, hatta komşu Bizans'ta bile bu sistem tam anlamıyla uygulanabilmiş değildi. Gerçi bir ailenin ortaklaşa haklarını korumakta duyarlı davranılmıştır, fakat iş, iktidarı alacak tek kişinin seçimine gelince bunda hareket serbestliği hayli geniş bırakılmış; böylece verilen serbestlik çokevlilik bulunan bir toplumda çok karmaşık ilişkilerin ve sonuçların doğmasına neden olmuştur. Abbasilerle kendilerinden önceki hanedan arasında bir fark daha vardı, bu fark zamanla yavaş yavaş meydana gelmiştir. Abbasiler halife ailesinin herkesten üstün olduğu zihniyetini benimsedikleri için, bu görüşe dayanarak uyrukları olan ailelerin kızlarıyla evlenmekten kaçınmışlar ve böylece yeni çaparızlara yol açmışlardır. Sadece köle kadınları odalık olarak aldılar. Odalık kadın çocuk doğurunca saraydaki durumu değişiyordu. Harun'un oğullarından başlayarak hemen bütün halifeler cariye çocuklarıdır. Böylesine bir usulün benimsenmesi, hanedan içinde kan temizliği sorununu nice sonuçlarıyla birlikte ortaya koymaktaydı, ama bu sonuçları kimse umursamadı, üstelik tahta geçme sorunu için de bir önemi olmadı.

Cereyan eden birkaç ünlü olaya kısaca değinirsek, ne biçim zorlukların ortaya çıktığı açıkça görülecektir. İlk halife Ebu'l Abbas'tan sonra kardeşi el-Mansur tahta çıktı (754) ve amcası Abdullah'ın halifelikte hak iddiasıyla ayaklanışını güçlükle bastırdı. *(Abdullah ibn Ali, Abbasi ayaklanmasının başlıca önderlerinden biriydi. Son Emevi halifesi Mervan II'nin Büyük*

Zap suyu kıyısında yenilgiye uğratıldığı önemli savaşta, Abbasi ordusunun başkomutanıydı. Halife Mervan kaçınca, onu Mısır'a kadar kovaladı, bu arada Suriye ve Filistin'i ele geçirdi. Buralarda Emevilerle yandaşlarına uyguladığı zulümle ün kazandı. Suriye valisi oldu. Halifeliğe el Mansur geçince başkaldırdı. Ebu Müslim'in üzerine yürüdüğünü öğrenince, ordusunda bulunan 17.000 Horasanlıyı, bunlar Ebu Müslim'e karşı savaşmazlar diye topluca öldürttü. Nusaybin dolayında yenilgiye uğrayıp hapsedildi. Yedi yıl hapiste kaldıktan sonra, kasten hasara uğratılmış bir eve kapatıldı. Evin çökmesi sonucu öldü, 764.) Abbasilerden İsa ibn Musa, ilk halife Ebu'l Abbas zamanında, el-Mansur'dan sonra halife olmak üzere veliaht seçilmişti. Fakat el-Mansur durumunu güçlendirince, İsa'yı veliahtlıktan vazgeçirtti ve oğlu el-Mehdi'yi veliaht yaptı. El Mehdi halife olunca (775), İsa bu sefer de onun oğlu lehine hakkından feragat etti. El Mehdi'nin iki oğlu vardı, Musa ve Harun. Harun daha yetenekli olduğu ve ikisinin de annesi bulunan Hayzuran onu daha çok sevdiği için, babası kendisinden sonra Musa'nın tahta çıkmasına, fakat ondan sonra hakkın kesinlikle Harun'un olduğuna karar verdi. Musa, el-Hadi unvanıyla halife olunca (785), kendi oğlu lehine hakkından vazgeçmesi için Harun'a baskı yaptı ve onu zindana attırdı. Ne var ki el-Hadi öldürüldü, bu olayda annesi Hayzuran'ın bir rolü olmamıştır. *(Yaygın bir söylenti annesinin kışkırtmasıyla zehirlendiği veya hançerlendiği yolundadır.)* Harun, el-Reşid unvanıyla halife olunca (786), üç oğlunun daha sonraki hükümdarlık sırasını garanti altına almak ve bu işi bir kurala bağlamak istedi; bir güvence olarak her birine bir bölgenin yönetimini verdi: Ortanca oğlu el-Amin'in annesi özgür bir Araptı ve resmi karısıydı, ona hemen bütün Arap ülkelerini verdi. Büyük oğlu el-Me'mun'un annesi İranlı bir köleydi, ona da İran'ı verdi. Üçüncü oğlu el-Mu'tasım'a da Bizans sınırı bölgelerini verdi. Daha sonra üçü de halife oldu (El-Amin 809-813, el Me'mun 813-833, el-Mu'tasım 833-842), ama bu sırada nice dramlar oynandı. Ancak kabul edilmeli ki, sistem hiç değilse halifelik konusunda en yeteneklinin seçimine olanak vermekteydi. Fakat ilk Abbasiler arasında yetkin ve seçkin kişilikler çoğunluktaysa da, onlardan sonra gelenler ya birtakım kuklalardı, ya da ileri gelenlerin çıkarları için tahta çıkarılmış çocuklardı. Hanedanın daha sonra yıkılışını hazırlayan etkenlerden biri de bu olmuştur.

Emevilerin gevşekliği kısmen Arap oymakları arasındaki düşmanlıklardan kaynaklanıyordu. Yeni hanedanın işbaşına gelmesiyle, bu durumun değişmesi için hiçbir belirgin neden yoktu. Son Emevileri desteklemiş olan Kaysiler, genellikle hâlâ Abbasilere muhalif durumdaydılar. Bununla birlikte bu çekişme önemini yitirmişti, çünkü şimdi artık Arap oymakları değil, Horasanlılar rejime savaş güçlerinin ağırlığını koymuş bulunuyorlardı. Dilerler-

se Arap oymakları aralarında yine ateşli ateşli çatışabilirlerdi, ama bu şekilde devlet yönetimini artık tehlikeye uğratamazlardı; bu sırada kazanılmış bulunan pek çok şey de önemini yitirmişti zaten. Arap oymaklarının ya da oymak gruplarının eski rekabetinin yanı sıra, Iraklıların Suriyeli Araplara karşı duydukları haset, Emevi rejimine çok önemli zorluklar hazırlamıştı. Kufa'dan çıkmış ve gücünü Horasan'dan almış ve almaya devam eden yeni hanedan, doğal olarak Irak'ta, İran dünyasıyla doğrudan temas içinde bulunmak zorundaydı. Kufa kenti öteden beri Ali yandaşlarının merkez kalesiydi, bu bakımdan pek güvenilecek bir yer değildi. El-Mansur birkaç yeri denedikten sonra, 762'de Dicle kıyısında Sasanilerin viran olmuş merkezi Ktesiphon'da yeni başkent Bağdat'ı kurdu; çok geçmeden burası devletin siyasal ve manevi merkezi oldu. Fakat bu yüzden iller arasındaki zıtlık hiç de azalmadı, sadece ağırlık merkezi başka yere kaymış oldu. Zira şimdi Suriye ve ikinci derecede de Mısır, –uzaktaki İspanya söz konusu değildi– Irak'ta bulunan halifeliğe karşı muhalefete geçmişlerdi. Yalnız şurasını da hemen belirtelim ki, buraların önemi Emeviler zamanında Irak'ın önemine oranla daha azdı, fakat bunu daha sonraları bir yeniden canlanma dönemi izlemiştir. Bu bakımdan yeni rejime karşı kurulan cephe, eskiden Irak'ın yapmış olduğu muhalefetin tehlikesine oranla çok daha azdı.

Öteden beri söylendiği üzere Arap egemenliğine karşı gerçek bir "ulusal" muhalefet İran'da olmamıştır. Ne var ki hiyerarşinin içinde artık İslam toplumunun tamamlayıcı parçası olan İranlılar, mavali ve diğerleri, gerçekten büyüyen etkilerine uygun yerleri elde etmeye de uğraşıyorlardı; Horasanlılar yeni düzenin en kudretli dayanakları halindeydi ve bunun sonucu olarak da hükümet değişikliğinden en çok yararı da uzun süre onlar elde etmiştir. Bununla birlikte rollerini yine de abartmamak gerekir; yeni ortam tüm bulutları henüz dağıtabilmiş değildi. Devrimle birlikte baş göstermiş bulunan ve için için kaynamasını sürdüren huzursuzluk, elbette biraz daha sürecekti, zira niceleri ne umutlar beslemişlerdi ve ortada görünen sonuçlar bu umutlara kimi yerde pek uygun düşmemekteydi. Horasanlılar, genellikle bütün İranlı mavali Araplarla eşit duruma ulaşmayı başarmışlardı; bunda öylesine bir başarı göstermişlerdi ki, yüzyıl geçmeden mavali deyimi –gerçekte artık hiçbir şey ifade etmediği için– artık kullanılmaz olmuştu. Buna karşın Araplar kendi anayurt bölgelerinde hala çoğunluktaydılar ve egemen aile, peygamberin ailesi Araplardan oluşuyordu. Artık efendilerle uyruklar arasında hiçbir gerilim yoktu, ancak yine de iki zümre arasında bir rekabet sürüp gidiyordu ve kazançları, özellikle de askeri üstünlükleri giderek kayıplara uğrayan Araplarda hınç birikiyor, zıtlıklar da buna göre başka biçimler alıp değişiyordu, fakat varlığını sürdürüyor, ortaya çıkması çok yönlü tarzlarda oluyordu. Yeni rejimle birlikte kaygıları artan bir zümre de gayrı Müslimlerdi,

çünkü iktidar o zamana kadar görülmemiş bir keskinlikle İslami karakterini dışavurmaktaydı. Oysa Emeviler zamanında gayrı Müslimlerin hiç de böyle kaygıları olmamıştı. Bunun etkileri çok geçmeden görüldü.

Emevilerin karşısına dikilmiş bulunan zor sosyal ve parasal sorunlar çözümlenebilmiş olsaydı, hanedanın değişmesi böylesine devrimci nitelikte olmazdı. Bunların yeni iktidarı nasıl zorladığını ilerde göreceğiz. Şimdilik devlet yönetimindeki değişikliğin bazı sosyal gerilimleri yumuşattığını, fakat bunlara yenilerini de ekleyip hiçbir zaman bütün aksaklıkları gideremediğini belirtmekle yetineceğiz. Sosyal hoşnutsuzlukta Emevilerle, peygamber ailesi arasındaki dinsel ve siyasal zıtlıklar nasıl büyüdüyse, aynı çatışmanın sürüp gitmesi haliyle yeni siyasal-dinsel gerilimleri doğurmuştur. Emevilerin yıkılışı, onları desteklemiş bulunan güçlerin de kaybolmasına henüz yetmiş değildi. Emevilerin zamanında isteklerinin gerçekleşmesini sağlayamamış olan Hariciler, şimdi Abbasiler döneminde daha fazlasına erişebileceklerini umuyorlardı. Ali yandaşları ise düş kırıklığına ve haksızlığa uğramış halde, en küçük bir fırsatta -eskiden Emevilere karşı yaptıklarından çok daha şiddetli ve çok daha kapsamlı biçimde- Abbasilere karşı da silaha sarılmak için bekliyorlardı.

Bütün bu olgular, şimdi kısaca değinmemiz gereken bir dizi hareket ve ayaklanmanın çıkışını açıklar. Bunları -haklarında pek az bilgiye sahip bulunduğumuz için- kronolojik sırasına göre değil, özelliklerine göre ele alacağız.

Kuşkusuz pek büyük olmamakla birlikte Abbasilerin önledikleri ilk tehlike -kimi zaman hep görüldüğü üzere- gayretkeş dostlarından geldi. Kökenleri ve adları hakkında net bilgiye sahip bulunmadığımız Ravendiler, Abbasi ailesine karşı, daha önceleri başkalarının Ali ailesine gösterdiği gibi, aşırı bir saygı göstermekteydiler. Ravendiler ilkin Abbasiler için yapılan propagandanın yoğun olduğu Horasan'da temsil edildiler, fakat Bağdat'ta ortaya çıktılar. Ne var ki Abbasileri çok aşırı ululamaları ve yüceltmeleri, onları başarıya ve iktidara ulaştıramadı. Dinsel konularda çok ciddi olan Abbasiler kendilerini bu zümreden uzak tuttukları gibi, değnek vurdurarak da cezalandırdılar. Ravendilerin Abbasi devrimini sürdürmek istedikleri, Abbasilerin ise zaferi kazandıktan sonra bunların aleyhine döndükleri söylenmiştir. Ancak daha önce de söylediğimiz gibi, devrimlerinden önce Abbasilerin böyle bir işbirliğine girişebileceklerini, yani aşırı Şii bir hareketle görüşbirliği yapabileceğini hiç sanmıyorum.

Bundan çok daha tehlikeli bir hareketi, yine dostları, İran ve Orta Asya'daki eski silah aradaşları örgütledi. Bunlar halife el-Mansur'un 755'te öldürttüğü Ebu Müslim'e yürekten bağlı olanlardı; onun öldüğünü kabul etmiyorlardı. Horasan'da ve daha sonra başka yerlerde Ebu Müslim'in peşinden

gitmiş, kişiliğindeki olağanüstü gücü anlamış insanlar için, onu asıl önder, uzun zaman kendisini gizlemiş imam saymalarını doğal karşılamak gerekir. Bunların birçoğu Ebu Müslim'in bayrağı altında toplanmanın heyecanı içinde atalarının dininden çıkmış kimselerdi ve İslam inancını henüz yeni bellemiş durumdaydılar. Böylece Ebu Müslim'in öcünü almak üzere çok güçlü gruplar oluşturdular, onun ölmediğini, yakın bir zamanda geri döneceğini bildirdiler. Burada doğmuş hareketlerin hiç kuşkusuz sosyal ve kısmen de ulusal nedenleri vardı, zira Abbasi yönetiminin yürüttüğü İslamlaştırma politikası, Emevi dönemine oranla çok daha güçlüydü. İslamlaştırma ve bunun geliştirilmesi, doğal olarak birtakım tikel eğilimlerin ortaya çıkmasına, Emevi dönemine oranla çok daha güçlü biçimde olanak vermekteydi. Fakat bu hareketlerin hepsinde özellikle dinsel bir dogmanın bakış açısıyla karşılaşıyoruz. Hepsinde de peygamberin hilafetine ilişkin eski inanç tasarımları, "Mehdi"yi ve ruh göçünü benimseyip geliştiren bir ortaklaşalık vardır. *(Ebu Müslim'in öldürülmesi özellikle onun Tanrılığına inanan İran Zerdüştileri arasında pek kötü yankılar oluşturmuştu.)* Zerdüşti ileri gelenlerinden Nişapur'lu Sinbad, her mezhepten gönüllüleri etrafına topladı, amacı geri dönecek olan Ebu Müslim adına İran'ı fethetmekti. Fakat ilkin kendini destekleyen Tabaristan'ın bağımsız beyi, bir Abbasi ordusunun yaklaşmasından korkarak, ona karşı çıkıp yenilgiye uğrattı. Benzeri hareketler aynı dönemde Türkistan'da ortaya çıktı. Ebu Müslim'in Tanrı tarafından gönderildiği inancı doğrultusunda Türkleri kazanmak isteyen ve "Türk" adıyla tanınan İshak'ın ve Herat'ta Ustadsi'nin ayaklanmaları bu cümledendir. En ciddi başkaldırma 776'dan, 779'a kadar sürdü, çok iyi hazırlanmıştı ve yüzünü kimseye göstermediği için el-Murkanna (peçeli) adıyla ün kazanan bir adamın önderliğindeydi. Herhalde bu adam, Ebu Müslim'in komutası altında savaşmış ve sonra da Merv'de Ravendi mezhebine girmiş biriydi. Tanrısal bir cevherin birbiri ardından Âdem, Şit, Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammet, Ali, Muhammet ibn ül-Hanafiya, Ebu Müslim'de ve son olarak da kendisinde cisimlenmiş olduğuna inanıyordu. Türkistan'da Türk köylülerinin basit ruhlarını ayartmada hokkabazlık sanatını kullandığı iddia edilmektedir, ancak burada sosyal ve etnik cereyanların etkin halde bulunuşu kendisine elverişli bir ortam yaratmış bulunuyordu. Ne şekilde olursa olsun bütün Müslümanların öldürülmesine izin vererek, İslamiyete karşı kutsal bir savaş açtı. Yandaşlarını gizli (batıni) bir mezhepte birleştirerek birkaç yıl süreyle ülkenin ovalık kesimine egemen oldu. Sonunda kalelerinden birine sığınmak zorunda kaldı, karılarını zehirledi ve kendisi de ateşe atlayarak intihar etti. Fakat tilmizleri, beyaz giyinenler, el-Mubayyiza adıyla mezhebini birkaç yüzyıl yaşattılar, sonra da yavaş yavaş İslam Rafızileri (sapkınları) içinde kayboldular. Azerbaycan'da Mazdekilerin açıkça İslamiyete aykırı olan bazı küçük kışkırt-

malarını bir yana bırakırsak, Ebu Müslim'in peşinden gitmiş ülkelerin dışında hiçbir yerde ayaklanma hareketi olmadığını görürüz. Kesin olan başka bir olgu da Zerdüşti kilisesinin sapkın akımları onaylamayışı, hiçbir şekilde korumayışıdır. Hatta bu gruplardan birine, Herat'ta Ustadsi'nin öncüsü, Bih Afrid'e karşı önlemleri bizzat Ebu Müslim almıştır. *(Bih Afrid, Emevi egemenliğinin son yıllarında Nişapur'da Zerdüştlüğün bazı kurallarını değiştirerek yeni bir Pers dini kurmuş, göklerde yedi yıl kaldığını ileri sürmüş, Ebu Müslim'in emri üzerine yandaşlarının birçoğuyla birlikte öldürülmüştür.)*

Eski dostların yanı sıra elbette düşmanlar da vardı. İlk anda Emeviler için silaha sarılan kimse çıkmamıştı, fakat bu onları destekleyenler yok demek değildi. Yeni rejimden zarar görenler kısa bir süre sonra eski hanedanın çok şeyini övülecek nitelikte bulmaya başladılar. Bazısı bu alanda öylesine ileri gitti ki, bu sefer Emevileri aşırı biçimde yüceltmeye koyuldular. Sonunda da Suriye'de, Mısır'da ve öteden beri Emevilerin güçlü yandaşları olmuş bulunan Kaysiler arasında huzursuzluklar ortaya çıktı. Lübnanlı Hıristiyanların 760'ta bir Bizans donanmasınca da desteklenen ayaklanmasının ardındaki nedenler tam anlamıyla açıklanmış değildir; Kıptilerin mutat başkaldırmalarında ya da onların vergiden kaçmalarında siyasal bir muhalefetin ifadesi elbette ki görülemez. Fakat Emevilerden Mervan I'in soyundan biri, Kaysi birliklerin desteğiyle 780'den 785'e kadar Yukarı Mısır'ı işgal etmeyi başardı ve 790'dan 796'ya kadar Suriye'de devam eden bir ayaklanma öylesine tehlikeli bir hal aldı ki, Harun Reşit bunu bastırmak için gözdesi Cafer'i göndermek zorunda kaldı. *(Cafer ibn Yahya ül-Bermeki, Harun Reşit zamanında 17 yıl ülkeyi vezir olarak yönetmiş Yahya'nın oğlu ve halifenin yakın arkadaşıydı. Bermeki ailesine cephe alındığı sırada, yine Harun Reşit'in emriyle 803'te kafası kestirilmiştir.)* Ne var ki 803'te yeni bir başkaldırma başladı ve bunu başka huzursuzluklar izledi; 840'ta Mubarka (peçeliler) ayaklanması oldu. Bu sonuncusu kuşkusuz Suriye ayaklanmaları arasında sayılmaz, ama önderleri açıkça Emeviler adına hareket ettiğini bildirmekteydi. Bazı belirtilerden, sayısı hayli kabarık Müslümanın genellikle Emevi rejimini gayrı meşru olarak nitelemeyi reddettiği anlaşılıyor. Bundan dolayı Abbasiler cuma namazlarında onların adının açıkça lanetlendirilmesine engel olmak zorunda kaldılar; çok geçmeden de ünlü ilahiyatçı ve fıkıh bilgini, Hanbeli mezhebinin kurucusu Ahmet ibn Hanbel gibi birçoklarınca, her iki hanedan da Kureyş Oymağından olduğuna göre, ikisinin de meşru sayılması gerektiği görüşünün benimsendiği görüldü. Oymağın meşruluğu soy kütüğünün bir dalına verilen daha az bir hakla sağlandı ve bu görüşe daha sonra XI. yüzyılda kamu hukukunun büyük kuramcısı Mavardi (974-1058) resmi bir nitelik kazandırdı. Suriye çevrelerinde günün birinde Ebu

Süfyan soyundan birinin, yani ilk hükümdar hanedanından bir Emevinin geri döneceği düşüncesi yayılmıştı. Bu da herhalde Emevilerin ikinci kolu Mervan soyunun meşruluğunun daha zayıf görülmesinden ileri geliyordu. Yezid'in hatırası kişiliği bakımından olsun, anılmaya değer en son Süfyani oluşundan olsun –oğlu genç yaşta çok kısa süre tahtta kaldıktan sonra ölmüştü– bir ölçüde yüceltilmiş ve ululanmıştı. Daha sonra bu yüceltme, kuruluş nedenleri ve koşulları tam anlamıyla bilinmeyen Kürtlerin sapkın mezhebi Yezidiliğe onun adını verdirtecektir.

Emevilerin siyasal bakımdan en önemli başarısını, 750 Emevi kırımından kurtulabilen pek az kimseden biri olan Abdurrahman İspanya'da kazanmıştır. Abdurrahman, ilkin Kuzey Afrika'ya kaçarak orada Araplar ve Berberilerle gizlice ilişkiler kurmuştu. Özellikle Berberilerden yakınlık gördü, zira kendisinden önceki başka halifelerin birçoğu gibi onun annesi de Berberiydi, valilerden biri tarafından Şam sarayına hediye diye gönderilmişti. Abdurrahman 755'te İspanya'ya çıktı. Aradaki büyük uzaklık Abbasilerin kendilerini iktidara getiren olaylarda hiçbir payı olmamış bir ülkede esaslı şekilde karşı koyucu nitelikte harekete geçmelerine olanak vermedi. 756'dan itibaren Abdurrahman, hemen bütün İspanya'nın hükümdarı haline gelmiş bulunuyordu. Fakat kendisi, büyük bir alçakgönüllülükle "emir" sanını almakla yetindi ve böylece ne halifeliği geri almaya, ne de toplumun birliğini zedelemeye niyeti bulunmadığını belirtmiş oldu. Böylece Abbasi ajanlarının ona hasım zümrelerle bağlantılar kurarak, otuz yıl süreyle giriştikleri saldırılar hiçbir sonuç vermedi ve bundan dolayı o zamandan beri İspanya ile kısa bir süre sonra göreceğimiz üzere, Mağrib'in batı kesimi, İslam dünyasının bir parçası olarak halifelikten bağımsız hale geldi.

Hariciler, Emevileri zayıflatarak istemedikleri halde Abbasilere hizmet etmişler, fakat hiçbir zaman da onlara sempati duymamışlardı. Bu bakımdan şimdi yine hep ayaklanma halinde olmalarına hayret etmemek gerekir; Harici başkaldırmaları Arabistan'da, Irak'ta, Suriye'de, özellikle de asıl merkezleri olan yukarı Mezopotamya'da, hatta uzak Horasan'da sürüp gidiyordu. *(Bugünkü Afganistan-İran sınırında bulunan)* Sistan'da 795'de Hamza ibn Adras adlı biri kendisini emir ül-müminin, yani halife ilan etti ve egemenlik alanını Herat'a kadar genişletti. Söylendiğine göre de bu sırada vergi toplayıcılarına karşı yoksulları korudu. Harun Reşit'in kâh diplomasiye, kâh zora başvurarak yaptığı girişimler sonuç vermedi, bu hareket ancak 809'da yenilgiye uğratılabildi. IX. yüzyılın ortalarına kadar Hariciler kamu yaşamında ağırlığını duyuran bir öğe olarak kaldılar; halifelik yoluyla değil de, aksine ilerde göreceğimiz üzere halktan kaynaklanan bir hareketle sonunda sindirildiler. Bundan sonra Oman'da, Arap-İslam kolonileriyle ilişkiler kurduklarından Doğu Afrika'da etkili oldular. Fakat asıl büyük başarıyı Mağrib'de

elde ettiler. Kuşkusuz burada halifeliğin egemenlik alanının doğrudan doğruya etkili olamayacak kadar çok uzağındaydılar. Mağrib'in Abbasi ayaklanmasına hiçbir katkısı olmamıştı, fakat iktidar değişmesinden doğan karışık ortam Berberi Haricilere Kayruvan kentini zaptetmelerine ve başka Haricilerin de Trablus'u ele geçirmelerine olanak vermişti. Gerçi Kayruvan'dan yeniden çekilmek zorunda kaldılar, fakat buralarda Haricilerin önderliğine yükselmiş bulunan İranlı İbn Rüstem, Mağrib'in iç kesimlerine çekilerek Tahert'i kurdu ve 777'de resmen imam sanını aldı. Bu sırada Sicilmasa'da Midrari hanedanı yönetiminde, Tlemcen'de ve daha başka yerlerde Harici beylikleri kuruldu. Birleşmiş Haricilerin 771/772'de Kayruvan'a karşı giriştikleri saldırı kanlı biçimde püskürtüldüyse de, Abbasi gücü kuytu yerlerdeki Harici beyliklerine boyun eğdiremedi ve 787'de İbn Rüstem'le bir barış yapıldı. *(Bu adamın kurduğu Rüstemiye hanedanı Tahert'te 130 yıldan fazla tutunmuş ve ancak Fatımilerin Mağrib'de devlet kurdukları zaman ortadan kalkmıştır.)* Doğudaki hısımlarından çok daha yüksek derecede yaşama gücü gösteren Berberi Haricileri, X. yüzyılda parlak tarihsel günler yaşadılar. IX. yüzyılda egemen bulundukları bölge, bir kemer gibi Mağrib'in Büyük Sahra'ya sınır kesimini boydan boya kaplamaktaydı; buraları siyah halklar arasında İslamiyetin yayılması kadar, onlarla yapılacak ticaret bakımından da önemini daha sonra gösterecek yerlerdi. Haricilerin Mağribli komşuları üzerinde çok büyük etkileri olmuştur ve siyah Afrika'ya İslamiyetin yayılmasında ne biçim rolleri olduğu da araştırılması gereken bir konudur. Haricilerin Kuzey Afrika'da tutunmuş kolu olan İbadiye'den bir grup, Güney Cezayir'de Mzap'da varlıklarını günümüze kadar sürdürmüştür. *(Haricilerin çeşitli kolları olmuştur: Azrakiler, Necdetiler, Sufriler, Ebadiler - İbadiye başlıcalarıdır Günümüzde sadece Ebadiler kalmıştır. Abdullah ibn Ebad adlı birinin izinden gittikleri için Ebadi denilen bu kolun da Nekkariye, Halfiya, Nefasiye diye kolları vardır. Ebadiler Sünni Müslümanların kendilerine Rafızi (sapkın) demesini şiddetle reddederler. İslam inancını en saf biçimde koruduklarını ileri sürerler. Ebu Bekir ile Ömer'in halifeliğini kabul edip, ondan sonrakileri tanımazlar. Cezayir'deki Ebadilerin ahlak kuralları ve görenekleri çok sıkıdır. Buna uymayana tövbe edinceye kadar düşmanca davranırlar. Ticari zorunluluklar dışında Sünni Müslümanlarla ilişki kurmazlar, Kuran'ı da hoş karşılamazlar. Böylece onlar atalarının koyduğu kurallara sıkı sıkıya bağlı yaşayışları, dürüstlükleri ve sağlam karakterleriyle diğer Müslümanlardan ayrılmış haldedirler.)*

Ne var ki bu çeşit akımlar ve olaylar Abbasiler için ciddi bir tehlike oluşturmuyordu; hepsi de yerel nitelikteydi, uzak yörelerde cereyan ediyor ve ailenin gerçek yandaşlarının huzurunu bozmaya yetmiyordu. Fakat Ali

yandaşlarının düşmanlığı tehlikeliydi, zira bu düşmanlık hem yer bakımından, hem de ideoloji bakımından kendilerine yakın bulunan Araplardan kaynaklanmaktaydı. Gerçi Ali'nin adına toplu namazlarda hiç duraksamaksızın saygın bir yer veriliyor ve Ali ailesinden olanlara hiç gocunulmadan emekli aylıkları ödeniyordu. Fakat bu yaldızlı huzuru kabul etmeye yanaşmayacak kimsenin de, Abbasi davasının çok değerli bir savaşçısı olduğu halde, Ali partisinden yana geçtiği için ölümü bulan Ebu Salama'nın başına gelenleri göz önünde bulundurması gerekiyordu. Nitekim ona karşı nasıl çıkıldıysa hak iddiasına kalkışabilecek kimselere de aynı acımasız tutumla davranıldı; Emevilere benzetilmek tehlikesi göze alınarak siyasal cinayetler işletilmekle kınanmaktan çekinilmedi. Ebu'l Abbas zamanında Ebu Müslimci bir Şii hareket Türkistan'da yok edildi, ama en şiddetli saldırı IX. yüzyılda Arabistan'dan geldi. Abbasi ayaklanması sırasında Şiiler, kısmen doğrudan hiçbir siyasal eylem istemeyen ve bundan dolayı da kendisine hiç ilişilmeyen bir Hüseyni bilginin, Cafer üs-Sadık'ın etrafında, kısmen de bir Hasani olan ve "an nefs üz-zekiye" - temiz ruhlu diye anılan, ancak kendisini Mehdi olarak tanıtmış Muhammet ibn Abdullah'ın çevresinde toplanmışlardı; aktarılagelen bazı bilgilere göre de, bu zata el-Mansur gençliğinde gelip biat da etmişti. Zeydiler de onun çevresinde toplandı, görünüşe göre Zeydilerin arasında onlara adını verenin soyundan kimse yoktu; bu bakımdan imamlarının olağanüstü yeteneklerine bakılarak Ali ailesinin çevresinde aranıp bulunması kanısındaydılar. Buna karşılık Hüseyni yandaşları imamın doğrudan peygamber soyundan gelmesi ya da seleflerince soyundan geldiğinin belirlenmesi gerektiği görüşündeydiler. Dolayısıyla bunu izleyen yüzyılda bütün Zeydiler, Hasani iddia sahiplerine katılmışlardır.

Cafer üs-Sadık'ın çevresindeki kimseler özellikle Şii dogmalarını geliştirmek ve formüllere bağlamak, böylece birçok yönden geleceği etkilemeye uğraşırken, Muhammet ibn Abdullah'ın adamları iktidarı ele geçirmek amacıyla çalışıyor, uygun bir zaman kolluyorlardı. Burada bizi şaşırtan durum bir yüzyıl boyunca tamamen sakin davranmış olmalarıdır. Abbasiler iktidara gelince Muhammet saklandı; herhalde yeni halifenin kendisini bağışlayamayacak derecede çok şey bildiğinin farkındaydı; bir başkaldırma hareketini gerçekleştirmek için Yemen'de, belki hatta Hindistan'a kadar çeşitli yerlerde kendisine müttefikler aradı. Bu ayaklanmanın Arap Yarımadasından ani bir saldırı şeklinde çeşitli illere yönelik olarak başlatılması düşünülmüştü. Bu iller artık kenarda kalmış yerler olmalarına rağmen, yine de İslamiyetin geleceği açısından önemliydiler. Bu sırada el-Mansur, Muhammet'in ailesine karşı kovuşturmalara girişti ve aileden birçok kimseyi rehine olarak Bağdat zindanlarına attırdı. Bu durum Muhammet'i vaktinden önce bir ayaklanmaya zorlamış olabilir. Başkaldırma 762'de kutsal kentlerde başladı; ünlü fıkıh bil-

gini Malik ibn Anas tarafından haklı olduğu resmen ilan edildi. *(Malik ibn Anas, dört Sünni mezhepten biri olan Malikiliğin kurucusudur. Medine imamı adıyla tanınmış ve hemen bütün hayatını 795'te 85 yaşında öldüğü Medine'de geçirmiştir Muhammet ibn Abdullah Medine'yi zaptedince, İmam Malik bir fetvasında halife el-Mansur'a ettiği biatin onu vicdanen bağlamayacağını, çünkü bu biatin zorla alındığını bildirdi. Bunun üzerine o ana kadar kararsız durumda olan kent halkının çoğu Muhammet'in tarafına geçti. Malik ayaklanmaya katılmayıp evinde kaldı. Ayaklanmanın bastırılması üzerine Medine valisi tarafından kırbaçla dövdürülerek cezalandırıldı. Daha sonraları Abbasilerle barışmış olmalıdır Zira halife el-Mehdi ve Harun ür-Reşit kendisini görmeye gelmişlerdir.)* Muhammet ibn Abdullah belki adaşı peygamberin "temiz ruhuna" sahipti, ama onun örgütçü dehasından yoksundu. Bütün yapabildiği kendisine hiçbir başarı getiremeyecek olan birtakım dış kaynaklı şeyleri taklitten öteye geçemedi; aynı yıl içinde de yenilgiye uğratılıp öldürüldü. Bu sırada kardeşi İbrahim, Kuzistan'ı ve İran'ın güney kesimini ayaklandırmıştı, buralarda Abbasilere hiçbir saygın yanları bulunmayan yabancılar gözüyle bakılmaktaydı. Fakat İbrahim yeterince kararlı davranamadı ve Hicaz'dan dönen Abbasi birlikleri tarafından yok edildi. Ali yandaşlarının gözünün yılması ve halife el-Mehdi'nin çok esnek diplomasisi bir süre için yeni karışıklıkları önledi, ama el-Hadi zamanında ayaklanmalar yeniden başgösterdi. Bu arada Ali ailesinden Sahip adıyla tanınan *(Hüseyin ibn Ali ibn ül-Hasan'a Medine'de biat edilmiş, o da Ali ailesinden birçok kimse ve bazı yandaşlarıyla birlikte Mekke'ye doğru yola çıkmış, fakat Mekke dolayında),* Fahh Vadisi'nde 11 Haziran 786'da Abbasi birlikleri tarafından hepsi öldürülmüştü. Bu çarpışmanın cereyan ettiği Fahh Vadisi ziyaret edilen kutsal bir yer, küçük bir Kerbela olmuştur. Sahip'in yakınlarıyla birlikte gömüldüğü bu yere el-Şuhada denir ve her yıl safer (sefer) ayının on dördünde anma töreni yapılır.

IX. yüzyıl boyunca başka ayaklanmalar da görüldü, fakat bunların hemen hepsi Arabistan'ın dışında oldu. Ali yandaşları uzak batıda, tüm rejim muhaliflerinin kaçtığı bu bölgede sürekli başarılar elde ettiler. İspanya'da Ali soyundan olduğunu ileri süren bir Berberi, İbn Sakiya, bu sayede kazandığı saygınlıktan siyasal alanda yararlanmayı 768'ten 777'ye kadar çok iyi başardı, fakat kendisine bir halef bulamadı. Hazar Denizi'nin güneyinde, henüz pek İslamlaştırılamamış bir sınır ili olan Deylem'de, Fahh kırımından kaçıp kurtulan Ali soyundan birinin oğlu bir ayaklanma girişiminde bulundu ve böylece daha sonra filizlenecek bir tohum bırakmış oldu. Ayaklanması bastırıldı ve kendisi hapsedildi, kendisine yemek getirilmesi unutulduğu için de hapiste öldü. Buna karşılık kardeşi İdris *(İdris ibn Abdullah, ?-793)* İslam dünyasının batı sınırı Fas'a gitmeyi ve orada Abbasilere de Haricilere de bo-

yun eğmek istemeyen Araplarla Berberilerin (özellikle Avraba Berberi Oymağının) desteğini kazanarak bir devlet kurmayı başardı (789); bu devlet gelişti ve uzun süre devam etti. *(Yaklaşık iki yüzyıl sürmüş, 794'de Endülüs Emevilerince yıkılmıştır.)* Elimizdeki kaynaklarda ona yardımcı olmuş siyasal-dinsel bir ideolojinin izlerini pek bulamıyoruz, fakat buna karşın, onun kişiliğinde Ali ailesine duyulan derin saygının toplanmış olmasının, herhalde başarısının temelini oluşturduğunu ileri sürebiliriz.

Bütün bu direnişler ve inançlı hasımların saldırıları, yeni rejime de, tıpkı eski rejime (Emevilere) olduğu gibi, düşmanca davranan sınır ve dağ bölgeleri halklarının boyun eğmek istemeyişlerinden kaynaklanıyordu. Buna ayrıca valilerin ikbal hırslarını ve çevirdikleri entrikaları da ekleyebiliriz. Göze çarpan durum Abbasi hanedanının egemenliğini hep sürekli bir huzursuzluk ortamında sürdürmüş olmasıdır; üstelik açıkça ortaya çıkmış bulunan ayrılıkçı çabaların da tehdidi altında kalmıştır; gerçi bunlar uzak illerde ortaya çıkmışlardı, ancak bu yüzden ders alınacak yanları hiç de küçümsenecek nitelikte değildi. Böyle olmakla birlikte tarihsel eserlerde ve Rafızi kaynaklarında bulduğumuz bu çeşit belirti ve olaylara ilişkin bilgilerde genel ve gündelik havanın tasvirine pek rastlayamıyoruz. Önemleri sınırlı kalan olgulara göre yargıya varılmak istenirse, insanlık kültürünün parlak dönemlerinden biri olarak tarihe geçmiş bir zaman tümüyle yanlış anlaşılabilir. Ateşli tartışmalar çoğu kez doğum sancılarından başka şey değildir; "klasik İslam" adını vereceğimiz döneme doğru ilerleyen bir gelişmede, inancın özünü somutlaştırmış ailelerin ve grupların karşı karşıya gelmesiyle hızlanmış doğum sancılarıdır bunlar. Hiç kuşkusuz çekişmeler Emeviler zamanına oranla çok daha sert olmuştur, çünkü Emeviler çeşitli illerdeki büyük rütbe ve makam sahiplerini kendi hallerine bırakırken, Abbasi hükümeti siyasal ve dinsel egemenliğini İslam anlayışına göre yürütmekte çok daha kesin bir tavır takınmıştır. Onun için de bizim burada aynı şeyin birbirinden ayrılamayan iki yönünü gözden geçirmemiz gerekiyor.

Abbasiler dönemindeki gelişmenin karakteristik çizgileri nelerdi?

Abbasi devrimi, İslamiyeti sadece yüzeysel biçimde benimsemiş, ya da başka öğretilere hâlâ bağlı, pek güvenilir olmayan elemanlarca desteklenmişse de, Abbasi halifeliği Emevi yönetimine oranla İslamiyetin gereklerine daha uygun bir örgütlenme biçiminin arayışı içindeydi. Abbasi ailesi böyle davranmaya, peygamberin varisi bir aile oldukları için gereksinme duymuyordu, bayram törenlerinde halifeler peygamberin hırkasını, Bürde (Burda), giyiyordu. İslamiyeti daha yüksek anlamda somutlaştırmak davasını gütmekteydiler; onlar için halife sadece geçici, ölümlü bir kral değil, Müslümanların

başkanı, "emir-ül-mü'minin", hatta daha fazlası, onların "imamı" idi. Gerçi bu söz, peygamberin soyundan gelenlere sürekli bir Tanrısal ilham atfeden aşırı Şiilerin amaçladığı anlamda kullanılmıyordu; bununla birlikte halifenin "imam" olarak, Tanrısal irade gereğince müminlerin sadece bedenleri üzerinde egemen olmak hakkına değil, aynı zamanda ruhlarını da yasa karşısında boyun eğmeye sevk etmek hakkına sahip bulunduğuna inanılmaktaydı. Hiç değilse birazdan söz konusu edeceğimiz, İslam dogmatiğinin *(akait=ilm-ül-kelam)* Mutezile bunalımına kadar bu böyleydi. Hatta el-Mansur'un oğluna el-Mehdi adını "temiz ruh" Muhammet ibn Abdullah'ın ve başkalarının mehdilik iddiasına karşı verip vermediği soruşturulabilir. El-Mansur'dan sonra Abbasi ailesi halifeliği yürütmenin yalnızca kendi hakları olduğunu kesinlikle ileri sürmüş, varis ya da aynı hakka sahip olarak peygamber ailesinin öteki kollarının yanında sayılmayı reddetmiştir.

Abbasiler saray yönetimlerinin ve yaşayış tarzlarının dış düzenlemelerinde de göze çarpan biçimde daha yüksek bir uygulama ortaya koymuşlardır. Gerçi Emeviler de gösterişli biçimde temsil edilmeye önem vermişlerdi, fakat sarayları oldukça basitti ve aslında diğer ölümlülerden, en azından diğer aristokratlardan ayrılıp soyutlanmış değillerdi. Başlangıcından itibaren Mansur'un "tekerlek kenti" *(ortasında halife sarayı ile büyük caminin bulunduğu bir merkez etrafında, daire şeklinde genişleyen bir plana göre 762'de kurulduğu için bu adla anılan Bağdat kenti),* yalnızca halifeye ait müstahkem bir başkent olarak inşa edilmiş, sarayının, hareminin, muhafız birliğinin ve yüksek yönetim dairelerinin, kentin dış mahallerine atılmış halktan ayrı olarak yer almaları sağlanmıştır. Hanedanın iktidarı Arap aristokrasisinin onu özgürce kabul etmesine ve desteklemesine değil, aksine hizmetindeki köleler ile şahsına bağlı mavaliden meydana gelen kapı kullarının çok sayıda oluşuna dayanıyordu. Halifeler hiçbir Arap kadınıyla evlenmezdi, karılarını sayıları hayli kabarık olan cariyelerinin arasından seçerdi. Bütün bunlar bir nüve, bir oğulcuk olarak daha hareketin başında ortaya konmuş, ama organ halinde serpilip gelişmesi ancak yüzyılın sonunda gerçekleşmiştir. Bu hükümet merkezinin iç kesiminde halife, en yüksek derecede bir lüksle çevriliydi; zamanını keyfince bir yaşam sürerek geçiriyor, hatta şarap yasağına bile aldırış etmiyor, fakat bu yasağa uymalarını uyruklarından da en katı biçimde istiyordu. Hükümdarın huzuruna çıkmak (olağanüstü bir durum yoksa) çok kısıtlıydı ve huzura kabulü düzenleyen mabeyinci, "Hacib", önemli bir devlet görevlisi olmuştu. Ancak yine de zaman zaman bayramlarda, zafer şenliklerinde, elçilerin kabulünde halife, benzerine ender rastlanan bir debdebe içinde kendini gösteriyor ve aşırı bir cömertlikle davranıyordu. Halifenin yeni yeni törenlerle makamının yüceltilmesi, bilerek ya da bilmeyerek İslamiyet öncesi çağların doğu monarşilerini hatırlatan bir du-

rum ortaya çıkarmıştır, özellikle komşu Bizans İmparatorluğu'na olan benzerlikler belirgindir. Bütün bunlar daha ilk Abbasilerde yavaş yavaş başlamış, fakat doruk noktasına IX. yüzyılda ulaşılmıştır.

Halifenin hükümdar ve ruhani başkan olarak halkın önüne çıkması, selefleri gibi camide cuma namazını kıldırdığı, arada sırada pek gösterişli biçimde yargıçlık yaptığı, ya da gittikçe seyrekleşmekle birlikte kâfirlere karşı tantanayla sefere çıktığı zamanlarda oluyordu. Fakat asıl yüksek görevini İslam yasalarını var gücüyle uygulamak, bu yasaları enine boyuna incelettirmek ve yorumlarını her geçen gün biraz daha geliştirmeye çalışmak suretiyle yapmaktaydı. Bu yolda çaba harcayan kuşkusuz sadece kendisi değildi, bütün çağı bunu yapmaktaydı. Fakat bu hareketi asıl başlatan el-Mansur'du, daha sonraki Abbasiler onun başlattığını benimseyerek bundan yararlanmayı bilmişlerdir. Her yeni halifenin gönlünde bu hareketi sürdürmek ve yönünü belirlemek yatıyordu. Sürekli gelişme özellikle üç alanda, birbirlerini tamamlamış olan üç alanda gerçekleşmiştir: Hukukta, ilahiyatta ve –bu ikisiyle bağlantılı olmayarak– ekonomide. Şimdi dikkatimizi bunlara yöneltmemiz gerekiyor.

Eski Yahudi toplumu gibi, İslam toplumunun temel istemlerinden biri tümüyle Tanrının yasasına göre biçimlenmiş bir sosyal düzendir. Başka deyişle Roma'nın kısmen Hıristiyanlıktan alınmış, Tanrının yüceliğine dayanan, fakat her defasında ayrı ayrı Tanrısal meşruiyeti ayrıntısıyla tanıtlanması gereken, devlete özgü bir resmi yasa koyuculuk kavramı, ilke olarak burada yoktu. Her kararın temeli, ilk ve son defa konulmuş bir yasadır, sadece de uygulanmak içindir. Halifenin ise kuramsal olarak bu uygulamayı güvence altına almak ve ayrıntısıyla düzene sokmaktan başka yetkisi yoktu. Eylem alanında ise kuşkusuz belirli bir serbestliğin olması gerekliydi; yasal doktrin belli bir çerçeve içinde bağlı kalıyordu, fakat çok geniş bir imparatorlukta, yönetimin getirdiği gerçek zorunlulukların hepsine Kuran'da elbette değinilmiş olamazdı. Ne var ki, gerçek anlamda bir İslam hükümeti de siyasal özgürlüğün hareket alanını ya büyük ölçüde kısıtlayacak ya da kapsamı en geniş biçimde yasaya tabi olacaktı. Yasa değiştirilemezdi, fakat yorumlanması toplumsal hayatın isterlerine göre geliştirilebilirdi. İşte bunu sağlamak halifenin işiydi; ancak bunu yapmaya tek başına halifenin gücü yetmeyeceği gibi, bu iş, yalnızca onun yükümlülüğü de değildi. Kimse yasayı tüm ayrıntısıyla bildiğini ileri süremez; zamanını ve düşüncesini yasayı daha iyi tanımayı ve anlamayı öğrenmeye harcayan kimse, ancak hukukun sistemleşmesinde bir katkısı olduğunu ileri sürebilir, zaten böylesine bir katkı bütün toplumun da ödevidir. Bu da uygulamada halifenin bilim (ilm) uzman-

larıyla sıkı bağlar kurmak ve onlara kendi hükümetinde saygın bir yer vermek zorunda olması demektir. Aynı mantık küçük Şii ve harici devletlerinde de görülür; Şiilerin bazılarında imama ilişkin kurama göre yasanın kaynağı imam sayılmaktadır.

Yasanın genel adı "Şari'a"dır. Doğrusunu söylemek gerekirse, kanonik (din kurallarına uygun) yasa buyruklarının tümü, İslamiyetin topluma yansımasında dogmalardan (naslardan) daha geniş yer almıştır. İncelemelerinin tümünü yasa ile onun ilkelerinin bilimine hasretmiş bilginler "ulema"dır *(alim'in çoğulu)*. "Şari'a"nın tek tek hükümleri ve onun günlük hayata uygulanması konularına yönelmiş olanlar "fukaha"dır *(fakıh'ın çoğulu)*; bilgi dalları "fıkh" başka dillere hukuk diye çevrilen bir sözcüktür, fakat Avrupalının anladığı anlamda hukuk kavramından daha geniş kapsamlı bir terimdir; hem dinsel, hem sosyal görevleri birlikte içermektedir. Abbasi rejimi için karakteristik olan durum, fıkha ve dolayısıyla da ortaya çıkmış fukaha zümresine gitgide daha çok önem vermesidir.

Abbasiler iktidara geldiği zaman fıkh alanında çalışmalar henüz başlamış bile değildi. Bu durum Emevilerin konuyla az ilgilenmeleriyle doğrudan ilgilidir: Emeviler hukuk alanında elde bulunan kaynaklara dayanmakla yetinmişlerdi. O zamanlar eski Arap gelenekleri vardı, buna fethedilen ülkelerdeki halkın gelenekleri eklenmiş ve değer halkın bağlılığı güvenilir durumdaysa, bu geleneklerin yaşamasına izin verilmişti. Bir de bunlara katılan ve İslam hukukunun kaynakları olan Kuran ile peygamberin nakledilegelen töresi, "sunna" vardı. Bu ikisi bir dizi olayı kesin kararlara bağlamış ve genel bir yönelim sağlamıştı, fakat müminlerin özel yaşamı hakkında ancak kuraldışı bazı durumlarda kesin yargılar koyabilmişti; bunlar da devletin hızla kuruluşu sırasında zorunlu görülen hallerde sınırlıydı. Bu çeşit özel hal belirlemeleri giderek yavaş yavaş çoğaldı. İslamiyetin çok hızlı ve çok geniş boyutlarda yayılışı, çeşitli bölgelerde çeşitli din ve kültürlere sahip milyonlarca halkın bu yeni dini kabul etmesi, oralardaki eski hukuk düzenini, yerel görenek ve gelenekleri elbette birden ortadan kaldıramamış, bunların bir kısmı İslami bir renge girerek kendiliğinden İslam töresine girmiş, bir kısmı da doğrudan alınarak İslam hukukunun malı olmuştur. Emeviler zamanında bir yandan yerli geleneklerin bu şekilde benimsenmesinin yanı sıra, öte yandan halifeler ya da onların valileri sık sık kişisel inisiyatiflerini kullanmışlar ve az ya da çok bağlantılı emsaller ortaya koymuşlardır. Yeni hükümler çeşitli toplulukların geleneklerinin yan yana yer aldığı özel hukuk alanından çok, yönetim ve politikayla ilgili konularda ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Arap yaşama koşullarının sürekli gelişimi, hukukun her bölümünde bir genelleşme ve ayrımlaşma sonucunu doğurmuştur.

Yargıçlar (Arapça: Kadı), sorunların giderek artan çokluğu ve zorluğu

karşısında, başlangıçta bunlar üzerinde bizzat düşünmekten ve kendi kişisel görüşlerini, yorumlarını, "re'y" bildirmekten başka bir şey yapamadılar. Daha sonraları Arap olmayanlar da bu görevi yürütmeye başlayınca, bazen kendilerinin İslamiyetten önceki geçmişlerinden tanıdıkları ve çözümünü de bildikleri sorunlarla karşılaştılar. Fakat tutarsız, çelişkili karar vermek tehlikesinin de bulunduğunun bilincindeydiler, bundan dolayı da çok geçmeden hukuk bilginlerinin bir konuda oybirliğiyle karar vermesi demek olan bir yöntemi, "icma" ortaya koymaya çalıştılar. Bu yöntemin tümüyle kendine özgü bir niteliği vardır ve Katolik kilisesinde uygulanmış olan, Tanrının iradesinin bir rahibin ağzından ilan edildiği konsillerin otoritesine benzeyen hiçbir yanı yoktur. Ancak yine de hukuk bilginleri, fukaha pek çok hallerde herkesi bağlayan bir güce sahip olmuştur, bunu Protestan kilisesinde rahibin gücüne benzetebiliriz. *(Konsil, Hıristiyanlık dininin temel konularına ilişkin kararlar almak için toplanmış din bilginleri ve rahipler kuruludur. II. yüzyıldan itibaren çeşitli yerlerde konsiller toplanmış ve Hıristiyanlığın dogmalarını saptamış, dolayısıyla Hıristiyan toplulukların yaşamına da yön vermiştir. Denilebilir ki Hıristiyanlık, konsillerce düzenlenmiş ve esasları belirlenmiş bir dindir. Konsil kararlarına elbette ki karşı çıkanlar olmuş, bu da yeni mezheplerin çıkmasına olanak sağlamış, bunların çoğu sapkınlıkla suçlanmış, bunların bazılarının yandaşları üzerine Haçlı Seferleri düzenlenmiştir. Bu ayrılışların en büyüğü XI. yüzyılda olmuş, doğu kilisesi, Ortodoksluk kurulmuştur.)*

İslamiyetin yayılışı sırasında ilk kuşaklarca başvurulan "icma"da, haliyle sadece belirli bir yörede oturan bilginlerin oybirliği söz konusu olmuştur; zira ulaşım güçlükleri çok büyüktü ve hukuk alanındaki araştırmalar da henüz hem pek az, hem de yetersizdi; üstelik zıt görüşler üzerinde tartışmaları geliştirecek derecede yazıların yayımlanması olanağı da yoktu. Kuşkusuz yargıçlık uygulamaları nitelik bakımından birbirine yakındı, bu da görüş aykırılıklarını sınırlandırıyordu. İlke bakımından ele alınırsa, "icma"nın İslam toplumunda yanılmaz olması zorunluydu; fakat günlük hayattaki rastgele farklılıklar sonucu düşünce alanında, daha çok da sorunların çapraşıklığı yüzünden yöresel konularda zıtlıklar ortaya çıkmıştı, bunlar çok önemli sonuçlar doğurabilirdi. Başlangıçta icma, özellikle yaşayan insanlar için, bir zorluğun çözümlenmesi amacıyla yapılıyor, pek azı yazıya aktarılıyordu; bu yüzden çoğu kez doğru dürüst tanınmıyor, dolayısıyla da bir sonraki kuşak için yükümlülük ya da model olmak özelliğini yitiriyordu. Hukukun doğuş tarihi üzerinde en apaçık çalışmaları yayımlamış bulunan araştırıcı Joseph Schacht bundan "yaşayan gelenek" diye söz eder. Neden sonradır ki yavaş yavaş "okullar" oluştu.

İslamiyetin I. yüzyılından II. yüzyılına geçilirken, başka bir deyişle Eme-

vi kuşağı zamanında doğal bir gelişme sonucu yeni bir anlayış göze çarpmaktaydı. Bir yandan tam bir mükemmellikte olmasa da, genel metodik yönergeleri formülleştirmek yolları aranıyor, öte yandan temsil edilen görüşleri yaşayan bilginlerin farklı saygınlıkları üstüne değil de, kazandıkları ünleri nedeniyle kendilerini kabul ettirmiş daha eski otoritelere dayandırmaya çaba harcanıyordu. Böylece peygamberin arkadaşlarında destek ve inanca arandı, hatta her okul bu dayanağı kendi bölgesinden yetişmiş kimselerde bulmaya yöneldi. II. yüzyıldan sonra da peygamberin arkadaşlarının görüşlerinde uymazlık bulunan bütün hallerde, en yüksek yargıca, bizzat peygambere başvurulmaya başlandı. Yani peygamberden nakledilen sözlerinin ve davranışlarının bünyesinde, "hadislerde" örnekler arandı. Kimi zaman, özellikle kamu hukuku alanında çığır açan büyük öncüye, halife Ömer'e dayanıldığı da oluyordu.

Lakin bu hukuk dayanakları benimsendiği zaman, özellikle hadislerin önemi giderek artmış, bunun sonucu olarak da parti kavgalarında ya da başka amaçlar ve çıkarlar için hadislerin uydurulmasına, baştan başa değiştirilmesine veya en azından kısmen değiştirilmesine gidilmiştir. Bu konuda bir denetim çok zordu, hele uyduran kimse, söylediğinin doğruluğunu sözde garanti eden kişilerin güvenirliliğini vurgulayınca, daha da çetinleşiyordu. Bundan dolayı peygambere kadar geri götürülebilen bir hadisin, henüz yeni uydurulmuş ve çok çürük olması sık sık saptanabiliyordu. Modern araştırıcının bu konuda yapması gereken ödev ilke açısından açıklanmıştır, ancak ayrıntı bakımından henüz harekete geçilmemiştir; bu ödev hadislerin içeriğini olduğu kadar, bunları nakledenlerin zincirini de eleştiri süzgecinden geçirmek ve böylece onun sahici sayılıp sayılmayacağını ortaya koymaktır. Kuşkulu durumlarda hadisin nerde, ne zaman, niçin meydana geldiği sorulacaktır. Büyük Macar doğubilimcisi İgnaz Goldzieher'in yüzyılımızın başında giriştiği çalışmayı sürdüren Schacht, bu zorunluluğu açıkça formülleştirmiştir. Nakletme zinciri geriye doğru uzanan, sahici bir hadisin varlığını yadsımaya kalkışmak kuşkusuz çok ileri gitmek olur. Aslında derleme ve bunları bir daha gözden geçirme süreci çok erken başlamıştır, ne var ki uyumlu değildi, çünkü nakledilen bütün hadisler, emsal ve kanıt olarak işe yaramıyordu. Bu bakımdan hadislerin birçok kısımları değişikliklere aynı ölçüde uğramamış, sahteleri de yapılmamıştır. Bütünüyle bakılırsa eleştirisel bir özen zorunludur; nitekim birçok İslam bilgini bu tarzda çalışmalara daha ortaçağda başlamıştır. *(Böylece hadisler üç grupta toplanmıştır: 1. Sahih-sağlam hadis, geriye doğru nakledenler zincirinde, "isnad", kusuru bulunmayan ve içeriği bakımından kamuda geçerli herhangi bir düşünceyle çelişkili olmayan hadistir. 'İsnad'ın mükemmellik derecesine göre de bu hadisler ayrıca gruplandırılır. 2. Hasan-güzel hadis, gerek 'isnad'ının eksikliği, ge-*

rekse nakleden kişilerin doğruyu söylemesi bakımından tam bir görüş birliğine varılamamış, bu yüzden tam anlamıyla sahih olmayan hadistir. 3. Za'if - güçsüz hadis, gerek içeriği bakımından ciddi eleştirilere uğrayan gerekse nakledenlerden biri veya birkaçı kuşkulu sayılan veya ehl-i sünnetten olmayan hadistir. Hadisler bazı kitaplarda toplanmıştır. Özellikle altı yazarın, "el-Buhari, Muslim, el-Tirmizi, Ebu Davud, el-Nasai, İbn Maca"nın derlemeleri önemlidir; bunlara "altı kitap el-kutup ül-sitta veya altı sahih" denilir. Bunların içinde el-Buhari (?-870) ve Muslim'in (?-875) derlemelerine büyük saygı gösterilir.)

Hadislerin hızla çoğalmasında peygamberin töresine tam bağlılık gösteren gelenekçilerin özellikle etkisi olmuştur. Bunlar "re'y"i, opinio prudentium, sadece yetersiz saymıyor, ayrıca tehlikeli de buluyorlardı. Hadis bilginleri hukuka (fıkh) ve dogmaya (na's) ilişkin her karar en azından bir hadise dayansın istiyorlardı. Kadılar hiç kuşkusuz bütün sorunları çözümleyebilecek yanıtları hadislerde bulamazlardı. Peygamberin hadislerinin kişisel görüşlere üstünlüğünü tartışmak bir Müslüman için çok güç olduğu için, "fukaha" hadisçilerin yanında yer aldı, bununla birlikte pozitif hukuku hiçbir şekilde değiştirmek istemediklerinden dolayı da uzlaştırıcı bazı önlemlere başvurdular. Ya daha önce tek tek olaylara göre kesinlik kazanmış kararları –gerekirse uydurulmuş– bir hadis aracılığıyla haklı gösterdiler, ya konuyla ilgili hadisin karşısına sahici veya sahte başka bir hadis çıkardılar, ya da hadisle ilgili bir olaydan akıl yürütme yoluyla başka olaylar için sonuçlara vardılar; böylece de analoji yolunu açtılar. Bu son analoji yöntemi, "kıyas", "hadis" ve "re'y" sözlerinin yanı sıra hukuksal düşüncenin yeni bir kaynağı oldu. İlk hukuk bilginlerinin şu ya da bu tarzda ortaya koydukları bu kişisel yazılar için genel ad "ictihat"tır. İnsanın kendi yargısını zorlaması anlamınadır. Fakat daha sonraları öncülerin otoritesi esas alındı ve böylece "ictihat" kapısı kapandı.

Abbasiler iktidara geldiği zaman, "okullar" (Arapça: madhab) kurulmaya başladı. Bu doğrultuda ilk okul, Abd ur-Rahman ül Avzai (?-774) tarafından kurulmuştur, ancak onun okulu hakkında pek bilgiye sahip değiliz; zira Emevilerle bağlantılı olarak doğduğu için, Abbasiler döneminde saygınlığını yitirmiş ve çalışmaları da kaybolmuştur. *(Bu okulun görüşleri daha sonraları Malik'in tilmizleri tarafından İspanya'ya götürülmüş ve orada hayli benimsenmiştir.)* Önemli ölçüde gelişme gösteren Medine okuludur; peygamberin kentinde kurulduğundan onun töresini ve ruhunu olağanüstü derecede koruduğuna inanılmıştı. Okulun büyük hocası Malik ibn Anas'tır (715-796), aslında Abbasi hareketinden uzakta kalmış, hatta Ali yandaşlarının Muhammet ibn Abdullah önderliğinde ayaklanmasına da adı karışmış, fakat daha sonra halife el-Mehdi ve Harun ür-Reşit'le iyi ilişkiler kurmuştur. Başlıca eseri 'Muvatta''dır (kolaylaştırılmış yol); öğrencilerinin kaydetmeleriyle

muhafaza edilmiştir, Medine'de benimsenmiş ve kentin hukuk alanındaki uygulamalarında temel olarak alınmış hadislerin sistematik bir derlemesidir. Malikilik Mısır üzerinden İslam imparatorluğunun batı kesimine geniş çapta yayılmış, doğu kesiminde ise pek az önem kazanmış, hele çıktığı yer olan Arabistan'da hiç tutulmamıştır.

Abbasi rejimiyle yakın bağları bulunduğundan hemen tüm Irak'ı içine alan doğu bölgesinde hızla yayılışını bu koruyucu iktidara borçlu bulunan okulun kurucusu Ebu Hanife'dir (699-767). Bu zat Malik veya el-Avzai gibi Arap değildi; Kufa'lı bir mavaliydi. Bu durumu kendisine küçük bir servet ve mütevazı bir yaşam sürme olanağı sağlamış, böylece o da herhangi resmi bir görev almadan bütün zamanını bilime adayabilmiştir. Bu da onun, öğrencileri tarafından not edilerek aktarılmış bulunan öğretisinin karakterini kısmen açıklar. Bu öğreti özellikle temel sorunlardaki kuramsal inandırıcılığı, kimi zaman da cesaretinden ötürü pervasızca ortaya attığı yeni görüşlerinden dolayı önemlidir. Bununla birlikte yargıçlık mesleğinin somut istemlerini her zaman kadıların arzu ettiği ölçüde karşılamamıştır. Buna karşılık doğrudan doğruya uygulamaya ilişkin sorunların çözümünde, en önemli öğrenci Ebu Yusuf Yakup (715-798) büyük çaba harcamış, halife Harun ür-Reşit de kendisini başkadı yapmıştır. Ünlü hükümdarın görevlendirmesi üzerine, vergi hakkındaki önemli eserini, "Kitab ül-Harac" yazmış, böylece hem devletin gereksinmelerinden birini karşılamış, hem de "şari'a"ya uygun vergi uygulaması öğretisini ortaya koymuştur. Ebu Yusuf ve ondan daha genç Şaybani (?-805) ile bir okul kurulmuş, bu okul uzun süre mevcut uygulama ile devletin çıkarlarını uyumlu hale getirmek görevini üstlenmiş; kuşkusuz bu sırada İslamiyetin isterlerini açıkça zedelememek kaygısını da elden bırakmamıştır.

Daha sonraki kuşakta Haşimilerden Şafii'nin (767-820) görüşlerinin ayrıntılarına hayli karşı çıkılmışsa da, İslam hukukunun kökleşmesinde en güçlü etkiyi bu zat yapmıştır. Filistin'de doğmuş, izleyicisi olduğunu her zaman hissettiği Malik'in Medine'de öğrencisi olmuş, hocasının ölümünden sonra Deylem ayaklanmasının kışkırtıcısı, Ali soyundan Yahya ibn Abdullah'la ilişkisi yüzünden kendisini tehlikeye atmış ve ömrü boyunca iktidardan uzak kalmıştır. Özellikle düşüncelerinin en çok yayıldığı Mısır ve Suriye'de dersler vermiştir. Bu düşünceler öğrencileriyle (Ebu Hanife'nin okulu) Hanefilikle yarışmaya kalkışmazdan önce doğu bölgelerinde de tutunmuştu. Şafii ile hadisçilerin çalışması fıkh alanında en yüksek mertebeye ulaşmıştır. Ünlü eseri "Kitab ül-Umm" (ana kitap) bir hukuk öğretisinin kapsamı geniş, güzel bir tasviridir. Bu öğreti kişinin kendi başına karar vermesini, "re'y"i kaldırıyor, sadece mantıksal tümdengelim - dedüksiyon ve analoji-kıyas yoluyla yorumlanan hadise dayanıyordu. Hadisin sahiciliğinde de katı eleştiri yolunu tut-

muyor, nakledileni güvenilir sayıyor, hatta Kuran'ın belirsiz, karmaşık simgelerini onlarla yorumlayıp anlamlandırmak yollarını arıyordu. Etkisi öyle güçlü oldu ki, Hanefiler dahi onun hadise ilişkin çözümlemelerine dayanmaktan kendilerini alıkoyamadılar; böylece de eski hukuk öğreticilerinin yaşayan geleneği son buldu. Hukuk gittikçe daha çok soyutlanmış, yalıtılmış kapalı bir bünye kazandı, sadece ayrıntıda değişiklikler öğrenilebiliyordu. Özellikle Şafii bu gelişmeyi sağlamış, gerekçelerini de yazılarında bildirmişse de, aslında böylesi bir gelişme her bakımdan doğal ve hemen hemen kaçınılmazdı.

Lakin gelenekçiler Şafii'nin insanın akıl yürütmesine ve yargıya varma yetisine şu ya da bu tarzda fazla özgürlük verdiği kanısındaydılar. Ahmet ibn Hanbel (780-855), Abbasi öncesi Merv'li bir ailedendi, fakat Bağdat'ta yetişmişti; Kuran ve hadis yorumlarıyla tanındı; bunların sözcük anlamlarından elden geldiğince az uzaklaşılması gerektiğini savunuyordu. Bu görüşüyle yine de, daha sonraları kendisine atfedilecek bağnazca katılıktan uzaktı. Bir hukukçu gibi çalışmalar yapmaktan kaçınmıştır. Fıkhın ayrıntılarından çok hadis yöntemiyle uğraştığından, birçok fıkh bilgini, örneğin Tabari, kendisini tam bir fıkh otoritesi saymaz. Gerçi ibn Hanbel kendisine özgü bir fıkh sistemi kurmuş değildir, fakat öğrencilerinin fıkha ilişkin sorunlarda yönelttikleri sorulara verdiği karşılıklar, bu konudaki görüşlerini ortaya koymuştur. Sınıflayıcı değildi, hukuk düşüncesinde her türlü kalıpçı ve otoriter sınırlamaya karşıydı. Onun görüşüne göre, tümüyle şüphe götürmez nitelikte kutsal metne dayanmayan hiçbir zorlayıcı karara varılmamalıdır. Açıkça emredilmemiş olan buyurulmamalı ve kesinlikle yasaklanmamış olan da engellenmemeliydi. Daha da ileri giden Zahirilik okulu (Arapça zahir: Lafız, söz) Kuran ve hadisin görünürdeki açık anlamlarından yasaları çıkarmak istedi. *(Bundan başka yorum tanımadı ve kıyasa yer vermedi.)* IX. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan bu akımın, daha sonra İspanya'da seçkin temsilcileri olmuş, bunlar Hanbelilerinkine benzer liberalizmle aynı dikbaşlılığı göstermişlerdir.

Aynı dönemde hadisin artan önemi ve hızla çoğalması, bazı bilginlerde, bunların doğruluğunu araştırmak gereksinmesini uyandırdı. Onların uyguladığı hadisi nakledenin güvenirliliğini eleştirisel biçimde gözden geçirme, "isnad" metodu, her ne kadar modern eleştirinin ışığında ne temeli çok sağlam, ne de yeterliyse de, yine de yeni bir ruhu ve amaca uygun bir niyeti göstermekteydi. Daha önce İbn Hanbel, "Musnad" adlı eserinde hadisleri –doğruluğunu garanti eden kimselere göre– sıraya koymuştu. Daha kesin ve daha sistemli davranan el-Buhari, Muslim ibn ül-Haccac ve IX. yüzyılın ikinci yarısında daha başkaları hadisin doğru, yanlış ve zayıf yanlarını belirleyip, uygulamada kullanılacak biçimde sıraya koydular.

Bu gelişmenin olduğu zamanda hukuk okulları, pek dar olan bölgesel

karakterlerini kaybetmişlerdi. Gerçi Mağrib ve İspanya'nın sapalığı, Sahnun'un *(Abd üs-Salam ül Tanuhi, 776-854)* getirdiği Malikiliğin hemen yalnızca buralarda geçerlik kazanmasına neden olmuşsa da, çeşitli bölgelerde şu ya da bu öğretinin görüşleri egemen durumdaydı. Abbasi devletinin sağladığı birlik, ayrıca büyük merkezlerde halkların birbirine karışması, ticaret ilişkilerinin yoğunlaşması, hac ziyaretleri ve daha başka etkenler okulların birbirleriyle bağlantılar kurmasına yol açmıştı ve haliyle hepsi de Bağdat'ta temsil edilmekteydi. Gerçekten resmi birer karakter kazanmaları XI. yüzyılda oldu; en önemlileri Hanefiler, Malikiler, Şafiiler ve Hanbelilerdi. Bu adlar onların bilimsel çalışmalar yapmış bir bilginin otoritesine dayandıklarını gösterir. Bu çalışmaları yeniden gözden geçirmek ve geliştirerek daha ileriye götürmek artık hiç de gerekli görülmüyordu.

Buna benzer, bazı bakımlardan belki biraz daha yavaş bir gelişme Şii çevrelerde de görülür; bu çevreler –artık durulup kökleşme dönemine girmiş– Ortodoksluğa henüz yabancılaşmamışlardı. 740'ta öldürülmüş Ali soyundan Zeyd'e mal edilen bir hukuk derlemesi kalmıştır; bu kitap kendisi tarafından yazılmayıp öğrencileri tarafından yapılan çalışmalardan oluşmuştur, ama ortaya çıkışında herhalde kendisinin de payı büyük olmuştur. Bu derlemenin fıkh sorunlarını ilgilendiren özü, Malik ile Ebu Hanife okullarının görüşleri arasında bir yer alacak niteliktedir. *(Sünniliğe en yakın Şii mezhebidir. İmamlığa layık olan varken, daha az layığının da imam olabileceğini kabul ettiklerinden Ebu Bekir'in halifeliğini tanımışlardır. Bu tanıma üzerine Zeyd'i terk edenlere Rafıza, bağlı kalanlara Zeydiye denmiştir Rafızilik hareketinin kaynağı bu olaydır.)*

Sık ileri sürülen görüşlerden biri de İslam hukukunun en az realist hukuk sistemlerinden biri olduğudur, fakat böylesi bir yargı tek yanlıdır ve sağlıklı da değildir. Fıkhın kendi temel düşüncelerine göre bir sıkıdüzen şemasına dayandığı, bunun da farklı usullerin genel olarak göz önüne alınmasını güçleştirdiği ne kadar doğruysa, aynı şekilde bu hukukun yaşanan hayattan gelen olumlu deneyimleri içerdiği de doğrudur. Kuşkusuz bu hukukun sosyal gelişme tarafından çoktan aşılmış birtakım kurallarda direndiği ve hayatın gerçeklerini görmezlikten geldiği olmuştur. Ayrıca ictihat kapısının kapanmasından sonra öncülerin öğretilerinin benimsendiği ve çoğu kez mekanik formüllerin korunduğu, bunların daha sonraki dönemlerde tümüyle nesnesiz, konusuz kaldığı da doğrudur. Bununla birlikte saptanan bu hukukun gelişiminin başlangıçta tümüyle gerçeklikten kaynaklandığı, hayatın sorunlarını hesaba kattığı ve ekonomik hayatın bütün görünüşlerini de değerlendirdiği olgularını da saptamaktayız. Modern tarihçinin bundan dolayı fıkhı daha ilk baştan bir kenara bırakmaya hakkı yoktur; böyle davranırsa tarihle ilgili olağanüstü değerde kaynaklardan yoksun kalmış olur, zira Mısır papirüsleri

dışında biz İslamiyetin ilk dönemleri hakkında hiçbir yazılı belgeye sahip değiliz. Aslında tarihçi çeşitli tabakaları ortaya çıkarmayı denemek zorundadır, bunların içinde belirli dönemlerin ve bölgelerin olayları ve koşulları üst üste yığılı durmaktadır.

Bundan başka, fıkh eserleri düzenleniş bakımından doğrudan yararlanılması zor eserler olduklarından, günlük hayatın ve mahkeme uygulamalarının isterlerini kolayca karşılayabilecek, dolayısıyla bizim için özellikle ilginç nitelikte edebi şekiller ortaya çıkmıştır. Hicretin 3. yüzyılının başlarında en önemli hukuk bilginleri tarafından, hukuk becerileri ve hileleri (hiyal) üzerine risaleler yazılmıştır; bunlarda fıkhın bir kuralının, bu kurala aykırı eylemle uyum haline nasıl getirileceğinin yöntemleri gösterilmektedir. Kısa bir süre sonra da ilk "şurut" derlemeleri meydana getirilmiştir; bunlar "şari'a" kuramına göre zorunlu olmayan, fakat alışılagelmiş hukuk uygulamalarında gittikçe artan bir rol oynayan yazılı belgelerin hazırlanması ve hukuksal işlemlerin yapılması için formüllerdi. Derken güç sorunlar karşısında bir hukuk bilginine, "mufti"ye danışılması, onun da görüşünü bir rapor halinde kaleme alması, bir "fetva" vermesi usulü yaygınlık kazandı. Daha sonra bir araya getirilmiş böyle fetva derlemeleri, özel hukukun tartışılmış sorunlarının, kendilerine danışılmış kimseleri gerçekten nasıl uğraştırmış olduğunu göstermesi bakımından ilginçtir. Bu edebiyat türü, İç Asya'nın Hanefilerinde ve batının Malikilerinde –burada "navazil-davalar" adı altında toplanmıştır– yüksek ortaçağda olağanüstü bir gelişme göstermiştir.

Daha önce de dediğimiz gibi Abbasiler, fıkhın doğuşunu kolaylaştırmış ve onun başlıca temsilcileriyle, özellikle de Hanefilerle yakın ilişki kurmuşlardır. Özel hukukun gelişmesi onları ilgilendirmiyordu, fakat kamu hukukunun ilerlemesinde yeterince etkili oldular. Bununla birlikte her iki alanda da hiçbir resmi metin hazırlatmamayı tercih ettiler; çünkü böyle bir şey İslamiyetin ruhuna aykırı olurdu: Devlet yasa karşısında hiçbir ayrıcalıktan yararlanamazdı. Hicretin 3. yüzyılından itibaren başlayan derlemeler bu bakımdan hep özeldir; bunların arasında ün kazananları, saygınlığa erişenleri ve hemen her yerde kullanılanları varsa da hepsi özeldir. Sadece tek bir sorun için bazen şu ya da bu eserden yararlanıyorlardı. Örneğin Ebu Yusuf'un vergi hakkındaki kitabı gibi. Bu kitap halifenin otoritesi arkasında olduğu için, hemen hemen yarı resmi nitelikteydi. Başka alanlarda yönetim uygulamalarına ilişkin olarak kaleme alınmış daha başka yazılardan da söz edebiliriz, bunlar gerçi resmi metinler değildi, ama devlet yönetiminde görev yapan kimselerce yazılmışlardı. Ancak XI. yüzyılın ortalarında Mavardi'nin hükümet düzenine ilişkin eserinde (Kitab ül Ahkâm ül-Sultaniye) kamu hukukunun gerçek bir düsturunu-kodeksini buluyoruz, kuşkusuz tüm İslam edebiyatında onun yerini tutacak başka bir eser yoktur.

Pozitif hukukun biçimlenişindeki evrime benzer, ona koşut ve sıkı ilintili çabalardan biri de İslamiyetin din ve felsefeyle ilgili gelişiminde görülür. Ne yazık ki bu gelişimin cereyan tarzını anlatmak, fıkhın oluşumunu ve büyümesini anlatmaktan çok daha zordur. İslamiyetin ilk düşünürlerine ait hemen hiçbir özgün eser elimizde yoktur; onları ancak daha sonra, ilerlemiş bir gelişimin ifadesi olarak, haklarında yazılmış çürütme yazılarından - reddiyelerden ya da eserlerine ilişkin incelemelerden tanıyoruz. Rafızi metinler aracılığıyla erken Şia'nın taraf tutan tasvirlerini sakınganlıkla karşılayışımız, aynı şekilde Abbasilerin ilk yüzyılındaki dinsel düşüncenin tüm tarihi için de geçerlidir. Bundan dolayı da gelişimi ancak kaba çizgilerle göstermeyi deneyebiliyoruz.

Burada da Emevi döneminin incelenmesinde gördüğümüz gibi, bu gelişimin zamanının güncel siyasal akımları ve hesaplamalarıyla ilişkisi bulunmayan saf kurgusal-spekülatif bir manevi hareket olmadığı unutulmamalıdır. Daha sonraki tasvirler soyut doktrinlerin ardında, onların doğuşuyla doğrudan ilgili siyasal olayları her zaman görünür kılmıyorsa, o yüzden bunlara daha az önemli diyemeyeceğimiz gibi, revaçtaki öğretme kitaplarının şematik bölünmesinden bir hareketin yalnızca siyasal tarihe, diğerinin yalnızca din tarihine ait olduğunu da kabul etmemeliyiz. Özellikle bu, yüzyılın en önemli teolojik hareketi "Mu'tezile" için söz konusudur.

Daha Emeviler zamanında derin düşünen kafalar, teolojik içerikli sorunları ortaya koyarak bütün yaşamı etkilemeye başlamış bulunuyorlardı. Özellikle imanın derinliği doğrultusunda çaba harcayan murakabeci düşünürler böyle sorunlar üzerinde durmaktaydı. Öte yandan Müslümanlığı yeni kabul etmiş kimseler, eski dinlerinden yeni inançları için huzursuzluk nedeni olabilecek öğeler aktarıyorlar ve ortaklaşa sorunlara değişik yanıtlar buluyorlar; gayrı Müslimler ise meraklarından ya da tartışma isteğiyle, İslamiyetin bazı problemler için gösterdiği çözümleri araştırıyorlardı. Böylesine bir ortam tartışmaları hızlandırıyor ve bir İslam teolojisinin ortaya çıkmasını hazırlıyordu; bu da Müslümanlara çevrelerini kuşatan mezheplerle hesaplaşma olanağını verecek olumlu bir adımdı. Ancak çeşitli öğretileri temsil eden bir yığın grup ve yönelimin doğuşunun, toplumun birliğini tehlikeye sokması açısından siyasal önemi de vardı. İslamiyetin dogması (na'sları) henüz kesin biçimini almış değildi ve bütün düşünceler bir ayaklanmaya götürmediği sürece serbestçe ifade edilebiliyordu. Ne Kuran, ne hadis dogmatik bir sistem verebilmekteydi, çelişkiler arınmış da değildiler ve teolojik sorulara tutarlı yanıtlar veremiyorlardı.

İslamiyette teolojik düşünce ve tartışmayı ifade eden, daha geniş anlamda da İslam skolastiğinin simgesi ve temsilcisi olmuş bulunan terim "kelam"dır. Öneminin gelişimi açısından da bizim ilgimizi çekmektedir. Asıl an-

lamı "söz"dür, öncelikle de "Tanrının sözü, logos, kelime"dir. *(Tanrı sözü anlamında İslamiyette "kelamullah" denir. Kuran'da bu deyim kimi yerde Allahın buyruğu, kimi yerde takdiri, kimi yerde de vahyi anlamında kullanılmıştır.)* Söz ile varlığın birbirini içerdiği, antik ve ortaçağ düşüncesinin realist atmosferinde, insana Kuran'da bildirilmiş bu söz üzerinde yapılan konuşmalar, Tanrı ile onun sözü arasında bulunan ilişki sorununu ortaya koymuştur. Söz onun varlığında öteden beri mi vardır, yoksa kendisi bunu duyuruda bulunmak için mi yaratmıştır. Öte yandan antik ve Hıristiyan felsefesi –bunun geleneğinde Emeviler zamanında Kudüs'te öğretisini yaymış bulunan Şamlı Johannes de vardır– "logos"a aynı zamanda akıl anlamını da verdi ve böylece "sözle uğraşan", "akılla uğraşan" oldu; bu görüşün etkisiyle kelam incelemesi de, vahyedilmiş imanın içeriğini düşünme yoluyla inceden inceye açıklamak anlamını kazandı. Bu incelemenin "mutakallimun" (teologlar) denilen temsilcilerinin Müslüman imanını, esas itibariyle akılla uyum halinde bulundurduklarını hatırdan çıkarmamalıyız. Hıristiyan felsefesinden farklı olarak, burada iman ile kuram arasında inançta ayrılık yoktur. *(Kuran ve hadise dayanan İslam felsefesine de kelam denir. Antikçağ Grek felsefesinin etkisiyle oluşan Arap felsefesine karşı meydana getirilmiş, dine dayalı bir felsefedir. Kelam felsefecilerini, feylesof denilen öteki felsefecilerden ayırmak için "mutakallimun-mütekellimin-tekIII mütekellim" denir İlm-i kelam deyimini ilk kullanan Ebu-l Hasan Eş'ari'dir. Tek sözle kelam bilimine İslam skolastiği denilebilir.)*

Abbasi devriminin oluş sürecinde dogmatik gelişimin ne düzeyde bulunduğunu, hanedanın ilk yıllarında çeşitli grup ve okulların nasıl bir yer almış olduğunu kesinlikle söyleyemiyoruz. Ancak Abbasi halifelerinin Mutezile doktrinini –İslamiyetin kurgul dogmatiği öncülerini– daha sonra devletin resmi inanç (akide sistemi) durumuna yükselttikleri, öte yandan ilk Abbasilerin Mutezile'nin babaları sayılan Vasıl ibn Ata ve Amr ibn Ubeyd ile ilişki kurdukları göz önüne alınırsa, bu doktrinin Abbasiler henüz iktidara gelmezden önce de onların resmi ideolojileri olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Gerçekten de Vasıl (?-748/749) ve Amr (?-761), erken İslamiyet dönemindeki iç savaşların, "fitna-fitne"lerin suçluları bulunması zorunluluğunu ileri sürmüşlerdir; –bu konuda Mürcie grubu yargıda bulunmayı Allaha havale etmekteydi– fakat –Haricilerin bağnazlığının aksine– tek tek olaylarda ise katılanların günahı ve sevabı hakkında yargıya varmanın insan işi olmadığını savunmuşlardır. *(Onlara göre Ali, Talha, ez-Zübeyr ve Ayşe aslında gerçek ve eksiksiz mümindiler. Fakat aralarında çıkan çatışmalar onları aynı zamanda haklı olmaları olanaksız iki partiye ayırdı. Bu partilerden biri günah işlemiştir, fakat bunun hangisi olduğu bilinmiyor. Bu bakımdan davalarını her şeyi bilen Allaha havale etmemiz gerekmektedir.)*

Mutezile'ye göre, kitap ve sünnete uyan Kureyş'ten biriyle Kureyş'ten olmayan biri ortaya çıkarsa, toplum (ümmet) hangisini kabul ederse, o imam olur. Yani imamlık, Allahın buyruğu ve peygamberin bildirisiyle kesinleşen bir iş değildir, ümmetin kabulüne bağlıdır. Böylece her hanedanın, şimdilik kaydıyla tanınmasını haklı göstermektedirler. Onlara göre, kesinlikle belirleyici olan, insanın İslam inancında, erginliğe (kemale) ulaşmak uğrunda çaba harcaması ve toplumun kendine uygun önderini seçmesi için ilhama erişmesidir; bu arada belirli bir kişi için hiçbir peşin ayrıcalık yoktur. Bu şekilde Mutezile, böyle bir ayrıcalığa sahip bulunduklarını savunmaya başlamış Ali yandaşlarının karşısında, onların tezine üstün bir tutumun temelini atmış oluyordu. Kuşkusuz Abbasilerin, Amr ve Vasıl'dan başkalarıyla da yakın bağlantıları olmuştur; hatta bambaşka gruplarla da ilişkiler geliştirmişler, özellikle Zeydilerle birçok temas noktaları olmuştur, nitekim daha sonraları birçok sadık yandaşlarını onlar arasında bulmuşlardır. *(Abbasiler kendilerini peygamber soyu - Ehl ül-Beyt saymaktaydılar, bu bakımdan aşırı Şiilerin Ali'ye atfettikleri üstün özellikleri biraz alçaltmaları kendi çıkarları gereğiydi. Öte yandan Şiileri de kendi saflarına çekmek istiyorlardı. Bu bakımdan Zeydilerin özellikle ılımlı kesimini kendi davalarına kazandırmaya önem vermişlerdi.)* Mutezile siyasal bakımdan da aktif olmuştur, fakat bu aktiflik –birçok noktada, özellikle Emevilere karşı oluşta bir uyum içinde bulundukları halde– Abbasilerin istediği gibi değildi. Mutezile'nin dayanak merkezi Basra'ydı, burası ise Abbasilerin Kufa'ya oranla pek az destek gördüğü bir yerdi. Böyle olduğu kesinlikle saptanmamışsa da, eğer Vasıl ile Amr teolojik doktrinleri de temsil etmişse, bu öğretiler elbette gerçek ya da sözde yandaşlarından ayrı düşünülemez. Bu durumda ilk Abbasileri kesinlikle Mutezile'yi benimsemiş saymak herhalde zor olacaktır.

Düşüncenin başka alanlarında olduğu gibi, teolojide de büyük bir mayalanma vardı, bunun da ana merkezi Basra'ydı. Bağdat'ın ön plana çıkmasından önce, bu kentin oynamış olduğu çok önemli rol yeterince vurgulanmamıştır; burası hem çeşitli bilimsel ve felsefesel okulların döküm potası, hem de çeşitli dinsel yönelişlerin etki alanı idi. VIII. yüzyılın ortalarında Hasan ül-Basri (642-728) burada yaşadı; ruhani hayatta etkin bütün ailelerin çocukları, onun kişiliğinde derin, ölçülü, akla uygun (rasyonel) dindarlığın büyük bir modelini görmekte birleşmişlerdi. Düşünceleri ve davranışları tasavvufun gelişmesinde sürekli bir etki yapmıştır. *(İlkin Basra mutasavvıflarının onu kendilerinin şeyhi saymasıyla başlayan bu etki, daha sonra hemen bütün tarikatların kökenlerini el-Hasan'a dayandırması derecesine varmıştır.)* Burada sorunlar tartışılmıştır, bunların içinde özellikle iki tanesi giderek büyük önem kazanmıştır: Vahyedilmiş Tanrı kelamının yaratılmış ya da yaratılmamış olması (yani ezelden beri varolup olmadığı) sorunu (Tanrı-

sal ruhun birliğine ulaşacak özellikleri bulunup bulunmadığı) ve Tanrısal adalet önünde eylem ile iman ilişkisinin durumu sorunu (Tanrının sonsuz gücü karşısında bir insanın özgürlük alanının bulunup bulunmadığı). Bunlar bütün dinlerin oluşum aşamasında ortaya çıkmış sorunlardır. "Kadar-kader" (yazgı) insanda böyle bir özgürlüğün bulunduğunu belirten terim oldu, buna inananlara kaderi (inanca da kaderiyye) denildi. Son Emevilerin bir kişi dışında "kaderiyye"ye karşı olduğu, bundan dolayı da Abbasilerin "kaderiyye"yi benimsediği ileri sürülmektedir. *(Kaderiyye kulların bütün eylemlerinin Allah tarafından yaratıldığını kabul etmekle birlikte, yine de insanda Allahın verdiği "tikel irade-İrade-i cüz'iyye" bulunduğundan, yaptığı her işi Allahın yaptırmadığı inancındadır. Yani kaderiyye mutlak anlamda kaderi kabul etmeyen akımın adıdır. Sünni Müslümanlık da bu görüştedir.)* Bu görüşe karşıt olarak Mürcie akımından sayılan Cehm ibn Safvan'ın (?-746) temsilcisi olduğu bir determinizm (gerekircilik) akımı çıkmıştır. *(Kulun yaptığı her işi, Allahın yaptırdığı, her şeyin önceden belirlendiği, kadere bağlı olduğu, kulunsa yapılan işte sadece bir araç olduğunu savunan bu akıma cebriyye, bu inancı benimseyenlere de cebri denir.)* Bu zat Emeviler döneminin sonuna doğru, Horasan'da Ebu Müslim hareketinden önce baş gösteren kısmen dinsel, kısmen sosyal bir ayaklanmanın önderlerinden olduğu için idam edilmiştir. Öte yandan Cehm, Mutezile'nin savunduğu gibi, Kuran'ın yaratılmış olduğunu da ileri sürmüştür. Mutezile'ye karşı olanların, Cehm yandaşlarını belirli öğretilerin temsilcileri olarak gösterip, bu yolla Mutezile'yi yasadışı Cehm'in izleyicileri diye lekelemeyi deneyip denemedikleri araştırılmaya değer bir noktadır; zira Mutezile kendisini Vasıl ile Amr'ın mirasçısı olarak göstererek savunmuştur.

Zamanın dinsel durumu için önemli olan bir olay da halife el-Mehdi (halifeliği 775-785) döneminde "zındık" hareketiyle uğraşılmasıdır. "Zındık" İran geleneğinde aslında Maniheist ve Mazdekilerin adıdır; bunlar devletin resmi dini olan Zerdüştlük karşısında kovuşturmaya uğramışlardı, bundan dolayı da büyük kısmı Orta Asya'ya göç etmişti. İslam fethinden sonra Maniheist propaganda her yanda yeniden canlanmıştı, zira İslamiyet egemen güç olarak –iktidarlarına karşı bir harekete kalkışılmadığı sürece– imansızların-kâfirlerin çeşit çeşit öğretilerine karşı kayıtsız kalmaktaydı. Hatta VIII. yüzyılda Irak'ta bir Maniheist kilise örgütü bile kurulmuştu. Aynı dönemde Mazdekilerle de karşılaşmaktayız. İslam polemiğinin "zandaka" (zındıklık) adı altında topladığı hareket, her şeyden önce dünyada iyi ve kötü ilkelerinin yan yana bulunmasına dayalı düalist (ikici) bir inanıştır. Bu inanç –Sasanilerin devlet kilisesi olmazdan kısa süre önce– Zerdüşti kilisesinden ayrılmıştı; Müslüman fatihler tarafından ister istemez tanınmış kitaplı dinlerle aynı düzeyde sayılmış, bundan dolayı hiçbir kovuşturmaya uğratılmadan hoşgö-

rüyle karşılanmıştır; o halde zındıklığın yasadışı edilmesinin ardında başka bir gerekçe, başka bir neden saklı demektir. Bu neden, bir ulusal din olan Zerdüştlükten, evrensel bir din olarak farklılık gösteren Maniheizmin, düşüncelerini gizli gizli her yere yayması olgusu olabilir. Bu dinden olanlara, görünüşte diledikleri dine girmelerine izin verilmişti; onlardan yalnızca yeni dinlerinin gereklerini yerine getiriyormuş gibi davranmaları veya dıştan olmak üzere başka bir inancı kabul etmekle birlikte, içten gizlice Maniheizme bağlı kalmaları isteniyordu. Allahın birliğine, mutlak birliğine inanış İslamiyetin en yüksek temel öğesi olduğundan, düalizme (ikiciliğe) inanış Müslümanların çoğu için dehşet verici bir şeydi. Ne var ki Basra'da, hatta Bağdat'ta Maniheizm hemen hemen açıkça ortaya çıkmış haldeydi; böylece ünlü şair Başşar ibn Burd ve el-Mahdi'nin veziri Ebu Ubeydullah'ın oğlunun gizli Maniheizmleri felaketleri olmuş, daha başka Müslümanlar da bu dinden olmakla suçlanmışlardır. O dönemde Müslüman olmayan bir kimse bunu açıkça söyleyebilirdi, bunun hiçbir sakıncası yoktu, ama Müslümanlıktan çıkmaya kalkışan kimse kovuşturmaya uğruyordu. Halife el-Mansur'un, önemli bir yazar olan İbn ül-Mukaffa'yı zındık suçlamasıyla, fakat aslında tümüyle başka nedenlerden idam ettirdiğini biliyoruz. İnsanların zındıklıkla suçlanmasında, asıl nedenin bilinmesini önlemek amacı olası görünüyor. Sonunda bu sözcük düpedüz Allahsızlıktan başka bir şey ifade etmez hale geldi. Zındık inancında ruh göçü ilkesi vardı ve böylece aşırı Şiiler, peygamberin ruhunun bir imamdan onun halefi başka bir imama geçmesini savununca, zındıkça ruh göçü davası gütmüş oluyorlardı. Ruh göçü yandaşları Abbasi halifelerince sıkı kovuşturmaya uğradı, bu konuda ılımlı Şiiler de Abbasilerin yanında yer aldı ve böylece aşırı görüşlü bir düşmana karşı ortaklaşa harekete geçmek olanağı doğdu. Bu arada Zerdüşti kilisesinin İslamiyetin Rafızilerinden kurtuluşunu hoş karşıladığını kabul edebiliriz. Aynı hoşnutluk, Ebu Müslim'in, Bih Afrid'e karşı savaşımında da görülmüştür.

Bu bölümün başından beri söz konusu ettiğimiz hareketlerin hepsi ya da çoğu el-Me'mun zamanında (813-833) yeni bir aşamaya girmiştir; birbiri ardından hareketler ortaya çıkmış, bunlar birbirlerine karışmış, zenginleşmiş, yeni görüşler benimsemiş, sonunda değişik bir atmosfere bürünmüştür. Onun için bu dönemi özellikle biraz ayrıntılı biçimde ele almamız gerekiyor.

Harun ür-Reşit, imparatorluğunun büyük kısmını iki oğlu arasında bölüştürmüştü: El-Amin halifelikle birlikte bütün Arap ülkelerinin yönetimini üstlenmiş, el-Me'mun ise kardeşinin buyruğu altında İran bölgesini almıştı. Harun, bu düzenlemeyle aile içi çatışmayı ve Araplarla Horasanlılar arasındaki rekabeti yumuşatmak mı istemişti? Ne var ki sonuç bunun tam tersi oldu: Gerçekten de bu bölme, bir ayrılmayla sonuçlandı. Bir yanda Arap batı, bir Arap kadınının oğlu olan ve Arap eğitimiyle yetişmiş bulunan Amin'in

yönetimindeydi, danışmanı Araplaşmış bir mavali olan yaşlı vezir Fadl ibn ür-Rabi'ydi; öbür yanda İranlı doğu, bir İranlı kadının oğlu olan ve İran eğitimiyle yetişmiş bulunan Me'mun'un yönetimindeydi, danışmanı da Bermaki vezir ailesinin himaye ettiği, henüz yeni Müslüman olmuş Fadl ibn Sahl'dı. İmparatorluğun her iki yarısı arasında bir çatışma önlenemez miydi? Ancak iki kardeşin barış içinde, yan yana hükümdarlık etmeyi denemeleri halinde olasıydı bu. Ne var ki Amin, kardeşinin halef olma hakkını elinden alıp, onu kendi oğlundan sonra ikinci sıraya koymaya kalkıştı (810). Me'mun buna karşı çıkıp bağımsızlığını ilan etti. Amin de onu azlettiğini bildirince savaş çıktı. Ne var ki savaş sanatında daha üstün olan bu çatışmada başarıya ulaştı; çok geçmeden --daha sonra komutanları Tahir'den söz edeceğimiz– Horasan ordusu tüm İran'ı denetimi altına aldı ve Bağdat'taki Horasanlı çevreleri de kolayca kendi safına çekti. Halife Amin Suriye'den yardım istedi, fakat Arap oymakları aralarındaki çekişmeleri bir yana bırakıp ona yardım göndermeyi beceremediler. Amin, Bağdat'ta kuşatılmış halde kaldı. Alelacele silahlandırdığı kent halkı, umutsuzluğun verdiği yüreklilikle yiğitçe savaştıysa da, sonunda kent düştü ve Amin tutsak alındıktan sonra komutan Tahir tarafından idam ettirildi (813). Böylece Horasanlılar ikinci kez imparatorluğu feshetmiş oluyorlardı; ne var ki bu sefer devletin Arap olan yarısı dışardan istila edildiği ve artık yeni egemenliği kısmen de olsa paylaşmadığı için, birincisinden daha etkili bir fetihti bu. Bu şekilde Araplar, devlet içindeki etkinliklerini yitiriyor, yerlerini Arap olmayanlara terk ediyor, dolayısıyla İslam imparatorluğu çehresini değiştiriyordu.

Daha sonraki altı yılın olayları zıtlıkları daha da sivrileştirmiş olmalıdır. Me'mun hükümet merkezini, güven duymadığı Irak'ta bırakmak niyetinde değildi. Veziri Fadl'ın kardeşi Hasan ibn Fadl'ı Bağdat'a atadı, fakat bu zat kendisini orada sevdiremedi, böylece de Ali yandaşlarına yeni ayaklanmalar için fırsat verilmiş oldu. Önce İbn Tabataba, onun ölümünden sonra başka bir Hasani (Muhammet ibn Zeyd), arkasından onların davası için dövüşen bedevi önderi Ebu's-Saraya ve Arabistan'da daha başka biri ayaklandıysa da, hepsi bozguna uğratıldı. Fakat bu sefer de ayaklanma bizzat Abbasiler çevresinde önderini buldu: Me'mun'un amcası ve el-Mehdi'nin hayatta kalan oğullarından Mansur'du bu.

Derken Horasan'dan Bağdat'a garip bir haber geldi (816): Me'mun Merv'de Ali soyundan bir Hüseyni'yi veliaht ilan etmişti: *(Üstelik Abbasilerin siyah giysisini çıkarıp Ali soyuna özgü yeşil kaftan giymişti.)* Yeni veliaht el-Rida diye adlandırılan Ali ibn Musa'ydı; Hüseyin'in beşinci göbekten baba tarafından torunuydu: daha sonra "oniki imamcı" Şiilerin listesinde sekizinci sırayı almıştır. O güne kadar siyaset sahnesine çıkmış değildi, yalnızca ailenin Hüseyni kolunun başıydı. Me'mun aktif ve kurnazdı, üstelik henüz

gençti ve türlü tasarıları vardı; düşman kuzenleriyle uzlaşmayı ve kendi soyunun eskimiş egemenliği aracılığıyla peygamber ailesinin birliğini aşırı zümrelere karşı yeniden kurmayı mı ummuştu? Ancak kendisine de nice umutlar bağlamış olanlar vardı, bu umutlar şimdi düş kırıklığına dönüşmüştü. Abbasi mavalisi, Ali yandaşı mavaliye olan üstünlüklerini kaybetmekten kaygılanmaktaydı; bu yüzden el-Mehdi'nin diğer oğlu İbrahim'i halife olmaya zorladılar. O sırada Mısır'da ve Azerbaycan'da da Irak'taki kargaşalığı destekleyen başkaldırmalar çıktı. Me'mun siyasetini değiştirmek zorunluluğunu hissedip Bağdat'a gitmeye ve Ali'den vazgeçmeye karar verdi. Yolda gelirken, yapılan bu siyasal hataların sorumlusu sayılan vezir Fadl ibn Sahl, muhafız birliği subaylarınca öldürüldü; Ali ür-Rıda da katledildi; mezarının bulunduğu yer daha sonra Meşhed adını alacak ve Şiilerin ünlü ziyaret kenti olacaktır. Bu sırada Bağdat valisi Hasan ibn Sahl'ın nüfuzu rakipleri tarafından kırılmış ve İbrahim de ortadan kaybolmayı tercih etmişti. 819 yılının Ağustosunda Me'mun başkentine girebildi. Ali'nin *(ailenin kurucusu)* peygamberden sonra en yüce kişi olduğu minberlerde söylenerek ululanmasına devam edildi ve Me'mun Ali soyunun yeşilinden Abbasilerin siyahına dönünceye kadar birkaç yıl daha bekledi. Kuşkusuz birleştirme politikasını sürdürmek istiyorsa, başka yollar araması gerektiğini fark etmiş olacaktı. Böylece söz sırası artık Mutezile döneminin tarihinden söz etmeye geliyor, bu hareketin siyasal ilişkileri uzun süre doğru olarak değerlendirilmemiştir.

Me'mun, Mutezile'nin yaratıcısı değildir. Bu hareket Bağdat ve Basra'da bir yığın mütekellimin tartışmalarıyla biçimlenmiş, bunların arasında özellikle iki kişinin seçkin yerleri olmuştur: Ebu'l Hüzeyl ül-Allaf ve onun öğrencisi İbrahim ül-Nazzam. Bunların eserleri eğer bugüne kadar elde kalsaydı, kuşkusuz ikisi de İslamiyetin manevi tarihinde en büyük isimler olarak anılacaktı. Harun ür-Reşit ve el-Amin tarafından reddedildiğinden, Mutezile Me'mun tarafına geçmeyi uygun gördü; Me'mun da Bağdat'a gelir gelmez Mutezile'nin en dikbaşlılarından birini, İbn Abi Duvad'ı başkadılığa atadı. Fakat halifenin Mutezile'ye yönelişinin başka nedenleri de vardı. Peygamber ailesinin ılımlı grupları arasında sağlamak istediği uzlaşmayı, imamlığın ılımlı Alici anlayışına dayandırmak amacındaydı; bunun gerçekleşmesinden öncelikle kendisinin kazançlı çıkacağını umuyordu, zira onlar halifeye, yasalarının ve inançlarının geniş kapsamlı bilgisine dayanarak, toplumu tek başına yönetme hakkını garanti etmekteydiler. O zaman kendisi de bir inanç öğretisini herkese zorunlu kılabilecekti; bu öğreti de Mutezile olacaktı, zira bu akım imamlığın sahibine, görev için gerekli yetilerle donanmışsa, otoritesini daha büyük bir kesinlikle bilginlerin görüşbirliğine, "icma"ına dayandırmasına izin vermekteydi. Bunu haklı olarak Mutezile'nin başlıca yandaşı diye anılan Zeydiler de istiyordu. O halde Me'mun, Ali ür-Rıda ile işbirliğinde başarısızlığa

uğramış birleşme denemesini, Mutezile'nin desteğiyle uzun süre için tazelemeyi düşünmüş olmalıdır. Bir yandan Zeydiyye'nin öğretisini tanıyarak onları kendi safına çekerken, öte yandan peygamber ailesinin hangi kolundan olursa olsun, en layık olanın imamlığa geçmesi görüşünü destekliyordu. Nitekim Mutezile yön verici yerini muhafaza ettiği sürece, hiçbir Zeydi ayaklanması olmamış, fakat Mutezile'nin çökmesinden sonra ayaklanmalar birbirini izlemiştir *(Zeydiler Tanrının sıfatları ve kulun yaptığı işler konusunda Mutezile'ye yaklaşmakta, Ebu Bekir ve Ömer'in hilafetini kabul ve ictihadı reddetmede ehlisünnetle birleşmede; Ali'yi peygamberden sonra en üstün kişi tanımaları ve ona karşı çıkanları kabul etmemeleri, imamın adaletli olmasını şart koşmalarıyla Şia'dan sayılmakta; büyük suç işleyenlerin cehennemde sonsuza dek kalacağına inanmalarıyla da Haricilere yaklaşmaktaydılar.)*

Bütün bunlar Mutezile'nin politikaya karışmalarının dışında düşünce tarihi açısından büyük önemleri olmadığı anlamına gelmez. Çünkü Mutezileciler titiz düşünürlerdi; onları IX. yüzyılda ortaya çıkan, din konusunda serbest düşünceli davranmak hareketinin öncüleri olarak nitelediler, fakat doğru olan bunun zıddıdır. Bir defa gerçeği aramak istemiyorlardı, zira gerçek vahiyle verilmek suretiyle bildirilmişti. Onlar vahiyi anlamak istiyorlardı; doğru olduğunu göstermek için vahiyi anlamak istiyorlardı. Bu bakımdan yalnızca Kuran'a dayanmışlar ve Kuran'ı akla uydurmaya çalışmışlardır. Ne var ki etkileri ağır basan bir düzeye erişince, hoşgörüsüzlüğün en büyüğünü göstermişlerdir. Fakat onlardan asıl kalan ve yıkılmalarından sonra İslamiyette bıraktıkları iz, Tanrının akıl olduğu ve imanın akla uygun bulunduğu yolundaki inançları ve sistemlerini akıl –özellikle de belirtelim ki insan aklı– üzerine kuruş biçim ve yöntemleridir. Aklı Tanrıyı anlamanın ölçütü yapmışlardı, böylece Tanrı bir ve mutlak soyut bir düşünce halini almıştır. Bu nitelikte bir saflık ve soyutluğa yükselen Tanrıya atfedilecek somut her şey, yaratanla yaratıları arasındaki farkı silebilecek her şey küfür olarak, giderilmesi zorunlu olarak nitelendirilmiştir. Tek tek teologların öğretilerinde sapmalar bulunmasına rağmen doktrinlerindeki önemli noktalar şu şekilde özetlenebilir:

Katı tektanrıcılıkları, Tanrının insana benzer biçimde her çeşit tasvirini reddeder. Aynı şekilde Kuran'da geçen ve geleneğe bağlı yorumcuların kelimesi kelimesine aldıkları sıfatları da kabul etmezler. Tanrının özellikleri vardır, fakat bunlar gerçek düşünceler değil, sadece onun varlığını bize anlatmak içindir. Yoksa o, hiçbir sıfatla tanımlanamaz ve onu zihin yoluyla algılamak da olanaksızdır.

Yaratış: Tanrı öncesiz ve sonrasızdır; gerçi düşüncesinde her şeyi kapsar, fakat somut yaratma sadece bir araz (ilinek) derecesinde vardır; ruh de-

gildir, bundan dolayı insan eylemleri için irade özgürlüğü vermektedir. Aksi düşünülürse, yani insanın iyiliği, kötülüğü Tanrının takdiriyle yaptığı kabul edilirse, Allahın insana akıl vermesinin, peygamber ve kitap göndermesinin abes olması gerekir. Oysa Tanrı için böyle bir şey düşünülemez. *(Tanrının yaptığı her şey, yaratıklarının iyiliğini amaçlar, kötülük istemez ve kötülüğü emretmez, insanın kötü eylemleriyle hiçbir ilişkisi yoktur, insanın bütün eylemleri onun serbest iradesinin ürünüdür İnsan iyi işlerinden dolayı ödüllendirilecek, kötü işlerinden dolayı da cezalandırılacaktır.)* Vahiy önemli bir gerçekliktir, fakat Kuran öncesiz-sonrasız değildir, aksine yaratıktır; bazen karanlık olduğu için akılla aydınlatılması gereklidir. Kuran'ın yaratıklığı dogması (na'sı), tartışmalarda Mutezile öğretisinin ağırlık merkezidir.

Tanrı, saf akıl olduğu için ancak adaletli olabilir. O insanlara özgür iradelerinin davranış serbestliğini vermiştir, kötülüğün oluşması bununla açıklanır; kötülüğün varoluşuna izin verilmesi sorunu sadece insani anlamlıdır, Tanrı yalnızca iyiliği arzu eder.

Belirli ağır günahları işleyen kimse kâfir olarak nitelendirilir; en büyük günah da Tanrının birliğini yadsıma, her çeşit çoktanrıcılıktır. Daha hafif günahlar için kişinin toplumdan kovulması, söz konusu kimse bir hükümdarsa, uyruklarının boyun eğmeyi reddetmesi gerekmez. Bu dogmanın Abbasilerle bağlantısı derinleştirilince, hanedana bağlılık ve sadakat yükümlülüğü demek olduğu anlaşılır. Hükümetin ödevi iyiyi emretmek, kötüyü yasaklamaktır. O halde hükümet savaşçı olmak zorundadır ve bir de iyiliği anlatan Mutezile doktrininin kabul edilmesini emretmelidir.

Aklı gerçeğin ölçütü saymak inancından, Mutezile'nin, aslında icma temsilcileri olan çağdaşları hadis yandaşlarına karşı muhalefeti ortaya çıkmıştır.

Her ne kadar Mutezile aslında İslami kökenliyse de, en önemli kuramcıları antik bilim ve felsefeyi de incelemişlerdi; akla uygun rasyonel düşünceye ve gerçek yaratışın irdelenmesine yönelik istekleri onları kısa sürede –çevrelerinde hâlâ canlılığını koruyan– Helenistik gelenekle tartışmaya götürmüştür. Bununla bağlantılı olarak daha büyük kapsamda Grek feylesoflarının eserlerinin çevrilmesine başlandı. Bu alanda Me'mun'un büyük teşvikçilerden biri olması herhalde bir rastlantı değildir.

Me'mun 827'de, başkadı Abi Duvad'ın teşvikiyle, Kuran'ın yaratık olduğu dogmasını ilan ederek bir çeşit engizisyon *(insanların imanını denetleyen Katolik polis ve mahkemesi),* "Mihna"yı kurdu. Bu örgütün ödevi kadılardan ve İslamiyetin öteki ileri gelenlerinden bu dogmayı yeminle kabul etmelerini istemek ve bunu reddedenleri görevlerinden atmaktı. El-Me'mun'un her iki halefi, el-Mu'tasım (833-842) ve el-Vasık (842-847) Mihna'yı devam

ettirdiler; muhalefet karşısında belirgin bir gerileme yapılırsa iktidarlarının zayıflayacağından kaygılanmışlardı, zira muhalefet güçlüydü. Muhalefet özellikle bir fıkh ve din bilgisinin arkasında yer almıştı; tuttuğu yoldan dönmezliği ve kişisel dürüstlüğüyle saygınlığı artmış olan bu adam, daha önce de kendisinden söz ettiğimiz Ahmet ibn Hanbel'di. Mutezile'nin dikbaşlı bilginler aristokrasisi sevilmiyordu, fakat çok kimse daha fazla dinsel öğretide bir entelektüalizm'den korkmaktaydı, zira bu hareket günlük hayatın isterlerini karşılamak doğrultusunda basit mümine hiçbir şey verememişti. Oysa halka gerekli olan, soyut bir öğretinin mutlak arılığından çok daha az bir şeylerdir, insanın kayıtsız şartsız kesinlikle güven duyabileceği bir vahiydi. Bunun için de Tanrı ile onun sözü birbirinden ayrılmamalıydı; yazılı olanlar nasıl yazılmışsa, o şekilde değerlendirilmeliydi; Kuran'da arada bir görülen insanınkine benzer sıfatlar kelimesi kelimesine alınmamalıydı, ama İbn Hanbel'in dediği gibi "Nasıl" diye de sorulmadan olduğu gibi kabul edilmeliydi, yani beraberinde mutlaka toplum içinde nifakı, cürümlerin bu en kötüsünü getirecek olan, zorlayıcı yorumlar olmaksızın benimsenmeliydi. Sonunda Halife el-Mütevekkil, 849'da İbn Abi Duvad'ı görevinden aldı, Mihna'yı kaldırdı ve Kuran'ın yaratık olmadığı dogmasını kabul etti. Mutezile'nin egemenliği yirmi iki yıl sürmüştü.

Bu olayların bilançosu, bir öğretinin bir başka öğretinin yerine geçmesi değil, Me'mun'un doktrinci yönetiminde, imamlığın otoritesini artırmak planının başarısızlıkla sonuçlanmasıdır. Bundan sonra halifelik, inançla ilgili konularda bilginlerin "icma"sının yürütülmesi ve uygulanmasına izin vermiştir.

Lakin Mutezile'nin ortadan kaybolması, resmi egemenliğinin sona erişi gibi hızla olmamıştır. Belirli çevrelerde, bazı bölgelerde yüzyıllarca daha devam etmişti; ılımlı Şiilerin teolojisini belirlemiş ve aralarında XII. yüzyılın ortalarında Orta Asya'da etkili olmuş az-Zamahşari'nin de bulunduğu bazı önemli düşünürleri yetiştirmiştir. Her ne kadar öğretileri tartışma konusu olmuşsa da, sorunları ile diyalektik (eytişimsel) metotları daha uzun süre canlı kaldı ve her ne kadar kelamı yalnız bunlar yaratmadılarsa da, yine de kelam bilimi onların damgasını silinmeyecek biçimde taşımaya devam etti.

Aynı dönemde Me'mun bir yandan İslamiyetin ideolojik savunmasını kendi tarzında yaparken, bir yandan da egemenlik alanını da silahla korumak zorunda kalmış, ayrıca yeni yerler de fethetmişti. Onun gidişinden sonra Hariciler Horasan'da ve yukarı Mezopotamya'da çok aktif hale gelmişler, aynı durum Yemen'de Ali yandaşlarında da görülmüştü. Mısır'da Kaysiler ile Yemeniler birbirleriyle çatışmakta, bu sayede Kıptiler de yükseltilmiş vergilere karşı isyan edecek cesareti kendilerinde bulmaktaydı; daha da kötüsü İspanya'dan kaçıp gelmiş bir birlik İskenderiye limanını on bir yıldan beri kendi yönetimleri altında tutmaktaydı. Bütün bu karışıklıkları ve ayaklanma-

ları kanlı biçimde bastırmak için en iyi komutan sayılan (daha önce sözünü ettiğimiz Tahir'in oğlu) Abdullah, arkasından halifenin kardeşi Mu'tasım, sonunda da halifenin bizzat kendisi duruma müdahale etmek zorunda kaldı. Batı bölgesini ise halifelik kendi haline bırakmaktan başka çıkar yol bulamamıştı. Öte yandan halife Bizans'a karşı da yeniden savaşmaya zorlanmıştı. Son Emeviler olsun, ilk Abbasiler olsun (içteki zorluklarla çok uğraştıkları için), bu cepheyle pek ilgilenememişlerdi. Sadece her yaz sınır bölgesi halkının, öteden beri yapılagelen Küçük Asya'ya yönelik talan akınlarını sürdürmeleriyle yetinilmişti. Yeniden ordunun başına geçip ilk seferi açan Harun ür-Reşit olmuş, bir yandan cephe boyunca müstahkem yerler, "tugur" (tekili tagr: sınır geçidi kalesi) ve sınıra yakın kesimlerde de destek kaleleri, "avasim" yaptırarak Kuzey ve Kuzeydoğu Suriye ile Kuzey Mezopotamya'yı, "cezire"yi güvence altına almıştı.

El-Me'mun da aynı doğrultuda kutsal savaşlar yaparak kendini göstermek istedi. Bu sırada İslamiyete dolaylı bir üstünlük sağlamış bulunuyordu, zira sonunda 825'de İskenderiye'den kovduğu Endülüslüler, Bizans'ın elinden Girit Adasını almışlardı ve burada gelecek yüzyılın ortalarına kadar kalacaklardı. El-Me'mun Küçük Asya'ya bir sefer düzenledi, fakat bu sırada ansızın ölüverdi. Yerine geçen kardeşi Mu'tasım, Bizans toprağına yönelik son halife seferini yönetti (838).

Hükümdarlığının son yıllarında Me'mun'a karşı, ondan sonra da Mu'tasım'a karşı savaşlar yapmış olan asıl düşmanın adı Babek'ti; onun yanı sıra Mazyar da Abbasileri çok uğraştırmıştır. Ebu Müslim'in ölümünden sonra, daha önce gördüğümüz gibi, onun adını bayrak yapan çeşitli Rafızi hareketler Horasan'da ve Orta Asya'da ortaya çıkmıştı. İran'ın diğer kesimleri bu sırada sakin kalmıştı; bununla birlikte Mazdekilerin özellikle çok olduğu Azerbaycan'da ve Hazar'ın güneyinde haraca bağlanmış fakat imparatorluğa henüz katılmamış ve Müslüman da olmamış bölgede Mansur zamanında öylesine zorlu kargaşalıklar başgöstermişti ki, halife 759/760 yıllarında oğlu el-Mehdi'yi buraya göndermek zorunda kalmıştı. 810 yılında yeniden ayaklanmalar oldu. Bu ayaklanmadan kısa bir süre sonra Babek ortaya çıktı; bir Mazdeki mezhep olan Hurremiye'den olduğu için Hurremi diye adlandırılıyordu. *(Ailesi konusunda çeşitli kaynaklar birbirini tutmayan bilgiler nakletmektedir.)* Babek'in orta sınıf bir Mazdeki aileden gelmesi olasıdır. Güzelleştirilmiş efsanelerden olup bitenlerin gerçek yüzünü tam olarak öğrenememekle birlikte, el-Bazz dolayındaki dağlık bölgede aynı inançtan olan kitlenin önderi sıfatıyla ortaya çıktığını görüyoruz. Kişiliğinde dinsel reformculuğunun yanı sıra, daha da önemlisi örgütleyiciliği ve eylem adamlığı özellikleri ağır basmaktadır. Öğretisi, yenilerek ortaya çıkardığı, daha önce Horasan'da karşılaştığımız ve Ebu Müslim'in hatırasını yaşatan cinsten bir Rafı-

ziliktir. Kötü sosyal koşulların bunaltıcı olması ve toprağın büyük kısmına bir avuç Müslüman Arabın sahip bulunmasına karşı köylülerin duyduğu öfke nedeniyle Babek'in girişimi hızla yandaş kazandı. Başlangıcı efsanelere karışan Babek'in yaşamı 816'dan itibaren bütün ayrıntısıyla bilinmektedir. 816'dan 837'ye kadar Babek köylüleri Müslümanlara karşı savaşlara sürdü ve kendilerine direnen hemen bütün köyler saldırıya uğradı. Azeerbaycan'ın bir kısmı terörün etkisiyle ayaklanmıştı; öfke dalgası Doğu Anadolu'ya kadar yayıldı, halifenin yolladığı ordular arka arkaya bozguna uğratıldı. Sonunda Mu'tasım savaşın yönetimini Türkistanlı İranlaşmış bir beye, Afşin'e verdi. Afşin ayaklanma bölgesini adım adım geri aldı; kendisine dayanak merkezleri olacak kaleler kurdu, casuslar kullandı, kutsal savaş için gönüllüler topladı, sonunda Babek'i ana üssü olan Bazz'da kuşatmayı başardı. Kenti ele geçirdiyse de, Babek kaçtı. Fakat kaçtığı bölgede bir Ermeni beyin ihanetiyle Afşin'e teslim edildi. *(Afşin Orta Asya'da Usruşana bölgesinde yaşayan yerli beylere, İslamiyetten önce verilen sandır. Buradaki Afşin Haydar ibn Kavus'tur, fakat kaynaklarda asıl adıyla değil, hep sanı olan el-Afşin diye geçmektedir. Afşin halife Mu'tasım'ın komutanı olarak Mısır isyanlarını bastırmış, devleti 22 yıl aralıksız uğraştıran Babek hareketini sona erdirmiş, Bizans'a karşı zaferler kazanmış, ancak 841'de dinsizlikle suçlanarak zindana atılmış ve orada aç bırakılarak öldürülmüştür.)* Afşin büyük bir zafer alayıyla yanında Babek olduğu halde Samarra'ya girdi. *(Babek bir fil üzerinde gezdirilerek halka gösterildi.)* Sonra da Mu'tasım'ın huzurunda *(el ve ayakları kesilerek)* idam edildi (838). Fakat Babek'in, çoğu kez simgeleri olan kırmızı renkle adlandırılan mezhebi, onun ölümünden iki yüzyıl sonra bile İran'da canlılığını korumakta ve halk için yazılmış romanlar da bu hatırayı ayakta tutmaktaydı. Her ne kadar dışsal hiçbir ilinti saptanmamışsa da, Bizans İmparatorluğu'nun doğu bölgelerinde, Babek ayaklanmasıyla aynı zamanda ve onunla birçok bakımlardan benzerlik arzeden bir hareketin, "Paulusçuluğun" doğduğunu görmekteyiz. Bundan da –daha derinlemesine bir araştırmayı gerektiren– benzer manevi ve sosyal koşulların bulunduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Babek'in hareketi henüz sona ermeden, komşu Tabaristan'da başka bir ayaklanma başgösterdi. El-Mehdi'nin halifeliğinden itibaren Mazdeist aristokrasiden çok sayıda yerel beylerin bulunduğu bölge –bunların içinde Karini ailesi en önemlilerden biriydi– birkaç kentte Müslüman garnizonları kurulmuş ve varlıklı Müslümanlar büyük topraklar elde etmişlerdi. Fakat bu Müslümanlar en küçük bahanelerle, özellikle dağlık kesimlerde köylüler tarafından öldürülmekteydi. Karini ailesinden Mazyar adında bir bey, aile içi kavgalar sonucu Me'mun'a sığınmış ve sözde İslamiyeti de kabul etmişti. Mazyar, İspahbad –Tabaristan beylerinin geleneksel rütbesi, süvari genera-

li- unvanıyla, Abbasi valisinin yanında kendi anayurdunu yönetmek üzere görevlendirildi. Fakat yurduna döndüğü andan itibaren Mazyar, kesinlikle düşmanca bir politika izlemeye başladı, ancak bu düşmanlığı İslamiyete karşı değil, buralara göç etmiş Araplara, Müslüman olmuş İranlılara, din değiştirmiş yerlilere ve Abbasi valisine karşıydı. Üstelik Horasan'da vali bulunan Tahir'in oğluyla da çekişiyordu; oysa ona haraç vermesi gerekmekteydi ve bu vali her ne kadar İranlıysa da tam anlamıyla Müslümanlaşmıştı ve İran toplumunun Araplaşmış zümresini temsil etmekteydi. Mu'tasım, Mazyar'a karşı ilkin hiçbir girişimde bulunamadı, çünkü Babek'e karşı savaş tüm şiddetiyle sürmekteydi, fakat onun ölümünden sonra Abdullah ibn Tahir'i, hiç kuşkusuz Babek'i desteklemiş olan Mazyar'ın üzerine yolladı. Elimizdeki kaynakların bildirdiğine bakılırsa, Mazyar'ın hareketinde apaçık bir sosyal başkaldırma karakteri görülmektedir; köylüler Mazyar'ın emriyle büyük toprak sahiplerine saldırmışlar ve onları acımasızca öldürmüşlerdir. Sonunda Mazyar yenilgiye uğratılıp öldürüldü (840), ne var ki Tabaristan yine de barışa kavuşamadı; eski direniş çok geçmeden yeni biçimlerde yeniden canlandı. Afşin'in Rafızilikle suçlanması da bu zamana rastlar; aslen Müslüman değildi. Budist bir aileden geliyordu, gizlice atalarının dinini güdüyor olmalıdır. Tahiri ailesine duyduğu kıskançlıktan Mazyar'ı bir süre desteklemişti.

Devletin yukarda anlatılan güç sorunların baskısı altında bulunduğu bu dönemde, bütün hükümet, yönetim ve yargı organları geliştirilip sağlam kurumlar haline sokulmuştur. Böylece klasik İslamın karakteristik çizgileri de belirlenmiş oluyordu. Kuşkusuz Emeviler ve onlardan önceki dört halife de devleti yönetmiş ve iktidar olmuşlardı; Abbasiler zamanında karşımıza çıkan kurumlar daha son Emeviler döneminde biçimlenmiş bulunmaktaydı. Fakat daha sonraki gelişmiş durumlarıyla bir karşılaştırmaya girdiğimizde, bunların henüz eksik ve oluşum halinde olduklarını, örgütlenmenin ileri ve sağlam biçimlerine doğru yavaş yavaş bir gelişme gösterdiklerini görürüz.

Emevi halifeleri büyük sorunlarla uğraştılar, kendilerine önemli görünen işlere de bizzat el attılar, fakat merkezi yönetimi daha çok birkaç yüksek memura, illerin yönetimini de hemen hepsi özerk durumda görev yapan valilere bıraktılar. Doğal olarak da halifelerin kişiliğine göre yönetimde bazı farklar ortaya çıktı. Buna karşılık Abbasi hükümeti çok daha güçlü bir merkezileşmeyi başarmış ve daha yoğun bir denetim uygulamıştır; bu da zorunlu olarak örgütlenmenin daha karmaşık bir bünye kazanmasını gerektirmiştir. Bununla birlikte başlangıçta halifeler mutlak hükümdar olarak kalmışlardır ve daha sonraki nesillerin bu Abbasi halifelerinin büyük kişiliklerine ilişkin hatıraları çok canlı şekilde muhafaza etmeleri rastgele bir olgu değildir:

El-Mansur rejimin asil yaratıcısı ve acımasız politikacı olarak; el-Mehdi, kendisini daha çok barış ve adaletin İslami temelini kurma işine adayışıyla; Harun ür-Reşit halkçılığı ve kendisine duyulan sevginin Binbir Gece Masallarıyla günümüze kadar gelişiyle anılmaktadır. Harun ür-Reşit'in yaptığı söylenen işlerin kimi efsane, kimi gerçekse de, yine de birer eser olarak değerlendirilişi bambaşka olmuştur. Hangi nedenle "reşid" (doğru inanç yolunu izleyen) adını aldığını bilmiyoruz, fakat hiç kuşku yok ki bu adı eylemleri ve düşünceleriyle hak etmiştir; daha sonraki nesiller onun İslamın bayrağını Hıristiyanlara karşı yükselttiğini ve Mutezile'ye boyun eğmediğini düşünmüş olabilir. Avrupa'da Harun'un ünü olağanüstü niteliktedir, çünkü tarihin bir rastlantı sonucu çağdaşı yaptığı Büyük Karl'la karşılıklı elçi değiş tokuşu yapmıştır. Bununla birlikte Mutezile'nin dogmalarını kabul ettirmeyi denerken gösterdiği sertliğe rağmen Me'mun, yine de herkesin gözünde hanedanın en büyük kişisidir. İslam dünyasında bilimin, edebiyatın ve sanatın gelişiminde de en saygın yer yine ona aittir.

Ağır basan bir görüş de, halifenin yanında her zaman ona yardımcı bir vezirin bulunduğudur; aynı şekilde çok sık yinelenen bir nokta da, ortaçağ Müslüman yazarlarının da kaydettiği üzere, vezirin aslında Sasani İmparatorluğu'nun başbakanı "vuzurg framadar"dan alındığı ve onun bir kopyası olduğudur. Her iki görüş de tartışma götürür niteliktedir. Gerçekte "vuzurg framadar"dan söz eden ortaçağ kaynakları, İranlıların bu memuriyeti hakkında tarihsel açıdan yararlanılabilecek hiçbir bilgi vermemektedir, aksine –bilimsel ya da değil– daha sonraki İslam devletleri vezirlerini tasvir etmekte, vezirliğin önemini artırmak için onu eski İran geleneğine dayandırmak gibi bir tutum izlemektedirler. Öte yandan vezirliğin önemini artırmak için onu eski İran geleneğine dayandırmak gibi bir tutum izlemektedirler. Öte yandan vezirliğin İran kökenli oluşu gibi, vezir kelimesini de –bunun doğal sonucuymuş gibi– Fars dili etimolojisiyle açıklamaya kalkışmak da yanlıştır: Nitekim Goitein (Shlomo Dov) ve Sourdel (Dominique) sözcüğünün Arapça olduğunu ve aslında "bir yükü taşıyana yardım eden adam" anlamına geldiğini tanıtlamışlardır. Bu görevin niteliği ise –başlangıçta pek kesin belirginleşmemişse de– yönetim işlerinin yürütülmesinden daha çok, kişisel hizmet görmekle ilgiliydi. Henüz çok genel şekilde olsa da, belirli birtakım işleri yüklenmiş olarak karşımıza çıkan ilk "vezir", Abbasi propagandasının önderi olarak "Muhammet ailesinin veziri" sanını taşımış bulunan Ebu Salama'dır. Onun öldürülmesinden sonra, Abbasiler halife oldukları zaman, yerine geçen kimse olmamıştır. İlk Abbasi hükümdarlarının, özellikle Harun'un etkisi ve saygınlığı, büyük ölçüde, kudretli Barmaki ailesiyle yakın ilişkileri sayesinde gerçekleşmiştir. Barmak ailesinin atası yukarı Amuderya'da (Türkistan'da) antik Baktra'da Belh kentinde Budist rahibiydi. Oğlu Halit, Müslü-

man olmuş ve Ebu Müslim ordusunda önemli rol oynamış, sonra da ilk üç Abbasi halifesi zamanında hükümette çeşitli yüksek görevler almış, böylece oğullarına servet ve rütbe sağlamıştır. Oğullarından Yahya, Harun'un eğiticisi olduğu için ön plana geçmişti, oğlu Ca'fer ise halifenin süt kardeşiydi; bu yüzden de çağın töresine göre aileden sayılıyordu. Harun, Yahya'nın kişiliğinde her zaman ikinci bir baba görmüş ve hükümetin yönetimini kendisine bırakmıştı; Yahya da bu işi oğulları Fadl ve Ca'fer ile birlikte yürütüyordu. Fadl Horasan valisi olmuştu. Ca'fer ise genç hükümdarın yakın dostuydu. Fakat burada Halit veya Yahya'nın, özellikle de Yahya'nın iktidarını neye dayandırdığını doğru açıdan incelemek gerekir: Bu iktidar en geniş anlamda kendilerini hükümdar ailesinden sayıp, tıpkı bir vasinin vesayeti altındaki kimseyle olan ilişkisine benzer bir ilişki içinde, halife adına kendileri için önemli gördükleri bütün işleri gözetmelerine dayanıyordu. Ancak bu hal yine de, aynı sanı kimi zaman almış vezirler gibi, yönetimin en üst makamı demek değildi. Burada ancak halifenin, onlardan birine şu ya da bu hizmet alanında bir işin denetimini vermiş olması söz konusudur, fakat aslında böyle bir görev vezirlik demek değildir. Daha önce el-Mehdi de birini, birinci vezir diye atamıştı; bunlar vezirliğin ilk hazırlıklarıydı, işlevinin niteliği zamanla yavaş yavaş oluşmuştur. Barmakilerin talihi birdenbire ters dönmüş; 803 yılında Harun ansızın verdiği bir kararla bütün aileyi yok etmiştir; İslam tarihinin en ünlü olaylarından biridir bu. Ca'fer idam edildi. Hiç beklenmeyen bu ani yıkılıştaki katı yürekli tutumun etkisi altında, efsaneler, olayı ve olayın içyüzünü bir yığın hayalle süslemiş, fakat asıl nedeni ortaya koyamamıştır. Bu neden, halifenin Barmaki ailesinin büyük kudreti ve alabildiğine büyümüş zenginliği karşısında sabrını tüketmesiydi.

Onlardaki bu kudret ailenin olağanüstü politik rolünden kaynaklanıyordu. Barmakiler İranlıydı, fakat İran'ın uzak bir köşesindendiler, Belh'liydiler; birçok Horasanlı gibi de Zerdüşti kökenli değildiler, dolayısıyla da Sasani geleneğine derinlemesine bağlı Zerdüştilerden kuşkusuz çok daha kolayca Müslümanlıkla kaynaşmışlardı. Ayrıca özel durumları gereği aile Horasan'da belirli bir özerkliğe sahipti ve aynı zamanda Irak'ta, halifenin sarayında yüksek resmi makamlar elde etmişti. Böylece hem varisi oldukları, hem de kendilerine bahşedilmiş iktidarla bağıntıları sonucu daha önce Ebu Müslim'in işgal edip de Mansur'un tehlikeli görüp ondan geri aldığı gibi ve daha sonra Me'mun'un halifeliğinin son yılında Tahiri ailesine bahşedip onların uzun süre Horasan'ın yönetimini ellerinde tutmasına yol açtığı gibi, bir mevkiin nimetlerinden yararlanmaktaydılar. Abbasi hanedanının Horasan'la olan bağları böyle ayrıcalıklar vermesini biraz da zorunlu kılıyordu, zira Horasanlı mavalinin sayısı, Bağdat'ın her zaman gereksinme duyduğu bir orduyu hazırlayabilecek kadar çoktu. Barmaki mavali grubu 803 yılı dramından sonra

da bir rol oynamıştır. Bunlardan biri, Fadl ibn Sahl, Me'mun'un hükümetinin başlangıcında, Barmakilerden Yahya'nın Harun zamanında geldiği yere benzer bir mevkiye yükselmiş, resmen vezir sanını almış, fakat sonra Me'mun kendisinden vazgeçince aynı akıbete uğramıştı. Ancak IX. yüzyılın ortasında hükümet işlerini merkezden yönetmek görevini üstlenen sürekli bir vezirlik kurulmuştur.

Bu gelişim, ikinci Abbasi yüzyılında öneminin doruğuna ulaşmış, fakat birinci yüzyılda da belirgin biçimde ortaya çıktığı görülen bir sosyal sınıfın yükselişiyle sıkı bağlantılıdır. Bu da "Kuttab" - tekili "kâtib" sınıfıdır. Anlamı "yazman, sekreter" olan bu ad, yönetimin her dalındaki memurları belirtmekte kullanıldı. Böyle memurlar elbette ki Emeviler zamanında da vardı; bunlar çoğu kez yerlilerden oluyordu, Suriyeliler de haliyle merkezi yönetimde çoğunluktaydılar, fakat bu çoğunluk doğu illeri için söz konusu değildi. Abbasiler zamanında roller değişmişti: Merkezi yönetimde Araplaşmış İranlılar ağır basıyor, bunların yanında da haliyle Iraklılar yer alıyordu. Yönetim çarkının büyümesine paralel oranda da "kuttab" sayısı çoğaldı ve aynı zamanda görevlerinin boyutları ve çeşitleri de arttı. Genellikle mavalinin birkaç büyük ailesinin velilerinden çıkan "kuttab", kişisel çıkar kadar, görevin gerektirdiği eğitimin de etkisiyle memuriyetlerini yakınlarına ve akrabalarına devretmek çabasına yönelmiştir; bu yöneliş ayrıca hayli yüksek olan refahlarının ve toplum içindeki nüfuzlarının da sürdürülmesiyle ilintiliydi. Böylece uzun süre önemli siyasal roller oynayacak bir çeşit kast oluştu; bazı yönleriyle Çin Mandarinlerine benzeyen bu kast, Yakındoğu'da kökeni firavunlara ve Asur-Kalde'ye kadar uzanan bir geleneği sürdürmekteydi. Artık şimdi "kuttab"dan olanlar, giderek büyüyen ölçüde Müslüman oluyorlarsa da, aralarında yine de hâlâ gayrı Müslimler, özellikle Iraklı Nasturiler vardı. Mısır'daki Kıptileri söz konusu etmiyoruz. Uğraştıkları sorunlar, işlerinin istediği zihinsel yeti "kuttab"ı, uğraş alanları daha dar, özellikle de özel hukuk olan hukukçulardan, fukahadan belirgin biçimde ayırmıştır. Bundan dolayı "fukaha" ile "kuttab" arasında manevi ve sosyal bir zıtlık rejimin İslami yönelimini tümüyle dengelemesini aksatmış, bir yandan da özünde saklı, genellikle dünyasal ve dinsel tutum arasındaki tezata ilişkin özellikleri de dışavurmuştur. Fukaha arasında ve diğer dinsel zümrelerde, her ne kadar soyca çeşitli halklardan kimseler bulunmakla birlikte, mavali ya da Araplara bağımlı olmayan özgür insanların çoğunluğu oluşturması, bu ayrılığı daha da derinleştirmiştir. En azından söz konusu ettiğimiz dönemde durum böyleydi.

İslami devlet yönetiminin, çeşitli dallarıyla birlikte tam bir tasviri için X. yüzyılın kaynaklarına dayanmak zorundayız. Ne var ki bu yönetimin ana çizgileri, daha IX. yüzyılda belirmiş bulunuyordu; bu bakımdan onları burada topluca özetlemeyi yerinde görüyoruz.

Vezirin işlevi belirlendiği halde, henüz kabine yoktur; her biri belli bir alandaki işleri kendi başına yönetecek bir memurlar grubu da yoktur. Yönetim ya doğrudan doğruya merkezi hükümete ait, ya da illerin başkentlerinde bir dizi daire halinde örgütlenmişti. Her biri de sorumlu bir adamın gözetimi altında bulunuyordu. Bu daireler ya da bürolar, Farsça "divan" adı altında tanınmıştır. Divan hem bütünüyle merkezi yönetimin, hem de çeşitli şubelerin adıydı. Batıdan gelip de sınırda bir divanla karşılaşan gezginler, bu sözcüğü gümrük dairesi olarak aktarmışlardır (İtalyanca: Dogana, Fransızca: Douane-duan okunur). Öte yandan üzerine kâtiplerin oturduğu mobilya da, Avrupa'da divan diye tanınmıştır. (Şiirlerin toplandığı kitaplara da divan denir, burada da sözcüğün liste, sıralama anlamı söz konusudur.)

Burada bütün divanları bir bir saymanın pek anlamı olmadığı gibi, böyle bir işe kalkışmak olanaksızdır da, zira divanların özel adları ve yetkileri, zamanına ve yerine göre, gerçekten pek değişik olmuştur. Ancak yine de burada en önemlilerini kaydetmek, görevlerine ve örgütlerine göre nitelemek istiyoruz. Divanın karakteristik özelliği, bizim bürokrasi ve "kırtasiyecilik" dediğimiz şeydir ki, o zaman da kâğıdın yaygınlaşmaya başlamasıyla yıldızı parlamıştır. Hükümet işleri bir sınıf oluşturan ve halifelerle vezirlerin değişmesine rağmen varlığını sürdüren bir uzmanlar ordusunun, "kuttab"ın yardımıyla yürütülüyordu. Bu bürokrasi her işi ayrıntısıyla yazıya döküyordu. Bunu yaparken de yalnız kendilerinin bildiği bir yazı tekniği ve üslubunu kullanıyor, böylece de mesleklerini tekelleştirip, bu tekeli güvence altına da alıyorlardı. Bu şekilde yönetim yazışmalarına özgü bir dil oluştu, buna "inşa" adı verildi; onaylı, resmi belgeler için bir sistem geliştirilip buna "sicil" denirken (Latince: Sigillum); mali konularda belirli bir numaralama düzenlemesi, "divani" uygulandı. Gerekli görülen her halde başvurulabilecek derecede sistemli arşivler kuruldu. Rejimin ileri gelenleri kuşkusuz kişisel ve resmi yazışmalarını her zaman birbirinden ayırmıyorlardı; görevi bıraktıklarında da, özel ve resmi ayrımı yapmaksızın, bütün arşivi yanlarında götürüyorlardı. Bu arada elbette ki işlerin yürütülmesi için zorunlu olan belgeler, genellikle geri istenebiliyor ve tapu sicilleri, vergi defterleri gibi gerekli evrakın yerinde kalmasına özen gösteriliyordu. Öyle olduğu halde bu arşivlerden ancak pek azının bize kadar ulaşabilmesine şaşmamak elde değil. Bunun nedeni savaş olayları ve çeşitli felaketler olabilir; buna yönetimde yapılan reformlarda kütüklerin ve dosyaların yenilenmesi olgusunu da ekleyebiliriz; böylece yeni düzenlemeler sonucu köhne durumuna düşen evrak ortadan kaldırılmış olabilir. Fakat hiç kuşku yok ki bu arşivlerin büyük kısmı Moğolların Bağdat'ı (1258) ve Osmanlıların Kahire'yi (1517) fethine kadar yine de eldeydi.

Bağdat'ta halifelik yönetiminin sistemine ilişkin elimizde değerli bir kaynak var; X. yüzyılda yaşamış Kudama ibn Ca'fer'in ne yazık ki ancak bir kıs-

mı bize kadar gelebilmiş eseridir bu. Bu eser "Kitab ül-Haraç" adını taşıyorsa da, yalnız vergi konusunda değil, yönetimin bütün kesimleri hakkında bilgiler vermektedir. Kitapta hükümetin çarklarını döndüren maliye yönetiminin en önemli daireleri anlatılırken, bunun yanı sıra ordu divanı, "ceyş" çeşitli bölümleriyle kaydediliyor, siyasal ve yönetimle ilgili yazışmalar görevini üstlenmiş bulunan "rasa'il" divanı hakkında bilgi veriliyor. Bunlara çoğu kez posta örgütü diye başka dillere çevrilen "barid" (Latince: Veredus) kurumu eklenmiştir; bu kurum kimi zaman özel taşımacılıkta illerdeki memurlara hükümetin buyruklarını götürürken, öte yandan da hükümetin bir çeşit güvenlik hizmetini temsil etmekteydi. Yerel görevliler ve onların casusları, devletin güvenliği ya da sadece yönetim işlerinin yürütülmesi açısından önemli gördükleri bütün haberleri "barid" şebekesi aracılığıyla üst makamlara ulaştırıyorlardı.

Abbasiler "kadılık" kurumunu ortaya çıkarmamışlar, ama onu geliştirmişlerdir; illerde valilerin başına buyrukluğunu kaldırmak ve onların ehliyetini daha iyi anlayabilmek, öte yandan –Mutezile döneminde de– sadakatlarını kontrol edebilmek için birer kadı atadılar. Ayrıca Harun ür-Reşit de ilk kez Ebu Yusuf'u atayarak bir başkadılık kurdu. Bu "kadı'l-Kudat-kadıların kadısı" yargı içtihadı konusunda daha üst bir makam değildi, zira bütün kadılar aynı tarzda tam bir yargıçlık yetkisi kullanmaktaydılar ve kararların temyizi de ancak halifeye, ya da onun temsilcisi olan valiye başvurularak yapılabiliyordu. Kadı'l-Kudat daha çok kişisel bir gözetim görevi yapıyor, kadılık için başvuranların ehliyet sınavında halifeyi temsil ediyor ve atanmasından sonra da kadıların görevlerini yapışını denetliyordu. Olasıdır ki, bu makam Sasani İmparatorluğu'nda Zerdüşti devlet kilisesinin en yüksek görevi olan "mobedan-mobed" örnek alınarak kurulmuştur, zira bu unvan Arapça Kadı'l-Kudat'a tıpatıp uymaktadır.

Kadıya danışmanlar ve üyeler yardımcı olmaktaydı, bunların önemlisi tanıklardı, "şuhud" (şahit'in çoğulu). "Şuhud" modern hukukun anladığı anlamda olayı gören kimseler değildi, yargılama usulünün doğruluğuna kefil olan kişilerdi. Ancak böylesi bir kurum, sanıldığı gibi İslamiyete özgü bir özellik değildir; buna benzer kurumlar Roma İmparatorluğu'nun son yıllarından beri vardı ve Roma'dan etkilenmiş Hıristiyan devletlerde de bütün ortaçağ boyunca yaşamıştır. Onlarda da, İslam ülkelerinde olduğu gibi, yerel ileri gelenlerden kimseler, örneğin geç antikçağda papalık sarayı üyeleri bu görevi yapmaktaydı. Fakat İslam ülkelerinde kısa sürede sağlam karakterli insanlardan, modern yargılamanın jürilerine benzer bir kurul oluşturmak düşüncesi ağır bastı. Böylece "şuhud"dan bir çeşit kentli aristokrasi oluştu. Kadılar da işlerinin hacmi büyüdüğünden, görevlerinin bir kısmını yardımcılarına, özellikle de "şuhud"a devrettiler.

Kuramsal bakımdan İslami yargılama usulünde sözlü tanıklığın yanında yazılı belgeler geçerli değildi; bunu da bir toplumun henüz yazının pek az yaygınlık kazandığı ilk dönemi için doğal karşılamak gerekir. Ne var ki uygulamada yazılı beyan da, İslami yargılamada, ek kanıt olarak, çok geçmeden büyük önem kazandı ve hatta belgelemenin yeterliliği konusunda sözlü ifadenin yerini aldı. Bundan dolayı da hukuka ilişkin işlerde kullanılan yazılı bildirgeler ortaya çıktı ve bu işlerle uğraşan, ancak "şuhud"dan kesin çizgilerle pek ayırt edilemeyen bir noterler zümresi oluştu. Dosyalar genellikle mahkemelerce muhafaza ediliyor, fakat ilgililere birer suret verilmiyordu; bunların Hıristiyan ülkelere oranla daha kötü korunmuş olmalarını açıklayan nedenlerden biri de budur.

Kadılar büyük bir manevi ve sosyal otoriteye sahip bulundukları halde, suçluların takibi ve verilen cezanın infazıyla ilgilenmezlerdi. Bu, polisin, "şurta"nın işiydi. Arap fetihlerinin başlangıcından itibaren "şurta" kamu düzeninin sağlanmasında, ayrı bir yardımcı kuvvet olarak valinin hizmetinde bulunuyordu; zamanla gelişerek bütün büyük kentlerde gerçek bir polis örgütüne, ya da milis birliği haline dönüştü. Yerli halktan seçilen insanlardan meydana getiriliyor, sadece birkaç büyük garnizon kentinde bulunan ordu birliklerinin de yanında yer alıyordu.

İlk Abbasiler zamanında bir de "hisba" dairesi doğdu. *(Hisba saymak demektir, kurulan daire ise bir çeşit devlet muhasebesiydi.)* Bu işi yürütenlere de "muhtasib" deniyordu. Çok geniş anlamda "hisba" her Müslümanın yükümlü bulunduğu bir görevdi; iyiliğin yayılması, kötülüğün giderilmesi görevidir bu ve hükümdarlar için ise bu görev "iyiyi emretmek, kötüyü önlemektir." Abbasiler zamanında ise sözcük, ayrı bir dairenin adı oldu, aslında Emeviler döneminde de vardı, ancak o devirde sadece basit bir iş, "suk"un denetimi, yani pazarların ve yerel ticaretin denetimi görevini yapıyordu. Şimdi ise bu görev kamu hayatının başka alanlarını da kapsayan bir genişlik kazanmıştı. Antik kentlerin bir kuruluşunun devamı ya da yeniden benimsenmesi olan bu pazar denetimi, o zamanlar asıl kamu düzeni ve ekonomik hayatla ilgiliydi. Kuruluşları İslamiyet öncesi zamana ait kentlerde "suk" mesleği gayrı Müslimlerce yapılmaktaydı, dolayısıyla da bu dairenin sorumlularının Müslüman olmasına ilkin gerek duyulmamıştı. Fakat şimdi, bir İslamlaştırma hareketi başladığı ve mesleği yürütenler arasında Araplar giderek çoğaldığı için, kamu hayatının denetimine de İslami bir karakter vermek zorunlu görülmüştü. Böylece görev şimdi Müslümanlara özgü hale gelmiş ve sadece pazarlar için İslami yasalara uygun yönetmelikler hazırlamak konusu olmaktan çıkarak, toplumsal hayatın dışadönük bütün davranışlarını, gerçek bir Müslüman toplum modeline uyan duruma getirmek çabasına dönüşmüştür. Hisba artık ibadete ilişkin bütün yükümlülüklerin düzenli biçimde yapıl-

masını, kadınlarla erkeklerin birbirlerine davranışlarında törelere ve görgü kurallarına uymalarını, gayrı Müslimlerin hukukunu kısıtlayan buyruklara aynen uyulmasını ve daha başka şeyleri denetlemekteydi. Büyük kentlerde "muhtasib"lerin emri altında çoğu kez yardımcıları bulunmaktaydı. Bu görev bazen tücar zümresi için bir çeşit jandarmalık olarak nitelenmek istenmiştir; –yetkileri hayli kısıtlıysa da– İslam dünyasının tanıdığı tek kent hizmetidir. Kuşkusuz işlevini sadece kentlerde yapmıştır, fakat ya kadının emrinde olmuştur, ya da halifenin görevlendirdiği birinin yanına verilmiştir. Oysa bu ikisi de kent memurları değildi. Hemen bütün kaynaklardan ortaya çıkan durum, "muhtasib"in günlük ve ivedi ödevinin küçük sanatlar erbabıyla esnafı denetlemek olduğudur. Bu amaçla da daha sonra kurallar ve hisbanın teknik yönetmelikleri el kitapları halinde derlenmiştir.

Abbasilerce kurulmamakla birlikte, gelişmesi ve örgütlenmesi onların sayesinde gerçekleşen, yargılamayla ilgili bir başka kurum da "mazalim" adı verilen yargı içtihadıdır. Sözcük, haksızlık anlamınadır, kötü uygulamaları önlemek anlamına kullanılmıştır. Ülke bakımından belirli olaylarda yüksek yargıçların, uygulanmış hukuka ilişkin karar vermesidir. Aslında böyle bir karar verme yetkisi ancak halifeye ya da onun vekiline özgüdür. Burada söz konusu haller sınırlıdır, ancak "şari'a"nın asıl geçerlilik alanı dışında kalan ve kadının yetkisinin yetersiz göründüğü olaylarda, böyle bir yola başvurulmaktadır. Büyüklerden birinin, dolayısıyla devletin yetkisini kötüye kullanması halinde mağdur olan kimse, bu yüksek mahkemeye başvuruda bulunabilmektedir. Örneğin böyle başvurular vergi dairesinin bir uygulamasında, alınan bir önlemden dolayı bir kimsenin baskıya uğrayarak korunmaya gerek duymasında, kadının otoritesinin çözümleyemediği bir durumda, hatta bazen bizzat kadının yaptığı bir haksızlığın düzeltilmesi amacında yapılıyordu. Emevilerde ve ilk iki Abbasi halifesi zamanında da bu doğrultuda yardım başvuruları yapılmıştı, fakat "mazalim"den ilk kez açıkça söz edilmesi halife el-Mehdi dönemindedir. Bu yüksek yargı da özü bakımından "şari'a"ya bağlıydı, bununla birlikte gerçekte uygulanması en geniş ölçüde hükümdarın dilediğince kararına kalmış bir işti. "Fıkh" bu konuda pek az şey söylemektedir. Kamuoyuna göre iyi halife, iyi vali, iyi bey, mazalim yargılamasına zamanının ve çalışmasının büyük bir kısmını adayandı; nitekim bu konuda insanı yüksek duygulara yönelten birçok öykü nakledilmiştir. Kuşkusuz kimse her şeyin en iyi durumda olduğunu hiçbir zaman ileri sürmemiştir. Bazı çok dindar çevrelerde "cehennemin kaldırımlarının kadılarla döşendiğini" söylemekten hoşlanılmış ve katı inançlı Müslümanlar kaçınılmaz tehlikelerden kurtulmak için, bu görevi üstlenmekten kaçınmışlardır. Üstelik basit insanlar için şikâyetini "mazalim" mahkemesine ulaştırmak gerçekten güçtü; ancak oraya ulaşılabilirse adaletli bir karar beklenebilirdi. Fakat nüfuzlu kimseler

yine de itirazları kolayca durdurtabiliyor, ya da şikâyet sahiplerinden öç alıyorlardı. Fakat adaletin kusurları hakkında moralistlerin eleştirisine bakılarak tek yanlı yargıya varmamak gerekir; genel çizgileriyle kadılık kurumu, başka kültürlerin yargılama usulleriyle karşılaştırılırsa, İslamiyetin yarattığı en sürekli eserlerden biri olarak zamana direnip varlığını korumuştur.

İllerde Abbasi hükümeti memur mekanizmasının daha iyi denetimini amaçlıyordu; bunun için de görev alanlarını genişletti, emir verecek makamları çoğaltti, valileri uzun süre görevde bırakmadı ve her konuda kılı kırk yararcasına hesap sordu; bu önlemler merkezi yönetimde yeniden personel sayısının artmasına yol açtı.

Daha iyi örgütlenmeyi ve denetimi amaçlayan aynı doğrultudaki çabalar mahkemelerde de kendini gösterdi. Fakat bu alanda görevlilerin dünyasal ve dinsel işlevleri arasında bir ara makam ortaya çıktı. Kadı en yüksek yargıç sayılan halife tarafından atanıyordu, ama onun işlevini, yasaların kullanımıyla politikanın en küçük bir ilişkinin bulunmadığı bir alan için yapması istendiğinden, kadı devlet erki karşısında belirli bir özerkliğe sahip bulunuyordu. Bu bakımdan onun yeri Sasani devletinde benzeri olan Zerdüşti "mobed"in yeriyle, daha uzaktan da birçok ortaçağ devletinde Hıristiyan piskoposların yeriyle karşılaştırılabilinir. Eğer devletin çeşitli görevlerinin ve yüksek derecedeki yöneticilerinin listeleri incelenirse, şöyle bir durum saptanmaktadır: Birkaç görevi bir elde toplamak için çok çeşitli olanaklar bulunduğu halde, dar anlamda yargıçlık görevi hiçbir zaman orduda, maliyede, politik işlevli herhangi bir görevle birleştirilmiyor, hatta namaz kıldırmak işi bile aynı kişiye verilmiyordu. Bu çeşitli memuriyetlerin giderlerini karşılayan mali kaynaklar da esas bakımından aynı değildi.

Abbasi devletinde ve onlardan sonra gelen öteki İslam devletlerinde vergi düzenlemesini öğrenmek önemlidir. Bir defa yönetimce gösterilmiş çok büyük çabaların ve özenin merkezinde her zaman için maliyenin geliştirilmesi bulunmaktadır; öte yandan maliyenin el kitaplarında ve belgelerinde, çok kez ekonomik hayatın –özellikle tarım ekonomisinin– önemli değişimleri, ilişkileri ve görünüm biçimleri hakkında bizi aydınlatacak bilgiler de bulmaktayız.

Fetihlerin ilk döneminde ganimetler ordunun, oluşum halindeki devletin diğer kuruluşlarının giderlerini ve ücretlerini karşılamak için harcanıyordu; henüz hükümetçe herhangi bir merkezi örgüte gereksinme duyulmuyordu. Böylece maliye yönetimi aslında sadece yerli vergi toplayıcılarından meydana geliyor, eskiden zamanın hükümetine ne ödeniyorsa, aynısının bu sefer Arap etiketi altında verilmesini sağlamakla yetiniliyordu. Fakat genişlemiş ve karmaşık hal almış bir devletin örgütlenmesi için bu kadarı yeterli değildi, bir gerileme durumu belirdi, üstelik fetihlerin de tam anlamıyla durması,

yeni ilişkilerin göz önüne alınmasını ve esaslı önlemlere gidilmesini zorunlu kıldı. Bu doğrultuda Emevilerin zamanının bazı sorunlarını daha önce görmüştük. Yapılan derinlemesine bir araştırma, yeni rejimin prensiplerini, uygulamanın büyük çeşitliliğiyle kaynaştırmış olduğunu göstermiştir. Bu da fetihlerin ayrı ayrı bölgelerde farklı koşullar altında gerçekleşmesiyle –bunun da etkileri kuşkusuz zamanla azalmıştı–; öte yandan ve özellikle de yerel geleneklerin farklılığı, bu geleneklerin coğrafya ilişkilerinin özelliklerine bağımlı olmasıyla ilintiliydi. Bu farklara her zaman yeterince dikkat edilmemiş ve belirli bir bölgeye neyin daha uygun olacağı göz önüne alınmadan genellemelere gidilmiştir.

Vergi sisteminin başlangıçta mezheplerin temeldeki farklarına dayandırıldığını hatırlayalım. Müslüman vardı, yalnızca zekât ve sadaka vermekle yükümlüydü ve gayrı Müslim vardı, hem kendisi için kelle vergisi "cizya", hem toprağı için "haraç" ödemek zorundaydı. Fakat sonra da toprak sahibinin Müslümanlığı kabul etmesi halinde bile, haraç yükünden kurtulamadığını gördük. Bu haraç ile cizya arasında ilk yüzyılda pek az fark bulunurken, daha sonraları haraç –Müslüman olmakla kalkan– kelle vergisinden adamakıllı farklı hale getirildi. Abbasilerin önlemleri bu alanda bir reform getirmekti; onlar daha çok sistemi standartlaştırdılar, büyüyen gelirler karşısında bu sisteme işlerlik kazandırıp teknik ayrıntılarını daha iyi hale getirdiler. Aynı zamanda İslamiyetin emsal olarak benimsediği ilkelerin ortaya konmasına çaba harcadılar. Harun ür-Reşit zamanında yaptığı işler olağanüstü önemde olan Ebu Yusuf'u hatırlayalım.

Vergi sistemi toprağa göre kurulmuştu, zira toprak en önemli ve en güvenilir gelir kaynağıydı. Burada bir ayrım yapılmıştı: Bir yanda zekât ödeyen çiftlikler vardı, bu zekât ürünün onda biriydi, "uşr" Bunlar başlangıçtan beri Müslüman mülkü olan ya da buna denk kılınmış miri-beylik arazi, "kata'i"lerdi. Her ikisi de "diya" divanının yönetiminde bulunuyordu. Öte yanda daha da yüksek vergiye bağlanmış "haraç" toprakları vardı. Ondalık yükümlülüğü bulunan çiftliklerden prensip olarak ürünün onda biri kaldırılırken, "haraç" çiftlikleri her yerde aynı tekdüzeliği göstermeyen bir düzene bağlanmışlardı. Fark, vergilemenin her iki tarzının aynı düzeyde yapılmamasından ileri gelmekteydi; "haraç" çoğunlukla küçük çiftçilerden alınırken, buna karşılık ondalık, kiraya verdikleri tarlalardan geliri bulunan büyük arazi sahiplerinden alınıyordu. Büyüklerin onda birlerini ödemesi, paraya çevrilmek suretiyle yapılabildiği veya çoğu kez götürü usulle tam miktarında hesaplanamadığı için onda biri pek bulmuyordu.

Haraç iki tarzda hesaplanmaktaydı. Ya ürüne uygun tarzda ve toprağın kalitesiyle ekinin cinsi göz önüne alınarak, belirli bir oranda tahsil ediliyordu, yani bu durumda daha baştan değişken oluyordu; bu vergiye "mukasa-

ma" (bölme) deniyordu, aslında belirli oranda bölmeydi. Ya da arazi birimine veya arazi verimine göre ödenecek vergi saptanıyor, her iki halde de vergi, üründeki verim azlığı göz önüne alınıyordu. Bazen de çalışma koşullarına da bakılıyordu. Bu usulün, özellikle arazinin yüzölçümünün hesaplanmasının adı "misaha" (ölçmek) idi. Her iki sistemin de birbirine üstün yanı yoktu. Vergiyi arazinin yüzölçümüne göre, belirli düzeltmelerle saptayan sistem, Sasani devletinde, daha eskiden uygulanmış ürüne göre orantılı vergi alma usulü pek sağlam görülmediği ve beraberinde taşıma güçlüklerini de getirdiği için, Arap fethinden bir yüzyıl önce uygulanmaya başlanmıştı. Bununla birlikte Bağdat ilinde, belli ki vergi yükümlülerinin isteği üzerine kısmen "mukasama"ya dönülmüştü; zira nakit parayla ödeme, köylüleri ürünlerini zamanından önce satmaya zorluyor ve onları madrabazların, kapkaççıların eline düşürüyordu; üstelik vergiyi ürünle ödeme, ayni vergi sistemi, büyükçe kentlerin beslenmesi açısından daha elverişliydi, ayrıca kesenekçi kiracılar için de gelenekti. Göreceğiz ki, küçük köylüler için verginin ürünle ödenmesinin sağladığı avantaj, "talcia" denilen bir işlemin gelişmesini kolaylaştırmıştır. "Talcia" toprağı daha sonra vergi ödemeyi üstlenen kudretli bir kişinin himayesi altına sokmaktı. (Patrocinium fundorum.) Sonraları küçük toprak sahipliği kalkınca ve ayni vergiyle ilgilenen ordu nüfuzunu daha fazla kullanınca, bu görenek daha da yaygınlaştı. Buna rağmen "misaha" İran'ın ve Suriye'nin birçok illerinde geçerli kaldı. Mısır'da da her ne kadar vergi ödeme kısmen ürün verme şeklindeyse de, üründe orantıya göre değil, aksine değişmez bir orana göre ödeme yapılıyordu. Değişmez verginin tarifesi besbelli öyle hesaplanıyordu ki, ortalama olarak orantılı vergiye denk geliyor; bu da yaklaşık olarak kiracının ödediği kadar tutuyordu. Vergi oranı aslında arazinin işletilme tarzına, toprağın verimlilik derecesine ve sulama biçimine bağlıydı. Yapay sulama gerektiren bir çiftliğe, genellikle doğal sulaması olan bir çiftliğe yazılanın yarısı kadar vergi yazılıyordu. Haraç, ürünün beşte birinden üçte birine, en fazla da yarısına kadar oluyordu.

"Mukasama" usulünde ürün köyün harman yerine getiriliyor, vergi toplayıcı burada kendi payını kaldırıyor, köylü de kendi payını ayırıyordu. Tıpkı ürünün onda birinin alındığı yerlerde olduğu gibi; bu sırada arazi sahibi de, kendisinin toprak beyine ödediği vergiyi düşürmek için, aynı miktarda vergiyi kiracıdan alıyordu. Değişmez oranda vergide yüzölçümüne veya verim birimine göre hesaplanma yapıldığından işler daha da karmaşıktı. Bu durumda kadastro ve ölçümler yapılması gerekiyordu; ilkin genel olarak parseller, arkasından –Mısır'da Nil taşkınlarının sonunda öteden beri yapılageldiği gibi, toprağın işlenme şekli önceden devlet tarafından emredilmemişse– işlenen yüzeylerden yararlanma tarzı saptanıyordu. Her birimin ku-

ramsal vergi değeri "ibra" idi. Bu "ibra" elbette hiçbir yıl ödenmesi istenilen miktara ulaşamıyor, fakat ayrıcalık ruhsatlarının verilmesinde, özellikle de devlet planlamaları için bir model olarak işe yarıyordu. Ek giderler, vergi tutarının önceden hesaplanmasında göz önünde bulundurulmuyor, ancak ek bir vergiyle karşılanıyordu. Bu ek vergi ayrı ayrı pek azdı, fakat hepsi bir araya gelince, vergi gelirinde göze çarpan bir yükselme meydana getiriyordu. Özellikle önemli rol oynayanlar denetçiler ile sarraflardı; "cahbad" denilen sarraflar, banker olarak iş görürken, ellerinden geçen büyük miktarda paradan yararlanmaktaydılar. Ancak bunlar şimdi değineceğimiz "damin"den farklıydılar.

Devlet verginin yükseltilmesi işini bölgenin mali valisinin yönetiminde bizzat yapardı; bu yöneticiye "amil" deniyordu. Fakat kimi zaman da daha pratik ve zorunlu görerek bu işi, bütün ortaçağ devletlerinde olduğu gibi, bir vergi mültezimine havale ederdi. Bu mültezime "damin" denirdi (damana: iltizam). Mültezim zengin bir kişiydi, belli bir komisyon karşılığında verginin toplanması konusunda gerekli her işi üstlenirdi, devlete de önceden kararlaştırılmış vergi tutarını toptan ve peşin ödemek zorundaydı. Mültezimin sözleşmesi genellikle iki ya da üç yıl için yapılıyor ve vergilendirme tarzında hiçbir değişikliğe izin verilmiyordu. Vergi usulü "kabala" ve "mukata'a" gibi vergi iltizamına benzer diğer kolektif vergi ödeme yöntemlerine dönüştürülemiyordu. "Kabala" çeşitli biçimlerdeki gelenekleri ifade ediyordu, örneğin Mısır'da birkaç büyük arazide, önceden ölçüm yapılmadan bir götürü miktarın ödenmesi şeklindeydi. Fakat daha çok aşağıdaki biçimde bir uygulama söz konusuydu: Bir köyde ivedi bir ödeme köylülere güç gelirse, varlıklı bir adam onların yerlerine istenilen miktarı ödüyor, sonra da bunu köylülerden geri alıyordu. Görülüyor ki burada çerçeve, bütün bir il için verilen vergi iltizamına oranla çok daha dardır. Kabala usulünde devletin gelirinde eksilme olmuyordu, zira avans veren için çok az bir çıkar söz konusuydu, bunu da o kimseyle köylüler arasında yapılan özel bir anlaşma belirliyordu. "Mukata'a"ya gelince, –bu terim devletin bir arazisini ödünç vermesi olan, aynı kökten türetilmiş "ıkta" sözcüğüyle karıştırılmaktadır– burada durumu veya mevkii olağanüstü nitelikte bir kimseye, götürü bir miktarın toplanması işi havale edilmekteydi; bu havale kısıtlanmıyor, hiç değilse uzun süre için yapılıyordu. Çoğu kez bu iş pürüzlü bir bölgenin veya oymağın özerk durumdaki başkanına verildiğinden, onun buyruğu altındakilerden ne miktar vergi topladığı konusuyla devlet hiç ilgilenmezdi. Vergi indirim halleri, verginin tümüyle kaldırılması halleri de vardı; bu işlem ekonomik bir felaketten sonra küçük çiftçilere uygulanıyordu. Bazen de bütün bir bölgede ayrıcalık tanınmış bulunanların uygun peşin ödemeleri karşılığı tazminat olarak böyle bir yola gidiliyordu, ancak o

bölgede oturanlar, ayrıcalık sahibine, mutat vergilerini ödemeye devam ediyorlardı.

Halkın hayvan varlığından da vergi alınıyordu, fakat genellikle hayvan sahipliği Müslüman göçebelere ilişkin bir konuydu, dolayısıyla da "zekât" ödemeleri gerekiyordu; bu durumda her çeşit hayvan varlığı bir oran içinde vergilendiriliyordu, ancak hayvanların çeşitlerine göre birbirine mahsup edilmesi, seçme sırasında da belirli bir hareket serbestliği olanağı vardı. O halde burada bir anamal-sermaye vergisi söz konusu demekti. Gayrı Müslimler kelle vergisi ödemekteydi, bunun yanı sıra ticaretle uğraşıyorlarsa, ayrıca vergi ödemekle yükümlüydüler Toplam vergi yükü ağırdı ve ödemeler kimi zaman zorbaca önlemlere kadar varan baskılar uygulanmasına rağmen, her zaman tam olarak ödenemiyordu. Olağandışı koşullarda yönetim indirime izin veriyordu; diğer zamanlarda artıklar deftere kaydediliyor, bir sonraki yılın zimmeti olarak heaplanıyordu. Toplam borcun sonunda ödenemez hale gelmesine sık sık rastlanıyor, o zaman da artıkların bir uzlaşmayla temizlenmesi zorunda kalınıyordu.

Özellikle besin maddeleriyle ödenen vergilerin birkaç taksitte ve uygun hasat zamanlarında alınması gelenekleşmişti. Toprağın verimine bağlı olmayan vergiler, Müslümanların resmi ay yılına göre uygun vadelerle, tarımla doğrudan ilgili arazi vergileri ise güneş yılının bitiminde ödeniyordu. Bu da vergi yılında karmaşık bir ikilik meydana getiriyordu. Devletin doğu illerinde güneş yılı Fars yılıydı; Suriye'de Suriye-Bizans yılıydı; Mısır'da Kıpti yılıydı ve buna benzer daha başka yıllar vardı. Güneş yılının başlangıcı 894'te Fars takvimine göre temmuz olarak saptandı; 961'de de on bir gün daha kısa olan Müslüman yılın hesaplarda neden olduğu karışıklığı gidermek için, her otuz iki yılda bir, bir yıl atlanması kararlaştırıldı. Mısır'da ise yıl, taşkınların çekildiği ve tarım çalışmalarına geçildiği eylülde başlıyordu.

Kimi zaman gayrı Müslimlerin kelle vergisinin, sembolik anlamda bir vergi değil, daha çok gerçek bir yük olduğu ileri sürülmüştür, fakat böyle bir şey, vergi yasasının müterakki (gittikçe artan) tarifesine rağmen, ancak zenginler için söz konusu olabilir. Daha önce kelle vergisinin İslamiyet öncesi dönemde nasıl varolduğuna, "cizya"da nasıl devamını bulduğuna değinmiş ve fetihlerin başladığı sırada yükseltilmiş genel verginin, Müslümanlar geldikten sonra nasıl bir yanda asıl arazi vergisi, öte yanda cizya olarak bir evrim geçirdiğini belirtmiştik. Bazı yerlerde "cizya" topluca yükseltildi ve bu ortalama bir orana göre hesaplandı, böylece örneğin Mısır'ın büyük kesiminde adam başına iki "dinar" oldu. İmparatorluğun diğer kısımlarında, özellikle doğuda, "Cizya" servete göre kademelendirildi. Fakirler 12 "dirhem", kimi yerde bir "dinar"; varlıklılar 24 "dirhem" kimi yerde 2 "dinar"; zenginler 48 "dirhem", kimi yerde 4 "dinar" ödüyordu; yerine göre de bu

farklar her zaman varoluyordu. Fakirler için bu vergi, bir insanın on, on iki günlük çalışmasının karşılığıydı. Bununla birlikte bazı kaynaklardan, bir dinsel topluluk (cemaat) mensuplarının toptan "cizya" ödemeyi, yani zenginlerin daha az varlıklılar için ödemeyi üstlendiklerini öğreniyoruz. Arazi vergisinin, vergi yükümlüsü tarafından (kendisi nerede otururşa otursun), toprak sahibi olduğu yerde ödenmesi zorunluyken, kişiye yönelik bulunan "cizya" istenilen yerde ödenebiliyordu. İlk uygulamalarda vergi yükümlüsünün ilkin nereye kaydolmuşsa, her türlü ödemesini de orada yapması zorunluydu, fakat yükümlüler vergi toplayıcısının gelmesine yakın, başka yerlerde geçimlerini sağlama olanağını bulma umuduyla sık sık kaçıyorlardı, sonra da gittikleri yerde, bir süre hiçbir vergi kütüğüne kaydolmaksızın kalıyor ve bulunamıyorlardı. Zamanla bu vergi kaçaklarının, "cavali", sayısı öylesine büyüdü ki, yönetim onları nerede bulunuyorlarsa oraya kaydetme ve ilk oturdukları yere de bunu bildirme yöntemini uygulamaya başladı. Bu yöntem öylesine sıkı bir kural olmuş ki, çoğu belgeler bu vergiyi, asıl yasal adı olan "cizya" yerine "cavali" diye adlandırmaktadırlar. Burada kesinlikle belirtelim ki, "cizya" yükümlülerinin durumu, her şeye rağmen, zekât ödemek zorunda olan Müslümanların durumundan daha ağır değildi, üstelik gayrı Müslimler böyle bir vergiden de muaftılar.

Zekât daha önce arazi ve hayvan mülkiyetine dayanan onda bir şekliyle karşımıza çıkmıştı. Bunun yanı sıra resmi belgelerde taşınır, hareket eden mallar, özellikle ticaret eşyası olarak bir rolü bulunan mallar söz konusu edilmektedir. Kişinin kendisi için kullandığı mallar serbestti. Prensip olarak her türlü maddi varlıktan, servetten bunların ticari değerine göre bir vergi alınmaktaydı. Ancak burada bir yığın ayrı ayrı vergi ödeme işin içine girdiğinden, hepsini toparlamak zordur, haklarında yeterince bilgimiz bulunmayan bu vergiler: Belirli ticari işler vergileri, devlet ve kent gümrük rüsumları, imalathane ve mağaza kiraları, malların muhafazası için alınan harçlar ve daha başkalarıdır. Bunlardan büyük ticarete ilişkin olanları söz konusu edeceğiz, ötekileri ise ülkeye ve zamana göre birçok farklılıklar gösterdiği, hele Mısır'da sayılmayacak kadar çok oldukları için ayrı ayrı anlatmaya kalkmayacağız. Hukukçular bütün bu vergileri yasadışı saydıklarından "mukus" (zarar, hile) diye aşağılarlar. Tacir zümresi de bu vergilerden hiç hoşlanmıyordu, zira bu yüzden kırsal kesim halkından çok daha fazla zarara uğramaktaydılar. Dindarlık ünlerine büyük önem veren hükümdarlar, hükümetin başına geçer geçmez, bu vergileri kaldırırlar, fakat bir süre sonra tekrar yürürlüğe konulmalarına engel olamazlardı. Sorunun özünde, gittikçe daha da belirgin olarak görülen bir yapısal özellik söz konusuydu. Başlangıcından itibaren hemen tümüyle toprak mülkiyetinden sağlanan gelirler üstüne kurulmuş bir devlet, el sanatlarının ve türlü parasal olanakların geliştiği bir dö-

nemde, elbette ki böylesi kaynaklardan sağlanan kazançtan vazgeçmek istemeyecekti; ne var ki bu da onun yapısına ters düşmekteydi. Abbasi rejimi hiçbir zaman bu sorunu tümüyle çözümleyememiştir.

Saydığımız vergi kaynaklarına aşağıdakileri de ekleyebiliriz: Bulunan definelerden ve ganimet maldan beşte bir, veraset vergileri, varissiz taşınmaz mallar, sanayi ve ticaret tekelleri, devlet emlaki, armağanlar ve çok zengin olmuş yüksek memurlardan ya da düpedüz servetleri göze batan kimselerden zoralım yoluyla sağlanan mallar.

Kendiliğinden anlaşılır ki, böylesine çok gelişmiş ve karmaşıklaşmış bir vergi sistemi, uzmanlık dallarına ayrılmış ve iyi işleyen bir yönetim mekanizmasını zorunlu kılıyordu. Bunca bürokrasi ve yazı-kayıt işinin, yazıcılar ve yetişmiş muhasebeciler olmadan yürütülmesi düşünülemez. Pek çok şey yazıyla kaydedilmiştir: Tapu sicilleri, vergi matrah cetvelleri, günlük ödeme durumları, toplu hesap sonuçları, gelir gider bilançoları, vergi ödeyenler için makbuzlar ve benzeri belgeler. Bundan başka hükümetin çok zengin arşivler hazırlattığını da biliyoruz; bunlarda istenilen bütün bilgileri bulma olanağı vardı. Bütün bu kayıtlarda en azından XII. yüzyıla kadar Mısır'da Grek rakamları, Bağdat'ta Divani rakamları kullanılıyordu. Arap rakamlarının yönetimde ve ticarette kendisini ancak XIX. yüzyılda kesinlikle kabul ettirebilmesi dikkate değer bir olgudur; ne var ki memuriyetler bazı ailelere özgü işler haline geldiğinden, bu uzman memur aileleri eskiyi devam ettirmeye eğilimliydiler. Ayrıca ondalık sistem de İslam ekonomisinin para ve sikkelerine pek iyi uyum göstermemekteydi.

Hayli önemli bir işlem de para havalesiydi. Bu işlem ticaretle uğraşanlar için olduğu kadar hükümet için de zorlukları ve tehlikeleri beraberinde getirmekteydi. Bu yüzden bir yerdeki kamusal harcamaları, o yerin tahsil ettiği miktarla sınırlandıran bir usul uygulandı; böylece gider gelire mahsup ediliyor, başkaca hesaba gerek kalmıyordu. Bunun yürütülmesi de her ilde, merkezi yönetim dairelerinin bir benzerinin bulunmasıyla gerçekleştiriliyordu. Bazı valilerin bir süre sonra, hiç güçlükle karşılaşmadan bağımsızlığını ilan etmelerinin nedenlerinden biri de kuşkusuz budur. Öte yandan hükümete havale edilen paranın kendisi ortada gözükmezdi, ne peyderpey tahsil edilenler ne de bunların toplamı. Sorumlu memur hükümete alınan miktarı belirten ödeme makbuzlarını gönderiyordu.

Merkezi hükümetin maliye dairelerinin hepsini sayamayız; kaldı ki hem değişikliklere uğramışlardır, hem de birbirleriyle bağlantıları hakkında yeterince bilgimiz yoktur. Bu bakımdan sadece birkaç noktaya değinmekle yetinmek zorundayız. Burada ondalık topraklarla "haraç" topraklarını birbirlerinden kesinlikle ayırdıklarını hatırlayalım. Bunlar "divan ül-haraç"ın yetki alanı içindeydiler, bu divana "güneş divanı" da deniyordu, onun üstünde de

"diya" divanı, diğer adıyla "ay divanı" bulunuyordu. Bunların biri hesaplarını güneş yılına, diğeri Müslümanların ay yılına göre yapmaktaydı. Madeni para sistemi, dolayısıyla da sikkeler imparatorluğun doğu ve batı kesimlerinde aynı olmadığı için, hükümetin bu konuyla igili dairelerinde iki büyük bölgesel şube vardı. Diğer daireler ayrı gelir kaynaklarıyla uğraşıyordu; böylece bunlara tekellerin ya da el konulmuş çiftliklerin yönetimi verilmişti; bu yerlerin gerektiğinde geriye verilmesi olasılığından dolayı, yeterince bağımsızlığa sahip bulunması zorunluydu. Maliye yönetiminin her divanı için bir "zimam"ı, yani hesapları denetleyen sorumlu bir dairesi vardı; buralarda esaslı kararlar alınıyor ve ayrı ayrı örgütleyici çalışmalar yapılıyordu. Daha sonraları ilkin İran'da arkasından İslam dünyasının büyük kesiminde "zimam" teriminin yerini "istıfa" kelimesi almış, dairenin başındakine de "mustavfi" denmiştir. "Zimam"ın hizmete girmesi halife Mehdi zamanındadır.

Yerinde harcanmayan gelirin en büyük kısmı "bayt al-mal"a (beyt ülmal) gönderiliyordu. Beyt ül-mal'a bağlı bir dizi ambar, "mahzan" vardı; buralarda gönderilmiş ayni mallar, devletin tekel malları, armağanlar ve diğer şeyler depolanıyordu. Devletin hazine dairesi ile halifenin kendisine ait hazine "hass" birbirinden ayrıydı; burada da halifenin mallarından, yaptırdığı ticaretten, mahkemelerin para cezalarından ve diğer kaynaklardan sağlanmış gelirler saklanır ve yönetilirdi. Halife bağışlar (ihsanlar) yapmak için özel hazinesinden büyük miktarda para alırdı, bunalım zamanlarında veya ivedi gereksinme hallerinde genel devlet kasasını yine buradan destekler, verdiklerini de daha sonra geri alırdı. Bütün vergi gelirleri aynı kasaya akmazdı. Prensip olarak zekâtın yalnızca din ve kamusal hayır amaçlarıyla kullanılması, hatta toplanmış olduğu yerde harcanması gerekliydi. Aynı durum "vakıf" denilen, devlet denetimindeki yerlerden sağlanan gelirler için de söz konusuydu.

Giderlerle ilgili harcamaların yapılması, gider divanının iznine bağlıydı, böylece memurların ve devletin görevlendirdiği kimselerin ücretleri ödeniyordu; öte yandan kendilerine özgü ayrı bütçeyle yönetilen daireler vardı, bunların arasında ordu ön sırayı almaktaydı: Çoğu kez birkaç dairenin durumu karşılıklı denetlendikten, gerekli kayıtlar yapıldıktan ve onaylandıktan sonra harcama izni veriliyordu.

Abbasi halifeliğinin, dolayısıyla da vezirliğinin iyi dönemlerinde tam bütçe taslakları hazırlatılmasına özen gösterilmiştir. Bu konuda yalnızca Mısır'ın durumuyla ilgili bir raporun genelleştirilmesi gibi yanlış bir yola sapılmış, hükümetin sağlaması gerekli gelirlerin toplamını önceden belirleyip sonra da buna göre illerden, topluluklardan, kişilerden alacağı vergileri her defasında saptayabileceği sanılmıştır. Ancak bunun olanaksızlığı görülmüştür Yalnızca Mısır'da, toprağında nelerin ekilmesi devlet tarafından belirle-

nen ve vergisi de önceden saptanan yerlerde, aynı şekilde "kabala" çiftliklerinde bir planlama yapılması olanağı vardı. Aynı planlama Mısır dışında, verginin ürünün verim oranına göre değil de, değişmez birimlere göre hesaplandığı ilçelerde de yapılıyordu. Burada sözünü ettiğimiz elbette ki arazi vergisidir. "Cizya" da önceden hesaplanabiliyordu, zira doğumlar ve ölümler kayda geçiriliyor, böylece vergi yükümlülerinin sayısı biliniyordu; çocuklar, ihtiyarlar, kadınlar ve delilerden "cizya" alınmazdı. Buna karşılık diğer gelirler önceden hesaplattırılmıyordu. Bu sınırlayıcı kayıt biraz ivedi konulmuşa benzemektedir, zira son yüzyılda Alfred von Kremer tarafından ayrıntılı biçimde araştırılmış ve güvenilir nitelikte görülmüş dört Abbasi bütçesinden söz edebilmekteyiz. Bunlardan üçü daha eski, biri daha sonraki döneme aittir; ilk üç bütçe taslağı büyük ölçüde illerle ilgilidir, daha ayrıntılı olan sonuncusu ise birçok ilin bağımsızlığını ilan ettiği zamanda yapılmıştır. İlk üçünde "altın illeri - gümüş illeri" diye bir ayrım vardır, Vezir Ali ibn İsa tarafından 919 yılında hazırlatılmış bulunan sonuncusunda ise her şey altın hesabıyla deftere geçirilmiştir.

Bu bütçe taslaklarına göre VIII. yüzyılın ikinci yarısında toplam gelir 400 milyon "dirhem"i bulmaktadır. X. yüzyılın başlarında 14.5 milyon "dinar"a düşmektedir, ancak bu miktar 210 milyon dirhemlik bir değere eşittir. İllerin durumu alt alta sıralanıp bir karşılaştırma yapılınca, gelirin aşağı yukarı aynı kaldığı görülmektedir; o halde toplam gelirin azalması, devletin toprak kaybetmesinden ileri gelmektedir. Bu hal devlete harcamaları kısıtıracağına göre, bütçenin denk olması gerekirdi, oysa böyle değildir. Belli birkaç ilin elden gitmesi, merkezi hükümeti daha önce devlet kasasında toplanmış fazlalığın bir kısmından yoksun bırakmıştır, bu sırada ordunun yürüttüğü geniş çapta görevler –ayrılıkçı hareketlere, zencilerin ayaklanmasına (Bkz: Bölüm 7) ve öteki başkaldırmalara karşı savaşlar– giderlerde düşmeyi önlemiştir. Elde kalan illeri giderleri karşılamak için daha fazla zorlamak hiçbir kazanç getirmemiş, özerklik eğilimlerinin daha zorlu biçimde hareket geçmelerine yol açmıştır. Ordu da kadrosu yine aynı kalmakla birlikte, gittikçe daha fazla harcamalara neden olmuştur. Bu durumda ticaret gelirlerine el atmak zorunda kalınılmış, fakat anlaşıldığına göre bu konudaki çabalarda pek becerikli davranılmamış, direnişlerle karşılaşılmış, üstelik bu direnişler kentlerden geldiği için iktidardakileri daha da güç durumda bırakmıştır. Devleti mali bunalıma sürükleyen ekonomik durum değildi, tersine işbaşındakilerin ekonomik gelişmeye ayak uydurmakta gösterdikleri yeteneksizlikti.

Madeni para tekeli devlete aitti. İlk İslam sikkeleri VII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Daha önce de değindiğimiz gibi (Bkz: Bölüm 3) aslında iki tip yasal sikke vardı: "altın dinar" ve "gümüş dirhem." Altın dinar "4.25" gram

ağırlığındaydı, gümüş dirhem de altın dinarın 7/10'u ya da "2.97" gram ağırlığındaydı. IX. yüzyılın sonlarına doğru hukuksal kuram, altın ile gümüş arasındaki değer ilişkisini "ona bir" olarak öngörünce, bir dirhem, 7/100 dinara ve tersi bir dinar 14 2/7 dirheme eşit olmuştur. Gerçekte para değişimi uygulamasında dirhemin değeri çok daha azdı. X. yüzyıldan önce ne durumda olduğunu söyleyemiyoruz, herhalde değiş tokuş ilişkisi oldukça oynaktı, fakat çoğu kez altının lehineydi. Öte yandan X. yüzyılın başlamasından sonra da hiçbir İslam devleti sağlam-standart bir para sistemine ulaşmış değildi, yani paranın yasal olarak saptanmış değerinin, gerçekte sahip bulunduğu değere denkliği sağlanamamıştı; zira paranın değer yitirmesi sürüp gidiyordu. Altın ve gümüş paralar, ödeme işlemlerinde birbirinin yerine geçiyor ve resmi değeri geçici süre için, yalnızca defterde kayıtlı para olarak işe yarıyordu. Daha sık görülen bir durum da, çeşit çeşit madeni paraların yan yana tedavülde bulunmasıydı. Öyle ki paraların saymaca değerine göre işlem görmesi gerekirken, onları tartmak zorunda kalınıyordu ve bankaya para yatıran kimse de, parasını geri alırken, hangi çeşit maden para vermişse aynını istiyordu.

İslami para sisteminin bir özelliği, hep tek maden kullanmış olmasıdır: İslamiyetten önce Sasaniler kendi bölgelerinde gümüş madeni bulunduğundan sadece gümüş sikke basarken, Bizans altın para kullanmıştır. İslam fetihleri, ne gariptir ki, bu durumu hiç değiştirmedi; İran ve Irak'ta ödemeler yine sadece gümüşle yapıldı, Suriye, Mısır ve Mağrib'de ise sadece altınla. Özel para ödemelerinde de resmi ödemelerde de bu gelenek sürüp gitti. Yalnız Bağdat'ta, imparatorluğun her iki kesiminden akan paranın toplandığı bu kentte, her iki çeşit para kullanılıyordu, aralarında organik bir bağ ve belirli bir kambiyo kuru olmaksızın, her iki para da yan yana tedavüldeydi. Bunun sonucu, altın ülkelerinde ortalama değerde yeterince sikkenin bulunmayışı oldu. Dolayısıyla buralarda yarım ve çeyrek "dinar"lar basıldı, çeyrek dinardan daha sonraları ünlü Sicilya Goldtari'si doğmuştur. Hatta başka bir çare olarak gerektiğinde sikkelerin bıçakla kesilmesi yoluna başvuruldu. Günlük kullanımın en küçük maden parası için, birim olarak "habba" kullanıldı, değeri bir dinarın 1/60'ı ya da 1/72'si idi; biraz daha büyükçeler için kırata göre hesap yapılıyordu, bu da bir dinarın 1/24'iydi. Bakır veya bronzdan gerçek sikkeye "fals" deniyordu, –Latince follis'ten– bunun çoğulu "fulus" kelimesi Fransız argosuna bile geçmiştir. *(Türkçede de "bir fulusa muhtaç; fulus-ı ahmere kırmızı fulusa muhtaç" deyimleri çok büyük yoksulluğu anlatmaktadır.)*

Hindukuş Dağları'ndaki gümüş madenlerinin ve Yukarı Mısır'ın altın varlığının işletilmesinde düzensiz verimin, para tedavülünü nasıl etkilediğine ilişkin araştırmalar başlamıştır, ancak bu konuda henüz kesin bir şey söyle-

yecek durumda değiliz. Kesin olan X. yüzyılın sonlarından itibaren, çok yönlü ve henüz pek az anlaşılmış nedenlerden, gümüşün her yerde altının yanında arka plana düştüğü, sonra da Orta Asya dışında hemen tümüyle ortadan kaybolduğu olgusudur. Batı kesiminde bir istisna olarak İspanya, gümüş parayı X. yüzyıla kadar devam ettirmiş, daha sonra da bir altın ülkesi olmuştur. XIII. yüzyılda ise bu eğilim siyasal ve mali koşulların etkisi sonucu aksi yöne dönmüştür.

7 - YENİ BİR KÜLTÜRÜN YÜKSELİŞİ

Söz konusu ettiğimiz bu olaylarla dolu ve çok yönlü dönem bir kültür meydana getirmiştir; bunu Arap-İslam kültürü diye adlandırıyoruz. Daha önce anlattıklarımızın mantıksal tutarlılığı içinde, sırası glince, bu dönemin siyasal-dinsel yönelişlerine ve bunların içinde akıla yer verişiyle özellik arz eden, teolojik düşüncede olduğu kadar, felsefede de bir dönüm noktası oluşturan Mutezile'ye değinmiştik. Bu hareketlerin etkisi manevi hayatın tüm biçimlenişlerinde kendisini göstermiştir. Çağımızın bir gözlemcisine, yüzeysel bakışla sadece edebiyat ve felsefe yazıları izlenimini verecek olan sayısı bir hayli fazla yazılar vardır; anlam ve özleri üzerinde dikkatle durulacak olursa, bunların o dönemin manevi akımlarının ve bundan kaynaklanan tartışmaların ürünü oldukları anlaşılacaktır. İlk bakışta yalnızca güzel yazı sevdalısı sandığımız bazı yazarlar bile, bu tartışmalarda açıkça yer almıştır. Burada bu konuya yeniden el atacak değiliz, sadece bu güçlerin asla küçümsenmemesi gerektiğini bir defa daha hatırlatmak istiyoruz.

Arap-İslam kültürü adını, IX. yüzyılda çiçeklenmiş kültüre vermekteyiz. Bu kültür ilkin Araptır, kuşkusuz bu Araplık, hiçbir zaman Arap olmayanlar bu kültürde ağır basan ölçüde yer almamış demek değildir. Aksine Arap olmayanlar –özellikle ve diğerlerinden önce de İranlılar– öylesine önemli hizmetlerde bulundular ki, insan bazen Arapların islam kültüründe, doğrudan İslamiyet öncesi, eski Arap geleneğine dayanan eserlerin dar alanı içinde kalarak hemen hiçbir rol oynamadıkları düşüncesine kapılabiliyor. Bununla birlikte bu kültür yine de Araptır, çünkü o güne kadar dil bakımından birbirinden ayrılmış halklar, bu kültürü Arapçanın orta zemini üstünde kurmuşlardır. Arap hegemonyasına karşı çıkan yazarlar bile Arapça yazıyorlardı. Kuşkusuz Arapça –bir zamanlar basit bedevilerin dili olan Arapça– böylesine bir göreve göre gelişmiş ve üstlendiği bu işi de şaşılacak biçimde gerçekleştirmeyi başarmıştır. Cermen fatihlerin çoğundan farklı olarak, Araplar egemenlikleri altına aldıkları halklar karşısında dillerini bırakmamışlar, aksine onlara Arapçayı öğretmişler ve bu dili evrensel değerde bir anlaşma aracı haline getirmişlerdir. Gerçi Arapça, hükümdarların dili ve İslam vahyinin diliydi, fakat onun olağanüstü kalitesi ve yaratıcı gücü olmasaydı, halkları birbirine bağlayan bu işlevini kuşkusuz yerine getiremezdi. Elbette ki İslam

kültüründe başka birikimlerin de önemli katkıları olmuş, Hıristiyanlar, İranlılar ve daha başkaları bu alanda birlikte çalışmışlardı. Ancak onu İslami diye adlandırmak zorundayız, çünkü herkesin emeğinin geçtiği bu ortaklaşa kültür, İslami bir çevrede biçimini kazanmıştır; oysa aynı dönemde Hıristiyan ya da Yahudi düşüncesi, belirli mezhep saplantılarını sürdürüp durmaktan başka bir şey yapmıyordu. Bu sırada Araplaşma ve İslamlaşma yan yana aynı düzeyde bir gelişim göstermemiştir. Suriye ve Mısır'da Hıristiyan kalan halk, çoğu yerde hızla Araplaşmıştı; öte yandan bazı İran halkları geniş çapta İslamlaşmış, fakat sadece yüksek tabaka Arapça öğrenirken, halk yığınları atalarının diline sadık kalmış ve böylece bu dilin X. yüzyıldan itibaren yeniden canlanmasına olanak hazırlamışlardır.

VIII. yüzyılın ortalarından itibaren gelişen kültürün merkezi Irak kentleriydi; hukuka ve din dogmalarına ilişkin sorunların tartışılmasındaki etkilerini daha önce vurgulamıştık. Özellikle Basra'yı anmak gerekir, zira bu kentte birkaç kuşak boyunca ortaya atılan görüşlerin birçoğu, daha sonraları dünya çapında yaygınlık kazanmıştır. Araplarla İranlılar yan yana yaşıyorlardı. Araplar, atalarının şanını olduğu kadar, peygamberin geleneğini de yüksekte tutmaya dikkat ediyorlar, İranlılar kendi kültürlerini korurken, bir yandan da kabul ettikleri İslamiyetin içinde yeni ve uygun bir yer kazanmaya çalışıyorlardı. Bağdat'ın yükselişi kısa zamanda her şeyi değiştirmiş değildi. Bu kent de aynı temaslar içindeydi; ne var ki nüfusu hızla çoğalıyordu; oluşan bu yeni halk ise manevi açıdan henüz pek az biçimlenmiş haldeydi ve Basra'dan, aynı şekilde Kufa'dan gelen düşünceleri kabulle yetinmekteydi. Ancak IX. yüzyılda Bağdat, manevi alanda her yeri geçen bir büyük kent olmuş, başka yerlerde doğmuş düşünceler bu kentin potasında kaynatılıp daha da geliştirilmiştir. Bu olguyu etkileyen, Basra'nın sahip bulunmadığı iki etken vardı: Halifenin sarayı ile önemi her geçen gün artan "kuttab" (sekreter) sınıfı. Saray, kibar fahişeler, şarkıcılar, şarap âlemleri, harem çekişmeleri ve daha başka entrikalarla yapay bir hayat tarzı yaratmıştı; fakat aynı zamanda şairleri de kendine çekiyordu, bu adamlar ustaca düzenlenmiş övgülerin karşılığı olarak zengin bir hayat yaşıyor, başka türlü çok zahmetle kazanabilecekleri geçimlerini kolayca sağlıyorlardı. Saray hayatının çekiciliğine karşı koymak ne kadar zorsa, bu hayata katılabilmek şansı da o kadar az, hele onun tadını çıkarabilmek şansı çok daha azdı. Öte yandan "kuttab" sınıfı, kent burjuvasının diğer zümreleriyle yakın ilişkiler içindeydi, fakat bu ilişki onların ne mesleki dayanışmalarını, ne de gururlarını azaltmaktaydı; hepsi de başkalarının karşısında bilgiççe bilgilerini göstererek göze çarpmaya ve bilgileri yüzeysel de olsa elden geldiğince çok yönlü görünmeye çabalıyordu. Kendi çıkarları da söz konusu olduğu için, kalem sahiplerinin ün ve gelir kazanmalarına bilinçli biçimde yardım ediyorlardı. Kentin diğer toplum

tabakaları da aynı şekilde, kendilerine göre kültür hayatına katılıyor, en azından kentsoylular bunu yapıyor, hatta basit halk bile bazı hallerde aynı katılışı gösteriyordu, fakat bunların kültürün gelişmesinde etkileri genellikle azdı. Yeni kültür saray ile "kuttab" çevrelerinde biçimlenmekteydi. "Kâtib"in eli altında, mesleği için gerekli tüm bilgileri, özellikle de yazma sanatının inceliklerini içeren yeni bir edebiyat vardı; bu sayede "kâtib" kusursuz bir üslup ustası olabiliyor, sonra da iş, her şeyden biraz anlayan, ayaklı kütüphane gibi bir adam olarak kendisini göstermesine kalıyordu. Bu şekilde İran, Helen, Arap İslam geleneklerinin, hadis ve edebiyatla da karışımından oluşan sentez, yeni bir eğitimi, yaşama tarzını, görgü kurallarını, yani "adab"ı ortaya çıkarmaktaydı. *(Adab-edeb, çeşitli kollarıyla dünyasal edebiyattan oluştuğu için, dinsel bilginlerin toplamını meydana getiren "ilm"den, yani Kuran, hadis ve fıkıhtan kesin biçimde ayrı sayılır. 'Edeb'in alanı kesinlikle belirlenmiş değildir Bu konuda çeşitli yazarların çeşitli sıralamaları vardır. Vezir el-Hasan ibn Sahl'a (?-851) göre: İrfan on edeptir. Bunun üçü "şahracaniya" (ud çalmak, satranç, cirit ve çevgan oynamak), üçü "nuşirvaniya" (tıp, matematik ve ata binmek), üçü de "arabiya"dır (şiir, ensâb, tarih ve menâkıp). Onuncusuna gelince, bu da toplantılarda ve gece sohbetlerinde söylenen hikâye ve fıkralardan oluşur. İhvan üs-Safa çevreleri bunlara sihir, kehânet, el-kimya'yı da eklemiştir. Kahire'de Arap öğretmen okulunda "ulum adabiya" şunlardı: Gramer, güzel yazı, lûgat-sözlük bilgisi, şiir bilgisi, bedî, beyân, mantık. 'Edeb'e olan eğilim Arap edebiyatının çok önemli bir dalını meydana getirmiştir ki, Cahiz bunun kurucusu sayılır.)*

"Kuttab" ile onların Arap çevresi arasında etnik ve sosyal rekabet, Arap olmayan halkların milliyetçiliği diye tanımlanabilecek "şu'ubiya" adıyla tanınan ve IX. yüzyılın ortalarına kadar ateşli tartışmalara neden olmuş bir hareketten kaynaklanıyordu. İran asıllı "kuttab" hükümet yönetmede, uzak geçmişe dayalı geleneğiyle ve çok eski kültürüyle gururlanıyordu; imparatorluk hükümeti içindeki yerinin, İslam-Arap kültürüne girmiş olsa dahi, öneminin bilincindeydi. Bundan dolayı Arap aristokrasisinin, artık hakkı olmadığı halde, manevi alanda yön verici bir mevki almak istemesine karşı çıkıyordu. Öte yandan Araplar da kendilerine meydan okunduğu hissi içinde, yeni kültürün bu asalaklarına karşı çıkabilmek amacıyla, eski Arap geleneğindeki değerlerin elverdiğince yeniden geçerlilik kazanması ve saygınlığının artırılması için çabalıyorlardı. Ne var ki, bu dönemde Arap olmayan kültür mirasının yoğunluk kazanıp daha ağır bastığına tanık olmaktayız. Özellikle İranlılarla Arapların sürekli bir arada yaşadığı bölgelerde bu olgu daha belirgindi. Gerçi öteki ülkelerde de yerli kuttab ağırlığını hissettirmekteydi, ama halifelik merkezinden illere doğru uzaklaşıldıkça etki alanı gittikçe daralıyor-

du. Yine de oralarda "şu'ubiya"ya benzetilebilecek hareketlerin filizlenişlerine rastlanır; ister ülkenin geçmişi İran'ınki gibi öyle şanlı olmasın, ister unutulup gitmiş olsun bu filizlenme vardı. Ulusal geleneklerin derlenmesi konusunda böyle bir filizlenmeyi Mezopotamya kırsal kesim halkıyla ilgili olarak, İbn Vahşiya'nın "Nabati Tarımı" adlı eserinde, ya da firavunlar çağına ilişkin geçmişin Hıristiyan Kıptilerin efsanelerinde yeniden canlandırılmasında görmekteyiz. Ne var ki, bütün bunlar tek tek, dağınık ve güçsüzdür; Grek-Roma mirası da, İslam bilimlerini derinlemesine etkilemiş olmasına rağmen, hiçbir şekilde "ulusal" diye nitelendirilemez. Buna karşılık batı, İslam toplumuna geç katılış ve Roma çağına ilişkin geçmişi ise kötü olarak görmüştür; sonraları İspanyalıların bütün istediği, doğrudan kendilerine gelmiş kültür ve eğitime yaratıcı biçimde katkıda bulunmak olanağı elde etmek olmuştur.

Nazım, özellikle Arap geleneğinde kök salmıştı; kısmen Emevi çağının şiirini devam ettiriyor, kısmen de yeniliklere yönelip zamanın yaşantısıyla ilişkili çağdaş temalar arıyordu. Arap gururu, yabancı şeylere karşı duyulan çekingenlik ve saray adamlarının doğa hayatına yönelik romantik özlemleri eski şiire ilgiyi devam ettirdi. Ayrıca eski şiir, ender rastlanır sözlerin ve zor deyimlerin de bir derlemesiydi; böylece Kuran'ın açıklanması doğrultusunda tanıtlama malzemesi de sağlıyordu; bundan dolayı özellikle İslamiyet öncesi ve erken İslamiyet dönemleri şiirinin sistematik bir derlemesini yapmaya çalışan Arap filologları için ayrı önemi vardır. Arap olmayanlar da, Arapça bilgisi konusunda uzmanlıklarını tanıtlamak için aynı yolu izlemişlerdir. Böylece Abbasilerin çağdaşları, eski nazma ilişkin divanları muhafaza ederek kaybolup gitmelerini önlemişler, fakat bunlara eski üslupta daha yeni dizeler karıştırmışlardır; öyle ki çoğu kez nelerin gerçekten eski şairlere ait olduğunu, neyin olmadığını ayırt edememekteyiz. Bu şiire ve onun taklitlerine ilişkin en ünlü antolojiler Ebu Tammam (806-845) ile El-Buhtiri'nin hazırlamış olduklarıdır; her iki derlemenin de adı "hamasa"dır (yiğitlik) ve birinci bölümleri bugün dahi bütün Arap okullarında okutulmaktadır. Bu sırada yeni şiir de daha ünlü ve daha ilginç eserler ortaya koymuştur. Kasidenin eski, gösterişli vezni yerine çoğu kez racaz gibi daha hafif ritimler, daha kısa şekiller kullanılmıştır. Bu yeni eserlerde artık develerden, oymak yiğitliklerinden ve çöllerdeki uzak sevgililerden söz edilmiyordu; şimdi konular saraylar, bahçeler, av partileriydi; şarap meclisleri, alımlı kadın şarkıcılara ve güzel oğlanlara duyulan aşk övülüyordu. İnsanların tutkuları ve entrikaları övgülerle iğneleyici taşlamaların yan yana varolmasını sağlamıştı. Yeni şiirin en önemli temsilcisi hiç kuşkusuz Harun ür-Reşit'in can dostu Ebu Nuvas'tır (?-815). Maniheizm suçlamasıyla 784'te idam edilen Başşar ibn Burd yeni üslubu hazırlamıştı; bunun şiiri dinsel bir huzursuzluk gösterir, fakat aynı zamanda amiyane bir edası da vardır. Ebu'l Atahiye, eserinin zühdi kısmıyla

ünlüdür; Abbas İbn ül-Ahnaf'ta ise saraylı tarzında bir aşkın alışılmadık temalarıyla karşılaşırız. Daha sonraları bu tarz İspanya'da tilmizlerince devam ettirilmiştir. IX. yüzyılın ikinci yarısında ise İbn ür-Rumi'yi anmak gerekir; bir Bizanslı köle ile İranlı bir kadının oğlu olan şair, eserinde zor geçmiş bir hayatın yaşantılarını coşkulu bir edayla anlatmaktadır. Günümüzde ise kendi zamanına oranla daha çok beğenilmektedir. Bir gün halifelik yapmış, Abbasi emiri İbn ül-Mu'tazz, aristokrat bir yaşayışın tatlı zevklerini dile getirmek için yeni biçimler bulmuştur. Bütün bunlara karşılık ne gariptir ki yeni şiirin ömrü, IX. yüzyılda tamam olduğu halde, eski şiir çok daha uzun süre yaşayabilme gücünü göstermiştir. Bunda yeni şiirin temalarının kalıplaşmasının ve dinsel yasaklara karşı umursamaz tavır takınmaları yüzünden şairlerin dindar kimselerce ayıplanmasının etkisi büyük olmuştu. Buna ayrıca yapmacık dillerinin ve öğretici edalarının, duyguların içtenlikle ifade edilmesiyle pek ender bağlantı kurabilmesini de katabiliriz. Dolayısıyla burada da, tıpkı benzeri olgular nedeniyle Bizans'ta olduğu gibi, yeni bir İskenderiye akımından söz edilebilir. *(İskenderiye akımı, kültürü yozlaşma dönemine girmiş bir toplumda, hayatla bağını koparmış eserlerin yazılmasını tanımlamaktadır.)*

Nesir ise nazımdan daha yaygındı. Emevi döneminin sonunda ortaya çıkmıştı. İlk önemli yazar İbn Mukaffa'dır *(723 ? 759 ?)*. Hint ve İran edebiyatlarının eserlerini orta Farsçadan Arapçaya aktarmıştır; halife el-Mansur Maniheizm suçlamasıyla onu işkencelerle öldürtmüştür. Fakat Arap nesrinin asıl yaratıcısı ve belki de en büyük yazarı, çok yönlü bir kişi olan bu zat, safkan Arap da değildi, bir zencinin torunuydu. Gerçekte özgün bir düşünür de sayılmaz, kalem oynatmış olduğu sayısı pek kabarık bilgi dallarından hiçbirinin gelişmesinde başlıca bir rol de oynamış değildir. Ne var ki, Avrupa rönesansının birçok seçkin kafasında görüldüğü gibi, her alana el atmak ve her konuda konuşmak doğrultusunda coşkulu bir hevese sahipti. Çok değişik konularda eser vermiştir, ancak bir düşünürden çok bir gözlemci, bir filozoftan çok edebiyatçıdır. Kitapları, hatta teolojiye ilişkin olanları dahi bilimsel olmaktan çok edebi bir damga taşır. Günümüzün ölçülerine göre onun bir denemeci, bir tartışmacı, bir halk yazarı, bir ansiklopedici olduğunu söyleyebiliriz; zaman zaman cesurca tezler ileri süren bir amatör ve bilgiçlik taslayan bir sofistti; ona çağının parlak bir gazetecisiydi de diyebiliriz. Bu özelliğiyle çağının eşsiz bir tanığı oldu. Milliyetçilik davası güden şu'ubiya'nın ateşli bir hasmıydı. Öğrencilik yıllarında Basra'da kendisini etkilemiş bulunan Mutezile hareketine olan eğilimini asla inkâr etmemiştir. En ünlü eseri *"Kitap ül-Beyan ve'l Tabyin"* güzel konuşma ve üslup kitabı ile hayvanlar kitabı *"Kitab ül-Hayavan"*dır. Birincisi Arapların sözbilim (retorik) ve şiir sanatının çok zengin bir antolojisidir; içinde ayrıca şiir sanatı üzerine

bir kuram denemesi de vardır. Eser aynı zamanda Arap şair ve hatiplerinden seçilme parçalar ve yazarın çoğu özgün görüşleriyle şu'ubiya'nın çabalarına karşı Arapçanın üstünlüğünü belirtmeyi de amaçlamaktadır. Hayvanlar kitabı, bir zooloji eserinden çok, her çeşit hayvan hakkında öyküler ve dizeler derlemesidir; bunlara biyolojiden metafiziğe kadar çeşitli konularda bir yığın arasöz de eklenmiştir. *(Yazar bu eserde sadece büyük hayvanlardan söz etmekle kalmayıp böceklere ve çok küçük yaratıklara da özel bir ilgi göstermiştir Ayrıca nüve halinde olmak üzere evrim, çevreye uyum ve hayvan psikolojisi gibi kuramlara rastlanmaktadır ki, bu kuramların son gelişmeleri ancak XIX. yüzyılda olabilmiştir.)* Yazarın bundan başka çağının toplumuyla ilgili küçük eserleri de vardır: Pintiler kitabı Basra pintilerinin özel hayatını anlatır; Türkler Üzerine İnceleme. *(Cahiz, Araplarla mavaliden sonra Türklerin de hilafetin üçüncü temel elemanı ve dayanağı olduğunu kanıtlamak amacıyla, Türklerin meziyetlerini anlatan, Türk mavalisinin İslam ordusuna alınmasını öven bu kitabı yazmıştır. Bu kitabın bir kısmı Türk Yurdu dergisinde 1910'da yayımlanmıştır.)* Tüccarlar ve ticaret üzerine; Hıristiyanlar, Yahudiler ve diğer dinlerin teolojisi ve tarihi üzerine, sosyal hayat ve doğa bilimleri üzerine hemen hemen el atmadık konu bırakmayarak yazılar kaleme almıştır. (Buğday ve hurma ağaçları, beyaz ve siyah ırklar, kadınla erkek arasındaki farklar, Araplar-Acemler, hırsızlar, zanaatların hileleri, delikanlılık, kâhyalık, okul öğretmenleri, kâtipler, şarkıcılar gibi.) Daha sonraki nesiller onun ilgi alanının evrenselliğine erişmemekle birlikte, kendisini örnek almaya gayret göstermişlerdir.

Bilgi ve eser verme bakımından bu kadar geniş kapsamlı olmamakla birlikte, daha sonraki nesiller üzerinde etkisi belki de daha derin olmuş yazar İbn Kuteybe'dir (828-889). Bu da çok yönlü bir yazardı ve daha sağlığında Cahiz'in izinden gitmiştir. Pürüzsüz bir üslup ve soylu görgü kuralarına değer veren bütün çağdaşları için "adab"ın önderi olarak, kendisinden sonra gelen nesillerin hafızasında yer etmiştir.

Arap edebiyatı kelimece zengindir ve kesin şekillere sahip değildir, ne epik türü vardır ne de dramatik türü, kalpten çok da akıl ürünüdür. Bununla birlikte, Uzakdoğu bir yana bırakılırsa, IX. yüzyıldan itibaren çağının bütün edebiyatları arasında en ön sırayı almaktadır; yalnız Karolenjler çağı Avrupasıyla değil, uzun bir geçmişi olan Bizans edebiyatıyla karşılaştırdığımızda da, bu sonuca varmaktayız; o sıralarda tıpkı Araplar gibi doğunun Hıristiyan, Zerdüşti ve Yahudi edebiyatlarıyla ilişkisi bulunan Bizans, içine düşmüş olduğu çok dar bir mezhepçilikten dolayı iki yüzyıl sürmüş bir kaskatı kesilişten daha yeni kurtulmaya başlamış bulunuyordu.

Cahiz ve İbn Kuteybe'nin temsil ettiği dar anlamda edebiyatın içine, bu iki yazarın da dışında kalmadığı "Arapça" bilim eserleri de girer. Daha önce

dinsel ve dogmatik bilginlik alanındaki eserlerden söz etmiş, bunların gramer ve tarih yazmayla yakın ilişkisine değinmiştik. Burada gramer ve sözlük ile bir bağlantı söz konusuydu. Garipmiş gibi görünürse de, "Allah kelamının" anlaşılması bakımından zorunlu donatım araçlarıydı. Kuran'ın açıklanması için bütün metinler, özellikle de –Kuran'ın doğmuş olduğu Mekke ve Medine'nin bulunduğu– Hicaz'ın geleneksel diliyle meydana getirilmiş eski şiirler toplanmış, bundan da saf Arapçanın kuralları geliştirilmiş, böylece hem o zaman hem gelecek zaman için "klasik" dilin temel ve ideal örnekleri yaratılmıştı. Bu çalışmalar VIII. yüzyılda birbiriyle rekabet eden her iki büyük gramer okulu –Basra ve Kufa okulları– tarafından yapılmış, onların elde ettikleri IX. yüzyılda Bağdat bilginlerince toparlanıp düzene sokulmuştur. Çok ilginçtir ki, bir Arap değil de bir İranlı, Basralı Zibavayhi (?-800) bu bilginler arasında en seçkin yeri almıştır. Bu zat herhalde anadili olmayan bir dilin sistematik öğrenim ve incelenmesine bir Araptan daha fazla ihtiyaç duymuş olmalıdır. Nice nesillerin birikiminden derlenip genişletilerek o zamanlar gerçekleştirilmiş bulunan çalışmanın sözlükbilime ilişkin ürünleri, bugün hâlâ Arapça sözlüğün biricik temelini oluşturmaktadır.

Tarih yazımı da varlığını, öncelikle İslamiyetin kendisini anlatmaya heveslenmesine ve özsaygısına borçludur; çok geçmeden de örnek aldığı İran geleneğiyle birleşmiştir. Bunda yalnızca dünyasal güdüler ve saf nesnel öğrenmek hırsı etken değildir, aksine tarih yazanlar peygamberin hayatını, "sira" yeniden canlandırmak ve İslamiyetin birinci önderinin yaptıklarını hatıralarda tazelemek, böylece bunların gelecek kuşaklara örnek olabilmesini sağlamayı amaçlamışlardır. Bu bakımdan tarih yazımında önce peygamberin töresinin, hadislerin derlenmesi ve olay yazımı araştırmaları doğrultusunda çabalarla karşılaşmaktayız. Çalışma yöntemleri tanıklıkların derlenmesinde, kişilerin eğilim ve güvenirliliklerinin eleştirisinde, nakledilenlerin olduğu gibi korunmasında hep aynıdır. Erken İslam döneminin önemli tarih eserleri İbn İshak'ın (?-767) Sira'sı –bunun İbn Hişam (?-834) tarafından yapılmış yeni çalışması bugün dahi peygamberin resmi biyografisi sayılır– ve el-Vakidi'nin (?-822) Magazi'si –peygamberin savaş seferleri–, İbn Sa'd'ın (?-854) Tabakat'ı (sınıflar) kitabıdır; bu sonuncuda peygamberin "arkadaşları" ve "halefleri" nesillere göre sıralı biçimde gösterilmiştir. Bunların yanı sıra Arap "eskiçağının" olayları derlenmiş, oymakların büyük "savaş günleri" saptanmış ve soyağaçları düzenlenmiştir. Bu alanda özellikle Hişam ül-Kalbi'nin (?-819) hizmeti büyüktür. Kendi dönemlerinin olaylarını bütün ayrıntısıyla ve zaman sıralamasına dikkat ederek, vakanüvis tarzında yaşamış başka yazarlar da vardır, bunlar çoğu kez belirli bölgelerin ve kentlerin çerçevesi içinde kalmışlardır. Nè var ki bu şekilde İslam toplumunun tarihine ilişkin öğeler başlangıcından itibaren toplanmıştır. Bu tarih yazarları Medi-

ne, Suriye ve Irak okulları diye birbirlerinden ayrılırlar. Bunlar arasında el-Mada'ini (?-840) gibi, seçkin bir kişi tarafından temsil edilen Irak okulu Abbasi zaferinden sonra özellikle ağırlığını duyurmuştur. Bazen yazarlar hükümdarlarına yaranmak ve onlara yüksek duygular ilham etmek yolunu tutmuşlar, fakat daha çok bir sosyal ya da dinsel, siyasal grubun görüşlerini dile getirmek ve onların davalarını haklı çıkarmak istemişlerdir. Olayları incelemede aynı bakış açısını ve benzeri tutumları şaheserlerin ortaya çıktığı IX. yüzyılın ikinci yarısında bile görüyoruz. Bu eserler: El-Baladuri'nin (?-892) hicretin birinci yüzyılında İslamın zaferleri üzerine yazdığı "Fetihler Kitabı"; İbn Abd ül-Hakem'in (?-871) IX. yüzyılın ortasında aynı temayı işleyen, özellikle Mısır'da ve Kuzey Afrika'da cereyan eden olayları ayrıntısıyla bildiren "Mısır ve Mağrib'in Fethi"; İbn Kuteybe'nin İslam tarihine toplu bakış getiren eserleri; el-Yakubi ile Ebu Hanife el Dinavari'nin Şii zihniyetiyle yazılmış kitaplarıdır; bu sonuncusu İran'ın İslamiyetten önceki tarihine dikkati çekecek derecede geniş yer vermiştir.

Bütün bu çalışmalar el-Tabari'nin (839-923) anıtsal derlemesinde doruk noktasına ulaşır. Bu zat yazdığı büyük Kuran yorumuyla da ün kazanmıştır Bu eser sonraki nesiller için âdeta örnek tarih sayılmıştır. Onun kapsamı çok geniş olan "Peygamberler ve Hükümdarlar Tarihi", İslam tarihinin olayları hakkında başlangıçtan kendi zamanına nakledilmiş ne kadar bilgi varsa hepsinin kronolojik sıraya göre derlenmesidir. Burada hadis saptanmasında kullanılan yöntemi uygulamakta, bir bilgi hakkında onu nakledenleri sırasıyla bildirmekte ve naklettikleri bilgileri de çoğu kez kelimesi kelimesine tekrarlamaktadır. *(Nakledilen bilgiyi eleştiri süzgecinden geçirmediği için, en eski söylentilerin bile muhafaza edilmesini ona borçluyuz.)* Tabari'nin derlemesinin belgesel açıdan büyük değeri vardır ve bu değeri ona kaynaklık yapmış, fakat kaybolup gitmiş, önemi daha eski eserleri göstermesiyle daha da artmıştır, artmaktadır.

Böylece atılan adımlardan kendine özgü bir edebiyat, "tarih" (aslında olay yazımı), olayların tam tarihlerini belirtmek bilgisi, tarih yazımı doğdu. İslamiyet öncesi zamandan yalnızca Arapların günleri, büyük savaş günleri, yarı yarıya efsane olan İran tarihi ve Kutsal Kitap-Kuran mitolojisinin oluntuları tasvir edilmiş, kronolojik olarak sıraya konulmuştur; oysa bu sırada bilimin diğer dallarında Greklerden yığınla alıntılar yapılmaktaydı, tarih alanında ise Büyük İskender ve onun Asya'daki fetihleri bir yana bırakılırsa Greklerden hiç söz edilmemiştir. Aynı şekilde Romalılara mağripdeki yazarlar bile değinmemişlerdir.

Bütün bu bilimler, Araplara özgü sayılırken, öte yandan bunların gelişimine paralel biçimde coşkulu çabalar da antik mirası –İslamiyetin kabul edebileceği derecede olmak üzere– aktarma yolunda harcanıyordu. Grek bilim

ve felsefesinin bu şekilde keşfedilmesi, bu "rönesans" belirli ölçüde İslamiyeti de etkilemiştir; ancak bunun İslamiyetin kültür dünyasında bütün özgünlüğü önlediği yolunda bazı görüşler vardır; araştırılması gereken bir sorundur bu. Özgünlük daha öncekilerden bir şeyler öğrenmek arzusuna engel değildir, aksine hatta bunu güçlendirir. Fakat İslamiyette onun kendi yaratıcı, manevi gücünü eksiltmiş olsa dahi, yine de İslamın bu çabasının insanlığın kültür tarihindeki rolü bu yüzden hiç de daha az önemli sayılamaz, zira antik mirastan hiç haberi bulunmayan Avrupa'nın onu keşfedebilmesi ve yeniden canlandırabilmesi bu sayede olmuştur.

Kuşkusuz Araplar antik düşüncenin bazı görüşlerinin kendi inançlarıyla uyuşmadığını fark etmişler ve dindar Müslümanlar çok geçmeden bu tehlikeyi görmüşlerdir. Fakat eskilerin bilgilerini ve yöntemlerini incelemek hevesi, aslında hiçbir şekilde inanca aykırı sayılmamıştır. Derinlemesine kavranılmış her bilgide, Tanrısal vahiyle kazanılmış bir şeyler bulunduğuna inanılıyordu; böylesine bir görüş Hıristiyanlıkta pek güçlükle kabul görürken, Müslüman için akıl ve inanç prensip bakımından birbirlerine zıt sayılmamıştır. Böylece dinlerinden dönenler de kendi eski kültürlerinden bir şeyleri, yeni inancın manevi nüfuz alanına sokabilmişlerdir. Müslümanlarda ise geçmiş çağların bilgelerinin bilgi ve düşüncelerinin, kendi inançlarının kökleşmesine sadece yararı olacağı kanısı vardı. Bu bakımdan Mutezile çevrelerinde, antikçağ filozoflarıyla ilgilenmenin pek coşkulu biçimde genelleştirilmiş olmasına hiç şaşmamak gerekir. Ayrıca Mutezile öğretisine bağlı bulunan ve bu öğretiyi sonunda devlet inancı haline sokan halife el-Me'mun'un kurdurduğu "Beyt ül-Hikme"de *(bilimler evi)* antikçağın başlıca eserlerini sistemli biçimde Arapçaya çevirtmesi ve bilimsel bir rönesansın ilk filizlerine kesin olanak sağlaması da üzerinde durulacak bir olgudur.

Helenistik düşüncenin Arap dünyasına girişi elbette ki ilkin Abbasiler zamanında olmuş değildir. İlk etkiler daha eski Arabistan'da bile görülmektedir. Arap fetihleri yavaş yavaş İslam dinine geçen yerli halkın geleneğini, sosyal alanda olduğu kadar kültürel alanda da pek az sekteye uğratmıştı. Burada aklımıza hemen İskenderiye kütüphanesinin Araplar tarafından yakılması olayı geliyor. Bu bir efsanedir. Haçlı seferleri sırasında Müslümanlara karşı Hıristiyan halkı galeyana getirmek amacıyla uydurulmuştur. Aynı kültür çevresine bağlı halklar arasındaki bağlar, siyasal sınırlarla ayrılmış olmalarına rağmen yine de devam etmiştir. Böylece VII. yüzyılın en büyük Bizanslı din bilgini Şamlı Johannes sürekli Müslümanlar arasında yaşamıştır; bundan dolayı onun düşünceleri ile ilk "mütekellimin" arasında, rastlantı denilemeyecek kadar uyum gösteren paralellikler saptanabiliyor (Bkz: 6. Bölüm). Bu konuda birbirleriyle doğrudan teması bulunmaksızın yaşayan halkların kültür alışverişinin çoğu kez sadece sözlü olduğunu unutmamak gere-

kir. Böylece eski kültürlerden yalnızca yüksek düşünce temsilcilerinin görüşleri değil, halka ait birçok şekiller ve tasarımlar da alınmıştır.

Bu düşünceler antik eserlerin çevirisi yoluyla aydın Müslüman ve bilgin çevrelerinde kabul görmüştür. Kuşkusuz bunlar bütün antik mirası almış değillerdir Geç antikçağın İskenderiye'deki gibi koşullarında bir eleme ve yeniden gözden geçirme çalışması yapılmıştı. Hıristiyan çevrelerde daha geniş çapta bir seçme-ayıklama ve önemli görünen metinlerin özetlenmesi işine girişilmişti. Öte yandan doğunun Helen olmayan halkları İslamiyetten önce antiğin önemli eserlerini kendi dillerine çevirmeye başlamışlardı; bu eserler özellikle Süryaniceye, bazen de orta Farsçaya (Pehleviceye) çevrilmiş ve bu çalışma İslam egemenliği döneminde de Arapçaya çevirilerle sürdürülmüştü. Araplarca görevlendirilen çevirmenler, doğrudan doğruya Grekçe metinlerden, Arapçaya çeviri yapmak yerine daha çok ellerinin altında bulunan ve kolayca sökülebilen Süryanice çevirilerden yararlanma yoluna gitmişlerdir; zira bir Sami dilinden bir başka Sami diline çeviri yapmak çok daha kolaydı, üstelik Süryanice bilenler –çoğu Hıristiyan– Suriyeli ve Mezopotamyalı çevirmenler arasında, Grekçe bilenlerden elbette ki daha fazlaydı. Ancak çeviri çalışmalarının ikinci dönemindedir ki, yöntemlerin daha incelmesi ve dil yetisinin yükselmesi üzerine, ikinci bir dilden çevirinin eksiklikleri de anlaşıldığı için, doğrudan Grekçe eserlere el atılmıştır. Fakat Grekçe, ister Süryanice üzerinden, ister doğrudan Arapçaya çevrilsin, her iki halde de Sami dil ile İndocermen dillerin büyük yapı farklılığı hayli güçlükler ortaya koyuyordu. Buna bir de çevirmenin sözlüklerden yoksun oluşu da ekleniyordu; bununla birlikte eserlerin asılları ile çevirileri ne zaman karşılaştırılmışsa, her zaman çalışmaların yüksek kalitesi karşısında sadece hayranlık duyulmuştur. Ayrıca asılları kaybolup gitmiş birçok antik eser günümüze Arapça çevirileriyle gelebilmiştir.

Çevirmenler daha çok Hıristiyan veya yeni din değiştirmiş Suriyelilerden oluyordu, yalnız Pehlevi diliyle ilgili çeviriler Zerdüştiler ya da asılları Zerdüşti olan kimselere yapılıyordu. Hıristiyanlar arasında Mezopotamya ve İran Nasturileri, kısmen daha önce Sasaniler döneminde böylesine çalışmalarda deneyim kazandıkları, kısmen de Irak'ta Abbasilerle daha yakın ilişkileri bulunduğu için en büyük rolü oynamaktaydılar. Bunlara birkaç –Batı Suriyeli– Monofizist de katılmıştır, fakat Kıptilerden, hele Mağrib halkından kimse yoktur; bunlar doğuda yapılmış çevirilerden yararlandıkları halde Latinceden hiçbir şey çevirmemişlerdir. Sayıları hayli kabarık çevirmenlerden ancak birkaçının adını kaydedebiliyoruz; bunların içinde en ön yeri Huneyn ibn İshak (809-873) almaktadır; kendisi bir hekimdi, filolojik yöntemi ve dil ustalığıyla çeviri sanatını kendisinden ne önce ne de sonra kimsenin erişemediği bir düzeye çıkarmıştır, Lahmi devletinin eski başkenti Hira'da eczacı

olan bir Hıristiyan Arabın oğluydu ve Halife Me'mun'un kurdurduğu akademiye –Beyt ül-Hikme'ye– halife Mütevekkil tarafından çağrılmış, ölümüne kadar burada etkili olup eserini devam ettiren öğrenciler yetiştirmiştir. Bu öğrenciler arasında oğlu İshak da vardı (?-911); bu zatın özellikle felsefe eserlerinin çevrilmesinde büyük hizmeti olmuştur *(Euklides, Archimedes, Eflatun, Aristoteles'den eserler çevirmiştir)*. Huneyn'in yanı sıra çevirmen ve bilim adamı koruyucusu olarak Beni Musa adlı Horasanlı üç kardeşi özellikle kaydetmeliyiz, bunlar Yukarı Mezopotamya'da Harran'da oturan matematikçi Sabit ibn Kurra'yı (?-910) Bağdat'a getirmişlerdir; bu zat Harran'da antik astroloji, astronomi ve matematiği geliştiren "Sabii" mezhebini devam ettirmekteydi. *(Yıldızlara tapan Sabiilerin dinsel tören dilleri Süryaniceydi. Greklerin Orpheus'unu peygamber sayarlardı. Pozitif bilim alanında birçok seçkin adam onlardan çıkmıştır. Sabit ibn Kurra, Bağdat'a gelince burada Sabiiliğin bir kolunu kurdu. XI. yüzyıldan sonra bu din kaybolmuştur.)*

IX. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış diğer bir bilim adamı, Hıristiyan Melkit Melkai'ye mezhebinden Kusta ibn Luka'dır. Sasaniler zamanından XI. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş, İran'da Gondeşpur tıp akademisini yöneten Nasturi mezhebinden Bohtişu ailesini de kaydetmeliyiz; bu aile VIII. yüzyıldan itibaren Bağdat'ta bilime hizmet etmiştir. Pehleviceden çeviriler konusunda daha önce de birkaç defa söz konusu ettiğimiz İbn ül-Mukaffa (?-759) bir öncü ve eşsiz bir üstat olmuştur. Hint hükümdarları için yazılmış masallar kitabı Pançatantra'yı "Kelile ve Dimne" adıyla Arapçaya çevirmiş, bütün Hıristiyan dünyası bu eserden etkilenmiş, örneğin *(Fransız edebiyatının ünlü hayvanlı masal yazarı)* La Fontaine ondan yararlanmıştır Bu zat ayrıca bir İran tarihini (Hudayname) çevirmiş, bu eser daha sonra Arapça yazan tarihçilere ve X. yüzyılın sonunda yeni Farsçayla yazan İran'ın ulusal şairi Firdevsi'nin ünlü Şahnamesine kaynak olmuştur.

Çeviriler artık kültürün her alanından aynı ölçüde yapılmamıştır. Dar anlamda Grek edebiyatına hiç el atılmamış ve Grek tarihi de sadece Kallisthenes takma adını kullanan yazarın İskender romanıyla temsil edilmiş, bu roman hemen bütün Avrupa ve Asya dillerine çevrilmiştir. Grek kültürünün geç antik mirasında, kendi sorunları için kullanabilecekleri yolları ve çözümleri getiren alana ilgi göstermişlerdir; bunlar da –yeni dine ters düşen bölümler alınmaksızın– felsefe, tıp ve doğa bilimleri olmuştur. Zaman zaman Hindistan'dan da birçok öğenin karıştığı İran kültür birikiminde bilimsel eserler pek yoktur, olanlar da çoğu kez Grek kökenlidir; buna karşılık tarihsel-mitolojik söylentiler, öğretici öyküler ve İslam dünyasında hükümdar aynası diye bir türü oluşturan risaleler vardı. Yahudiliğin halka ilişkin öğelerinin, İslamiyetin kaynaklarını zenginleştirdiği tartışma götürmez bir olguysa

da, yine de Yahudi edebiyatı pek kenarda kalmış ve görülebildiği kadarıyla İbraniceden hemen hiçbir şey çevrilmemiştir.

Çevrilen eserleri tek tek saymaya kalkışmanın pek anlamı yoksa da, bu konuda birkaç kesin bilgi vermek yine de zorunlu görünmektedir. X. yüzyıldan itibaren Arap-İslam dünyası Aristoteles'in hemen bütün eserlerini tanımış bulunuyordu; bunlar arasında "Teoloji" *(Kitab-ur-Rububiyye)* diye anılan –gerçekte Plotin'in Ennead'ından bölümlerin bir açıklaması olan– kitap da vardır Bu yazılardaki zıt görüşler Müslüman düşünürleri çok uğraştırmıştır. İsimlerin aynı olması ya da benzemesi nedeniyle, farklı zamanlarda yaşamış Platon ve Plotin gibi filozoflar birbirine karıştırılmıştır. Eflatun'un da birkaç diyaloğu çevrilmiştir, bunlar kuşkusuz geç antiğin yeni Eflatuncu gözüyle ele alınmışlardı; ayrıca yeni Eflatuncuların yazıları da çevrilmiştir: Plotin'in Aristoteles'in Teolojisi; Proklos'un Teolojinin Öğeleri, bu eserin Latincesi ortaçağda "Liber de Causis" diye ün kazanmıştır; yeni Eflatuncu Aristoteles yorumları; Arap fethinden önce İskenderiye okulunun son büyük temsilcisi Johannes Philoponos'un eserleri, bu düşünürün doğa felsefesi Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında uzun uzadıya tartışılmıştır. Bundan başka İstoacıların-revakçıların, yeni Fisagorcuların, Gnostiklerin bazı eserleri de Arapçaya çeviriler ve özetler halinde aktarılmıştır. Eflatun ve Aristoteles'in adları altında çeşit çeşit sonradan eklemelerle –halk felsefesi ve okkültizm doğrultusunda– bir edebiyat da yaygınlık kazandı. Böylece Aristoteles, İskender'in veziri efsanesiyle, halk inancında bir çeşit sihirbaz oldu. Arap filozofları da onun eserlerini çoğu kez yeni Eflatuncu yorumlarla açıkladılar ve onun felsefesiyle Eflatun'un felsefesini uzlaştırmaya çalıştılar; İslam bilginlerinin Grek düşünürlerinin eserleri karşısında takındıkları tavır, Muhammet'in Yahudi ve Hıristiyan kutsal kitaplarına karşı takındığı saygılı tavrın aynıydı. Böylesine seçkin iki kafanın birbirlerine karşı gerçek bir zıtlık içinde bulunamayacakları kanısındaydılar.

Tıp alanında ele geçirilebilecek nitelikteki bütün büyük eserler, Hippokrates, Galen ve bunların tilmizleri Arapçaya çevrildi. *(M.Ö.I. yüzyılda yaşamış İskenderiyeli hekim.)* Dioskurides'in Materia Medica'sı eczacılığın ve eczacılıkta kullanılan botaniğin temel kitabı oldu. Doğa bilimlerinde ve Euklides'in, Archimedes'in, Ptolemeus'un ve matematik, astronomi, mekanik, coğrafyanın diğer otoritelerinin sayısız yazıları Arapçaya aktarıldı; bunların yanı sıra astrologların, rüya yorumcularının, simyacıların, fizyognomonistlerin kitapları, Bryson'un Dikonomikos'u gibi tarım ve siyasal ekonomi incelemeleri de çevrildi. Pehleviceden kökeni Hindistan'a uzanan astronomik cetvel alındı.

Besbelli bu çevirilerle özgün düşünce ve araştırının gelişimi arasında bir paralellik olmuştur. Şimdi artık Arapçada yaygınlık kazanmış bu eserler el-

bette ki, önemli ölçüde teşvik edici rol oynayacaklardı. Öte yandan Müslümanların teoloji, felsefe ve doğa bilimleri alanlarındaki çabaları kendiliğinden Greklerin eserleriyle ilgilenmelerine yol açmış, bu da çevirmenlik çalışmalarının bir kat daha artmasına neden olmuştur. Böylece Arapların ilk filozofu, Huneyn ibn İshak'ın çağdaşı, el-Kindi (?-870) de çeviriler ve çeviriler üzerinde düzeltmeler yapmıştır.

Bu kadar çok çevirinin yapılmasına önayak olmuş bulunan Me'mun, meridyenin yeniden hesaplanmasına da öncülük etmiştir. Bilim ile yeni felsefedeki asıl serpilme kuşkusuz daha sonraları gerçekleşmiştir. Fakat felsefe düşüncesi daha IX. yüzyılın ortalarında belirgin biçimde meydana çıkmış bulunuyordu; felsefe için kullanılan terimin Grekçeden alınma "falsafa" olması da dikkate değer bir olgudur. Bu terimden düşüncenin –İslamiyete karşı olmamak üzere– içeriğine, yöntemleme kaynaklarına göre İslami bilimlerin dışında kalan bir dalı anlaşılıyordu. Böylece biri dinsel, öteki daha çok dünyasal alana ait iki manevi akım yan yana ve her biri kendine özgü biçimde gelişmeye başladı.

8 - KLASİK İSLAM DÜNYASINDA TOPLUM VE EKONOMİ (VIII. - XI. YÜZYIL)

Abbasi döneminde "Klasik İslam" kavramı içinde toplanabilecek bir kültür ve toplum oluşmuştur. Bu da yaptıkları fetihlerle bir başkalaşım geçirmiş Araplar ile fethedilen ülkelerin eski yaşayış ve düşünüş biçimleri İslamiyetle değişime uğramış yerli halk arasında temas ve karışımdan doğmuştur Elbette ki herkes İslamiyete geçmemiş ve halkın bir kısmı başka dinlere bağlılığını sürdürmüştür. Az ya da çok çevreden yalıtık durumda yaşayan bu yerel topluluklara gerektiğinde değineceğiz. Buna karşılık çoğunluk yenilerin ortaklaşa hareketine kendilerini kaptırmış ve eski durumunu onca geliştirmiş olmasına rağmen yine de bir İslami rejim olan ve öyle kalan yönetimin etki alanı içinde kalmıştır.

Aşağıda sosyal hayatın birkaç ortak görünümünü, toplumun bütünü içinde gözden geçirecek, sonra da kent hayatı kadar kırsal kesim hayatının da sosyal ve ekonomik problemlerine değineceğiz. Sonunda da XI. yüzyıldan itibaren toplumun derinlemesine başkalaşımını doğuran gelişimi izleyeceğiz

1) Sosyal Yapının Ana Çizgileri

Toplumun çekirdeği kuşkusuz ailedir. Ne var ki bu artık bedevilerin, birkaç nesli ve azatlı kölelerin temsilcilerini kapsayan büyük ailesi değildir. Her ne kadar bu tip bazı aileler yaşama biçimlerini aristokrat kent ailesinde sürdürüyorlarsa da, daha çok bu aile yeni yaşama koşulları altında büyük birlikten çözülüp ayrılmış, daha dar anlamda ailedir. -Ana ailesinden kalma tasarımlar bulunduğu araştırıcılarca kanıtlanmışsa da- aile erkeğin egemenliği altındadır; bununla birlikte kadın, yasa karşısında hep reşit olmamış gibi sayılmasına rağmen, yine de maddi varlığını güvence altına alan haklara sahiptir. Erkeğin dört kadınla evlenebilme hakkı, pek seyrek sayılmayacak şekilde onları boşaması sonucunu doğurmuştur, fakat kadının da bazı hallerde boşanmayı istemek hakkı vardı. Yasal evlenme kısıtlamasının dışında erke-

gin köle kadınlarla ilişki kurması ya da -kökeni antikçağa uzanan bir ahlak anlayışı sonucu, normal evliliğin bir tamamlayıcısı olarak görülen- homoseksüel birleşmeler yapması serbestti. Bununla birlikte çok kadının bakımını üstlenmek, parasal nedenlerden ancak yüksek tabaka erkeklerinin yapabileceği bir işti ve kadın fazlalığı olmadığı oranda çokevlilik sayıca dar bir çerçeve içinde kalıyordu. Belirli mezheplere karşı zaman zaman suçlamalar yapılmıştır, bunlar kadının ortak olmasını savunan mezheplerdi; eğer böyle uygulamalar gerçekten olmuşsa, bunun aristokratların etraflarına çok kadın toplamalarıyla ortaya çıkan kadın azlığı durumuna karşı bir protestonun ifadesi olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Çokevlilik Yakındoğu'nun Hıristiyan olmayan bütün topluluklarında vardı; bugün pek yaygın bir kanının tersine gerek çokevlilik, gerekse kadının yarı manastır hayatı yaşarcasına eve kapatılması İslamiyetle pek az ilgilidir. Kadının eve kapatılması, kırsal alandaki daha yoksul halk arasında olsun, kadınların çalışmak zorunda kaldığı kent halkında olsun, kölelere ve haremağalarına sahip bulunan aristokrat zümreye oranla hiç de o kadar sıkı uygulanmamaktaydı.

İslam toplumunu bir bütün halinde ele alırsak, karakteristik belirti halinde göze çarpan özelliğin, kuramsal hukukta olsun, bunun geniş çapta günlük hayattaki uygulamasında olsun kişiyle cemaat, bireyle mümin topluluğu arasında hiçbir aracı organ tanımaması ve bütün müminlere yasa karşısında eşitlik bahşetmesi olduğunu görürüz. Ortaçağın müstebit Avrupasında görüldüğü gibi sürekli bir düzen, ya da başka biçimde bir hiyerarşi prensip olarak yoktur. Hiyerarşiler Bizans'ta, sürekli sınıf düzenleri Sasani İmparatorluğu'nda vardı; dolayısıyla bu ülkelerin halkında daha yüksek, daha alçak sınıf derecelenmesi bilinci hemen kaybolmamıştı, fakat böyle bir şey İslamiyetin ruhuna tümüyle karşıydı. Eşitliğe ilişkin bu prensibin istisnası -o çağın bütün doğu devletlerinde olduğu gibi- kölelikti. Gerçi belirli aileler eski Arap oymaklarında bulunan manevi otoritelerine dayanarak bir çeşit soyluluk oluşturmuşlardı ve buna uygun anlayışları bedevilerde sürdürmekteydiler, fakat İslamiyette peygamberin arkadaşlarına ilişkin hatıraların etkisi kaybolduktan sonra, yalnızca peygamber ailesi için belli bir soyluluk kabul edilmiştir. Ne var ki bu ailenin üyelerinin sayısı zamanla birkaç bine ulaşmıştır. Ailenin her iki kolu birbiriyle kavgayı sürdürüyorsa da, *(Ali'nin babası Ebu Talib'in soyundan gelen)* Talibiler ile Abbasiler emekli aylıklarını almayı doğal karşılıyorlardı; zekâttan muaftılar ve herkese uygulanan yasalar onlar için de geçerliyse de, yine de kendi nakiblerine (dava vekillerine) bağlı olarak, özerk bir yargı hakkının imtiyazından yararlanıyorlardı. Ailenin üyelerine "şerif" deniyordu; bunlar arasında Ali soyundan gelenler ise ayrı bir san olan "Seyyid"i kullanıyorlardı. Yalnız burada maddi yaşama koşullarının bu soylu sınıf için bir farklılık göstermediğini belirtelim. Sadece her iki kutsal

kentte, Medine ve Mekke'de, olağanüstü saygınlıklarının doğal sonucu olarak çoğu kez yönetici bir görev almaktaydılar

Ortaçağın Hıristiyan olanlarıyla da birlikte bütün toplumları gibi Müslümanlarda da bir en alt sınıf, köleler sınıfı vardı; ne var ki kölelik burada Hıristiyan toplumlarına oranla daha uzun süre devam etmiştir. Hıristiyan kilisesinde olduğu gibi İslamiyetin de ortaya koyduğu, bütün insanların Tanrı önünde eşitliği ilkesi, kölelere yönelik birtakım yükümlülükler getirmişse de, köleliğin kaldırılmasını sağlayamamıştır. Her iki din de, kendi dininden olan kimsenin köle yapılmasını yasaklıyordu, fakat bu dinleri kabul etmek mutlaka serbest bırakılma sonucunu da doğurmuyordu. Ayrıca kölelerin yaşama koşulları da her dinde aynı değildi. Köle, sahip olunan ve başkasına devredilebilen bir şeydi; efendisine karşı mutlak bir boyun eğmeyle yükümlüydü, fakat aynı zamanda bir insandı da, kendisine insanca davranılması gerekiyordu ve çok kötü davranılması hallerinde serbest bırakılması hakkı doğuyordu. Yaygın olan uygulamaya göre, efendisinin yüksek mülkiyet hakkı zedelenmemek kaydıyla, biriktirdiği para oranında belirli ölçüde bir özgürlüğe sahip olabiliyordu. Köle evlenebiliyordu, çocukları kendisi gibi köle olarak kalıyordu, fakat bu çocuklar yedi yaşından küçükken ancak anneleriyle birlikte satılabiliyorlardı. Hıristiyan bir efendinin kadın kölesinden farklı olarak, Müslüman kadın köle, eğer efendisi isterse, ona metreslik yapmak zorundaydı, çoğu kez de çok gençken bu amaçla satın alınıyorlardı. Böyle bir ilişkiden doğacak çocuklar özgür sayılıyor ve resmi adıyla "bir çocuğun anası" denilen kadın satılamıyor, efendisinin ölümü üzerine de özgür oluyordu. Böyle bir şey Hıristiyan toplumlarda olanaksızdır, zira onlarda evlilikdışı ilişki yasal olarak yasaktı. Efendi fuhuş amacıyla kadın kölelerin ırzına geçemezdi, fakat kendi köleleriyle olduğu gibi başkalarının kölesiyle de ilişki kurabilirdi.

Bir kölenin öldürülmesi ya da yaralanması halinde, ceza olarak efendisine bir tazminat ödenmesi söz konusuydu; kölenin kendisi suçluysa cezalandırılırdı, kan bedeli veya diğer para cezalarını efendisi ödemekle yükümlüydü ve kölenin sorumluluğunun daha az olabileceği kabul edildiğinden dolayı da sembolik denilecek kadar çok az cezalar verilirdi. Köleler hukuken hiçbir siyasal ve dinsel işlev üstlenemezlerdi. Fakat efendileri kendi otoritelerinden istedikleri kadarını onlara aktarabildikleri için, köleler önemli bir kişilik, özellikle bir beyin kişiliğini almışlar, birçok özgür kimseden daha kudretli olabilmişler, hatta daha sonra hükümdarlığa kadar yükselmişlerdir. Özgürlüğünü bağışlama, müminlere tavsiye edilen, sevabı büyük bir eylem sayılmıştır. Çoğu kez vasiyetle, özellikle de kölenin Müslüman olması halinde yapılmış, sonra da töre olmuştur. Kölenin gerekli parayı sağlaması halinde özgürlüğünü satın alma hakkı vardı ve genellikle azat etmenin koşulları,

adına "mukataba" denilen bir sözleşmeyle önceden kararlaştırılırdı. Elbette ki azat edilen kimse, eski efendisine karşı bir minnettarlıkla bağlı kalıyor ve böylece onun azatlısı durumunda hiç de önemsiz sayılmayacak bir rol oynuyordu. Azat edilmelerin sıklaşması ve bir köle kadının efendisinden olma çocukların özgür sayılması olgusu karşısında, köle sayısının durmadan dışardan tamamlanmak zorunda kalınması doğaldı. Kimse borçlanma yoluyla köle olamadığı için, biricik kaynak olarak savaş kalıyordu, ya da "savaş ülkesi" denilen gayrı Müslim ülkelerden insan sağlamak yoluna gidiliyordu. Bu da ya yakınlarından çocuk satın almak, ya da hiçbir şey vermeden onları alıp getirmek suretiyle yapılıyordu. Fetih seferleri duraklayıp sınırlar sağlamlaşınca, Berberi, Frank, Bizanslı Rumi, Hintli ve diğer uluslardan kölelerin sayısı azaldı; sadece hâlâ talan akınları düzenleyip duran sınır boyu halkı bundan etkilenmedi. İslam dünyasına genellikle üç büyük bölgeden köle tedarik ediliyordu Siyah Afrika'dan, Orta Asya'nın Türk bozkırlarından ve Slavların yaşadığı Doğu Avrupa'dan. Bu değişik bölgelerden gelen kölelerin hepsi aynı işler için yetiştirilmiyordu. Siyahlar özellikle ev işlerine yarıyordu, kadınları da çoğunlukla metres ve sütanne oluyordu; Slavlar aristokratların çeşitli ayak hizmetlerinde kullanılıyor, en çok da onları uzmanlar eliyle hadımlaştırıp haremağası yapmayı yeğliyorlardı; Türkler ise özellikle asker olarak değerliydi. Genç kızlar dans edip şarkı söyleyerek efendilerini hoşnut etmeleri için özenli bir eğitim olanağı bulabiliyordu.

Değeri yüksek köleler genellikle kısa sürede azat edilmekteydi. Avrupa güçlendiği zaman, deniz korsanları aracılığıyla Müslüman kölelere sahip olmuştur, fakat ortaçağda böyle bir durum pek enderdi. Büyük köle efendileri Müslümanlardı. Batıda Yahudiler ile Venedikliler bu işin müteahhitliğini –komşu Slavlar Hıristiyanlığı kabul etmedikleri sürece– yaptılar; fakat İslam bölgesinde genellikle yalnızca Müslüman köle tacirleri vardı.

Kölelerin İslam ülkelerindeki maddi ve manevi durumları hakkında –çevre devletlerdeki kölelerle karşılaştırarak– kesin bir yargıya varmak kolay değildir. Kuşkusuz büyük farklar vardı ve kaçma girişimleri de oluyordu. Yoksulların dahi en azından bir kölesi vardı, bu köleler efendilerinin yoksulluğunu paylaşırken, zenginler ise kölelerine büyük yetkileri bulunan görevler bahşedebilmekteydi. Burada öncelikle kendisine özgü biçimde ailenin bir üyesi olan kölelerin evcil karakterini tam anlamıyla belirtmek gerekir. Bunların uzak geçmişte kalan çocuklarına ilişkin hatıraların silikleşip, genellikle yoksul ve geri olan anayurtlarına olan bağları gevşeyince, çok geçmeden ilgileri ve yazgıları, kendisini günün birinde azat edecek ve İslam toplumunun bir üyesi yapacak olan aileninkiyle özdeşleşiyordu.

Tarım işlerinde normal koşullarda köle çalıştırılmazdı, kuşkusuz köylülerin durumu sık sık kölelerinkine yakın bir hale gelmekteydi. Fakat Romalıla-

rın Latifundia'ları *(büyük çiftlik)* tarzında, kölelere dayalı ve içinden Spartacus'u çıkaran bir ekonomik düzen pek ender görülmüştür. *(Spartacus, Roma devletini az kalsın yıkacak büyük köle ayaklanmalarının önderiydi.)* Bu konuda IX. yüzyıl pek ünlü bir istisnayı getirmiştir; ancak bunun gerçekten bir istisna olduğunu bir kez daha vurgulayalım. Hükümet çevreleriyle ilişkileri olan büyük toprak sahipleri, aşağı Irak'ta bulunan, o zamana kadar işlenmemiş çukur araziyi, fazla suyunu akıtıp, güherçilesini çıkararak, örneğin şekerkamışı yetiştirmek gibi, ürün ve gelecek bakımından verimli bir tarıma hazırlamak istediler Böyle bir girişim, Bağdat pazarına yakın olması ve Hint Okyanusu üzerinden kolay satış olanağı bulunması bakımından büyük kazançlar vaat ediyordu. Bu iş de burada kölelerle, özellikle Doğu Afrika'dan getirilen zencilerle kolayca yapılabilirdi ve onlarla sağlanacak işgücü köylülerle sağlanamazdı. Zenci, Arapça-Farsça "zanc" kelimesinden türetilmiştir, Doğu Afrika'da Zanzibar'ın aynı dillerde adı Zancabar'dır ve akla buradan gönderilmiş zencileri getirmektedir. Oradan getirilen insanlar büyük bir işçi kitlesi oluşturdular, son derecede yoksul biçimde yaşıyorlar ve acımasız bekçilerin gözetiminde, korkunç koşullar içinde durmadan çalışmak zorunda kalıyorlardı. Böylece Spartacus'un ayaklanmasına benzer bir isyan patlak verdi. Kölelerin önderi Ali ibn Muhammet adlı biriydi, doğru ya da yanlış kendini Ali soyundan ve Zeydi olarak tanıtmış, ayaklanmayı kendi düşüncelerine göre örgütlemişti. *(Bu yüzden genellikle Sahip ül-Zenc adıyla anılmıştır; Arap kaynaklarında çoğu kez sadece el-Habis diye adlandırılır.)* Bu önderin gerçek siyasal amaçları hakkında ne yazık ki pek az şey biliyoruz. Kesinlikle bilinen zencilerin 869'dan 883'e kadar kısmen, zaman zaman da tümüyle Aşağı ve Orta Irak'a, Kuzistan'a ve geçici bir süre için de Basra'ya egemen olduklarıdır. Hareket iyi örgütlenmişti, kendilerine özgü bir hükümet de kurmuşlardı. Bazı koşullar da onlara yardımcı olmuştu, kanallarla kaplı arazinin yapısı, köylülerin gizlice onlara yardım etmeleri ve hükümet kuvvetlerinin o sırada İran'da başka düşmanlara karşı savaşmak zorunda kalması bu cümledendir. Çatışmalar her iki tarafın amansız davranmasıyla sürdürülmüş, sonunda zencilerin hemen hepsinin yok edilmesiyle bitmiştir. Bununla birlikte mücadeleleriyle halifeliğin boyuna gücünü yitirmesine yol açtıklarından, bir bakıma zafere ulaşmış sayılabilirler. Zira böylece bu bölgede başkaldıracak başka bir grubun, Karmatların işini kolaylaştırmışlardı (Bkz: Bölüm 10). Ayrıca o tarihten sonra bir daha hiçbir büyük çiftlikte, köleleri kullanarak tarım yapma yoluna gidilmemiştir. Zencilerin tarihi kendi aralarından çıkmış kimselerce yazılmıştır, bu yazıların kaleme alınış tarzından, hareketin içinde yalnızca cahil köleler bulunmadığı anlaşılmaktadır

Kölelik bir yana bırakılırsa, İslamiyet daha önce de söylediğimiz gibi,

yasa karşısında hiçbir sınıf farkı tanımamıştır; aynı şekilde halklar arasında ayrım gözetmek, hele bir halkı küçük görmek ona yabancı kavramlardı. İranlılar övünçle geleneklerini üstün görmüşler ve Mısırlılar bir ölçüde ulusal bilinçlerini korumuşlarsa da, dar anlamda ulusal bir birlik düşüncesi, İslamiyetin boyun eğdirdiği ülkelerde varolmamıştır. Fakat bölgecilik İran ve Irak'ta Kürtler, İran'da Deylemliler, batıda Berberiler gibi bazı halklarda çok güçlü olabilmiş, daha sonra yerel hanedanların kurulmasına ve bunlar aracılığıyla Arapçanın, düzensiz şekilde yayılmasının hızlanmasına yol açan yöresel ayrılıkçılık da görülmüştür. Çeşitli ırkların birbiriyle yan yana olduğu bir toplumda, bütün grupların sürekli bir birlik duygusunu korumaları doğrusu garip görünüyor; böylece birçok kentlerde ayrı halklar için ayrı mahalleler oluşmuştu, örneğin Bağdat'ta bir Türk, Fas'ta bir İspanyol mahallesi vardı. Bütün bunlardan İslam ülkelerinde ırk ayrımı bulunmadığı sonucu çıkmaktadır. Eski Araplar kanlarının temizliğiyle –böyle bir şey varsa– istedikleri kadar gururlansınlar, köle kadınlarla birleşmeyi hiç de reddetmemişlerdir ve böylesine birleşmeler ne kadar sıklaşmışsa, İslam imparatorluğunun çeşitli halkları arasında evlenmeler ne kadar çoğalmışsa, herhangi bir ırka mensup olmakla övünmeler de o ölçüde azalmıştır. Bu arada uyum sağlamayı başaramayan gruplar da olmuştur, Çingeneler bunlardan biridir; Hindistan'dan gelmişler ve Bizans toprağına sınırdışı edilmişlerdir. Daha iyi uyum sağlamayı beceren diğerleri ise, horgörülmüş ama hiçbir zaman kovulmamışlardır. Hatta gün gelmiştir siyahlar, beyaz bir halkın başına hükümdar olabilmiş ve kimsenin aklına bunu bir aşağılanma diye görmek düşüncesi gelmemiştir.

Buna karşılık din, yasal bir ayrım ilkesini yanında getirmiştir, çünkü İslami devlet gayrı Müslimler karşısında özel hukukta farklılıklar ortaya koymuş ve kısıtlayıcı önlemler almıştır. Durumu doğru olarak değerlendirmek için zamana ve yere göre ayrım yapmak, yasanın lafzıyla gerçeği karıştırmamak gerekir. İslamiyet dışı dinlerden olanlar Müslümanlarla tam anlamıyla eşit düzeyde sayılmamışlarsa da, ilkin Yahudilik ile Hıristiyanlık, sonra da Zerdüştlük, arkasından daha başka mezhepler, İslam hükümetini tanıdıkları ve bir tehlike oluşturmadıkları sürece, çok geniş himaye görmüşlerdir. Devlet tarafından garanti edilen bu himaye, "zimma", sadece siyasal nedenlerle kurulmamıştır –çoğu kez çoğunlukta olan bu topluluklara baskı uygulamak da olanaksızdı– aksine teolojik bakımdan da böylesi bir himaye gerekli sayılmıştır: Yahudilik, Hıristiyanlık ve öteki dinler düşman güçler olarak görülmemiş, aksine yüce gerçeğin vahyinde belli bir bölüm onlara hak tanımıştır Daha önce de belirttik ki, Hıristiyanlar ile Zerdüştiler kendi inançlarına ilişkin nedenlerle asla Müslüman egemenliğine karşı çıkmamışlardır. Gerçi IX. yüzyıla doğru mezhepler arası bir tartışma da olmadı değil,

bu tartışmalar her iki taraf için de daha çok kendi topluluklarının inancını korumak ve öbür tarafa geçmelere karşı onları manen hazırlamak amacına yönelikti. Fakat bu tartışma, bir mücadelede hasma karşı moral silahlanma sayılırsa da, yine de barış halindeki bir ülkenin içinde cereyan ediyordu, daha önemlisi de özgürce düşünce alışverişi şeklinde yapılıyordu. Dinlerin birbirlerini karşılıklı etkilemesinin Yakındoğu toplumlarında ne kadar güçlü izler bıraktığını sırası geldikçe açıkça göreceğiz. Egemen durumdaki din topluluğunun sosyal ağırlığı, İslamiyetin erken döneminde henüz belirgin bir çoğunluğa sahip mezhepleri, din değiştirmelerle azınlık durumuna düşürmüş, hatta tümüyle kaybolmalarına yol açmıştır. Burada yasanın Müslümanlığı kabul edenlerin, tekrar kendi asıl dinlerine dönmelerini yasaklaması, diğer mezhepler üzerinde olumsuz etkiler yapmıştır: Dönmelik ölümle cezalandırılıyordu.

Gayrı Müslimlerin parasal bakımdan mağdur oluşları basit adama zor geliyor, fakat bu hal büyük servetlerin oluşmasını da engellemiyordu. Hukuksal bakımdan mağdur edilme, Müslüman için bir güvence sağlıyor, fakat gayrı Müslimler için hiç de aşağılayıcı olmuyordu. Bu hal özel hukuk davalarını kapsıyor, bir Müslümanla bir gayrı Müslimin karşı karşıya geldiği bütün anlaşmazlıklarda etkisi görülüyor, fakat bir gayrı Müslimin İslami yargıya başvurmasına asla engel olmuyordu. Abbasi rejimi aşırı sofu motifler bulunan bir hareketten doğmuştu; İslamiyetin vaat ettiklerine saygılıysa da, öte yandan bunun kapsamını ve etkilerini sınırlamaya, İslamiyeti başka inançtan olanların telkinlerinden korumaya çalışmıştır. Harun ür-Reşit'ten itibaren, bundan dolayı "zımmilere" –başka inançtan olanlara İslam devletinin koyduğu himaye rejimi, 'zımma'dan yararlananlara– karşı kısıtlamalar düzenlemiştir; bunlar fetihler döneminde, başka koşullar altında olmakla birlikte alınmış bulunan önlemlere benzemekteydi. Böylece gayrı Müslimlere, örneğin Müslümanlardan ayırt edilebilmeleri için belirli kılıklarda dolaşmaları, bu arada zunnar denilen kemerleri takmaları, Müslümanlarınkinden daha yüksek ev yapmamaları, Müslümanların bindiği cins atlara binmemeleri ve daha buna benzer yükümlülükler getirildi. Gerçekte bu önlemler genellikle ancak bazı yerlerde ve geçici nitelikte alınmış, çoğu kez de vergi görevlilerine yardım etmek amacıyla birer bahane olmuştur. Bu konuda şunları da sayabiliriz: O zaman geçerli öğretiye göre fıkh, ibadet yerlerinin bakımına izin veriyor, fakat yenilerinin yapılmasını yasaklıyordu; ancak yığınla örnek kanıtlıyor ki, rüşvet yedirme yoluyla bu çeşit binaların yapımı için izin koparılmıştır. Tabii halk kesiminden hoşgörüsüzlük eylemlerinin patlak vermesi olmuyor değildi; bazen yetkilerin kötüye kullanılmasından kaynaklanan yerel tepkiler doğuyor, bazen de bunlar büyük bir facia halini alıyordu; fakat genellikle bu çeşit olaylar pek azdı ve hiçbir zaman İslam mezheplerinin kendi aralarındaki ge-

rilimden daha ağır basacak nitelikte boyutlara ulaşamamıştır; herhalde o dönemde Bizans İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudi ve Paulusçu azınlıklar çok daha fazla acı çekmekteydi. Dinsel görevlilerin kılıklarını giymek, askeri işlevler ve siyasal iktidar için uğraşlarda bulunmak gayrı Müslimlere yasaktı. Yönetim konusunda ise durum başkaydı. Suriye ve Mısır'da bu alanda hemen sadece Hıristiyanlar ve Yahudilerle karşılaşıyoruz. Irak'ta katılma oranları çok düşüktü. Gerçi Müslüman "kuttab" sayısı giderek artıyordu, ama henüz hep gayrı Müslimlerin yanında görev yapmaktaydılar, bu arada Yahudi ve Hıristiyan vezirler bile olmuştur. Günlük hayatta ise elbette ki aynı dinden insanlar birbirlerini kayırmaktaydı ve bazı el sanatları şu ya da bu mezhepten insanlara özgü meslekler haline gelmişti; bununla birlikte ne bir tekel vardı, ne de bir getto. *(Getto Avrupa'da pek çok örneği görüldüğü üzere aynı mezhepten ya da ulustan olanların bir arada oturmak zorunda bırakıldıkları mahalledir.)* Avrupa'da olduğu gibi başka inançtan insanların horlanması ancak ortaçağın sonlarında başlamıştır. İslamiyetin çok daha sonraki dönemine ait olaylara dayanarak, aslında Hıristiyan Avrupanın hiç sesini çıkarmaması gereken, hoşgörüsüzlük suçlamaları yapılmıştır, fakat böylesine bir kınama –bilerek veya bilmeyerek– gerçeğin çarpıtılması olur.

Bütün bunlara rağmen Müslüman egemenliği altında yaşayan gayrı Müslim topluluklarda değişiklikler meydana gelmiştir. Sayıları azalmış ve dinlerini temsil eden diğer devletlerden zaten büyük olan ayrılıkları daha da derinleşmiştir; böylece atalarından gelen kilise dili ile genel kültür dili olmuş bulunan Arapça arasındaki uçurum büyümüştür Aynı zamanda Arapçanın kilise edebiyatına bile nüfuz ettiği yerlerde, ataların geleneğine yabancılaşma da meydana gelmiştir. Bütün bunlar dinsel azınlığı kapsayan bir büzülme-kuruma sürecine götürmüş ve bunun sonucu da gittikçe artan bir yalnızlık olmuştur. Hıristiyanlar kentlerde, kırsal kesime oranla çok daha büyük ölçüde İslam dinine geçiyorlardı; öyle ki artakalan Hıristiyan toplulukları giderek daha çok kırsal bir karakter alıyor ve kültür bakımından genellikle gerçekten düşük bir düzeyde kalıyorlardı. Buna karşılık Yahudiler, Talmud zamanında Mezopotamya ve Suriye'de köylü, ama yine de azınlık oldukları halde, şimdi yalnızca kentlerde yaşıyorlar ve kent meslekleriyle geçiniyorlardı. Hangi dinden olurlarsa olsunlar gayrı Müslimler, Müslümanlar karşısında durumlarını sağlamlaştırmaya çalışmışlardır; bu çabayla da Muhammet ya da ilk halifelerin onlara bahşetmiş olduğunu ileri sürdükleri imtiyazlar uydurmuşlar ve haklarını korumak için de, Suriye-Roma hukuk kitapları ve Mazdeizm kökenli kitaplar gibi, hukuk el kitapları meydana getirmişlerdir. Bu sırada, daha önce de değindiğimiz gibi, çeşitli görüşlere sahip Müslümanlar arasındaki ilişkiler, başka dinlerden olan insanlarla ilişkilerine oranla çok daha kötü durumdaydı.

Kaydetmiş olduğumuz sosyal zıtlıklar ve mezhep farklılıkları açıkça ortaya çıkmıştı, bunların yanı sıra daha az belirginlikte başka gruplar da vardı. Mavali zümresinin kazandığı önemden söz etmiştik; yavaş yavaş toplum tarafından özümlenmişler, ortaya azat edilmişlerden ve onlara benzer başkalarından oluşan bir kitle çıkmıştı; bunlar geç antikçağda olduğu gibi, İslam tarihinde de çeşitli açılardan önemli, fakat ayrı ayrı belirlemesi zor roller oynamışlardır. Küçük grupların tarihine olduğu kadar, bütünüyle İslam topluluğuna etkisi hiç de küçümsenemeyecek bir olgu da "asabiya"dır *(Asabiya-asabiyet, İslamiyet öncesi döneminde Araplarda, bir kimsenin baba tarafından akrabalarını, yani "asaba"sını, ya da genellikle oymağını, haklı haksız, her konuda savunmaya hazır olmasıydı. Peygamber İslam dini çevresinde daha geniş bir asabiyet dairesi kurmak için, oymaklar çapındaki küçük asabiyet dairelerini kırmak istemiştir.)* Bu konuda ayrıntılı bilgiyi, tarih sosyoloğu İbn Haldun'un (1322-1406) ortaçağın sonlarında yapmış olduğu ünlü analizinden öğreniyoruz. İbn Haldun, asabiyanın çeşitli biçimlerini tasvir ediyor, bir bedevi oymağının veya kentli bir partinin üyelerini birbirine bağlayan dayanışma ruhundan başlayıp, geniş kapsamlı bir birlik bilincine, bazı geçimsizliklere rağmen yine de herkesi birleştiren büyük Müslüman birliğine, "umma'ya-ümmete" ait olma bilincine kadar bütün aşamalarını anlatıyor. Böylesine bir dayanışma bağı İbn Haldun'a göre devletin gücünü, bağın gevşemesi ise güçsüzlüğünü belirlemektedir. İslam toplumu gibi bir toplum karşısında bu kuram, özellikle kabule değer niteliktedir. Her ne kadar bir halife ve son derece gelişmiş bir yönetim hükümeti yürütüyorsa da, halkın bilincinde bunlar yasanın kaynağı değildir, daha derin anlamda devlet varlığının en yüksek otoritesini temsil etmemektedir. Daha sonraları hükümdarlar gerçek meşrulukları olmaksızın iktidara geldiklerinde, üstelik bir de soylarının halka göre yabancı olması hallerinde bu kanı çok güçleniyordu. Denilebilir ki devletin başı, uyruklarının dayanışmasının dışında kalıyordu. Halk iyi ya da kötü ona boyun eğiyordu, ama birbirlerine bağlı olma hissini yalnızca kendi aralarında duyuyordu. "Umma" yine bizzat 'umma'nın koruyuculuğu altındadır, siyasal sonuçlarına İslam tarihi boyunca hep rastlayacağımız, akıl erdirilmez bir dayanışma bunu sağlamaktadır.

Bir tablosunu çizmeyi denediğimiz bu çok yönlü sosyal sürtüşmeler, genellikle ekonomik duruma bağımlı değildir; bununla birlikte diğerlerinin arasında önemli bir etken olarak ekonomik durumun da elbette sosyal dilinim üzerinde belirli bir etkisi vardı. Bu bakımdan şimdi burada kentlerdeki ve tarım yapılan kırsal kesimdeki ilişkileri ayrı ayrı gözden geçirmemiz gerekiyor; bunu bünyesel bir farktan dolayı değil, kent ile köyün açıkça birbirinden ayrı olması gerçeğinden dolayı yapmaktayız.

2) Kırsal Kesim Ekonomisi

Arşiv kaynaklarının az oluşu sonucu, ekonomik ve sosyal yaşam hakkında ancak yetersiz bilgiler edinebilmiş durumdayız. Özellikle kentler dışında yazılı kaynaklar yoktur, dolayısıyla da kırsal kesim ilişkilerine yönelik bilgimiz pek azdır. Ülkeler arası ticaretin ilerlemesi ve kentlerin gelişmesinden sonra da kırsal kesim, batıda olduğu gibi, İslam dünyası için de zenginliğin ana kaynağı halinde kalmıştır. Fakat batıdan farkı burada İslam kentlerinin yönetim ve kültürün biricik merkezleri olmasıdır. Onun için yeterince verilere sadece kentler için sahip bulunuyoruz ve tarım alanlarında oturanlara ilişkin kaynak metinleri ise, yalnızca kentlerin onlarla karşılaşması nedeniyledir; yani köylülerin görevleri ve yükümlülükleriyle ilgilidir. Dolayısıyla da bu kaynaklar tek yanlı ve yüzeysel bir görünüm verebilmektedirler. Bununla birlikte eğer kent dışı hayatın bir tasvirini yapmak istiyorsak, yine de onlara muhtaç durumdayız. Ne var ki kırsal kesim ekonomisinin yüzyıllar boyunca ancak pek yavaş gelişme göstermesi, burada bize yardımcı olmaktadır; böylece hiç değilse bugünkü gelişmiş İslam ülkelerindeki bazı ilişkilerden, o dönemin durumu hakkında yargılara varmak olanağını elde ediyoruz. Yani günümüzdeki ilişkilerin görünümüyle, geçmişin belgeleri arasında ilişki kurabiliyoruz, ancak bunu yaparken çok acele sonuçlar çıkartmaktan da özellikle kaçınmamız gerekiyor.

İslam toprakları bütünüyle aynı genişlik derecesi boyunca uzanmakta ve bütün farklılıklara karşın bir yandan çöl bölgeleri ve bunların kıyı kesimleri, öte yandan az ya da çok geniş bozkırları görünümünü belirlemektedir. Engebeler çeşitli bölgelerde bir fark yaratıyorsa da, arazi genellikle büyük ya da küçük düzlüklerin yararlanılmaya elverişli olduğu, kış veya yaz ürününe, bazen her ikisine de olanak veren, tarla veya otlak çalışmaları yapılabilen yerlerdi.

Orman varlığı o zamanlar bugünkü gibi o kadar zayıf değildi, Hazar Denizi kıyılarında, bir de daha sonra Türklerin fethetmesi sonucu, aynı şekilde İslam ülkesi olan Küçük Asya'nın Karadeniz sahilinde bir sıklık göstermekteydi.

İşlenmeye elverişli toprakların azlığı İslam bölgesinin halklarını öteden beri tarla ve otlak çalışmalarını bir arada yapmaya zorlamıştır; bununla birlikte eski çağda otlaklardan ancak kısmen yararlanıldığı da kesindir. Yoğun ve kazançlı tarımda gelişme Arap fetihlerinden önce de "verimli hilal"de başlamış, Arapların fetihleriyle daha da canlanmıştır. Arap fethi bu canlanmayı sanıldığından daha az zedelemiştir, ancak bunun nedeni oymakların kaldıkları yerleri düzenli şekilde değiştirmekten vazgeçmeleri değil de, daha çok işlenen bölgelere tecavüz etmemeleri ve şimdi artık asker ve kentli olan

birçok Arabın da göçebe yaşayışını bırakmasıdır. Kuşkusuz Bedeviler İran yaylasına, hatta İç Asya'ya ve Mısır'a kadar ilerlemişlerdi (batıda XI. yüzyıldan önce pek görülmezler). Fakat bütünüyle mevcut ekonomik yapıyı hiç dokunmadan olduğu gibi bırakan ilk Arap-İslam fetihleri ile, XI. yüzyılda Arap göçebelerin batıya doğru yayılmalarını, aynı şekilde XIII. yüzyılda Türklerin ve Moğolların ağır sarsıntılara yol açan istilalarını birbirinden özenle ayırmak gerekir. Daha önceki istilalara, daha sonrakilerin hak ettikleri suçlamalar yapılamaz. Arapların yanında başka göçebelerden, örneğin Berberiler, Kürtler gibi daha küçük gruplar vardı ve deve güden önemli oymakların yanında ordan oraya dolaşan küçükbaş hayvan, koyun güden halklar da yer almıştı. Hem Arapların, hem Berberlerin ve öteki göçebelerin arasında, kentlere veya çiftçi olarak köylere yerleşmiş kimseler de bulunuyordu.

Yerleşik insanların tarımı için, süreklilik açısından ele alınırsa, Arap fetihleri kuşkusuz sonuçsuz kalmamıştır; şu var ki tarımcı olmayan Araplara teknik bakımdan herhangi bir gelişmeyi de borçlu değildir. Arapçada tarım ekonomisi üzerine çok zengin bir edebiyat bulunmakla birlikte, bugüne kadar karşılaştırılmalı incelemeler yapılmamıştır. Bu konuda en eski tanık İbn Vahşiya'nın (?-900) "Nabati Tarımı"dır; fakat onun bu eseri modern araştırıcılarca sahte olarak nitelendirilerek saygınlığını tüm yitirmiştir, çünkü Kalde dilinden yazılar çevirmek ve bilinen tarımsal usullerin yanında sihirbazlık reçetelerine de yer vermek gibi yollara başvurmuştur. Onun bildirdiği yöntemlerin Mezopotamya geleneğine uygunluğu kuşkuludur, âdeta "Nabati" köylüler *(yani İslamiyet öncesi geleneği sürdüren Mezopotamya halkı)* doğal çiftçilik yöntemlerini değil de, sihirli kullanımları uygulamış gibidirler. Yazar tümüyle şu'ubiya esprisi içinde, baştan sona ciddiye aldığı bir hedef ortaya koymaktadır Zamanının kentleşmesi ve İslamlaşması karşısında, geleneksel köylü kültürünün bir toplamını vermek istemiştir. Aşağı yukarı aynı çağda Helenistik-Rumi bir tarım el kitabı çevrilmişti, o zamanlar Bizans'ta "antik"in tarım ekonomisi edebiyatından derlenmiş Grek-Roma Geoponika'sıyla yakınlığı vardı bu eserin. Çok daha sonraları İspanyalılar bu alanda ön plana geçmiştir, ancak yine de onlara hizmetleri açısından hak etmedikleri herhangi bir üstünlük atfedilemez. Kitabi öğreticilik ile uygulamaların birbirinden hemen hiç ayrılmadığı bu eserler, tabiidir ki küçük köylülerden çok, büyük çiftliklerin ekonomisiyle ilgiliydi ve büyük derebeylik arazilerine hizmet amacıyla astronomik Litorya tarım takvimleri de meydana getirilmişti. Bu takvimlerin en ünlüsü yine İspanya kökenlidir: Kordoba takvimi. Fakat bunun da, X. yüzyıl ortalarında doğmuş olmasına rağmen, doğuda modelleri vardı. Değişik bir alanda olmakla birlikte tam bir bilgiyi bize vergi hakkındaki yazılar vermektedir. Mısır tarımı uzun süreden beri devletin işi olduğu ve

bundan dolayı geniş kapsamlı biçimde kurallara bağlandığı için, konuya ilişkin en önemli eserler Mısır'da doğmuştur.

Ortaçağın İslam ülkelerinde tarımın tam bir betimlenmesinden önce, bu ülkelerin daha önceki ekonomilerinin İslamiyet döneminde ne derece değişikliğe uğradığı sorununu tartışmamız gerekir. Yapılmış yenilikler çeşitli karakterde olmuştur. Toprağı işlemekte, gerçekten yeni denilebilecek yöntemler ve teknikler enderdir; daha çok tek tek tarım yöntemleri ve toprak ürünleri, İslam imparatorluğunun bunları öteden beri bilen bölgelerinden, başka bölgelerine aktarılmış, sonunda geleneksel toprak işleme biçimleri de geliştirilmiştir.

Hemen her yer için zor bir sorun su bulmaktı ve çiftlikler en ön planda yapay sulama yapılıp yapılamaması ve böylesi bir zorunluluğun bulunup bulunmaması bakımından birbirlerinden ayrılmaktaydı. Bundan dolayıdır ki, çok eski zamanlardan beri doğuda, suyun aşağıdan yukarıya aktarılması ve taşınması için, iner kalkar bir sırığın küçük bir kovayla suyu yukarı çıkardığı zincirli kuyudan bostan dolabına, ırmak ya da kanal suyunu yukardaki araziye yükseltip döken döner dolaba kadar çeşitli araçlar geliştirilmiştir. İslam ülkelerinden alınan bu araçlar Avrupa'nın batısına da yayılmıştır. Keza eskiçağdan beri kanal sistemi geliştirilmiş ve korunmuştur; küçük besleme kanallarının bakımını ayrı ayrı toprak sahipleri yapıyor, büyük kanallar ise kamusal sorumluluk altında bulunuyordu. Kanalların güzergâhının işaretlenmesi, beslenmesi ve bakımı, konuyla ilgili öğretici kitapların tanıklık ettiği ayrı tekniklerin bilinmesini ve aynı zamanda titiz bir yönetimi gerektiriyordu. Her iki hanedan, gerek Emeviler gerekse Abbasiler, Suriye'de ve Irak'ta bu çalışmalara büyük özen göstermişlerdir; bu da angarya çalışmasına çağrılan köylülerin ikide bir yakınmalarına yol açmıştır. İç Asya bölgesi, özellikle orta Siriderya'da Fergana, sulama sistemiyle ünlüydü, fakat aynı şekilde başka birçok bölgedeki tesislerin mükemmelliği de övülebilecek nitelikteydi; bunlar arasında İran, Irak ve Mezopotamya'nın geri kalan kesimi, İfrikiya *(Tunus)*, Suriye'deki tesisler ile Endülüs'ün "huertas"ını *(bahçelerini)* sayabiliriz. İran ve Mağrib'de suyun buharlaşmasını önleyen yeraltı kanalları vardı; İran'da ayrıca gerçek barajlar da yapılmış olmalıdır. Mısır'da ilişkiler ve görevler biraz değişik durumdaydı, zira burada özellikle Nil'in düzenli taşkınlarından yararlanılması söz konusuydu; Fustat'ta bulunan ünlü Nil sayacı, her yıl ırmağın yüksekliğini kaydetmekte, sonra da yönetim, ırmak kıyısında havuzlarda kalmış suyun kullanımını belirlemekte, sulanan kesimlerin tarımını düzenlemekte ve ödenecek vergileri de saptamaktaydı. Her yanda suyun hak edenler arasında adaletli biçimde dağıtımı için basit, fakat etkili önlemler alınmaktaydı. Elbette ki böyle bir sistemin sürdürülmesi, kamusal düzende de katı bir disiplini gerektiriyordu; tek bir yerde yapılacak bir savsaklama fe-

laketlere neden olabilir, bunun giderilmesi ise uzun zaman alabilirdi. Böyle felaketler genellikle yukarı ortaçağın askeri istilalarından önce olmamıştır. Hayati önemi bulunan ve galiplere de pekâlâ çok yararlar sağlayacak tesisleri, alanları tahrip eden orduları kamuoyu ağır şekilde suçlamıştır. Suyun kıtlığı yerleşim bölgelerinde çok sık ve yoğun biçimde evler yapılmasının da nedenlerinden biriydi; öte yandan güvenlik ihtiyacı da böyle yerleşimde etken olmaktaydı.

Beslenme geleneği bakımından Yakındoğu ülkeleri, pirinçle beslenen Uzakdoğu'dan çok, tahıl yetiştiren Avrupa'ya daha yakın bir karakter arz eder. Buğday ile –daha çok hayvanlara verilen– arpa hemen her yanda başlıca iki tahıl çeşidiydi, bunlardan ovaların sudan yana fakir topraklarında iyi ürün alınmaktaydı. Yalnızca Mısır'da pirinç tarımı yapılıyordu, buraya gelmesi de herhalde İslamiyetten önce olmamıştı; bol miktarda yetiştirildiğinden Irak'a dışsatım yapılıyordu; Müslüman batıda da pirinç tarımı bilinmekteydi, fakat pek az yetiştiriliyordu. Sıcak kesimlerde darı ve serçe darısı, bataklık darısı tarımı yaygındı.

Sanayide kullanılmak amacıyla bol miktarda bitki yetiştirilmekteydi. Kendir, kenevir, keten ve pamuğun yanı sıra koyun yününden, ipekböceği ipeğinden tekstil üretiminde yararlanılıyordu. Özellikle Mısır'ın keteni değerliydi; pamuk burada olduğu kadar Suriye'de de yaygındı; Kuzistan'da da üstün kalitede bir keten yetiştiriliyordu. Papirüs kamışı büyük kazancıyla Mısır'ın tekelinde kalmıştı; X. yüzyılda buralara da kâğıdın gelmesine kadar papirüs, İslam fethinden itibaren Sicilya'da da yetiştirilip İtalya'ya satılıyordu. Fetihler zamanında İran Körfezi kıyılarında bilinen şekerkamışı, İslamiyet egemenliği sırasında toprağı düz ve sulanabilen bütün sıcak ülkelere yayılmıştır. Şekerkamışı tarlalarının hazırlanması ve bakımı küçük çiftçilerin gücünü aşan birtakım araçları gerektiriyordu, üstelik rizikosu çok bir girişimdi. Bundan dolayı şekerkamışı özellikle büyük toprak sahiplerinin çiftliklerinde ve devletin beylik arazilerinde olmak üzere aşağı Irak'ta, Kuzistan'da, Mısır'da, Suriye kıyılarında ve Güney İspanya'da yetiştirilmekteydi. Hemen her yerde, en çok da İran'da renkli ve kokulu bitkiler tarımı yapılıyor; gül, yasemin, nergis, menekşe, safran, çivit, kına, yemengünlüğü ve benzerleri kısmen tarlalarda kısmen bahçelerde yetiştiriliyordu. Bu arada susam gibi yağ bitkilerinin, ayrıca bahçe ve tarla fasulyelerinin, bezelye, nohut, mercimek, hıyar, karpuz, kavun ve patatese benzer bitkilerin, yani kentlerin yakınındaki bostanlarda yetiştirilen her çeşit sebzenin tarımının yapıldığını da belirtelim.

Bostancılığın kendine özgü isterleri vardı; buraları tarlalara oranla çok daha fazla sulamayı gerektiriyordu; büyük tarlalar sapanla sürülürken bostanlarda toprak bel küreğiyle kazılıyor, birkaç ekim yöntemi bir arada uygulanıyor, örneğin sebzeler ve çiçekler ağaçların altında yetiştirilirken, meyve

ağaçları cinsine göre bahçelerde veya sulanmayan arazide bulunuyordu. En önemli çeşitleri elma, armut, –İran kökenli– şeftali, nar, ayva, limondu; portakalın yaygınlık kazanması biraz daha sonra olmuştur. İslam döneminde sıcak bölgelerde hurma giderek rağbet görmüş, daha çok yetiştirilir olmuş ve genellikle de yoksulların başlıca besinini oluşturmuştur. Her ne kadar şarap içmek dinsel yasayla Müslümanlara yasaklanmışsa da, pek çok bağ vardı, taze ve kuruüzüm büyük miktarda yeniyor, gayrı Müslimler şarap da yapıyorlardı. Zeytin ağaçları da Akdeniz ülkelerine yağ sağlamaktaydı.

Hayvancılıkla yalnızca göçebeler değil, yerleşik köylüler de uğraşmaktaydı. Sığırlar özellikle tarla çalışmalarında yardımcı oluyorsa da, önemli hayvan varlığı yün, süt, peynir ve et sağlanan koyunlardı. Eşek ile katır, yük ve –kadınlar dışında– insan taşımada kullanılıyor, domuz İslamiyetçe mekruh sayılıyor ve birkaç tane bulunan yerlerde Müslümanlar tarafından tiksintiyle karşılanıyordu. Ne var ki hayvan yetiştiriciliği Avrupa'ya oranla daha az bir rol oynamaktaydı, zira hayvanlar tarla sürülmesinde ve su çekme dolaplarında kullanılıyorlarsa da, doğu ülkeleri bunlara batıdan daha az gerek duyuyordu; gübresinden göçebeler dışında hiç yararlanılmıyordu. Beslenme açısından kümes hayvanları önemliydi, bunları av hayvanlarıyla balıklar tamamlıyordu. İpekböceği ilkin yalnızca Hazar Denizi kıyılarında yetiştirilmekteydi, zamanla diğer bölgelere, böylece İran, Suriye, Sicilya ve İspanya'ya geçti. Arıcılık çok yaygındı, fakat buna rağmen bal ve balmumunun Slav ülkelerinden alımı yapılıyordu.

Tekerlekli ağır pulluk bazı yerlerde tavlı toprağın sürülmesinde kullanılıyorsa da, bugün de olduğu gibi, tarla sürmede yaygın gereç değildi; bahçe işlemesi dışında toprak, çoğu yerde sadece Akdeniz ülkelerinin tekerleksiz sapanıyla kabartılmaktaydı. Bahçelerde yılda genellikle iki, çabuk erginleşen meyvelerde üç kez ürün alınıyordu. Buna karşılık sulanmayan tarlalar çoğu kez iki, ya da üç yıl nadasa bırakılmaktaydı; Mısır'da toprağın verimliliği kuşkusuz daha yoğun ve daha bol ürün almaya olanak veriyordu; başka yerlerde de buna benzer nitelikte verimli topraklar vardı. Birçok köylerin –tabii bahçeler dışında– toprağı ortaklaşa işlediklerini kabul edebiliriz, yani belirli arazi parçalarının ekiminde değiş tokuşla değişmez bir sıra izleniyordu. İşletme biçimleri çoğu kez, Avrupa'nın küçük çiftlikleri gibi, bir ailenin veya bir çift hayvanın işgücüne uyacak büyüklükteydi. Yel değirmenleri İran'ın ve İspanya'nın birkaç bölgesinde varsa da, genellikle ender görülen bir değirmen tipiydi; buna karşılık geç antikçağda yaygınlık kazanmış su değirmenlerine ırmak ve dere bulunan her yerde rastlanıyor, hatta akarsuların üstünde yüzenler bile oluyordu. Bunlar evde kullanılmak için un yapımından çok, büyük çiftliklerde şeker ve yağ cenderelerini işletmekte kullanılıyor, un için taşlı değirmenlerden yararlanılıyordu.

Toprak sahipliği ve tarım yapılmasına ilişkin yasal düzenlemeler hukuk kitaplarına geçirilmiştir, fakat gerçek ilişkiler ancak eksik olarak saptanabilmiştir. Burada bir an için fetihten sonra toprak mülkiyetinin nasıl düzenlenmiş bulunduğunu hatırlayalım. Arabistan kentlerinde ve bazı vahalarda özel çiftlikler –Mulk- Müslüman mülkiyetindeydi. İlk İslam yüzyılı halifelerinin yönteminde gerçekleştirilen düzenlemeye göre, Arabistan dışında Müslümanların özel mülk edinmesi ilke bakımından olanaksızdı, zira buralarda arazilere ya devletçe el konulmuş, ya da bunlar eski sahipleri olan ailelere vergi ödeme karşılığı bırakılmıştı. Buna rağmen toprağın kişilerin mülkü olması durumu yine de ortaya çıkmıştı, çünkü örneğin yukarı Mezopotamya'da organizasyon yetersizliği yüzünden, iki, üç kuşak boyunca denetlenememiş, ya da olağandışı durumlarda, görev dolayısıyla istisnalara göz yumulmuştu. Bu çiftlikler için tabii her Müslümanın yükümlü bulunduğu, ürünün onda biri tutarında "zekât"ın ödenmesi zorunluydu. Bununla birlikte taşınmaz malların çoğu eski, yerli sahiplerinin varislerinin elinde özel mülktü ya da devlet malı, "savafi" olmuşlardı.

Yerli halka bırakılmış araziler, daha önceki rejimin toprak vergisinin bir devamı olan "haraç"a bağlanmıştı. Bununla birlikte yeni efendilerin gözünde İslam toplumunda en yüksek mülkiyet hakkı, "rakaba" olarak tanınan, fetihlerden sağlanmış taşınmaz ganimet "fey"di. Bu çiftlikler Müslümanlarca bir yedieminlik düzenlemesiyle, dinin güvencesi altında, gelecek kuşakların sürekli yararlanabileceği bir çeşit vakfa dönüştürüldü. Bundan dolayı da toprak, yukarda değindiğimiz gibi, sahibi Müslümanlığı kabul etse dahi yine de "haraca" bağlı kaldı. Buraların sahipleri ister Müslüman olsun, ister olmasın, topraktan kendi mallarıymış gibi her bakımdan yararlanabilmekteydiler.

Devlet çiftlikleri iki kategoriye ayrılmıştı: Bir kısmından devlet hiçbir aracı olmaksızın doğrudan kendisi yararlanıyordu. Bu durumda daha önce de söylediğimiz gibi "divan"ın yönetiminde oluyordu. Bir kısmı ise belirli koşullar altında kişilerin, bazen de tüzel kişilerin yararlanmasına, "intifasına" bırakılıyordu. Devlet mülkleri arasında "hima" toprakları da vardı; İslamiyet döneminde ortaya çıkmış eski bir Arap kurumuydu bu: Buraları özel mülkiyete geçmesi caiz olmayan, aksine oymağın veya bir cemaatin yararına hizmet etmesi gereken, korunma altına alınmış yerler –aslında ibadet yerleri– idi. Bu çeşit toprak mülkiyeti tabii fethedilen ülkelerde, özellikle çöl bölgelerinde de vardı, fakat hukuksal anlayışlardaki gelişimle bu büyük araziler devlet mülkü sayılmış ve devlete bunları elinde tutmak veya götürü bedel karşılığı kişilere ve oymaklara kullandırma hakkı verilmişti.

Devlet mülkiyeti daha önceki hükümetler zamanında olduğu gibi kır yolları, kentleri birbirine bağlayan anayol şebekeleri, kıyılarıyla birlikte tüm ırmaklar ve kanallar üzerinde kesindi. Fakat tarım yapılan devlet arazileri de

vardı, özellikle Mısır'da durum böyleydi; aslında bu ülkede tarımın her alanda uygulanan katı yönetimsel gözetimin sonucu olarak özel mülkiyet söz konusu bile edilemezdi, nitekim bazı hukukçular burada köylülerce verilen haraç, ancak bir kesenekçinin devlete ödediği kira olabileceği için, Mısır'ın gerçek anlamda haraç ülkesi sayılamayacağı görüşündeydiler.

Devletin özel kişilere, mülkiyeti andıran koşullarla devrettiği arazilere "kati'a" (çoğulu kata'i) deniyordu. Bununla ilgili olarak yanlış tasarımlar doğmuştur, çünkü bu kurum –adı aynı kökten konulmuş– daha sonraki "ikta" ile karıştırılmış, üstelik bu da yanlış bir anlamayla "tımar" sanılmıştır. "Kati'a" sözcüğü asıl anlamına göre, devlet mülkünden "bölünmüş" bir arazidir. Çoğu kez sınırlanmamış bir zaman için bir Müslümana devredilir, uygulamada o kişi Müslüman bir toprak sahibinin bütün haklarından yararlandığı gibi, bütün görevlerini ve yükümlülüklerini de yerine getirir. Her ne kadar bir mülk sahibinin haklarına sahipse de, bir mülk sahibi değildir, sadece toprağı işlemek üzere onun görevlerini üstlenmiştir. "Ölü toprağa canlılık kazandırması" gerekmektedir, ancak bundan toprakta bizzat çalışmak zorundadır gibi bir anlam çıkarılmamalıdır; bu iş için becerikli insanlar bulmak ve gerekli çalışma koşullarını sağlamak onun sorunudur. Bunu başaramazsa, toprak elinden alınır ve daha iyi bir çiftçiye verilir. O da bütün öteki toprak sahipleri gibi devlet görevlilerince denetlenecek ve verilecek direktiflere uyacak, ayrıca her Müslüman gibi onda birlik vergisini ödeyecektir. "Kati'a" kimi zaman çok geniş bir araziyi kapsar, kimi zaman da köy bölgesinde sadece küçük bir parsel, ya da kentte sahibinin geçimine ancak güçlükle olanak veren bir toprak parçası olabilir. Görüldüğü gibi bunun, vergiden muaf tımar beyinin, üzerinde tam yetkiye sahip bulunduğu bir tımara benzer yanı yoktur. Buna benzer bir kurumu Roma gelenekli geç antikçağ hukukunda, kiralama hakkı babadan oğla geçen çiftliklerde "emphyteuse" görüyoruz.

"Kati'a"nın ve Müslüman toprak sahipliğinin "mulk" vergilendirilmesi aynı olduğundan, her ikisi de beylik arazi divanının, "divan üddiya'nın" mali yönetimine bağlıydı; buna karşılık "haraç" çiftliklerinin yönetimi "divan ülharaç"a aitti.

Öte yandan alışkanlıklar çok geçmeden toprak mülkiyetinin başka bir biçimini "vakf" ya da "hubus"u geliştirdi. Burada da aynı sözcük, başka anlamları içerdiğinden, yanılıp karıştırmamaya dikkat etmek gerekiyor. Özü bakımından "vakıf" dinsel nedenlerle "hayır" işlemeyi amaçlayan bir kurum olarak, yasanın koruyuculuğu altına konulmuş bir bağıştır ve bir mülke ilişkin yararlanma yetkisinden sahibinin vazgeçmesi, bu yetkiyi geri alınamaz şekilde başkasına devretmesidir. Bu bağıştan ya özel kişiler ya da kamu kuruluşları, kamusal amaçlarla yararlanır. Birinci halde tek tek kişiler, bağışı yapanın soyundan kimseler veya yoksul ve sıkıntı içinde bir grup insan söz

konusudur. Bunlar adına bir yönetici işi yürütür, bu kişinin atanmasını da bağışlayıcı yapar, bağışlayıcının kendisi de ilk yönetici olabilir Ancak "vakf"ın, bunlar çoğu kez aile vakfı olduğundan, mümkün sürekliliğini de güvence altına alması gerekmektedir; yani vakıf, miras bölüşmesi yüzünden mülkün parçalanmasını ve kızlar evlenirken çeyizlerini başka aileye götüreceklerinden, onların payları nedeniyle mülkün küçülmesini önlemelidir. Vakıf mülkü, zoralım veya herhangi bir işlemin tehdidi altında, devletin baskısından kurtarmak amacıyla da kurulmuş olabilir. İkinci halde ise "vakıf", camiler ve bu camilerin okulları, hastaneler, kervansaraylar gibi dinsel veya kamu yararına kurumlar durumundadır ve köprüler, çeşmeler, daha buna benzer kamu hizmetinde yerler yapılması için çalışır. Bu bakımdan "vakf"ın dindar Hıristiyanların kiliseye yaptıkları bağışlara büyük ölçüde benzerliği vardır. Bu ikinci tarz vakıf, bozulan devlet yönetiminin tamahına veya yetersizliğine karşı, "vakıf" müeyyidesi sayesinde bağış kurumlarını güvence altına almak isteğinin yoğunlaştığı ortaçağın sonlarında büyük önem kazanmıştır. Fakat böyle kuruluşlara devletin normal bütçelere sahip bulunduğu Abbasi döneminde henüz ender rastlanılmaktadır.

"Vakıf" ister birinci, ister ikinci tarzda kurulsun, gerçek ve kesin bağış olması, ancak ilişiksiz özel mülk çiftliklerinde görülebilmektedir. Fakat yine de mülk olan çiftliklerle, yararlanma hakkı alınmış çiftlikleri, aynı hakları içermesi bakımından bir saymak anlayışı yaygınlık kazanmıştır. Taşınmaz mallar vakıflarının yanı sıra, değişmez değerli servetin, ya da servetten sağlanan gelirin de vakıf yapıldığı oluyordu. Irak'ta vakıf emlaki normal olarak kırsal kesim topraklarıydı, fakat bazen kent taşınmaz malları da vakıf yapılıyordu. Mısır'da ise, toprağın işlenmesindeki değişik tarzın sonucu olsa gerek, ancak XII. yüzyılda, ülkenin doğulu sisteme alışmış bulunan Eyyubilerce fethinden sonra, tarım yapılan mülklerin "vakf"a dönüştürülmesine izin verilmiştir Vakıf mülklerinin yalnızca özel kişilerce yönetimi hızla "görevi kötüye kullanma" hallerine yol açtığından, hepsi birden kadıların gözetimi altına konulmuş ve daha sonraları hatta "divan"ın bağımsız bir bölümü, kazançtan payını almak koşuluyla vakıfların denetimini üstlenmiştir

Özel emlak, ister "mulk", ister "kati'a" olsun, İslam miras hukukuna göre varis çocuklar arasında paylaşılırdı; bunda kızlar, hatta uzak akrabalar dahi dikkate alınırdı. Bundan dolayı da büyük bir emlaki sürekli aynı durumda tutmak olanaksızdı. Her ne kadar miras bölüşmesi ve evlenmeler bir ölçüde denge sağlıyorsa da, emlak yine de çok hareketli bir nitelik taşıyordu. Buna karşılık "vakıf" böyle bir emlaki hareketsiz hale getiriştir. Bir yandan vakıf sahibince ileri sürülmüş şartlara saygı göstermek gerektiği, öte yandan yararlanma hakkına sahip olanların çokluğu, işletmede değişikliği –böyle bir şey her şeyden önce birtakım giderlere yol açtığından– ancak istemeyerek

onayladığı için çalışma tekniklerinin ilerlemesini önlemiştir. Bu sonuçlar vakıf arazilerinin henüz pek yaygınlık kazanmadığı ve gelişimi de ağır olduğu bir zamanda yeterince belirgin biçimde ortaya çıkmamış, ama yeni dönemin başlamasıyla önemli bir nitelik almıştır.

Ürünün iyileştirilmesi için bu sırada, daha önce de değindiğimiz gibi, köylerde fiilen işbölümüne dayalı, kolektif çiftçilik yapılmıştır. Ortaçağın bitiminden sonra da bir kolektif mülkiyet, "muşa'a" söz konusuydu; ancak bunun varlığının çok daha öncelere uzandığı anlaşılıyor. Geçiş basamağı olarak kişisel mülkiyet hakkında bir değişim olmuştu.

Mülkiyet biçimi ne olursa olsun, sahibi burayı, eğer küçük bir çiftlikse ya bizzat işletir, ya da daha büyük çapta işgücünü gerektiriyor veya kendisi orada oturmuyorsa, kesenekçiler ve işçiler tutar. Toprak sahibi olan kişiyle, toprağı onun için işleyen bağımlı köylüler arasındaki ilişkide İslam hukuku başlıca üç şekil tanımaktadır: "Muzara'a, musakat ve muğarasa."

Birinci şekil çok yaygın olduğu için, genellikle bütün kesenekçiler "muzari" diye adlandırılmaktadır. "Muzara'a" en basit tarzda bir kesenekçilik anlaşmasıdır: Toprak sahibi araziyi, tohumluk tahılı, hayvanları ve kullanılacak bütün gereçleri, "muzari" de işgücünü ve bazen ev eşyasını ortaya koyar. Ürünü aralarında paylaşırlar, fakat payları farklıdır; bu da toprağın verimliliğine ve anlaşmada taraf olanların her defasında katılma durumlarına göre belirlenir. Çoğu kez de yalnızca emeğiyle katkıda bulunmuş olan kesenekçiye ürünün beşte biri verilir.

"Musakat", sözcüğünün de ifade ettiği gibi bir sulama anlaşmasıdır. Burada kesenekçi, çeşitli bitkileri yetiştirmek için çalışmayı üstlenirken, toprak sahibi de sulama için gerekli gereçleri, bazen de iş hayvanlarını vermektedir. Ürünü ise taraflar yarı yarıya paylaşmaktadır, çünkü burada kesenekçinin çabası ve sorumluluğu, basit tarla çalışmasından daha fazla olmaktadır.

"Muğarasa" ise yeni bir tarıma başlamak için yapılan anlaşmadır. Toprak sahibi bu işi yürütecek bir ortak bulur ve toprağını ona bırakır; eğer normal bir verim sağlanırsa, toprak –ürün değil– önceden kararlaştırılmış esaslara göre ikisi arasında bölüştürülür.

Şartları yerine gelmemişse, geçersiz olması gereken, uzun süreli her sözleşme İslam hukukuna aykırıdır; aynı şekilde yükümlülükleri ve ödeme esasları açıkça belirtilmemiş sözleşmeler için de durum aynıdır. Bundan dolayı kuramcılar böyle anlaşmaları uygun görmezler. "Muzara'a" da sözleşmenin birkaç yıl için yapılması ve yenilenebilmesi, onun kabul edilmesini sağlamaktaydı. Bu alışkanlık İslam öncesi zamanın ilişkilerine dayanmaktadır; kesenekçiliğin süresi birçok halde sınırsız olarak uzatılmaktaydı. Mülk sahibi gerçi kesenekçiye yol verebiliyor ve belirli koşullarda kesenek sözleşmesini de feshedebiliyordu, fakat bunların ikisi de ender görülen olaylardı.

Hukuk ile gerçek göreneğin, işgücünü çalıştırmak için daha başka anlaşma biçimleri vardı, fakat bunların hemen hepsi, kent dışı bahçelerdeki mevsimlik işlerle ilgiliydi. Kentli mülk sahipleri bahçelerini çoğu kez gündelikçi işçilere ektirip biçtirirlerdi; bunların yanında tabii kendi devamlı işçileri de çalışırdı. Bir kimsenin belli bir para karşılığında –fakat ayni verginin ödenmesi karşılığında değil– bir toprağı işlemek üzere kiraladığı ve bunun için gerekli araç ve malzemeyi sağladığı da oluyordu. Bu da zamanla kayıtlı bir kesenekçiliğe benziyorsa da, pek sık uygulanan bir yöntem değildi.

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere gerçek, hukuksal kalıplara pek uymamaktaydı, dolayısıyla yazılı hukuka dayanarak günlük yaşamda ortaya çıkmış sorunları açıklayamıyoruz. Kelle vergisini, "cizye" ödemeye ilişkin yasal yükümlülük vergiden kaçma sorununu doğurmuştur; erken dönemin din değiştirmeleri bahsinde buna değinmiştik. "Kaçaklar" vergi makamlarınca kovuşturmaya uğratılmış veya –daha sonraları– yeni yerleşim yerlerinde vergilerini ödemişlerse, ya da eski yerlerinde borçlandıkları vergi kendilerine ödettirilmişse, orada oturmalarına izin verilmiştir. Sonuç toprağa somut bağlarla bağlanmak olmuş, böylece küçük toprak sahibini doğrudan ilgilendiren, ayrıca devletin vergi makamlarınca düzenlenen, bu bakımdan da kamu hukuku alanına giren bir konu haline gelmiştir. Ancak bu bağlanma, bir "serf"in toprak beyine olan özel bağı değildir. Burada karşımıza çıkan, antikçağdan beri varolan, bir kira yükümlülüğü şeklidir. Fakat bu şekil, köle olmayan ilgilinin kişisel özgürlüğünü esaslı biçimde tehlikeye sokan özel bir bağımlılık hali de ortaya çıkarabildiği gibi, kiracı olsun olmasın küçük çiftçileri, büyük toprak sahipleri karşısında sürekli borçluluk durumuna götüren koşulları da meydana getirebiliyordu. Kiracıysa vadesi gelmiş borcunu zamanında ödeyemiyor, ya da bağımsız vergi yükümlüsü ise, zengin bir toprak beyinden ödünç alınmış parayı geri veremiyor, o zaman da kendisi için borcunu çalışarak yavaş yavaş ödemekten başka çıkar yol kalmıyordu. Bunu da ya bizzat, ya da bir bedel karşılığında olmaksızın ailesiyle birlikte yapıyordu. Kaçarsa aranıyor, geri getiriliyordu. Böylece karşımıza birçok ortaçağ toplumunda yaygınlık kazanmış bir görünüm çıkmaktadır. Sonunda bundan, ortaçağın bitiminde daha değişik koşullarda, Mısır ve Moğol egemenliğindeki İran gibi ülkelerde, resmen toprağa bağlanmak şekline geçilecektir. Abbasi döneminde ise kentlerin çekiciliği öylesine zorluydu ki, kırsal kesimdeki bütün "kaçakları" sinesinde saklayabiliyordu; oysa işgücü gereksinimi çok büyüktü; öyle ki büyük toprak sahiplerinin, ya da beylerin köylüleri işe koşabilmeleri, ancak onlara komşularından daha iyi koşullar sağlamaları sayesinde olabiliyordu.

Hukuk kitaplarının bize hiçbir aydınlatıcı bilgi veremediği bir başka sorun, küçük ve büyük toprak sahiplerinin, küçük ve büyük çiftliklerin, mal sa-

hibi köylülerle kesenekçilerin sayı bakımından birbirlerine oranıdır. Bugün yaygın bir görüş, Arapların gelmesiyle küçük toprak sahipliğinin her yerde gerilediği yolundadır. Toprak sahipleri değişip durmuştur, fakat dünün kesenekçisinin bugünün toprak sahibi olduğunu gösterir hiçbir tanık yoktur. Ancak yine de gerileme doğrultusundaki bu gelişmeyi fazla abartmamak gerekir. Kişisel ya da kolektif olsun köylülerin toprak sahipliği, bazı kşilerin ve devletin nüfuzundan kaynaklanan sürekli baskılara karşı kendisini savunmak zorunda kalmıştır, fakat yine de bu durumunu bazı ülkelerde günümüze kadar, bazı yerlerde ise X. yüzyılın sonuna kadar korumuştur. Genellikle arazi mülkiyeti dört basamak halindeydi. En alt basamakta köylülerin sahip bulunduğu çok küçük araziler vardı. Bunun bir basamak yukarısında eski Sasani İmparatorluğu "dihkan"larının, küçük köy soylularının çiftlikleri bulunuyordu. Bunlar Horasan'da belirli bölgelerin küçük prensleri olduğu gibi, İran'ın diğer kesimlerinde, daha sonraları da tüm ülkede köylü komşularından hiç ayırt edilmeyen soylulardı. Normal koşullarda belirli bir genişliği ve önemi olan çiftliklere sahiptiler; çoğu kez de köy başkanı olarak resmi yetkileri de bulunurdu; bu görev için bütün köyün kendi mülkü olması gerekmiyordu. Aynı sosyal sınıfı, başka ad altında olsa da, Bizans geleneğinin etkilediği bölgelerin hepsinde buluyoruz. Üçüncü basamak kentlilerin arazileriydi, önem bakımından şimdi anlattıklarımızdan hiç farkları yoktu. Bununla birlikte bu toprakların sahipleri kentlerde oturmakta, arazilerini başkalarına işlettirmekte ve bu konuda kendilerinin hiçbir katkısı olmamaktaydı. Arazinin bu çeşidi tabiidir ki, kenarda kalmış illerin tarımına oranla daha gelişmiş ve daha iyi örgütlenmiş bir tarım ekonomisine sahipti. En üst basamakta da eski ve yeni soylu tabakadan birkaç yüz aristokratın dev çiftlikleri bulunuyordu. Bu toprak beyleri, erken dönemde Arap önderleriydi, daha sonraları yerlerini Horasanlılar veya Türkler almıştı, bunlar yüksek devlet görevlileri, özellikle de Emevi ve Abbasi hanedanlarından, ya da daha sonraları hanedan kurmuş ailelerden kansoylu beylerdi. Bu çeşit mülkiyetin yayılması, sonunda yalnız kendi halinde çiftlikleri değil, "dihkan"ların ve zengin kentlilerin çiftliklerini de tehdit eder hale gelmiştir. Gelişimin ne yönde olduğu açıkça görülmektedir, ne var ki bu gelişim sürekli miras bölüşmeleri ve bunun sonucu olan mülkün hareketliliğiyle frenlenmiştir; hangi koşullarda X. yüzyıldan itibaren hızlandığını ilerde göreceğiz. Başarılı ticaret adamları kazançlarını, devletin yüksek kademelerinde bulunanlar gibi toprağa yatırmaktaydılar.

Bir kurum, daha doğrusu gelişimi itekleyen bir gelenek de "talci'a" idi; hukuk kitaplarında tanımlanmamış, fakat günlük yaşamda büyük bir rol oynamıştır. Daha önce kişisel velinin önemini belirtmiştik; bu mavali-veli kurumu, "talci'a"da somut karşılığını bulmuştur. "Talci'a" ya da "ilca", bir merte-

be indirimi ve bir kimsenin emlakini daha yüksek mertebede birinin himayesinin altına sokmasıdır. Bu himayeyi üstlenen kişi emlaki kendi adına kaydettiriyor, sonra da koruduğu kimseyle vergi dairesi arasında aracı olarak bir görev yapıyordu. Tabii yaptığı yatırımın karşılığı olarak, mülk halinde hissesini ve bunun mülk gibi de varislerine geçmesini istiyordu. Bu işlem aslında bir vergi kaçırmaydı, fakat dıştan bakılınca mülkiyet ilişkisinde kanıtlanabilecek hiçbir değişiklik meydana getirmiyor, yararlanan kimse resmi makamlarca hukuken sorumlu tutulamıyordu. Ne var ki bu şekilde bir kimsenin himayesini istediği toprağı, hızlı ve basit biçimde patronun mülkiyetine geçiyordu. Genellikle himaye altına girenin bu bağlantıda ilkin kazançlar elde etmesi olanağı vardı, zira vergi dairesiyle başa çıkmayı daha iyi bilen himayeci bey, faizin saptanmasında ona kolaylık sağlıyor ve ürün vergisinde de elastiki ödeme biçimlerine izin veriyordu, öyle ki daha önce ödenmiş vergilere oranla daha elverişli ödeme durumları ortaya çıkıyordu. Fakat elbette ki baskı altında yapılmış talci'a anlaşmaları da vardı ve kimse ne kadar çok isterse istesin bir talci'a anlaşmasını feshedemezdi.

Çiftliğinde oturmayan toprak sahibi, bir "vekil" atıyordu, bu vekilin yanında ayrıca işlerin gözetimini yapan, vergileri toplayan, araç, gereç ve değirmenlerle ilgilenen daha alt kademeden görevliler bulunuyordu. Normal koşullarda köleler böyle bir görevle çiftliklere gönderilemezdi, daha önce de vurguladığımız gibi, köleliğe dayalı bir ekonomi ancak çok dar anlamda söz konusuydu; buna rağmen önemli bir istisna olarak zencilerin kullanıldığını hatırlayalım (Bkz: Bölüm 8'in baş tarafı).

Anlatılanlardan da kolayca anlaşılacağı üzere, Arap fethi kırsal kesim ilişkilerinde –kentlerde de aynı olduğunu göreceğiz– ilkin herhangi bir kesin duraklamayı beraberinde getirmemiş, bundan dolayı da İslamiyetin uyruğu olanlarla, Bizans bölgesinde kalmış akrabalarının durumu arasında hiçbir büyük fark meydana getirmemiştir. Gerçek bir değişiklik ancak XI. yüzyılda kendini göstermiştir. Buna rağmen ticaretin yayılmasının ve kente özgü ekonominin elbette tarım arazisine etkileri olmuştur. Uzak yerlerle ticaret ve kentlerin alışveriş pazarları gerek sürümlü besin maddelerine, gerekse daha ince ve yeni ürünlere rağbeti artırmıştı. Belirli tarım ürünlerinde vurgunculuk yaparak kazanç aramakta, kuşkusuz tek tek köylülerden çok büyük toprak sahiplerinin çıkarı vardı. Köyde kentle karşılaştırılabilecek nitelikte ve kentlerdeki gibi kazanç getirebilecek hiçbir gerçek mal alışverişi yoktu. Köy ürünün büyük kısmını ticaret yoluyla değil, vergi ve borç şeklinde elden çıkarıyordu. Kent ise köye vergi toplayıcılarıyla jandarmalardan başka bir şey göndermiyordu. Aslında köy sınırlı ihtiyaçlarıyla ekonomik bakımdan özerkti: Kendi basit gereçlerini, mobilya ve giysi parçalarını ve doğal olarak evlerini de kendisi yapıyordu. Gerçi bunların hepsi birbirinin aynı değildi,

ama hepsi de kerpiçtendi. Buna rağmen İbn Vahşiya'nın harikulade övgülerine ve Grekleri örnek alan birkaç filozofun platonik açıklamalarına rağmen, köylüler küçümseniyor ve alaya alınıyordu. "Fellah" (çiftçi) sözünün yanı sıra belirleyici başka bir adın "ilç" (yabaneşeğinin) onlar için kullanıldığını ve insan toplumunun sınıfları söz konusu edilince, daha önce Sasani edebiyatında olduğu gibi, köylülerin hesaba katılmadığını görüyoruz: Onlar sadece hayvandılar.

Ortaçağda köylülerin kendilerini ezenlere karşı, bir sınıf kavgasına bilinçli biçimde giriştiklerini gösterecek belirtiler araştırılmak istenirse, böyle bir çaba kuşkusuz boşuna olacaktır. Buna rağmen aynı dönemde Avrupa'da görüldüğü gibi, Yakındoğu'da da köylü ayaklanmaları vardır, örneğin ilk Abbasiler zamanında Yukarı Mezopotamya'da böyle bir hareketin olduğu, Tell Mahre'li, Yakubi mezhebinden Dionys'in Suriye Kroniğinde bildirilmektedir. Bu hareketlerin istisnasız hepsi başarısızlıkla sonuçlanmış ve gaddarca ezilmişlerdir. Fakat bir Mazyar ayaklanmasında ve Karmatların siyasal-dinsel hareketinde, asıl savaş gücünü köylülerin oluşturması herhalde rastlantı değildir. Kürtlerin ve daha başka bazı oymakların çetecilikleri de sosyal protestonun bir şekliydi.

Tarım yoluyla topraktan yararlanmanın yanı sıra, yine topraktan kent endüstrisince işlenen yeraltı ürünlerini çıkararak yararlanma da söz konusuydu. İslamiyetin fethettiği ülkeler maden açısından özellikle verimli kaynaklara sahip değildir, hele Mısır ile Sami ülkeleri bundan tüm yoksundular. Bu azlık başka yerlerde maden aramalarına yol açmış, ayrıca eksikliğin giderilmesi için ticaret yolları zorlanmıştır. Böylece bugün için gülünç denilecek derecede küçük görünen, pek zayıf toprak altı servetleriyle, o zamanki gereksinimlerin karşılanması başarılmıştır.

Çalışma tekniği bakımından İslam çağının madencilikte belki yapmış olduğu ileri atılımlar konusunda şimdilik bir şey söyleyecek durumda değiliz. Tabiidir ki önemli maden işletmelerinde büyük bir işçi kitlesi çalışmaktaydı, ancak bunlar kölelerden çok ücretli işçilerdi. Çoğunu da çevreden gelme köylüler oluşturuyor, sayıları da sürekli değişiyordu. Maden işletmesinin mülkiyet hakkı genellikle arazinin sahibine aitti; işletme koşulları ise, çağımız madenlerinde görülenden elbette ki çok daha fazla yürek paralayıcı nitelikteydi. Yine de, örneğin İspanya'nın eski cıva madenlerinde olduğu gibi, derin kuyular açabilecek durumdaydılar. Fakat çoğunlukla maden çıkarma için yamaçlarda veya dağlarda düz-yatay galeriler kazılmaktaydı. Çıkarılan madenin beşte birini devlet alıyordu, bu da bulunacak her "gömüden" genellikle hakkı olan vergiydi. Devlete ait madenler varsa da, çoğu kez bunlar ki-

raya veriliyordu. İslami edebiyatın madenciliğe ilişkin yazılarından bize sadece değerli taşlar ve yine değerli madenlerden söz edenleri kalmıştır. Dolayısıyla da bunlar, tarımla ilgili çok yönlü metinlerin yanında pek az bir yer tutmaktadır.

İran ile buraya sınır bölgeler –Yukarı Mezopotamya ve daha sonraları katılan Küçük Asya– doğuda yeraltı servetleri bakımından çok zengin ülkelerdi. Buralarda o zamanlar bilinen madenlerin hemen hepsi, az ya da çok miktarda vardı Bununla birlikte altın varlığı, Hindukuş Dağları çevresinde pek bol çıkarılan ve zamanla sikke metali olarak piyasaya yön vermiş bulunan gümüşle karşılaştırılırsa, pek az önem ifade etmekteydi. Demir, kurşun, çinko ve bakır varlığı azdı ve dağınık durumdaydı. Fakat Yukarı Mezopotamya'da çok bakır bulunuyordu, bu da buradaki endüstrinin ilerlemesinde başlıca etken olmuştur. Doğu İran, Hindistan'ın komşusu olduğunu gösterircesine, çeşitli değerli taşları sağlamaktaydı. Hemen her yerde küçük miktarlarda madentuzları, özellikle de kayatuzu bulunuyordu; bu kayatuzu, Akdeniz'den ve daha başka yerlerden çıkarılan deniz tuzuyla rekabet yapmaktaydı. Hazar Denizi kıyılarının petrolü bilinmekteydi, bu petrol ev işlerinde ve orduda yangın güllesi yapımında kullanılıyordu.

Sami ülkelerde ve Mısır'da yeraltında kayda değer hiçbir maden yoktu; fakat Mısır yüzeyde elde edilen önemli madenlerin üretimini yapmaktaydı: Nübya'nın vadi ül-Allaki'den çıkan altını –Batı Sudan'dan Mağrib'e dışsatımı yapılanla birlikte– ortaçağda İslam altınının başlıca varlığını oluşturuyordu. Boyacılıkta ve daha başka alanlarda kullanılan şap ile soda devlet tekelindeydi; özellikle şap ülkeler arası ticarette çok önemli bir maddeydi. Güney Arabistan'da da kıymetli taşlar ve biraz altın çıkarılmaktaydı. Çeşitli türlerde yeraltı servetlerine sahip önemli maden bölgelerine rastlamak için batıya kadar gitmek gerekiyordu. Kuzey Afrika, özellikle de İfrikiya *(Tunus)*, Roma zamanından beri çöküntüye uğradığı halde, şimdi ekonomik bakımından yeni bir parlak çağ yaşamaktaydı; burada –kısmen daha yeni keşfedilmiş– gümüş, demir, bakır, çinko, kurşun, kalay ve kayatuzu çıkarılıyordu; simyagerler için çok önemli olan cıva için de tekel vardı. *(Ortaçağın sahte bilimi simyada maddeye değil, maddenin özelliklerine önem veriliyordu. Madenlerin özelliklerinin değiştirileceği, böylece de değersiz madenlerden altın yapılabileceğine inanılıyordu. Simyacılar altın yapmaya uğraşırken, kimya biliminin esaslarını buldular.)*

Çeşitli ülkelerde doğal olarak taş ocakları vardı; bunlardan çıkarılan taşlar özellikle yapı malzemesi olarak kullanılıyordu. İspanya'da mermer vardı; buna karşılık İran ve Mezopotamya'da ise yapılarda daha çok fırınlanmış veya fırınlanmamış tuğla kullanılıyordu. Kömür biliniyordu, fakat bugüne kıyasla hiç de önemli bir yer tutmuyordu, üstelik pek az yaygınlaşmıştı. Ormanca

zengin ülkelerde kömür yerine odunkömürü ve çalı çırpı, yakacak olarak kullanılıyordu. Madenler ve taş ocaklarından sonra inci ve mercan dalgıçlığını da kaydetmek gerekir: En ünlü inciler İran Körfezi'nden, mercanlar da Tunus kıyılarından, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'ndan çıkarılmaktaydı.

Bütünüyle söylemek gerekirse, ticaretin büyük çapta gelişmesi ve kentlerdeki sürüm sahaları ortaçağın İslam ülkelerinde maden işletmeciliğinin teşvik edilmesine, en azından nitelikçe ilerlemesine yol açmıştır.

3) Kentlerde Toplum Yaşamı ve Ekonomi

İslam hukuku kişiler arasında hiçbir ayrım gözetmediği gibi tüzelkişilik olarak kente, sınıf olarak da onun sakinlerine hiçbir ayrıcalık tanımıyordu. Fakat kentin yasa önünde hiçbir üstün yanı bulunmasa dahi, ortaçağ İslam dünyasının kültür ve toplumunda öylesine önemli bir yeri oluştur ki, bunu bütün görünümleriyle ayrıntılı şekilde gözden geçirmek hem zorunludur, hem de yerinde bir davranış olacaktır. Üstelik İslam hukuku kırsal kesimin özel sorunlarını geniş ölçüde görmezlikten gelirken, kent yaşamının bütün sorunlarına el atmış ve bir karara bağlamıştır.

İslam ülkeleri kentlerinin, aynı yüzyılın Avrupa kentlerine oranla gelişmesinin ve öneminin büyüklüğü, öteden beri hayalleri öylesine etkilemiştir ki, insanlar kimi zaman onun gerçek boyutlarını abartmışlardır. Arap fetihleri daha önce hiçbir yoğun kentsel yerleşim bulunmayan pek çok yerde, yeni kentleri ortaya çıkarmış, ilkin basit ordugâhlar olan bu yerler kısa zamanda tüm etkinliğiyle çok önemli merkezler haline yükselmiştir. Abbasilerle Bağdat, Fas'ın İdrisileriyle Fas, Mısır'ın Fatımileriyle Kahire ve daha başkaları yeni büyük kentler olarak parlamışlardır. Şam ve Kordoba gibi eski kentler, daha önceleri hiçbir zaman sahip bulunmadıkları bir genişlemeye ulaşmışlardır. Kuşkusuz kentleşmenin yayılması ve süreci bölgelere göre çok farklı olmuştur. Suriye gibi birkaç bölgede, o zamanki yaşam koşullarının çerçevesi içinde bu olanak sonuna kadar kullanılarak tüketilmişti. Şam kenti, Emevilerin imparatorluk başkenti olduğundan bu durumun bir istisnasıydı. Öte yandan Bağdat ve Kahire gibi bazı kentlerin "büyük kent" (metropol) karakteri, bizi bütün kentlerin böylesine geniş boyutlarda büyüdüğü sanısına kaptırmamalıdır; ayrıca Mezopotamya'da, İran, Mısır ve Mağrib'de geniş bölgelerin tümüyle kırsal kesim olarak kaldığını da hatırdan çıkarmamalıyız. Kentlerin tarihinde de, çoğu kez onların siyasal durumlarıyla sıkı bağlantılı olarak yükselme ve düşme dönemleri vardır; örneğin Mağrib'in bir zamanlar önemli olan birçok kenti, Bağdat'ın yanı başında Samarra, Emevi döneminden sonra Suriye'de Şam bu şekilde önemsiz duruma düşmüşlerdir. Sonra

yeni kentlerin doğuşunun, eskilerinin ölümü pahasına gerçekleşmesi de ender görülen hallerden değildir: Bağdat, Ktesiphon'un; Kayravan, Kartaca'nın yerine geçmişti. Bundan dolayıdır ki yeni kurulmalar kentsel yerleşimlerde hiç de bir artış zorunluluğu demek değildir.

Tarih boyunca geçirdiği tüm değişimlere rağmen kent, Araplar için, tıpkı Romalılar ve Greklerde görüldüğü gibi egemenliklerinin sürekli temelini oluşturmuştur. Ataları çoğunlukla istisnasız bedevi olduğu halde, yerleşik hayata geçen sonraki kuşaklar kenti köye tercih etmişlerdir; öyle ki toprağın işletilmesini, egemenlik altına aldıkları halka bırakmışlardır. Aynı şekilde tartışmasız kesinlikte bir olgu da, nüfusu on binden fazla ancak bir, iki kenti bulunan Avrupa'yla karşılaştırılınca, İslam dünyasının bazıları dev büyüklüğe erişmiş, sayısı hayli fazla, gerçek kentlere sahip bulunmasıdır. Bağdat'ın nüfusu için kimi zaman rakamlar verilmiştir, ancak bu rakamları doğrulayacak tanıtlar gösterilememektedir; ne var ki burası kuşkusuz, daha sonraları Kahire gibi, ekonomisinin boyutlarına göre, tahmin yürütülen dereceden çok daha büyüktü. En parlak çağında Bağdat'ın nüfusu birkaç yüz bine ulaşmıştı; bu bakımdan onunla ancak –aslında o da doğu kenti olan– Konstantinopel karşılaştırılabilir, belki de Uzakdoğu'nun birkaç kenti daha.

İslam kenti için karakteristik olan iki şey vardı: Büyük cami ve pazarlar. Söz konusu olan bir il merkeziyse, valilik sarayını da buna eklemek gerekir. Hendekler ve surlarla yapılmış bir tahkimat da gerçek İslam kentinin tasarımı içindedir ve gerçekten de çoğunda varolmuştur. Aslında yukarı ortaçağın bir İslam kentinin somut bir tasvirini yapmak güçtür, çünkü yazılı kaynaklarda hiçbir ayrıntılı bilgi bulunmadığı gibi, yapılmış hiçbir kazı da yoktur. Doğa olarak bugün bir kentin bulunduğu yerde kazı yapmaya kalkışılamaz, ama arkeologlar da nedense ortaçağ kent kalıntılarından daha çok, hep antikçağ harabeleriyle ilgilenmektedirler. Yalnızca tek bir kent kazılarla geniş ölçüde gün ışığına çıkarılmıştır, ne yazık ki bu konuda yayınlar henüz tamamlanmış değildir. Bu kent Bağdat yakınlarındaki Samarra'dır Ne var ki Samarra bir hükümdarlık başkentiydi, bütün İslam kentleri için hiç de tipik örnek değildir, zaten ortaklaşa birçok yanlarına rağmen şüphesiz Yemen, Azerbaycan, Türkistan ya da İspanya kentleri arasında yapı karakteri ve kuruluş bakımından önemli farklar vardı. Eski İslam kentlerinin bugüne kadar korunan kısımlarını göz önünde bulundurarak, Abbasi kentlerini tasvire kalkışma olanağından da aynı derecede yoksunuz. Daha çok ortaçağ boyunca hangi gelişmenin bu kent tipine götürmüş olduğunu, öte yandan İslam kentinin ne ölçüde İslam öncesi şekillere dayandığını sormalıyız.

İslam kentlerinde planlanmış ve büyümüş diye bir ayrım yapmak denenmiş, yeni İslam kentlerinin yanında bir de, üçüncü grup olarak İslam öncesi kentleri de eklenmiştir. Fakat bu ayrım ancak başlangıç dönemi için öy-

lesine belirgin olabilirdi, sonradan hızla ortadan kaybolmuştur. Yeni bir kentin daha önceki bir kent örnek alınarak kurulduğu da görülmüştür; özellikle de yavaş yavaş büyüyen kente, kökenleri değişik halk zümrelerinin kitle halinde gelmesi ve kentin işlevlerinin çok yönlülük kazanması oranında, kent de buna uyum göstermiştir. Kuşkusuz Arabistan'da Arapların isterlerine ve yaşama biçimlerine alıştıkları kentler vardı, fakat kentlerin gelişmesi doğrultusunda, fethedilen ülkelerde, örneğin bir Mekke modelinin, bu ülkelerin kendi geleneğinden daha yön verici olduğunu kabul etmemize neden yoktur. Yeni zorunlulukların ürünü olarak ortaya çıkmış, sınır bölgelerinin "amsar"ları da, daha önceden varolan bir Arap modeline dayanmamıştır.

İslamiyetin ilk yüzyılları, zaman bakımından antikçağa daha yakın olduğu ve Arap fethi genellikle kavgasız geçtiği için, Yakındoğu'nun antik ve İslami kent yapısı arasında bir sürekliliğin bulunması bizi hayrette bırakmamalıdır. Bununla birlikte klasik-antik kentin geometrik kuruluşu ve bakımlı düzeni ile, henüz modern çağın değişikliklerinden nasibini almamış İslami kentin düzensiz çokgözeliği arasında bir ilişki çıkarmaya kalkışmak bir uzmana paradoksal görünebilir. Aynı şekilde kentsel ruhu ve kentsel yapısıyla iz bırakmış antik kenti, kent özerkliğine ilişkin tüm kurumlardan yoksun İslami kente, böyle bir süreklilikle bağlamanın tarihçiyi çok şaşırtması doğaldır. Ortaçağ Avrupasının kent toplulukları ile yapılacak bir karşılaştırmada da aynı aykırılık kendisini gösterecektir. Fakat bu karşılaştırmalar gelişmeye tümüyle uygun düşmeyecek, özellikle de içinde gerçek bağların oluştuğu kentsel geleneğin görünümlerine uymayacaktır. Araplar fetihlerini yaparken Helen ve Roma kolonilerinin epeyi zamandan beri artık yeni kentleri yoktu; varolan kentlerin ise ilk kuruluşlarındaki düzenleri bozulmuş, eski merkezleri hiç de derli toplu olmayan kasabaların eklenmesiyle genişlemiş bulunuyordu. Üstelik doğudaki birçok kent artık hiç de Grek-Roma kent yapımının eseri değildi. Ancak bu da bizi, İslam çağında yönetimin kent kuruluşu planlaması ve düzeni hakkında hiçbir endişesi olmadığı, Bağdat'ta, Şam'da, Kahire'de ya da başka bir kentte eski düzenlemelere aldırış etmediği veya yeni örgütlenişlerin sorunlarını göz önünde bulundurmadığı sanısına götürmemelidir. Çünkü çeşitli olaylar bunun tam tersini kanıtlıyor. Ayrıca geç Roma ve Bizans merkezi hükümetlerinin, kent yönetimlerinin özerk temsilcilerinin hemen tümünün yerine kendi adamlarını koydukları, kentleri il yönetimi içine aldıkları, hatta eski büyük kentleri kendi ilçelerinden ve yetki alanlarından yoksun bıraktıkları da unutulmamalıdır. Demek ki Araplar antik kenti hiçbir zaman görmemişlerdi, onların gördükleri yerel özelliklerin tümüne düşman, merkeziyetçi büyük devletlerdi. Genişlemesi ve ömrü gerçekten sınırlı olmuş bulunan Avrupa kent toplulukları ise, ortada sıkı örgütlenmiş devlet bulunmadığı için doğmuşlar, böylesine bir devlet kurulur kurulmaz da kaybolmuşlardır.

Bu bakımdan tümüyle birbirinden farklı tarihsel koşullardan ortaya çıkmış, dolayısıyla da ortak ölçütleri bulunmayan olguları birbiriyle karşılaştırmak istemenin bir anlamı yoktur. Olabilirliğin çerçevesi içinde paralellikler çizilmek isteniyorsa, o zaman ancak Bağdat ile Konstantinopel arasında, ya da küçük İslam kentleri ile durumları bunlara uyan ve haklarında anlamlı sonuçlar çıkarılabilecek kadar ayrıntılı bilgiye sahip bulunduğumuz, yukarı ortaçağın İtalyan komünleri arasında bir kıyaslamaya girişilebilir.

Yeni kurulmuş büyük kentlerde, daha başlangıçtan itibaren belirli halk gruplarına belirli mahalleler ayrılmıştı: Halk ya da oymak grupları, askeri birlikler veya "kata'i" sahibi Müslümanlar için ayrı semtler vardı; bu topografik ve etnik düzenleme ilk zamanların ilişkilerini sürdürüyordu, genel yollar, bu yollara iki geçeli sıralanmış dükkânlar ve kent toprağının büyük bir kısmı –özellikle Kahire'de– devlete aitti, buna işyerlerini, çiftlikleri ve devletin iltizama verdiği diğer taşınmazları da ekleyebiliriz. Kamusal ibadethanelerin ve kente ait binaların bakımı, el sanatları ve ticaret dallarının ruhsatları, özel evlerin ve genel banyoların, "hammamların" su ihtiyacı, kanalların, çeşmelerin bakımı, sakaların çalışmalarını sağlamak yönetimin görevleriydi; bazen sokakların temizletilmesi, pazar denetçisinin, "muhtasib'in" gözetimi altında yapılıyordu. Birçok kentler birbirlerine kapalı, hatta düşman mahallelere bölünmüştü, fakat bu gelişme ilk kuruluştaki planlamaya bağımlı olmayarak ortaya çıkmış bir durumdur. Göze çarpan bir eğilim, hem de zamanla giderek yaygınlaşmış bir eğilim de, anacaddelerin çevresini çok sayıda çıkmaz sokakla doldurmaktı. Transit trafiğe açık anacaddeler de çoğunlukla dardı ve geçiş güçtü. Bütün bu özellikler çeşitli etnik kökenleri ve mezhepleri bulunan kent halkının karışımıyla, bir de mavali gruplarının oluşmasıyla ilişkiliydi, fakat biz yine de bu belirtilerin birçoğunu Hıristiyan ortaçağın büyük kentlerinde de görmekteyiz.

İslam evinin, bütün iklim bölgeleri ve bütün sosyal tabakaları için geçerli olabilecek şekilde tek tip bir tasvirini yapmak olanaksızdır. Sadece Bağdat ve Kahire'de altı kata kadar yükselen, çok katlı evlerin hiç de ender görülen bir şey olmadığını söyleyebiliriz. Yazar el-Cahiz (766 ? - 869) para canlısı bir ev sahibiyle kiracılarının çekişmelerini eğlendirici bir biçimde anlatır, biz de bundan ev yöneticilerinin –tahta güç bulunduğu ve pek kıymetli olduğundan– kiracıların kapıları, tavanları söküp götürmemesi için gözünü dört açmak zorunda olduğunu öğreniriz. Kibar evlerinin yüksekliği daha az olurdu, çeşmeli-havuzlu bir avlunun çevresini kuşatacak biçimde yapılır ve sokağa bakan tarafı tümüyle kapalı tutulur, buna karşılık gecenin serinliğini alabilsin diye düz damın üstü tümüyle açık bırakılırdı. Bununla birlikte soğuk, nemli ve orman zenginliği bulunan ülkelerde sivri çatılı evler de vardı. İran Körfezi'ndeki "Sira"da tüccarlar, çevrede orman bulunmadığı için, evlerini

gemilerle adalardan getirttikleri kereste ile yapıyorlardı. Su darlığını da deniz altındaki bir tatlı su kaynağından gidermeyi başarmışlardı. Genellikle kent evleri tuğladan yapılıyor, kireçle veya başka maddelerle badana ediliyordu. Kereste darlığı nedeniyle mobilya pek azdı, bunun için de döşemeler halıyla kapatılıyor, bunun üstünde yenilip içiliyor, çalışılıyor, hatta uyunuyordu; halılar ayrıca zengin kimselerin evlerinde duvarları süslemeye de yarıyordu.

Kentin sosyal tabakaları değişen oranda ve düzendeydi, ama başlıca birkaç zümrenin diğerlerinden farklı olması kuraldandı. Kent halkı, fakat aynı zamanda onun üstünde, askerler ve hükümeti temsil eden yönetimin yazmanları, "kuttab" zümresi vardı; başkentlerde bunlara elbette ki saray da katılıyordu. Abbasi döneminin başlangıcında, askerler ile yazmanlar arasındaki etnik ve sosyal fark henüz çok azdı; her ikisi de aynı halk kesiminden çıkıyordu ve askerlerin gelirleri pek yüksek değildi. Halkın oluşumundaki ve ordunun ekonomik durumundaki değişim ölçüsünde, her iki zümre arasındaki uzaklık arttı, "kuttab" zümresi yavaş yavaş askeri aristokrasinin ve "kansoyluların" küçük çevresi üstünde bir kentli grup meydana getirdi. Aynı basamakta dinin, yasanın ve İslam bilimlerinin temsilcileri, yani teologlar, yargıçlar ve bilginler de yer almaktaydı. Bunlara açıkça bir sınıf farkı olmaksızın, her çeşidiyle zanaatçılar ve tacirler katılıyordu, bu zümrenin içinde en büyüğünden en küçüğüne, sermayesi olan varlıklı kimselerin tümü bulunmaktaydı. Son olarak da yoksulların meydana getirdiği büyük yığın geliyordu, bunların sağlam hiçbir gelir kaynağı yoktu, çoğu da başkalarının yardımseverliği ya da bir koruyucuya olan gevşek ve sınırlı bağları sayesinde geçiniyordu. Tacirler sınıfının yükselmesi, askerlerinkine paralellik göstermekteydi; her ne kadar tacirler askerlerce geride bırakıldıysa da, klasik İslam döneminde yine önemlerini koruyorlardı: Yukarı ortaçağda Avrupa ilişkileriyle kıyasladığımızda, göz önünde bulundurmamız gereken önemli ve karakteristik bir olgudur bu.

Birçok dinler, bunların arasında özellikle doğu Hıristiyanlığı dünyasal kazançlara yönelik çabaları az ya da çok suçlar; hiç değilse dinsel ve ahlaksal erginleşme yolunda çabalara oranla daha az değer verir ve böylesi kazanç uğraşlarının beraberinde getireceği tehlikeleri vurgular. Çağdaş İslam toplumlarının gelişimde Avrupa'dan geride kalması olgusu, İslamiyetin bünyesi gereği ekonomik ilerlemeye düşman olduğu gibi bir görüşün destek kazanmasına yol açmıştır. Hiçbir şey gerçeğe bundan daha aykırı olamaz. Aslında İslamiyet insanın geçimini, Tanrı tarafından kendisine verilmiş bu dünyadan sağlaması, daha da fazlası ondan kişisel yararlar edinmeye hakkı olduğu inancındadır, yeter ki kötülüklerden sakınsın ve Tanrıya karşı yükümlülüklerini yerine getirsin. O halde maddi kazançlar arzulamak, günaha yö-

neltir ve ahlaksal tehlikeleri beraberinde getirir diye yerilecek bir şey değil, aksine insanın görevidir; insan çalışarak kendisine ve ailesine bakmalı, ayrıca refah düzeyini yükseltmek için elinden geldiğince çaba harcamalıdır Peygamber bile gençliğinde tüccardı ve her ne kadar vahiyleri almaya başladıktan sonra başka uğraşlardan vazgeçmek zorunda kaldıysa da, bir zamanlar böyle bir geçmişi olduğunu asla inkâr etmemiş, ticaretle uğraşarak toplumun refahına yardımcı olan yoldaşlarını da asla kınamamıştır. Gerçi İslam mistiklerinden bazı çevreler, bu dünyanın malı ve kazancına karşı uyarılarda bulunmuş, bir lokma bir hırka çağrısıyla tacirlerin alışverişini de suçlamışlardır, fakat onların İslamiyete yabancı bu tutumuna karşı şiddetli itirazlar da yükselmiştir. Kentsoylu çevrelere ait yazılarla basit halka yakın olan Hanbelilerin yazıları, başkalarının yardımseverliği sayesinde yaşayan mistiklerin (tasavvuf ehlinin) bir işe yaramayan avareliklerini yalnızca lanetlemekle yetinmemekte, ayrıca yarar ve kazanç getiren çalışmanın bir görev olduğunu belirtip, peygamberin hadisleri gibi metinlere dayanarak bu görevin esaslarını saptamaktadır. Bunun aksi görüş, ancak daha sonraki bir zamanda, İslam ekonomisinin çöküşü üzerine, kayda değer yandaş bulabilmiştir; bu çöküş birçok insanda dünya malını hor görme, gayreti elden bırakma ve Tanrının gazabından korkma duygularının doğmasına yol açmıştır. Avrupa'nın uyanışından önce İslam dünyasını niteleyen ekonomik yükselme döneminde ise, hiç kimse Tanrının, ister Müslüman ister kâfir olsun, tacirden yana olduğundan şüphe etmiyordu. Yazgıcılık, insanı pasifliğe sürükleyen bir güç olarak İslam inancının özüne yabancıdır. Her şeyin önceden Tanrı tarafından belirlendiği inancının, insanı ille de yazgıcı (kaderci) bir hayat tarzına götürmesi de gerekmez. Bu konuda modern kapitalizmin gelişmesinde yön verici katkıları olmuş bulunan Kalvinist Protestanların yazgıcılığını hatırlayalım yeter. Bu ilinti içinde İslamiyetin katılığına ve endişelerine karşı "yenileme" yollarına başvurulmuştur, ancak ortaçağ döneminde öğretiye ve yasaya ilişkin yenilemeleri suçlayan en bağnaz kimseler dahi tekniği konu dışında tutmuşlardı. Teknik ilerlemeyi tümüyle değişik tarzda olmak üzere gerçekten engellemiş yalnızca bir olgu, kölelerin işgücünden kolayca yararlanmak olgusu vardır. Fakat bu da İslamiyetin karakteriyle doğrudan ilgisi bulunmayan ekonomik bir olgudur. Bu olgu teknik ilerleme doğrultusunda çabaları kösteklemiş olsa dahi, yine de hiçbir zaman eldeki teknik olanakların elverdiğince, ekonomik başarıya ulaşma isteğini azaltmış değildir. Eğer buna karşılık yine de, ekonomik ilerlemeyi arama İslamiyetin özüne aykırıdır görüşünde direnilirse, kesin bir gerçeğe karşı çıkılıyor demektir. Kuramsal öğreti ile gerçek düşünüş, gerçek yaşama tarzı arasında bakış açısı ve tutum bakımından aykırılıklar vardı, fakat bu aykırılıklar Hıristiyanlıktakinden ne daha çok, ne daha azdır. Hıristiyanlığın da öğretisi, ancak tarihinin belirli devre-

lerinde gelişmeye ayak uydurabilmiş ve ayak uydurmak zorunda kalmıştır. Faizle borç para vermek gibi ayrıntı sorunlara daha sonra değineceğiz.

Kentin maddi kültürü bugüne kadar uygun biçimde araştırılmış değildir. Biz şimdi burada tarım ekonomisi konusundaki taslağımıza göre, kentte el sanatlarına ilişkin mesleklerin teknik açıdan çalışmasının bir tablosunu çizmeye çalışacağız. Ancak şu kadarını söyleyelim ki, bu konuda eksiksiz bir tasviri başaracak durumda değiliz, örnekler ve önemli ayrıntılarla yetinmek zorundayız. Bu arada sanata ve el sanatları işçiliğine de ayrıca bir göz atmak istiyoruz. İlkin temel nitelikte birkaç not: Tekniğin tarihi üzerine çok yeni el kitaplarında dahi, İslam ülkelerindeki teknik gelişme hakkında pek az bilgi verilmesi, ya da hiçbir bilgi verilmemesi şaşılacak bir durumdur. Gerçi eskiden bilinen ve zaten genellikle olası keşif ve icatların çoğunun İslamiyetin çıkışından önce yapıldığı ve İslamiyet döneminde heyecan uyandırıcı hiçbir yeniliğin olmadığı inkâr edilemez. Ancak birbirine rakip çevrelerde önem kazanmış ilerlemeler de hiç kuşkusuz olmuştur, tekniğin tarihi de o zamanki teknik bilgi ve birikimin boyutlarını mutlaka araştırmalıdır. Bu konuda İslam bölgesi araştırmanın dışında elbette ki tutulamaz. İslam dünyasının tarımda olduğu gibi, el sanatlarında da, en azından belirli tekniklerin kullanımında, sadece sınırlı alanlarda ve ölçüde gerçekleştirilmiş olsa dahi katkısı olmuştur

Öncelikle kâğıdı ele alabiliriz. Kâğıt Müslümanlar eliyle yalnız yaygınlaştırılmakla kalmamış, ayrıca geliştirilmiştir de. İcat, Çin'den gelmişti ve nakledildiğine göre Müslümanlar bu icadı 751 yılında Talas Savaşı'nda ellerine düşen tutsaklar aracılığıyla tanımışlardır Kâğıdın tanınması kadar kesinlikle bilinen bir başka olay da, İslam dünyasında ilk kâğıt fabrikasının Semerkant'ta kurulup, uzun süre çalışmasını sürdürdüğüdür. İmal edilen kâğıdın Barmakiler zamanında Bağdat'a gelmiş olması olasıdır; buradan Mısır'a geçmiş, X. yüzyılda papirüsü piyasadan kovmuş ve yine aynı zaman kesiti içinde Müslüman batıya girerek, buradan da Hıristiyan Avrupa'ya geçmiştir. İmparatorluğun siyasal parçalanışı, imalathanelerin hızla çoğalmasına yardım etmiş olmalıdır Kâğıdın ortaya çıkışı –ayrıntılarını saptamak güçse de– çok önemli bir olaydı. Bir defa tanecikli papirüsten daha pratikti, kalın ve pürçüklü parşömenden daha ekonomik, daha pürüzsüz, kaygandı. Bundan dolayı da bürokrasinin çok büyümesinde olsun, kitabın, kitapla birlikte kent eğitiminin halkın bütün tabakaları için daha kolay elde edilebilir hale gelmesinde olsun katkısı, kuşkusuz büyük olmuştur. Bu açıdan kültür tarihinde kâğıdın yeri, kitap basımıyla aynı derecededir.

Başka alanlara göz atacak olursak, önemleri hiç de daha az olmayan imalat ve imalat teknikleriyle karşılaşırız: Kordoba'da yapılan aslında kökeni Hindistan olan "Şam işi" taban demiri imalatı; seramik ve üfürme cam ima-

linde gerçekleştirilen büyük ilerlemeler; bugün bile bir dizi kumaş adının tanıklık ettiği gibi tekstil endüstrisindeki zengin gelişme. Kordoba'nın ayakkabı fabrikalarını hatırlayalım, bunların ünü Fransızca "cordonnerie" sözcüğünde hâlâ yaşamaktadır ve daha sonraları Fas'ta yapılan deri işlemesi de "maraquinerie" sözcüğünde... Son olarak parfüm, boya, sabun ve diğer mamülleri de kaydetmek gerekir. Bu endüstrilerin yüksek düzeyde olmasına rağmen, sayısı hayli kabarık el sanatı imalat dalları için, tekniklerine ilişkin hiçbir öğretici kitabın elde bulunmaması gariptir, belki de böyle kitaplar hiç yazılmamıştı. Gerek İslam, gerek Hıristiyan ortaçağında, gerekse antikçağda bilim ve teknik ayrı yollar izlemiş, aralarında –yeni zamanda da kesinlik kazanan– bağlar henüz kurulmamıştı. Pratik uygulama ödevlerini de üstlenmiş bulunan o zamanların doğa bilimleri, her şeyden önce kuramsal düşünceler üzerine kurulmuş –deneyi ilkin yeniçağda tanımış– el sanatlarının çoğu görgül (ampirik) keşiflerine pek az ilgi göstermiştir. Bilim ile tekniğin bazen birlikte hareket ettikleri de olmuyor değildi, fakat böylesi pek enderdi ve rastgele oluyordu. Ayrıca sadece bilginler yazabildikleri için de, el sanatçılarının teknikleri hakkında dolaylı ve dağınık notlar aracılığıyla bilgi edinebilmekteyiz; daha çok da imal ettikleri şeylerden örnekleri inceleyebilince bilgimiz kesinlik kazanabilmektedir.

El sanatı çalışmaları hemen tümüyle bireysel imalat aşamasında kalmıştır, yani her zanaatçı tek başına kendisi için bir nesne, ya da daha büyük bir nesnenin önemli bir parçasını imal etmiştir; zanaatına ilişkin gereçler eşgüdümlü herhangi bir ortak çalışmaya olanak vermiyordu. Bununla birlikte büyük kentlerde kayda değer derecede bir işbölümü saptanmaktadır, böylesi bir işbölümü mesleklerde, özellikle de besin maddelerinin imalinde geniş çapta uzmanlaşmayı gerektiriyordu. Öte yandan, örneğin tekstil endüstrisinde kumaşın hazırlanması, iplikçiler, dokumacılar, dövücüler, boyacılar gibi çeşitli işçiler tarafından yapılan ve birbirini izleyen bir dizi çalışma sürecini gerektiriyordu. Sonra da kumaşın terzi tarafından işlenmesine sıra geliyordu. Birkaç zanaatçının aynı işi yapması halinde, çoğu kez bu iş, evlerinde değil de, gerekli malzemenin hazır bulunduğu büyük imalathanelerde birlikte yapılmaktaydı. Bu konuda verilerden yoksun olduğumuz için, tekstil zanaatçısının ne ölçüde kumaş tüccarlarına, "bazzazlara" bağımlı olduğunu söyleyemiyoruz.

Kural olarak ustanın yanında çıraklar ve birkaç köle çalışırdı; gündelik verilmesi de usuldendi, hatta köleler de gündelik alırdı; eğer pek sık görüldüğü üzere, başka bir usta tarafından geçici olarak tutulmuşsa, o zaman da gündeliğin bir kısmını almaktaydı. Aynı şekilde gündelikçileri devlet hesabına yapılan kamu işlerinde de görmekteyiz, özellikle erken İslam döneminde böyle işler için defalarca zorla işçi toplandığını çok sayıda papirüs kanıtla-

maktadır; örneğin Bağdat ilkin bu yöntemle kurulmuştur. Irak'ta vasıfsız bir işçinin gündeliği iki dirhemdi, bu da beş "ratl", ya da iki kilo ekmeğin fiyatıydı. Mısır'da ve herhalde İç Asya'da gündelikler de, fiyatlar da daha düşüktü. Ücretler kimi zaman geçinmeye yetmiyordu; örneğin Tell-Mahre'li patrik Dionys'in Mısır'da Tinnis'e yaptığı bir ziyarette, tekstil işçileri için bir ücret artırması sağladığını okuyoruz. Ancak bu artışın ne kadar sürdüğünü bilmiyoruz. Bağdat'ta Büveyhiler zamanı olayları, tekstil endüstrisinde doğrudan veya dolayısıyla çalışan işçi sayısının binlerce olduğunu kanıtlamaktadır. İplikçiler ise, halkların çoğunda görüldüğü gibi, kadınlara özgü bir işti. *(Büveyhiler, İran'ın Deylem bölgesinden bir ailedir. Ücretli askerler 933'ten itibaren İran'ı ele geçirip 945'te Bağdat'ı zaptetmişler ve burada Abbasi halifelerini kukla durumuna düşürerek, Selçuklu Sultanı Tuğrul tarafından, 1055'te egemenliklerine son verilinceye kadar devleti yönetmişlerdir.)*

Tekstil endüstrisi bir yana bırakılırsa, zanaatçılar ürettikleri şeyleri genellikle kendileri satarlar ve çoğu kez de halkın gözü önünde dükkânlarında çalışırlardı. Bunların yanı sıra yabancı imalatı dışalım mallarını satan tacirler de vardı, buna karşılık büyük tacirler kent içindeki pazarda mal satmakla uğraşmazlardı. Bu durum zanaatçılarla tacirler arasında değil de, küçük zanaatçı ve pazar tacirleri bir yanda, büyük dışalım - satım tacirleri diğer yanda olmak üzere sosyoekonomik bir farklılaşmanın meydana geldiğini göstermektedir; bu ayrım hatta kurumlaşarak kesinlik kazanacaktır.

Meslek örgütleri, bunların şekilleri ve ayrı ayrı bölümleri hakkında bugün henüz tam bilgilere sahip değiliz. Fakat genellikle kabul edilen, ya da varsayılan nokta, İslam ülkelerinde her zaman –üstelik Avrupa'da böyle şeyler bilinmezden çok önceleri– mesleki birliklerin varolduğudur. Nitekim daha yeni zamanlarda İslam ülkelerinin çoğunda bu birlikler gerçekten varlıklarını sürdürmekteydi. Fakat yeniçağ ile ortaçağ arasında, Avrupa loncaları ve İslam esnaf birlikleri arasında her kıyaslama, gerçek ilişkiler ancak yüzeysel olarak bilindiği sürece, çürük temellere dayanacaktır. Daha yeni yeni öğrenilmeye başlanmış ülkeler ve çağlar arasındaki ilişkilerden yola çıkmamız doğru olmaz. Kuşkusuz meslek örgütleri vardı ve bu örgütlerle sıkı bağlantılı bir ortak dayanışma da vardı, fakat örgütler devlete mi bağlıydı, yoksa özerk miydi, yani Roma modeline mi benziyordu, yoksa Avrupa kent loncalarına mı sorusu yanıtsız kalmaktadır. Her şeyden önce mesleki örgütün birlik ve dayanışma konusunda kişiye sorumluluklar yükleyip yüklemediğini, yani mesleğin, üyelerin meslek dışı hayatını da büyük ölçüde etkileyip etkilemediğini ortaya çıkarmak gerekiyor; bu nokta anlaşılırsa, o zaman Avrupa ortaçağının sonlarına doğru zaman zaman görülen cinsten, gerçek bir meslek birliğiyle karşılaşmış olacağız. Sayıları pek az kaynakların incelenmesi,

klasik İslam döneminde katı anlamda loncaların bulunmadığını göstermektedir. Gerçi yukarı ortaçağda bu doğrultuda bir eğilim başlamıştır, fakat bu dönemin olağandışı gelişimini, bunun nedenlerini ve görünüm biçimlerini göz önünde bulundurmak ve klasik dönemin ilişkilerinden açıkça ayırt etmek gerekmektedir.

İslamiyetin ilk zamanlarında meslek örgütlerinin bulunduğu kesinlikle kanıtlanmıştır. Bu örgütler daha önceleri Bizans ve Sasani egemenlikleri zamanında da vardı; Arap fethi, hep vurguladığımız gibi, hazır bulduğu kuruluşlarda esaslı hiçbir değişiklik yapmamıştır. Bu konuda sanıldığının aksine, elimizde, meslek kuruluşlarının zamanla yok olduğunu değil, yaşamlarını sürdürdüğünü gösteren –yanlış anlamaya olanak bırakmayacak nitelikte– çok sayıda belge vardır. İslam kentlerinde Hıristiyan ortaçağ kentlerinde olduğu gibi, her meslek belirli bir semte yerleşmiş bulunuyordu; bugün dahi çoğu yerde durum yine böyledir. Hatta önemli bir doğubilimci, eski kent topografisinin, mesleklerin sokaklara ve semtlere göre bugünkü dağılımına bakarak varyapımının (rekonstrüksiyonunun) gerçekleştirilebileceği, bu yerleşmelerin böylesine değişmeden kaldıkları tezini ileri sürmüştür. Bu tez ancak, fazla büyümelere veya esaslı küçülmelere uğramamış, ya da siyasal-ekonomik çalkantılar ve doğal başkalaşmalar sonucu bazı meslekler için yer değiştirmeyi zorunlu kılan durumlarla karşılaşmamış kentlerde geçerli olabilir. Genellikle tekstil kolunda çalışanlar için, kendilerine ait büyük bir ardiye (mağaza) olurdu; buraya verilen "Kaysariye imparatora ait" adı onun antik kökenini gösterir. Burası çoğu kez kent merkezinde, kuyumcular, sarraflar, bankalar gibi zengin işyerlerinin bulunduğu büyük camiye yakın bir yerde bulunurdu. Besin maddeleriyle uğraşan esnaf, büyükçe kentlerde bazen birkaç mahalleye dağılmış durumda olurdu. Aktarma merkezleri tabii kent dışı semtlerde ya da büyük giriş kapılarının yanında bulunurdu, zira buraları ister komşu köylüler ister uzaklardan gelen büyük alıcılar söz konusu olsun dış dünyayla alışverişi amaçlayan yerlerdi.

Daha önce de gördüğümüz gibi, Abbasiler döneminde ticaret ve zanaatın gözetimi "muhtasib"in işiydi. Bunun görevinin, "hisba" özelliklerini ve yetkilerini İspanya, Suriye, Mısır el kitaplarından öğrenmiş bulunuyoruz. Kuşkusuz bu çeşit eserlerin en eskileri İspanya için XI. yüzyıldan, Suriye ve Mısır için XII. yüzyıldan kalmadır, bize değişik hükümetlerin değişik tutumlarını tanıtmaktadır. Daha eski, "klasik" dönemin görenekleri, alışkanlıkları hakkında eserlere sahip değiliz, bunun tek istisnası küçük bir monografidir; çok ilkel ekonomik biçimleri yansıtan Tabaristan'da Zeydi bir beyliğe aittir. Bundan dolayı konuya ilişkin bilgileri Müslüman doğuda ve batıda fıkh eserlerinde aramak zorundayız. Ticaretin yürütülmesinde özellikle dürüst tutum kontrol ediliyordu. Öncelikle ölçüler ve ağırlıklar, bir de sikkelerin

ayarı denetlenmekteydi. Ayrıca malların kalitesi inceleniyor ve dışsatım için ayrılmış mallar, kalite belirtilmesi amacıyla, kontrol edenler tarafından resmi mühürle damgalanıyordu. Kıtlık zamanlarında da muhtasib harekete geçiyordu Kontroller yaparak kişilerin mal saklamasını önlüyor, fiyat artırarak vurgun yapanları para cezasına çarptırıyor ve pazarın ihtiyacı karşılamaması halinde devletin yedek depolarından mal getirterek pahalanmayı engelliyor, olağanüstü durumlarda en yüksek fiyatları resmen saptıyordu. Bununla birlikte aslında fiyatlar, sanki Tanrı böyle istemişçesine genellikle serbestti. Bu bakımdan yasa açıkça tüccarın çıkarını temsil etmekteydi. Buna rağmen kamuoyu halifeyi, uyruklarına iyi bakması açısından sorumlu tutardı.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, muhtasibin ya başlıbaşına bir mevkii, ya da yerel makamların otoritesini sağlayan kadının üstünde bir yeri vardı, yani bir devlet memuruydu, yerel bir görevli değildi, özel ekonomide işlevi de yoktu. Tabiidir ki meslek birliklerince tanınıp benimsenmesi için yeterince mesleki bilgiye ve ahlakça saygınlığa sahip bulunması gerekliydi, genellikle de bir hukukçu olurdu. Büyük merkezlerde emri altında, "hisba" el kitaplarının yazıldığı zamanlarda kesinlikle yardımcıları vardı, her biri ayrı bir meslek dalına bakan uzman kişilerdi bu yardımcılar. Bunlara batıda "emin", doğuda "arif" denirdi; zorunlu olarak ilgili mesleklerde çalışmış kimselerden seçilip "muhtasib" tarafından atanırlardı. Demek ki burada gerçek bir mesleki kuruluş değil, tersine resmi bir kuruluş söz konusudur.

Meslek kuruluşları ya da dar anlamda loncaların yapısını açıklama konusunda, öteden beri Louis Massignon'un araştırmalarına dayanılmış, onun görüşleri ayrıntılar alanında kanıtlardan hayli yoksun olduğu halde defalarca ileri sürülmüştür. Bu görüş loncaların daha yeni zamanlarda ortaya çıktığı ve örgütlenme biçiminin ortaçağın "futuvva" (fütüvvet) gruplarına ve İsmailililerin Batıni gizli birliklerine benzerlik gösterdiği olgusuna dayanıyordu. Kendisi bu çeşit birliklerin kent işçileri arasında yayılmış olduğu ve bütün bakımından başlangıcının X. yüzyıldan itibaren geç Abbasi dönemine götürülebileceği kanısındaydı. Bu büyük doğubilimcinin düşüncelerine ve çıkardığı sonuçlara katılmak bizim için olanaksızdır. Dayandığı kıyasların temeli sağlam değildir, zira her toplum kendi topluluk sorunlarının çözümü için bu çeşit örgütlenme biçimleri yaratır, bunlar birbirlerine bağımlı olmaksızın belirli benzerlikler de gösterebilirler. Tarihsel bir sürekliliğin tanıtlanması için ortaya konulan kanıtlar yeterli değildir, daha sonraki dönemlere ait benzerliklerden ortaklaşa bir başlangıç noktasına varmaya kalkışamayız.

Buna karşılık gerçekten zengin sayılacak kaynakların, kent yaşamının iç huzursuzlukları hakkında verdiği bilgilerde, bu çeşit hareketlere katılan

örgütlerin mesleki kuruluşlar olmadığı ve sosyal yaşam alanında ayrı ayrı meslek dallarının hemen hiç söz konusu edilmediği gözümüze çarpmaktadır. Bu bakımdan geç İslam çağının meslek kuruluşlarında daha sonraki bir gelişmenin ancak filizlerinin bulunduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Bunun nedenleri ve etkileri tam anlamıyla henüz anlaşılmaktadır. Bizim şimdilik yukarı ortaçağ için kabul edeceğimiz olgu, bu dönemde devlet tarafından kurulmuş bir örgütün varolduğu ve bunun da antikçağ geleneğini sürdürdüğüdür. Kuşkusuz o zaman da birtakım örgütsel bağlanmalar ve birlikler varolmuştur, fakat bunlar mesleklerle doğrudan bağlantılı değildi.

Ne var ki gerçek anlamda meslek birliklerinin eksikliğinden, meslekların sosyal önemi olmadığı ve kişilerin bir mesleğe mensup bulunmanın etkin biçimde bilincine ermediği gibi sonuçlar çıkaramayız, durum bunun tam tersidir. Bir adamın adı bile mesleğini belirtebilmektedir. Arapların taşıdığı adların sıralanışında, kişinin asıl adından sonra, bağlı bulunduğu oymağı veya nereli olduğunu gösterir bir ad geldiği gibi, çoğu kez mesleğini belirten bir ad daha bulunur. Ad katalogları bundan dolayı bir yığın meslek adlarıyla doludur. Kuşkusuz böyle adların bir listesi bize toplumun tam bir görünümünü yansıtmaz. Bizce bilinen meslek adları metinlerde karşılaştığımız kimselere aittir; fakat bunlar genellikle bilginler ve pek nadir olarak aşağı meslekleri de yürüten yazarlardır, ya da bazıları ekmeklerini basit el zanaatlarından kazandığından, bu işleri pek saygın değilse, mesleklerini söylemekten kaçınmış kimselerdir. Ancak bu çeşit bilgileri aktaran çok sayıda tarihsel ve biyografik eserler aslında bir bilginler edebiyatıdır. Kimi zaman tacirlerin önemli roller oynadığı bir toplum, bize on binlerce bilgin biyografisi bıraktığı halde, herhangi bir ticaret adamının özelliklerini anlatan tek bir satır yazı bile ortaya koymamıştır. İslam dünyasında horlanan ve ayıplanan uğraşlar da vardı. Bazı meslekler daha başlangıçta İslamiyetçe mekruh sayılmıştır, örneğin şarap ticareti gibi; bazıları da öteden beri kötü uğraş kabul edilmiştir, örneğin damların üstünden kadınları gözetlemeye olanak verdiği için güvercin beslemek, kötü koktukları için dokumacılık bunlardandı. Hatta bu uğraşlar evlenmeye bile engel olabiliyordu.

Bir konuda meslekle ilişkili bir dayanışmanın başlangıcı görülmektedir. İslam ceza hukuku ağır suçlarda, çoğu kez kan bedeli olarak bir kefareti, öldürülenin mensup olduğu topluluğun yararına istemektedir; çoğunlukla bu topluluk oymak olmaktadır, fakat devletin olduğu da görülmüştür. Eğer ilgili özellikle ordu gibi, "divan"ın gözetimi altında bir zümredense, o zaman yapılan ödeme hazineye gidiyordu. Ancak başka hiçbir kuruluşa veya topluluğa ödeme yapılamıyorsa, bu durumda para meslek birliğine de verilebiliyordu. Bu kuralın ender işletildiğini söylememiz için nedenler varsa da, böylesine bir amaçla meslek gruplarının harekete geçtiği birçok olayı da bilmekte-

yiz. Bu tip olaylar XIII. yüzyılda İç Asya'da cereyan ettiğinden daha sonraki gelişmeyle ilişkilidir, bunun da çok yönlü araştırılması gerekmektedir.

Şimdiye kadar söz konusu ettiğimiz meslekler, devlet denetimi altında bulunuyor ve içlerinden bazıları vergilerini, bedava ürün teslimi şeklinde ödüyorlarsa da, özel karakterdeydiler. Fakat devlet tekelinde meslekler ve devlet işletmeleri de vardı; kamu yararına yapı işleri, ordu ve donanma için silah imalathaneleri, papirüs hazırlama yerleri ve tabiidir ki para basımı bunlardandı. Ayrıca "tiraz" da bu gruptandı; bu Farsça sözcük, saraylara özgü imalatı ve imalat yöntemini, aynı zamanda imalathanesini ifade ediyordu. Buralarda Bizans sarayının harem dairelerindeki gibi ağır, çoğu kez altın sırma ve sim işlenmiş, lüks kumaşlar, yalnızca hükümdarlar ve onların yüksek rütbeli yakınları için gösterişli giysiler, ya da yabancı hükümdarlara armağan edilen kaftanlar imal ediliyordu. Bize kadar gelebilmiş örneklerin çoğu, ayrıca edebiyatta tasvir edilenler Mısır kökenlidir, fakat kuşkusuz aynı değerde dokumalar Bağdat'ta ve Kuzistan'da da imal ediliyordu. İmparatorluk bağımsız parçalara bölününce, her başkentin, bu arada batıda Kayravan, Palermo ve Kordoba'nın kendi tirazı oldu. Daha önce de değindiğimiz gibi (Bölüm 4), yabancı hükümdarlara gönderilen kumaşlar olsun, dışsatımı yapılan papirüsler olsun, 700 yıllarından itibaren İslami tanıtma simgeleriyle, Arap tarzı "alamet-i farika"lı olarak ortaya çıkmış ve bu yüzden bir hayli zorluklara yol açmıştır. "Tiraz" imalathanelerinin herhalde en ünlüleri Nil'in doğu ağzında bulunan Tinnis'teydi; bunların devlete ayırdıkları üretimin yanı sıra tekele bağlı olmayan değerli kumaş imalatı da vardı, bu kumaşlar zengin kimselere satılıyor, devlete kazanç getiriyordu.

Her ne kadar "orta sınıf", çok büyük yoksulluğun yanı sıra çok aşırı zenginliğin bulunduğu, yeniçağın bazı doğu ülkelerine oranla güçlüyse de, ortaçağda Yakındoğu kentlerinde doğru dürüst mesleği olmayan, ancak zenginlerin yardımseverliği ya da rastgele küçük işler sayesinde geçinebilen, sayısı hayli kabarık bir insan kitlesi de vardı. Hiç kuşkusuz bunlar çeşitli kent kargaşalıklarında, özellikle de kıtlık zamanlarında bir rol oynamışlardır. Diğer huzursuzluklar belirli mesleklerin zor durumda kalmasından kaynaklanıyordu; bu gibi haller, örneğin Büveyhiler hükümeti X. yüzyılın sonunda ipekli kumaşlardan bir vergi almaya kalkışarak, ipek endüstrisinde bir galeyana neden olduğunda, ya da daha sonraları birkaç defa, hoşnutsuzluk ve korku, pazarların kapanmasına, ticaretle uğraşanların bir çeşit boykotuna yol açtığında görülmüştür. Fakat genellikle huzursuzluk ve ayaklanmalar, öyle doğrudan doğruya halkın içinden çıkmazdı. İşte şimdi, daha önce adını birkaç defa andığımız "futuvva" (fütüvvet) birliklerinden ve bunların eylemlerinden söz etmenin tam sırasıdır.

Futuvvanın incelenmesi ve eleştirisi, dikkate alınacak kaynakların ge-

nellikle aynı cinsten olmayan iki kategoriye ayrılmış olması yüzünden güçleşmektedir. Bir yanda kronikler (vakayinameler), bazen de olay anlatan başka yazılar var; bunlar –arkasında futuvvanın bulunduğu– huzursuzlukların dış görünümüne göre cereyan tarzını nakletmektedir. Öbür yanda da futuvvanın kendi görüşlerini ve kuruluş düzenlerini anlatan yazılar var; bunlar canlı yanı olmayan, somut, sadece öğretmeyi amaçlayan metinlerdir. Şimdiye kadarki incelemeler, özellikle doktriner nitelikteki bu yazılara dayanmış, sosyal gerçeklikler ise ihmal edilmiştir. Bu tek taraflı bakış, eldeki kaynak malzemesinin bolluğuna rağmen elbette ki yanlış yargılara varılmasına yol açacaktı. Önemli noktalar bugün aşağıdaki şekilde özetlenebilmektedir.

İslamiyet öncesi ve erken İslamiyet döneminde Arap dünyasında "fityan" (tekili fata, Latince Iuvenis'in benzer yanı var) erkeğe özgü yüksek erdemlere sahip delikanlılara verilen addı; toplumda yaygın anlayışa göre bu özellik bireylerin kişisel davranışında, bütün sosyal gruplardan ve bir dinin öğretisinden bağımsız olarak, en yüksek derecede yiğitlik, alicenaplık ve yiğitlik halinde somutlaşıyordu. IX. yüzyıldan itibaren bu yüce erdem ideali "futuvva" diye adlandırıldı ve olgun adamı, "mar"ı belirleyen "muruvva"nın (mürüvvet) yanında yer aldı.

Arap fethinden doğan toplumda çok geçmeden –özellikle Irak ve İran'da belirgin biçimde– "fityan" grupları oluştu; eski Arap çağında bunlar için herhangi bir model yoktu. Bu genç adamlar çeşitli sosyal tabakalardan ve halk topluluklarındandı, hatta başlangıçta dinleri de birbirinden farklıydı. Çoğu evlenmemiş gençler olan bu insanlar, aile bağlarının ötesinde ve –bir meslekleri olsa dahi– bu mesleğin ve mensup oldukları oymağın saygınlığını söz konusu etmeksizin, bir dostluk ve dayanışma atmosferi içinde, bencillikten uzak arkadaşlık yoluyla olaylaşmış ve yüceltilmiş bir yaşam sürmek üzere bir araya gelmişlerdi. Kardeşliklerinin çevresi tek tek kentlerin sınırlarını aşmış ve kentten kente üyelerini birbirine bağlamıştı. Böylesine ideal bir topluluk hayatını tümüyle gerçekleştirmiş olanların, her kentte kayda değer sayıda bir araya gelebildiklerini tasarlamak kuşkusuz zordur. Bazı kaynaklar "fityan'ı" barışsever insanlar olarak anlatmaktadır; başka kaynaklara göre ise –kırsal kesimde değil, ama eski Sasani İmparatorluğu'nun hemen bütün kentlerinde– gençlerden militan gruplar vardı. Bunlar, Fransız büyük devriminin sansculotte (külotsuzları) gibi, bir sövgüyü kendileri için şeref adı olarak, aynı gururla haykırmaktaydılar "Ayyarun" (serseriler, yani yasadışında adamlar.) Bunun yanı sıra eleştirici yazılar, daha başka küçümseyen sıfatları onlara yakıştırmaktadır, bunların değişik kullanımları da ayrı ayrı grupların teşhisini zorlaştırıyor. Çoğu zaman da zavallı adamlardır, belirli bir meslekleri yoktur, ya da en aşağı düzeyde dahi hiçbir işle uğraşmamaktadırlar; ki-

mi zaman ise zanaatçıdırlar veya benzeri bir iştedirler ve devlet otoritesinin çöktüğü zamanlarda zenginlerin mahallesini talan ederek bir terör yaratmak amacıyla karanlıklardan çıkmakta, kurbanları da yakalarını onlara bir koruma parası vererek kurtarabilmektedir. Kimi hallerde de böyle çeteler, rakip partilerin önderleri tarafından kendi vurucu güçlerine destek olmaları için angaje edilmektedirler. Çok sayıda güvenilir kaynağın sık sık "fityan"ın "ayyarun" olduğuna, ya da bunun tersi "ayyarun"a "fityan" denildiğine tanıklık etmesine rağmen, böyle "haydutların", yukarda söz konusu ettiğimiz tertemiz bir hayatı amaçlayan "futuvva" birlikleriyle bir ilgileri olabileceği düşünülemez. Daha dikkatle gözden geçirilirse, her ikisinin de yasal düzenin sınırında, ya da dışında bulunduğu, her ikisinin de içsel bir dayanışmayla birlik oluşturduğu anlaşılacaktır. Barışçı "fityan", birliğin çıkarı amacıyla hırsızlığa izin veriyordu; ayyarun da en dar anlamda bir arada topluluk halinde yaşamasalar dahi, düşünceleri ve davranışları bakımından her zaman bir topluluk ruhunu taşımaktaydı. Futuvva ideali tam anlamıyla gerçi pek ender gerçekleştirilmiştir, fakat kelimenin en geniş anlamında bütün bu birlikler 'futuvva'ya aitti ve üyelerinin hepsi de "fityan" idi.

Bunların birlik oluşturmalarının sınırı ve dayandıkları manevi temeller neydi? Onları bir araya getiren inanç, dinsel güdü değildir; Bağdat'ta örneğin bütün doktrinlerin dışında kalmış gruplar vardı. Futuvva ile Şii mezhebi İsmailiyye arasında karşılıklı bir etkilemeyi kabul etmek de yanlış olur; gerçi rastgele temaslar ve benzeyişler varsa da, öğesel hiçbir bağımlılık kanıtlanmamıştır. Daha çok futuvva ile –Ahmet ibn Hanbel tarafından kurulmuş fıkh ve dogma okulu– Hanbelilik arasında bir işbirliği görülmektedir, zira bunlar X. yüzyılda içinden –futuvvanın pek çok üyesinin çıktığı– basit halkla bağlantılar kurmakta kışkırtıcı bir eleman olmuşlardı. Fakat yerel ve bireysel amaçlardan sıyrılmış olarak "fityan", ne türden olursa olsun geleneksel otoritelere karşı, prensip bakımından başkaldırmanın simgesiydi. Şüphesiz yerel amaçlara yönelmek, –futuvvanın asıl etki alanı olan– kentlerde çoğu kez ön planda bulunuyordu. Burada futuvva da iç kavgalara ve kargaşalıklara katılmıştır. Hemen her yerde çıkmış bu hareketlerin nedenleri hakkında, bunları haklı göstermeye çalışan değişik gerekçelere göre, çok farklı bilgiler vardır. Bunlar İslam inanç akımları arasında, mavaliler ya da bir kentin semtleri arasında çatışmalar olarak ortaya çıkabiliyor ve birçok gerekçeler birbirleriyle bağlantılı da olabiliyordu. Fakat her olayda başkaldırmaya iten bir "grup ruhu" etkendi, buna yazarlar "asabiya" adını veriyorlar (Bkz Bölüm 8/1). Bir topluluğun dayanışmasıydı bu, kurulu düzenin dışında bulunuyor ve bu düzenin hükümetine karşı çıkıyordu. "Futuvva" birliklerinin bir araya gelmesinin ayrı ayrı meslek gruplarından kaynaklandığını kabul etmemiz için hiçbir dayanağımız yoktur. Onların dayanışması dar

anlamda bütün sosyal grupları aşmaktaydı. Belki sadece dış görünüş bakımından "futuvva"ya yakınlık gösteren esnaf birliklerini, ancak XIV yüzyıldan sonra yalnızca Türk ve İran bölgelerinde görebiliyoruz.

Genellikle ordu birliklerinin bulunduğu kentlerde "fityan" sonunda bertaraf edilmiştir. Hiç değilse pasif bir duruma düşürülmüştür, ancak yine de buralarda ilk fırsatta tekrar ortaya çıkmak için, etkilerini hiç kuşkusuz sürdürmüşlerdi. Nitekim asker bulunan kentlerde de kamusal düzen organlarına, özellikle de polise nüfuz ederek, sürekli etki sağlamayı başarmışlardır Polis örgütü "şurta" çoğunlukla yerli halktan meydana geliyordu, öyle ki yalnızca devletin düzeni sağlayan organı değildi, aksine hükümete düşman bir halkla dayanışma bilinci içinde, yerel huzursuzlukların ve özerklik çabalarının en önünde yer almaktaydı. Tabii hükümet de güvenilir kimseleri hizmetine almayı deniyordu; "ayyarun"dan pişman olmuş kimselerin düzenli hayata döndükleri de sık sık görülürdü. Yine sık görülen bir durum da "fityan"ın olanaklar elverdikçe şurta örgütüne girmesiydi, bu şekilde hem geçimini sağlamış oluyor, hem de polis tarafından kovalanmaya karşı kendini güvence altına alıyordu. Daha küçük kentlerde ve kasabalarda iyi yurttaşlar polislik mesleğini seçmeyi pek uygun bulmadığı için, bu işlevi çoğu yerde bütünüyle "fityan" üstleniyordu; daha doğrusu bunlar polis yerine bir çeşit milis kuruyorlar ve böylece çoğu kez kamusal hayata egemen olmayı başarıyorlardı. IX. yüzyılın ortalarında bir "fityan" hareketi, yeni bir hanedanı iktidara bile getirmiştir, *(İran'da)* Sistan'da Saffari hanedanıdır bu. ***(867 yılında Saffar, yani bakırcı olan Yakub ibn Lays Sistan'a egemen olmuş, Herat, Şiraz, Belh, Nişapur ve Kabil kentlerini ele geçirmiştir. Ölümünden sonra Saffari hanedanı yalnız Sistan'da 1163 yılına kadar egemenliğini sürdürmüştür.)***

Kaynaklar daha sonraki dönemlerde "futuvva" birliklerinde tarikat törenleri yapıldığını bildiriyor. Ayrıntıları hakkında ancak daha sonraki devirlerden bilgi derleyebiliyorsak da, aslında bu törenlerin Abbasiler zamanında da yapıldığı kesindir. Bu tören, birliğe girmek isteyen "fata" adayının, bir kefil tarafından takdim edilmesini ve toplulukla birlikte bir kadehten içilmesini öngörüyordu. "Fata" bundan sonra bir şalvar ve özel biçimde hazırlanmış bir kemer alıyordu. Gerçek "fityan" giysisinden, hiç değilse bu giysiyi serbestçe giymeyi uygun gördükleri zaman tanınırdı. ***(Bu kılık hırka, beyaz yünden külah, bunun üzerine bir endaze, boyunda bir sarık, mest ayakkabıdan oluşuyordu.)*** Her grup en eski dönemden bir zatın himayesi altında sayılırdı. Bu grupların başları, birçok soyağaçları aracılığıyla kendilerini bu koruyucunun atalarına bağlarlardı. Çoğu kez bu ata, Ali oluyordu. Ancak burada Ali, artık Şia önderi değil, en eski anlamda "fata"nın, mert ve yiğit kişinin kusursuz örneğidir. Peygamberin berberi olan Salman da

bir başka sevilen ataydı. Özellikle Irak-İran zanaatçıları onu tercih etmişlerdir.

Burada "fityan" örgütünün Abbasiler zamanında henüz çok başıboş, değişken, hatta anarşi içinde bulunduğunu söyleyebiliriz. 1000 yıllarına doğru tasavvuf ile "futuvva"nın birbirlerini karşılıklı etkilemesiyle özellikleri belirlenen bir değişim başladı. Aynı zamanda "futuvva" bazı aydın çevreleri, özellikle aristokrasiyi saflarına çekti. Bu arada kendi açısından bir manevi inceleme ve saflaşmaya erişti, bunun sonucu olarak düşüncelerini edebi biçimde dile getirmeye başladı; kuşkusuz bunlar sosyal kökenlerini ve siyasal eylemlerini olabildiğince saklayan, soyut, kuramsal nitelikte yazılardı. Bizim birbirinden farklı kaynaklarımızın anlattıkları bunlar Şimdi ise bu yeni hareketin yönünü göstermek, daha sonra da sosyal ve manevi genel gelişimin çerçevesi içinde konuyu yeniden ele almak istiyoruz.

"Fityan"ın dar anlamda sadece Sasani geçmişi bulunan çevrelerde bulunduğunu, eski Arapça adına rağmen, kökeninde Araptan çok İran geleneğiyle bağlantısı bulunduğunu söylemiştik. Gerçekten de XI. yüzyılın yeni Farsça edebiyatında "civanmerdan" diye Farsça bir nitelemeyle karşılaşıyoruz; sözcük aynı şekilde "genç erkekler" anlamındadır ve Arapça "fityan" ile çevrilmektedir. Bu adı taşıyanlar, o zamanlar İran soyluları arasında "futuvva"ya benzeyen birlikler oluşturmuşlardı. Bununla birlikte şimdiye kadar asıl Sasani ve Sasani öncesi kaynaklarda bunların İran kökenli olduğunu doğrulayan hiçbir bilgiye sahip değiliz.

O zamanın Bizans illerinde de en azından Suriye'de ve Mısır'ın bir kesiminde "fityan" ile karşılaştırılabilecek bir kuruluş bulunmaktadır Ahdat. Yalnızca Suriye'de ve dolaylarında kullanılan anlamında sözcük yine "genç insanlar" demektir; burada da daha çok resmi bir kuruluş ve daha doğrusu bir "kent halkı" milisi söz konusudur, üstelik bu milis sık sık "ayyarun" ile bir tutulmuştu; anlaşıldığına göre bunun "futuvva" gibi belirli bir ideolojisi ve tarikatımsı bir örgütlenişi yoktu. Bununla birlikte "ahdat" kent halkının iradesinin, hükümdara karşı temsilcisi durumundaydı. XI. ve XII. yüzyıllarda önderleri, "re'is", güçlü bir mavaliye dayanarak Halep ve Şam gibi kentlerde bir çeşit belediye başkanı olarak tanınmıştır. Her ne kadar "ahdat"da parti kavgaları doğrultusunda bir eğilim görülmüyorsa da, yine de onlarla Bizanslı demenler arasında ilişkiler gerçekleşmiş olabilir. Böyle demenler Arap fethi başladığı sırada vardı, örneğin Antakya ile İskenderiye'de hâlâ devam etmekteydi ve bunlar her ne kadar sirk partileri diye tanınmaktaysa da daha çok bir milise benziyorlardı. Yukarı ortaçağın küçük İtalyan kentlerinde de milisler vardı. Siyasal ve dinsel yönelimlerindeki bütün farklılıklara rağmen, herhalde yine de sosyal bir işleve belirli bir yakınlıktan söz edilebilir. Müslüman batının kentlerinde de benzeri görünümlerin varolduğunu

sanmak akla yakın geliyor, fakat bu konuda henüz geçerli hiçbir şey söyleyemiyoruz.

4) Ülkeler Arası Ticaret

İslam ülkelerinde iç ticaret kadar dış ticaretin de büyük önemi olduğu herkesçe bilinir. Buna karşılık şimdiye kadar sadece birtakım ayrıntılar, üstelik hiç de önemli olmayanları araştırılmıştır; bazı incelemeler ise hâlâ yarı efsanemsi bir karakter taşımaktadır. Bunlarda hâlâ Binbir Gece Masallarının havası sezilmekte ve Gemici Sinbad, hâlâ Müslüman tüccarın modeli olmayı sürdürmektedir. Bu ticaretin gerçek boyutları ve etkileri hakkında ileri sürülen görüşlerde ise hâlâ belirgin anlaşmazlıklar göze çarpmaktadır.

Buna ayrıca sorunun çoğu kez tek yanlı olarak, sadece Avrupa'ya ilintisine göre ele alınışını da ekleyebiliriz; zira konuya daha büyük bir dikkatle eğilip esaslı incelemeler yapmış olanların hemen hepsi yalnızca Avrupalı tarihçilerdir. Tartışma Belçikalı tarihçi Henri Pirenne'nin "Muhammet ve Charlemagne" adlı ünlü kitabıyla başladı. Ona göre İslamiyetin kendisi ticarete düşmandı ve Akdeniz dünyasının eski ekonomik birliğini yok etmiştir. İslamiyet Batı Akdeniz'i kapatarak doğu-batı ticaretini durdurmuş ve Avrupa ekonomisinin kuzeybatı ülkeleri çevresinde, sadece tarım tabanı üstünde yeniden örgütlenmesine neden olmuştur. Kitap başkalarını da bu konuda araştırmalar yapmaya heveslendirdiği için yararlı olmuşsa da, bugün içeriğinden pek azı ayakta durabilmektedir. Akdeniz ticaretinin çökmesi, kolayca görülebileceği üzere, daha Arap fethinden önce başlamıştı. Arkasından da hiçbir zaman ticaret ilişkilerinin tümüyle durması gibi bir durum meydana gelmemiş ve inkâr edilmez nitelikte bir bunalımın ortaya çıktığı yerlerde ise, daha başka birçok etken işin içine karışmıştır. Hatta Sture Bolin ve Maurice Lombard, sanıldığının aksine, Avrupa ekonomi yapısındaki birçok özelliğin İslam dünyasında canlı ilişkiler hesaba katılmaksızın açıklanamayacağını ve Avrupa'da Karolenjler zamanından itibaren başlayan yükselişin İslamiyet sayesinde gerçekleştiğini belirtmişlerdir. Bu tezler de yeterli kanıtlardan yoksun bulunduğundan aynen kabul edilememiştir. Henri Pirenne'nin iddiaları gibi bunlar da konuya ilişkin yerlerin farklılıklarını ve zamanın değişimini pek az hesaba katmışlar, bundan dolayı da fazla aceleci sonuçlara varmışlardır. Geniş kapsamlı ilişkileri gözden geçirmeye başlarken, ilkin gelişim sürecinin ve tek tek olayların tarihsel bağıntısının özenli bir analizini yapmak gerekir. Bu bakımdan bize araştırmayı dikkatle yeniden başlatmaktan başka çare kalmıyor.

İslamiyetin ticarete düşman olduğu önyargısının yanlışlığını daha önce

düzeltmiştik. Fakat Arap fethi de politik ve askeri etkileriyle acaba ticarete önceleri hiç zarar vermemiş miydi? Mısır ve Suriye üzerinden Bizans'la bağlantılar, ancak pek seyrek ortaya çıkan gerçek savaş hallerinde kesilmişse de, yine de bazı ticaret yollarının kapandığı bir gerçektir. Öte yandan eski ticaret ilişkilerinin yerini yenileri almıştı –Konstantinopel'in yerine örneğin kutsal kentlerin beslenmesi zorunluğu doğmuş– böylece İslam egemenliği altına giren bölgenin halkı sürüm pazarlarından yoksun kalmamıştır. Bu arada Ktesiphon Sarayının yıkılışından doğan boşluk, ancak bir yüzyıldan fazla bir zaman sonra Bağdat'ın parlamasıyla giderilebilmişti, fakat aradan geçen zaman boyunca da çeşitli yerlerde oturan Arap hükümdarlarının sarayları bir ölçüde bu boşluğu yedekleme görevini üstlenmişti. Kısacası, bir bunalım meydana gelince, bunun çözümü sadece bir yeni duruma uyum sağlama sorunu olmuştur, gerçekten ticaret faaliyeti en geç 800 yıllarına doğru yalnızca yeniden başlamakla kalmamış, ayrıca eskisinden daha büyük boyutlara da ulaşmıştır. Elimizdeki belgeler Emeviler zamanındaki bu yeniden canlanma döneminin merhalelerini izleyebilmemize yetmiyor, fakat bu dönemde de en azından eski geleneklerin canlılığını koruduğu kesindir. Gerçi ticarete yeniden yön verilmesi zorunda kalınılmış, bu sırada bazı bölgelere eskisinden daha fazla ağırlık kazandırılmış, bazı bölgeler ise ihmale uğramış, bunda siyasal olayların da etkisi olmuştur, ama ağırlık merkezlerinin böyle kaymasının nedenlerinin aranacağı yer herhalde İslamiyetin kendisi değildir.

Başlangıçtaki güçlüklere karşılık İslam devletinin siyasal birliğinin sağladığı avantajlar ileri sürülmekte ve eskiden Bizans-Sasani sınırının kapalı oluşunun ticareti nasıl olumsuz yönde etkilediği vurgulanmaktadır. Bu doğrudur, ancak yine de bundan yanlış sonuçlar çıkarılmamalıdır. Bir defa ticaret X. ve XI. yüzyılların siyasal parçalanmasına rağmen devam etmiş, öte yandan siyasal birlik ekonomik birliği hemen güvencesi altına da alamamıştır Böyle bir birlikten ne ölçüde gerçekten söz edilebileceğini araştıracağız, ancak şimdilik siyasal birleşmenin ne ölçü ve tartı birimlerinde yeknasıklığı sağlamayı, ne de bölgesel ara gümrüklerini tümüyle kaldırmayı başarabildiğini söyleyebiliriz. Dildeki birlik elbette ki kolaylıklar sağlamıştı, gelişmesi zamana bağlıydı ve birçok tacir Arapça bilmeksizin ticaret gezilerini pekâlâ yapmaktaydı. Buna karşılık İslam yasasının birliği, ticaret alanında hiç etkili olmamıştı, zira sefer düzenleyen tacirler çeşitli mezheplere mensuptular ve İslam hukuk öğretisi ise büyük ticaret hakkında pek az şey söylemekteydi. Görüşbirliği oluştuğu sürece, İslamiyet öncesinin alışılmış hukukuna başvuruyorlardı, bu hukuk hâlâ yaşıyordu ve ticaretin büyümesiyle de yaygın bir geçerlilik kazanıyordu. Bu konuda ayrıca imparatorluğun pek büyük olan birliğinin etkisi, Hint Okyanusu, Akdeniz çevresindeki ve bu iki deniz ara-

sında bulunan büyük kıta yollarının etrafında yer alan iki ya da üç bölgenin daha dar ilişkileri karşısında yeterli olamıyordu.

Ticaret trafiğinin asıl yönetim merkezi VIII. yüzyılın sonlarında Irak'taydı. Dolayısıyla da önemli ticaret yollarının tasvirine doğrudan doğruya buradan başlayabiliriz. İran Körfezi'nden, Hint Okyanusu'ndaki, ya da uzak kuzeydoğu ve doğudaki ülkelere uzanan yollar, birinci derecede önemli ticaret bölgelerini birbirine bağlıyordu. Bu bölgeler kendi içlerinde kapalı bir bütün oluşturuyordu, ama elbette ki kısmen Akdeniz'den gelen yolları da doğuya devam ettiriyordu. Burada Akdeniz'le Hint Okyanusu arasındaki bağlantıların, klasik eskiçağda, o zamanın henüz fazla gelişmemiş ilişkilerine uygun olarak, daha çok Kızıldeniz üzerinden yapıldığını hatırlatalım. İslamiyetin çıkışından kısa süre önce, Bizans'ın Habeşistan'ın yardımıyla batı-doğu ticaretini kendi denetimi altına almak için, bu durumu yeniden ihya etmeyi denediğini de daha önce belirtmiştik. Buna karşılık Sasani devleti de ulaşımı daha çok İran Körfezi'ne kaydırmıştı; yine de bu yol ticaretin Roma yerine Bizans'a yönelmesinden bu yana, siyasal bakımdan değilse bile, coğrafi açıdan çok daha elverişliydi. Ancak XI. yüzyıldan itibaren Akdeniz kıyısındaki en önemli merkezler yeniden geliştiler ve Kızıldeniz'e eski üstünlüğünü geri verdiler. Fakat eski Sasani bölgesinden tacirler uzun zaman yön verici durumlarını sürdürmüşler, bu durumları Emevi hükümetleri döneminde pek ciddi sarsıntıya uğramamıştı, zira bunların ticaret mallarını Akdeniz aktarma merkezlerinden birine kaydırmaları için hiçbir nedenleri yoktu. Bağdat kurulduktan sonra ve kilit noktası özelliğini sürdürdüğü sürece onların durumu bütün Yakındoğu'da özellikle güçlüydü. Bu ticarete katılan denizciler kısmen Iraklı ya da Omanlı Araplarsa da, çoğunluğunu İranlılar oluşturuyordu; bağlama limanları daha çok Basra'ydı. İranlıların denizcilikteki bu üstünlüğünün izlerini yalnız Hindistan'da ve ordan da ötelere gidilen denizlerde değil, Yemen ve Doğu Afrika'da da görebilmekteyiz.

X. yüzyılın sonuna kadar Basra ile Siraf, İran Körfezi'nde en önemli gemi yükleme limanlarıydı. Basra, daha doğrusu şimdi yeni büyük kent Basra'yla birleşmiş bulunan, eski Sasani limanı Obolla'nın bir kusuru vardı, gemiler Fırat'ın ağzına yaklaşırken uzun bir süre körfezin kıyısındaki sığ sularda gitmek zorundaydılar. Kuşkusuz ağız kesimi de bugünkü kadar genişlemiş değildi; alüvyonlar da kıyı şeridini henüz o kadar ötelere atmamıştı. Ne var ki, bu rota Bağdat'a en kısa yoldan ulaşmak isteyen tacirleri zahmetli bir kara yolculuğundan kurtarıyordu. Siraf ise çok daha iyi bir limandı, fakat Irak'tan çok İran için elverişliydi; üstelik sıcak ve verimsiz bir kıyıda bulunuyordu. Bağlama limanı Siraf olan pek çok gemi, uygun iş verilmişse, Basra üzerinden yeniden denize açılıyordu. Hint Okyanusu'ndaki ticaretin tarihine ilişkin en önemli ilk belgeleri, bu Siraf'lı tacirlere veya gemicilere borçluyuz.

İran Körfezi'nden çıkan gemiler Batı Hindistan limanlarına ve Seylan'a gidiyordu. Birçoğu buralarda yolculuğuna son veriyor, pek azı ise kuzeye, Bengal Körfezi'ne kadar uzanıyor, bir kısmı da doğruca doğu yönüne Malaka Yarımadasına gidiyordu, buranın başlıca limanı bugünkü Singapur'un kuzeybatısında bulunan Kala idi. Buradan Endonezya limanları üzerinden ya da doğruca kuzeye Çin'e doğru devam edenler Kanton'a ulaşıyordu. Daha öteye gitmeye kalkışmamak kuraldandı. Yalnız güvenlik için değil, ticaret gereği olarak da, bir limana uğramadan uzun süre açık denizde yolculuk etmekten kaçınılmaktaydı; ne var ki muson rüzgârları biliniyordu ve özellikle dönüşte gemilerin İran Körfezi'nden önce, bu rüzgârların yardımıyla Hindistan'dan doğruca Arabistan'a veya Doğu Afrika'ya gitmeleri ender görülen hallerden değildi. Bunun bir benzerini daha çok güneyde, Malezyalılar yapıyordu. Uzakdoğu ticaretinin durumu, IX. yüzyılın sonunda Çin'deki içkargaşalıkların sonucu, Kanton'daki Müslüman koloni halkının toplu kırım kurbanı olmaları üzerine değişti. Doğrudan bağlantı uzun süre sekteye uğradı, fakat Çinliler Kala'ya gelmekteydiler; böylece burada yakın ve Uzakdoğu arasında en önemli aktarma merkezi doğdu.

İran Körfezi'nden çıkan denizcilerin ve tacirlerin, özellikle Yemenli girişimcilerin kendilerini gösterdiği Doğu Afrika'daki faaliyetleri hakkında pek az bilgiye sahibiz. Bunların kıtanın sahillerini bugünkü Zanzibar'a kadar –buranın adı Farsçadır– ziyaret ettikleri kesin. Ayrıca hangi tarihten itibaren olduğunu kestirememekle birlikte, Komor Adalarına, Madagaskar'ın kuzey kıyılarına geldiklerini de biliyoruz; burada başlıca limanlar Kilva ve Mogadiscio idi. Yemenliler ile Habeşler ya da Somaliler arasında bölgesel ilişkiler vardı, bunların gemileri Mekke'nin limanı olan Cidde'ye kadar geliyor, fakat pek azı Kızıldeniz'in en kuzey kesimine kadar uzanıyordu. Buna karşılık Mısırlılar bu denizi boydan boya dolaşmaktaydılar; ne var ki X. yüzyılın bitiminden önceleri buradaki ticaret pek önemsiz durumdaydı. Çok sayıda Mısır gemisi Cidde'ye gelip kutsal kentlerin besin maddelerini sağlıyor ve ya kuzey kıyılarından ya da Aydab gibi yukarı Mısır limanlarından hareket ediyorlardı; buralara ise mallar kervanlarla çöller geçilerek getirilmekteydi. Yemen'den öteye ise, ancak pek az Mısırlı açık denize çıkmaktaydı.

Malları Bağdat'a getirmekle yetinmeyen tacirler ile güneyden ve batıdan Bağdat'a gelip burada yabancı ülkelerden getirilmiş malları alan diğerleri, Arap çöllerinin kuzeyini ancak büyük zorluklarla aşabilmekteydi. Bundan dolayı da Mısır'a ya da Suriye limanlarına ulaşmak isteyenler, mutlaka çölün etrafını dolaşıyor ve "verimli hilal"in üzerinden geçiyorlardı. Bizans döneminde Küçük Asya'nın eşiğindeki bu yolun en kuzeydeki bitim noktası Antakya idi. Fakat Şam'ın gelişip büyümesi ticaret yollarını daha güneye çekti; şimdi yollar Tyrus-Sur veya Tripoli-Trablusşam'da denize varıyordu, daha

sonra bunlara Aka ve –ortaçağın sonunda da– Beyrut katıldı. Diğer kervanlar yukarı Mezopotamya'dan Küçük Asya'ya gidiyor, Melitene-Malatya üzerinden, ya da Kilikya ve Toroslar üzerinden Konstantinopel'e varıyordu.

Akdeniz'de iki büyük liman kalmıştı; bunlardan biri olan Konstantinopel İslam bölgesinin dışındaydı, öteki İskenderiye idi. Tacirler gemiyle Suriye'ye dönüş yolculuğu yaparken bazen buraya uğramaktaydılar. Müslümanları geri çekilmeye zorlayamayan Bizans politikası, VIII. yüzyılın ortalarından beri, onların fetihlerden elde ettikleri ekonomik kazancı, olabildiğince kısıtlamaya çalışıyordu. Bunun için de tacirleri Konstantinopel'e ya da başka Bizans limanlarına bağlamaya ve imparatorluğun denetimi dışında kalan limanlara gidip gelmelerini engellemeye uğraşmaktaydı. Bu nokta o zamanlar doğu ile Hıristiyan batı arasındaki doğrudan ticaret ilişkilerinin gerilemesinde tartışma götürmez etkenlerden biridir. Ne var ki IX. yüzyılda, Müslümanlar Girit ve Sicilya'yı alıp buralardan Akdeniz'e egemen olunca, belli ki Bizans'ın bu politikasına tepki olarak, onların deniz gücünü geri püskürttüler. Bu tarihten sonra Suriyeli ve Giritli korsanlar Grek kıyılarını vurmaya başlamıştır; Mağribliler ile İspanyalılar ise Güney İtalya'ya saldırmış, burada otuz yıl süreyle Bari kentini ellerinde tutmuş; Fransa'nın güney kıyılarına kadar sokulmuş, o zamandan beri "Mauresque - Mağrible" diye anılan dağlarda, La Garde-Freinet yakınındaki üslerinden hareketle yüzyıldan fazla bir zaman, İsviçre'ye kadar bütün Alp vadilerini talan etmişlerdir. Bütün bunlar Bizans'ın batıda tüm gücünü yitirdiğini kanıtlar, ayrıca Müslümanlara karşı –tıpkı aynı dönemde Normanlara ve Macarlara karşı da olduğu gibi– her yerde direnişinin çökme haline geldiğini de gösterir. Korsanlığın meydana gelişi, Akdeniz üzerinde ticaret ilişkilerinin yetersiz olduğunu doğrulamakla birlikte, bunun için ekonomik nedenler de vardı, bunlardan aşağıda söz edeceğiz.

Buna rağmen doğu-batı ticareti başka yollardan yine de devam etmiştir; mallar Konstantinopel'den Yunanistan ve –Dalmaçya korsanlarına rağmen– Adriyatik üzerinden Kuzey İtalya'ya, özellikle de Venedik'e ulaşıyor; aynı şekilde Mağrib ile Güney İtalya, özellikle Amalfi limanı arasında ve Karolenjler Fransası ile İspanya arasında ilişkiler gelişiyordu. Her ne kadar Kuzey Afrika kıyılarının doğu kesimi dost olmayan bir çehre gösteriyorsa da, Mısır ile Mağrib ve İspanya arasında canlı bir gemi trafiği vardı; bu da Güney Akdeniz İslam ülkeleri arasında meydana gelen bütün siyasal bozuşmaları aşan bir durumdu.

Deniz yollarına karayolları bağlıydı. Her iki denizi birbirine bağlayan yollardan daha önce söz etmiştik. Akdeniz'in öteki kıyı ülkelerinden, hatta Fas'tan Sahra'yı geçerek Sudan'a giden başka yollar vardı. Fakat ekonomik bakımdan en önemli karayolu bağlantısı, İslam öncesi zamanlardan

beri Orta Asya'nın çevresinde oluşturulmuştu. Bir tanesi Orta ve Doğu Asya ülkelerinden başlayarak Nişapur, –bugünkü Teheran'ın yanında– Raiy ve Hemedan üzerinden Bağdat'a –eskiçağda Ktesiphon'a– varıyor, Arabistan'ın hac yoluna kavuştuğundan Horasanlıları Mekke'ye götürüyordu. Başka bir yol Buhara ve Fergana'dan eski ipek yolunu izleyerek Çin'e uzanıyordu; bu yolda bazı Müslüman tacirler Çin kentlerine kadar yolculuk yapıyor, ama daha çok her iki ülkenin tüccarı yolda karşılaşıyorlardı. Üçüncü bir ticaret yolu Orta Asya'dan Harezm üzerinden Volga bölgesine gidiyordu, burada Normanlar vardı. Gerektiğinde belge olarak kullanılacak maden paralardan anlaşıldığına göre, bu yol Mezopotamya ile Rusya arasındaki doğrudan kestirme bağlantılara tercih edilmekteydi, çünkü kısa yol Kafkasların geçit vermeyişi ve Müslümanlar ile –dağların kuzeyindeki– Hazar devleti arasında sürekli savaş halinin bulunmasından dolayı tehlikeli ve zahmetliydi. Bir de Orta Asya'nın ürünlerini Kuzey İran üzerinden Karadeniz'de Trabzon'a ulaştıran yol vardı, mallar buradan Kuzey Anadolu sıradağları boyunca karadan Konstantinopel'e taşınıyordu. Orda da Bizans ürünlerinin yanı sıra başta Normanların, Kiev Vareglerinin mallarıyla değiş tokuş ediliyordu.

Bu tabloda taraflardan biri olarak Batı Avrupa'nın bulunmayışı herhalde göze çarpmış olmalıdır. İspanya ile Fransa arasında bağlantılar vardı, bunu söyledik; fakat bu bağlantının da yalnızca sınırın öte ve beri yakasında bulunan Yahudiler aracılığıyla yapıldığı anlaşılıyor. Peki, niçin eskiçağda olsun, yukarı ortaçağda olsun herhangi bir doğulunun batıya gelişine rastlanmıyor? Mağribliler İslam ülkeleri içi ticarette doğuya gidiyorlardı, fakat doğulular batıya gelmiyordu. Oysa ticareti hiçbir şekilde elden bırakmış değillerdi; gelgelelim hep başka bölgeleri tercih ediyorlardı. Bu konuda dinsel ayrılıktan dolayı Avrupa'yı sorumlu tutmak isteyenler olmuştur, ama Müslümanlar Hıristiyan Konstantinopel'e de, Müslüman olmayan başka ülkelere de pekâlâ gidiyorlardı. Bu sırada doğu Hıristiyanları için inanç, Hıristiyan Avrupa'yla ticaret yapmalarını engelleyici bir neden değildi. Aynı durum her iki tarafta bulunan Yahudiler için de söz konusuydu. Batı ülkelerinin –Bizanslılar ve Çinliler gibi– gemiyle gelen tacirlerin ülkenin içine girmesini yasaklamış olması bir neden olarak düşünülebilir; daha sonraları Avrupalı Hıristiyanlar limanlarına uğradığı zaman Müslümanlar da aynı şekilde davranmışlardır. –Rusya-Asyası step halklarına ve resmi örgütlerin bulunmadığı Afrika'da Sudanlılara karşı bu uygulama yoktu–. Bununla birlikte Fransa ve Kuzey İtalya'nın Akdeniz limanlarının bile doğulu tacirlerden habersiz gibi olduğu kesindir. Bunun şöyle bir açıklaması var: Ekonomik çekicilik pek yetersizdi; genellikle bir mal değiş tokuşuna ilgi gösterilince, İtalya, İspanya ve Orta Avrupa'da, Müslüman ve Hıristiyan ülkeleri doğrudan birbirine bağlayan ve

bu ülkelerin tacirlerinin elinde bulunan kara yollarından yararlanmak tercih ediliyordu.

Açıkça bilinen bir durum da, Akdeniz ile Hint Okyanusu tacirlerinin birbirinden ayrı iki bölgede oldukları, birbirlerinin alanına hiç girmedikleridir. Karada ticaret trafiği için sınır çizgileri pek öyle kesinlikle saptanmış değildi, fakat Rusya'dan Çin'e doğrudan hiçbir bağlantı bulunmadığı da anlaşılıyor. Gerçi XI. ve XII. yüzyıllarda Mağrib'den Hindistan'a giden tacirler olmuştur, ancak bunlar İslam devleti uyruğuydular, aralarında hiçbir zaman yabancı bulunmamıştır, üstelik bir ticareti de gerçekleştirmiş değillerdi, bütün yaptıkları da aslında birbirini izleyen iki ayrı yolculuktu. Bu konuda IX. yüzyıla ait bir istisna biliyoruz: Bunlar da birazdan söz konusu edeceğimiz, "Rahdani" denilen Yahudi tacirlerdir.

Çizdiğimiz ticaret yolları şemasından sonra, şimdi de insanlara bir bakış fırlatmak istiyoruz. Daha önce de belirttiğimiz gibi, aktiflik açısından daha hareketli ve daha durgun bölgeler vardı. Karakteristik olan her dinden insanların ticarete katılmasıydı; Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler, Zerdüştiler, Orta Asya'da Budistler ve bazı yerlerde Maniheistler ticaret yapmaktaydı. Fakat bunlar yalnızca bu işe katılmakla kalmıyor, çalışmalarını ve yolculuklarını da birlikte yapıyorlardı, onları ayıran hiçbir engel oktu. Bu konuda çok anlamlı bir öykü vardır, gerçek ya da uydurma olması önemli değil; bu öyküde bir Yahudi tacirin haksızlığa uğramasına öfkelenen Müslüman tacirlerin onun yardımına koşması anlatılır. Hint Okyanusu'nda Hintliler de sefer yapmaktaydı, Çinliler de tıpkı Müslümanlar gibi aynı gemiye binmekteydi, tabii kendi gemisini kullananlar da vardı. Bununla birlikte gemiciler ile tacirler arasında bulunmaktaydı. Gemiciler Arap, İranlı, Hintli ve Hint Okyanusu kıyısı halklarındandı, fakat doğunun ve güneydoğunun uzak sularında Malezyalı, Çinli gemiciler de vardı. Akdeniz kıyılarından gemici olanlar ise Suriyeliler, Mağribliler ve İspanyalılardı. Bu konuda kesinlikle bildiğimiz bir nokta, doğu Hıristiyanları ile Yahudilerin her iki deniz bölgesinde genellikle tacirlik yaptıkları, fakat Büyük Karl zamanında Yahudi gemilerinden söz edilmesine rağmen –acaba bunlar Avrupa Yahudileri miydi?– hiçbirinin gemici olmadığıdır.

Bu sırada bir grup Yahudi tacir ün kazanmıştı, bunlar hakkında IX. yüzyılın ortalarında yaşamış, posta müdürü ve coğrafyacı olan, İran asıllı "İbn Hurdazbih" bilgi vermekte, onları Bağdat'a gelen Rus "Norman" tacirlerle ilişkili göstermekte ve "Rahdaniye" diye adlandırmaktadır. Çeşitli varsayımların ortaya atılmasına neden olan bu adın, Farsçada anlamı "yol bilen, uzak sefere çıkan"dan başka bir şey değildir. Ünlü coğrafyacının bildirdiğine göre, bu Yahudiler Hıristiyan veya Müslüman Batı Avrupa'dan yola çıkıp, dört değişik yoldan tüm İslam dünyasını geçerek Çin'e kadar gidiyor-

lardı; yollarda anlaşmak için birçok dil bilmek gerektiğinden, bu tacirler bütün dilleri konuşabilmekteydi. Yollarının ikisi denizdendi, ancak gerektiğinde yollarına tabii karayolundan devam ediyorlardı. Birinci yol Sina Yarımadası ve Kızıldeniz üzerinden, diğeri ise Suriye, Mezopotamya ve İran Körfezi üzerindendi. Diğer iki yol ise karayoluydu. Biri kervan yollarıyla ikinci deniz yolunun yönünde gidiyor, diğeri ise Orta Avrupa üzerinden Bizans İmparatorluğu'nun dışından kuzeye yöneliyor, Güney Rusya'yı ve Hazar devleti topraklarını boydan boya geçip Hazar Denizi'ne ulaşıyor, Çin'in etki alanına girmezden önce İslam toprağında yalnızca Orta Asya illerine uğruyordu.

Tarihsel aykırılıklar bulunan bu bilgileri okurken karşımıza bazı çaparızlar çıkıyor, bunların enine boyuna tartışılması gerek. Akdeniz'le Uzak Asya arasında bir köprü kurmak harikulade bir girişim oluyor, ne var ki bu konuya ilişkin bilgi veren kaynakların hepsi, ticarette bütün mezheplerin işbirliğine işaret ederken, böylesine bir girişimin yalnızca bir Yahudi işi olması doğrusu pek garip; üstelik Avrupa metinlerinden olsun, diğer İslam kaynaklarından olsun bunu doğrulayan hiçbir kayıt yok. Gerçi İbn Hurdazbih'in tanıklığı güvenilmez diye bütünüyle elbette reddedilemez, yapılacak en doğru hareket, ona bazı ayrıntılarda sınırlı olmak kaydıyla bir değer vermektir. XI. ve XII. yüzyılların –sık sık değişen– durumu hakkında bilgi aldığımız, güvenilir belgeler veren bir yer Kahire Geniza'sıdır. (Geniza, Sinagogların kitap ve yazılı metinlerinin muhafaza edildiği yerdir.) Bu belgeler Mağribli Yahudilerin Mısır ve Hint Okyanusu'yla yaptıkları ticarete ilişkin bilgiler de vermektedir, fakat burada "Rahdaniler"in olağanüstü durumlarından tek sözcükle söz edilmiyor.

Burada çeşitli yönlerde yapılmış yolculukların tek tek özelliklerini elbette ki anlatamayız. Deniz seferleriyle ilgili olarak göze çarpan bir nokta, Hint Okyanusu ile Akdeniz bölgeleri arasında gemi yapımı bakımından çok büyük ve kesin farkların bulunmasıdır. Oysa ikisi arasındaki uzaklık, Süveyş veya Basra üzerinden Suriye kıyılarına kolayca bağlantı kurulabileceği düşünülürse, hiç de o kadar fazla değildir. Akdeniz ve Çin sularındaki teknelerden farklı olarak –Malezyalıların tek parça ağaçtan kanoları dışında– Hint Okyanusu'nda gemilerin kalasları çiviyle değil, armozların urganla bağlanıp katranlanmasıyla birbirine tutturuluyordu. Ortaçağda bile buna şaşılmaktaydı ve böylesi bir yapım tarzı, halkın denizaltında bulunan bir mıknatıs dağının çivileri çekip gemiyi dağıtacağı yolundaki efsaneye inanmasıyla açıklanıyordu. Katranlanmış bir geminin fırtınada ve sığ sularda kayalara çarpma halinde, çivilerle tutturulmuş bir gemiden daha dayanıklı ve daha esnek olması düşünülebilir. Herhalde bu yapım tarzı, ordaki tersanelerin başlangıçta halat için bitki liflerini, demir çivilerden daha kolayca tedarik etmelerinden

ileri gelmiş, sonra da gelenekleşerek sürdürülmüş olmalıdır. Hint Okyanusu gemileri daha çok tik ağacı veya koko palmiyesi kerestesinden yapılıyordu; lif, halat ve yelken de bu ağaçtan sağlanmaktaydı; kimi zaman da direk yapımı için hurma ağacından yararlanılmıştır. Meyvesi için yetiştirilen, bundan dolayı da ancak sınırlı olarak kullanılan hurma ağacı bir yana, kereste tedariki konusunda çok garip bir durumla karşılaşıyoruz; bu keresteler –hem de en iyi kaliteden– İslam bölgesinin hemen hiçbir yerinde yetişmiyordu, bu yüzden deniz seferleri ve deniz ticareti ilkin temel yapım malzemesinin Hindistan ve Doğu Afrika'dan sağlanmasına bağlı kalmıştır. Çoğu kez ağaçlar olduğu gibi gemilerin arkasına bağlanıp yüzdürülerek taşınmıştır. Gemilerin birçoğu da, özellikle palmiyeden yana –halkın sadece bunların ürünleriyle geçimlerini sağlayabilecek kadar– zengin olan Lakadiv ve Malediv Takımadalarında yapılmıştır.

Üç köşeli –kökenini bilmediğimiz bir yanlış nitelemeye dayanan deyimle– "Latin" denilen yelken, dört köşeli Akdeniz yelkeni yerine ilkin Hint Okyanusu'nda, hem de İslamiyetten önce kullanılmıştır. Bu yelkenle şiddetli fırtınalarda, rüzgâra karşı volta vurmak tekniği henüz gelişmemiş olmasına rağmen, daha esnek manevra yapılabiliyordu. Arka bodoslama dümeni ilkin XIII. yüzyıla doğru, iki denizden birinde ortaya çıkmıştır, tarihçesi hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Aynı dönemde her iki denizde gemi seferlerinde pusula kullanılmaya başlanmıştır, dayandığı prensip uzun zamandan beri Çinlilerce bilinmekteydi, fakat bunun da uygulanışının tarihi bizce meçhuldür. Ortaçağın sonuna kadar denizciler, kıyıdan göz seçimi uzaklığı içinde gitmedikleri zaman, yıldızlara bakarak yönlerini kestiriyorlar, yıldızların durumuna göre usturlab yardımıyla geleneksel biçimde enlem ve boylamları kestiriyor, ayrıca bu ilkel, görgül (ampirik) yöntemlerine göre de şaşılacak derecede doğru ölçümler yapıyorlardı. Gemiciliğin mnemoteknik (belleteç) el kitapları belki daha eski zamanlardan beri vardı, fakat bunları ancak Vasco dö Gama'nın bir çağdaşı olan (1500 yılları) "İbn Macid"in yazılarından elde ediyoruz.

Akdeniz'de de gemiler için yapım kerestesi bulmak bir sorundu, zira çevredeki İslam ülkelerinde ağaç –her ne kadar bugüne oranla daha fazlaysa da– çok azdı ve üstelik böyle bir amaç için de genellikle elverişli değildi. Özellikle işlenmek üzere iğne yapraklı ağaçlar aranmaktaydı, Mısırlılar İskenderun Körfezi'nden getirtilenleri tercih ediyorlardı. Bazen İtalya'dan yapılmış gemiler de satın alınıyor ya da kazaya uğramış yabancı gemilerin parçalarından yararlanılıyordu. İslam deniz seferlerinin, daha sonraları Avrupalılarınki karşısında kısmen bu yüzden, kereste tedarikinde zorluk çekilmesinden dolayı geri kaldığı ileri sürülmüştür, fakat bu noktayı fazla önemsememek gerekir, çünkü ihtiyaç o kadar fazla değildi ve böylesine bir nedenin

rolü olmaksızın başka ülkelerin seferleriyle birlikte kötüye gitmiştir. İslam ülkelerinde başka etkenlerin ağır bastığını göreceğiz.

Karadan mal taşınması için hayvanlardan, özellikle de deveden yararlanılıyordu. Yol yapım tekniği doğuda gerçi bilinmekteydi, ama genellikle zemini sert olmayan yollarla yetiniliyordu, çünkü hayvan sırtında nakliyat zaman zaman taşıtlardan yararlanılıyorsa da, arabayla nakliyattan daha pratik görünüyordu. Arabayla nakliyatta hayvan değiştirilen menzil istasyonları zorunluydu ve hayvanların ayakları her yola, araba tekerleklerinden çok daha iyi uyum gösteriyordu, geçitler ve diğer engeller hayvanla daha kolay aşılıyor, sırt hamutu bilinmediğinden, yüklerin çekilmesi yerine taşınması daha kolay oluyordu. Tabiidir ki dağlar arasından geçen sağlam yollar, ırmakların üzerinde köprüler ve büyük suları aşmak için tombaz köprüler yapılmıştı.

Genellikle bir gün boyunca yol alınırdı, akşamüzeri bir kente varılamayan güzergâhta mola yerlerinde, dinlenmek ve malları muhafaza altına almak amacıyla binalar yapılmıştı, bunlara daha sonraki Türkçe adıyla "kervansaray" diyoruz; ticaretin gelişmesine paralel olarak bunların da sayısı artmıştır. Karadan olsun denizden olsun kimse yalnız başına yolculuk yapmazdı. Deniz yolculuğu her mevsimde olanaklı değildi, bu nedenle seferlerin çok fazla yoğunluk kazandığı dönemler kendiliğinden belirlenmişti. Karada böyle bir bağımlılık yoktu, fakat buna rağmen güvenlik ve bir baskın halinde karşılıklı yardımlaşma zorunluluğu bir kafilenin, yani bir kervanın düzenlenmesini gerekli kılıyordu. Böylece yönetim görevi de kolaylaşmış oluyordu. Mallar belirli zamanlarda çok büyük miktarda geliyor ve geçici bir pazarda piyasaya sunuluyordu. Hac seferinin olağanüstü bir niteliği vardı, tüccarların da katıldığı hacı kafilesine, yasaya göre bir ordu birliğinin eşlik etmesi kuraldandı.

Ticareti yapılan mallar çok çeşitliydi. Doğu ülkelerinin ticareti, yalnız halk kitaplarında değil, ciddi eserlerde de öteden beri tasvir edilegeldiği gibi, sadece harika öteberilerden ve Binbir Gece Masallarının hazinelerinden ibaret değildi. Ne var ki işin ucunda masallara özgü büyük kazanç şansı bulunmasaydı, tehlikeli ve çok uzun süren seferler hiç kimse için çekici olmazdı. Hint Okyanusu'nda gidip gelme bir sefer, bir yıla yakın zaman alıyordu. Böylesine büyük umutların ve isteklerin etki alanıdır ki, sadece efsanevi gemici Sinbad'ın öykülerini değil, X. yüzyılda Siraf'lı Kaptan Buzurg ibn Şahriyar'ın yarı tarih eseri "Hindistan'ın Harikaları"nı da ortaya çıkarmıştır. Her şey akıllıca bir ekonomik tabana dayanıyordu: Uzak ülkelerle ticaret ancak malların ağırlık ve büyüklüklerine göre fiyatları çok yüksekse, yani lüks eşya veya değerli öteberi olduğu takdirde verim sağlayabilmekteydi. Gelgelelim yalnız böyle mallarla da ticaret yapılması olanaksızdı, müşterilerin aynı derecede başka şeylere de ihtiyacı vardı, daha çok da gündelik öteberilere, be-

sin maddelerine. Bunların sürümleri aynı derecede garantiliydi, riski de diğer mallarla giderilebilirdi. Böylece uzak ülkeler ticareti her iki kategori malı göz önünde bulundurarak, geminin ambarını dolduran ve yapılan seferin giderini karşılayan, yükte hafif pahada ağır mallara bağlı olarak yürütüldü.

Dış ticaretin yanında bölge içi ticaret, yani tüketim mallarının –besin maddeleri ile endüstri mamullerinin– sürekli değiş tokuşu ve üreticinin mallarının büyük alıcı merkezlere taşınması işi vardı. Tahıl ve bazı madenler Yukarı Mezopotamya'dan Bağdat'a getiriliyor; tüm Mısır'ın çeşitli yiyecek maddeleri Kahire'ye gemiyle taşınıyordu; birinde Dicle'den, öbüründe Nil'den yararlanılıyordu. Ülkeler arası ticareti asıl ilgilendiren şeyler nelerdi, bu malları ilkin niteliklerine göre ayırmak gerekir: Tüketim malları, hammaddeler ve zanaatçıların imalat yapmasına yarayan gereçler, işgücü, transit ticaret malları. Bu malların miktar ve oranının, genel ekonomik denge bakımından büyük önemi vardı, yerine ve zamanına göre de büyük değişkenlik gösterebiliyordu.

İslam dünyasının merkezlerini esas alarak, dışalım ve dışsatım mallarından söz edebiliriz. Hint Okyanusu'ndan ve daha uzak bölgelerden İslam kıyılarına gelen dışalım malları tabiidir ki değeri yüksek şeylerdi: Kıymetli taşlar, özellikle de baharat –bunların içinde karabiber, başı çekiyordu– beslenmede ön sırayı alan bakkaliye malları, parfüm ve kozmetik yapımına yarayan eczalar. Değerli ağaçlar da kısmen benzeri amaçlar için kullanılıyor, kısmen de sedefli, oymalı eşya yapımcılarına gidiyordu. Gemi yapımı için kereste dışalımı yapıldığını daha önce kaydetmiştik. Zaman zaman porselen, ipekli kumaş, belki de kaliteli kâğıt çeşitleri gibi mamuller de getirtiliyordu, fakat kuşkusuz bu alanda dışalım seyrek yapılmaktaydı, zira o zamanki koşullarda böylesine nazik eşya ancak çok güçlükle nakledilebilmekteydi. Demir, kalay ve benzeri madenler, ayrıca pirinç ve balık ticareti yapılıyordu. Aksi yönde –Çin ve Hindistan'a dışsatım olarak– mercan ve fildişi gidiyordu; bunlar Hint Okyanusu'nun batı kesiminde veya Doğu Afrika'da elde edilmiş, ya da Akdeniz bölgesinden dışalım yapılmış oluyordu. Aynı yolu yağ, tuz, hurma, İran Körfezi incisi, ağır fakat rağbet gören kumaşlar ve diğer şeyler izlemekteydi. Akdeniz'de Müslüman veya Hıristiyan batıdan madenler, özellikle de demir, ağır kumaşlar ve kereste doğuya getirtiliyordu; uzaklıkları az bölgeler arasında yağ, buğday, tuzlu balık ticareti yapılmaktaydı; şap, ince kumaşlar, maden ve çam mamulleri, baharat da transit ulaşımıyla el değiştiriyordu. Kuzey ülkelerinden bal, balmumu, kürk, ayrıca köleler; güneyden yine köleler ve fildişi taşınıyordu. Verilen bu örneklerden birkaçı özellikle değer kazanmıştı. Eğer karabiber gibi salt tüketim malları, İslam ticareti görüntüsü içinde noksansa, bu bir kayıp sayılırdı gerçi, ama İslam ekonomisinin önkoşulu ve ağırlık noktasıydı bunlar. Ucuz işgücünün gelme-

si, dışalımı yapılan hammaddelerin daha yüksek değerde mamuller haline dönüşmesi için işlenmesi, bir çeşit "sömürgeci" ekonominin niteliğidir, bunun müteahhiti Avrupa'ydı, kazanç sağlayanı da İslam dünyası. Kazanç kuşkusuz belirli bir düzeyde kalıyordu, çünkü amaçlanan üretim ancak mütevazı hacimde yabancılara satılmaktaydı. Yavaş yavaş terazinin kefesi öteki tarafa eğildi; XI. yüzyıldan itibaren batı artık hiç köle vermez oldu, üstelik şap sahibi durumuna da geçti, böylece tekstil endüstrisini geliştirebilecek hale geldiği gibi, bunun mamullerini de satmaya başladı. Öte yandan transit ticareti arttı ve ortaçağın sonlarına doğru kendi üretiminin sürümünü aştı; ticaret yollarında bir değişikliği ve dolayısıyla da arkasından çok ciddi sonuçları getirecek bir ortam oluşturdu. Bununla birlikte yukarı ortaçağda dışsatım ile dışalım arasındaki oran yine de sağlıklı durumdaydı.

Dışsatım ile dışalım arasındaki ilişkinin eleştirisi için ne yazık ki istatistik verilerden yoksunuz, öyle ki ancak birkaç genel bilgiye rastlayabiliyoruz. Modern ekonomi kavramlarıyla düşünmeye alışmış olan bizlere pek garip görünen bir nokta, hiçbir ortaçağ devletinin uygun bir "dış ticaret bilançosu" ile uğraşmamış olmasıdır. Üstelik eğilim dışalımın, dışsatımdan daha fazla olmasını teşvik yönündedir. Ortaçağ üretimi sınırlı tutulduğundan, sürüm güçlüklerinden değil de, aksine mal azlığından korkulmuştur. Önemli ve arzu edilir görünen her şeyi satın almak; iktidar ve refah buna dayanmaktaydı. İslam dünyası ekonomik bakımdan büyüyen Avrupa gibi satın almayı yalnızca kendi ürünlerini satmak yoluyla sağlayabilseydi, o zaman dışsatımı herhalde çok daha sağlıklı yapabilirdi, gelgelelim elde yeterince para vardı. Müslüman tacirler, bir zamanlar Romalıların yaptığı gibi, nakit parayla Hint Okyanusu'nu aşıyorlar ve kendi mallarının satışıyla karşılayamayacakları şeyler için bu paradan ödeme yapıyorlardı. Yanlarında altın ve gümüş dolu torbalar, bazen poliçe mektupları taşıyorlardı, zira altınla gümüş çok mal götürmeye oranla daha ticari ve daha kullanışlı oluyordu. Demek ki ticarette ister doğuya ister batıya gidilsin, kazanç –ekonomi kitaplarında açıkça belirtildiği üzere– kendi malının satışının, yabancı malın alınmasından daha fazla olmasında değil, fiyat spekülasyonunda aranmaktaydı. Ucuza satın almak, başka yerde daha pahalıya satmak, amaçlanan sadece buydu.

Devletin kendi malları ve imalathaneleri bulunduğu gibi, ticaret tekelleri de vardı, ülkelere göre değişiyordu. Ticaret; ticaret yeri anlamına "matcar" denilen sistem, Mısır'ın kendisine özgü devlet ekonomisiyle birlikte gelişmişti ve bir yandan demir, kereste dışalımını, öbür yandan şap dışsatımını düzenlemekteydi. Şap dışsatımı çağın ortalarına doğru engellendi. Daha öncesine ait böyle bir bilgimiz yok. Gemi yapımı ve silah imali için zorunlu demir ve kereste alımının, sonunda bir para darlığına yol açması istenmiyor-

du, çünkü altın varlığı tükenmeye başlamıştı. Böylesi bir geleneğin bulunmadığı Irak'ta, Büveyhilerin benzeri bir sistemi almak yolundaki çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. Tekellerin dışında, çoğu kez değişmez resmi fiyatlarla iş gören, devlet alışveriş ofisleri vardı. Bu ayrıcalıklar elbette ki serbest, özel ticareti zedeliyor ve tacirlerce protesto ediliyordu. Ortaçağın sonunda aynı sonuçla yeniden karşılaşacağız.

Tacirler İslam toprağında bir liman, bir sınır kasabası veya büyük bir kente varınca, mallarını diledikleri gibi boşaltıp satışa sunamazlardı; ilgilenenler bu tacirlerle alışveriş için serbestçe ve doğrudan doğruya görüşebilirlerdi. Ancak doğrudan doğruya satış kesinlikle yasaktı, zira büyük çapta dış ticaret ile perakende ticaret ile el işi mamullerinin parça parça satışı, yerli pazarlarda birbirlerinden kesin şekilde ayrılmıştı. Mal getiren tacirler veya devlet memurları, bu malları ilkin bir ardiyeye götürüyorlardı, buraya "funduk" (Grekçe Pandokeion, İtalyanca: Fondaco) deniyordu. Mallar burada bir bir kaydediliyor ve buna göre ödenmesi gereken gümrük rüsumu ile ticaret vergisi saptanıyordu, sistemin devlet çıkarına olan tarafı buradadır. Bu vergiler ya hemen alınıyor ya da malların satışından sonra ödenmesi kararlaştırılıyordu. Bundan sonra mallar, genellikle alıcıların açık artırmasına sunuluyordu, bu alıcılar öncelikle perakendeciler oluyordu. Açık artırmada "simsar" (İtalyancası: Sensal) denilen bir aracı işe karışmaktaydı: bunun yardımı, ülkeyi, ülkenin dilini, törelerini ve fiyatlarını bilmeyen yabancı tacirler için hemen hemen zorunluydu. Küçük ticarette de, yerel pazarlardaki alışverişlerde de, "suk"ta, yine bir aracı satıcıyla alıcı arasında bağlantıyı sağlıyordu.

Dışardan mal getirtmekte hangi ödemelerin yapıldığını, Mısır dışında, yeterince ayrıntısıyla bilmiyoruz. Aslında bunlar vergi rüsumlarından ibaret değildi, ticaret vergileri; malın boşaltılması, kaydedilmesi ve diğer hizmetler için alınan paralar da vardı. Bunların miktarları malın cinsine ve tacirin ciro durumuna göre değişiyor, yüzde yirmi ile otuz arasında oynuyordu. Öte yandan dışardan yeterince mal getirmeyen tüccar için de ödenmesi zorunlu bir de dışsatım vergisi vardı. "Fıkh"a göre yabancı ülkeden gelen tacirler bir vergi ödemeliydiler, bunun miktarı mezheplere ve siyasal ilintilere bağlıydı: Yabancı gayrı Müslimler mal değerinin yüzde onunu ödemekle yükümlüydüler. Bizans da Müslümanlara buna paralel bir vergi uygulamaktaydı. Bu vergi "dımmiler", yani İslam egemenliğinde yaşayan gayrı Müslimler için yalnızca yüzde beş, Müslümanlar için yüzde iki buçuktu. Uygulama ise düpedüz başka türlü olmuştur. Müslümanlar, vergilerinin yılda bir alınan "zekât"la ödenmiş olduğu gerekçesi ileri sürülerek korunmuşlardır.

Ülkeler arası ticaret anlaşmaları azalma gösteriyordu, herhalde X. yüzyıldan itibaren karşılıklı siyasal ilişkiler ya da belirli mallara duyulan ihtiyaç

dolayısıyla bu vergilerde de bir indirme yapıldığı kesin. Ülkenin iç kesimindeki sınırlarda ise –limanlardakinden değişik olarak– tacirlerden dışardan getirilen her çeşit eşya için tek tip, bir yüzde on vergi alındığı anlaşılıyor.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi "fıkh" nedense büyük çapta ticaret hakkında pek az şey söylemektedir; bu da böylesi ticaretin İslam öncesi ve dışı geleneklere dayandığını göstermektedir. Gerçi öteden beri yapılagelen bazı işlemler ve ticarette kullanılan bazı düzenlemeler söz konusu edilmiştir, fakat bunların uygulamadaki rollerine ilişkin hiçbir ayrıntılı bilgiye rastlamıyoruz. Buna rağmen böylesi alışkanlıklardan birkaçını açıklamak denemesinde bulunmamız gerekiyor, zira karşılaştırmalı ticaret tarihi açısından büyük önem taşımaktadır.

Tacirler için olduğu kadar, vergi makamları için de para nakli güçlükler yaratıyordu. Kaydedildiğine göre çoğu kez malların yanı sıra sikkeler halinde nakit para da götürülüyor ve aynı şekilde vergi paraları da gönderiliyordu. Para torbaları gerçi az yer işgal ediyordu, fakat bunların naklinde ciddi tehlikeler vardı ve böylesine sevkiyatın en seyrek düzeyde tutulması için çareler araştırılırdı. Vergi memurlarının ödeme belgeleri bu çarelerden biriydi, bu ödeme belgesine "sak" deniyordu, çek sözü buradan çıkmıştır. Aslında kredi yöntemi daha antikçağda geliştirilmişti. İslam ortaçağı bunu alıp mükemmelleştirmiştir. Nakit para olmaksızın ödeme işlemlerinde en önemli araçlardan biri de poliçe mektubuydu; bu terim tam anlamıyla uygun çevirisi olmuyorsa da, yine de yapılan işi ifade etmektedir. Hukuk kitapları buna Arapça bir sözcükle "havala" (havale) diyorsa da, uygulamada Farsça adı olan "suftaca" daha yaygındı. Burada kullanılan usulde A, B'ye bir mektup veriyor ve mektupta üçüncü bir kişiye, C'ye, B yanına geldiğinde ona belirtilen miktarda parayı vermesini rica ediyordu, A bu miktar parayı benzeri bir durumda geri verecektir; böylece B yolculuğunun amacı olan yere gelince, oraya nakit para götürmek zorunda kalmaksızın, kendisi için gerekli olanağa sahip oluyordu. Usul yararlıydı, fakat yine de ancak sınırlı ölçüde kullanılmaya elverişliydi, zira A ile C'nin birbirlerini şahsen tanımalarını zorunlu kılıyordu. Bu bakımdan sadece birkaç kentle ve birkaç kişiyle kısıtlı, kapalı bir anlaşma söz konusuydu. Üstelik bu ticaret ilişkisi, katılanların birbirlerinin servet durumlarını öğrenebilmeleri için sürekli bir haberleşmeyi de gerektiriyordu. XI. yüzyılın Basrasından başka bir takas sistemini öğreniyoruz ki, buna biz bugün "kliring" demekteyiz: Tacirler bir çeşit bankaya paralarını yatırıyorlar ve karşılıklı para ödemelerini yazılı talimatlarla yapıyorlardı. Bu yöntemin yaygınlık kazanıp kazanmadığını bilemiyoruz, sadece banka mevduatından üçüncü kişiye, çok açık ve güvenilir talimat verilmesi halleri dışında ödeme yapılmasının genellikle yasak olduğunu bilmekteyiz.

Tacirler için bunlardan daha da öncelik gösteren sorun, gerekli serma-

yenin nasıl tedarik edilebileceğiydi ve "kapitalistlere" bundan hiç de daha az zor görünmeyen bir sorun da sermayeyle kazanç getirecek şekilde nasıl yatırım yapabilecekleriydi. Yalnız olağandışı durumlarda bir tacir kendi mallarıyla ticaret yapardı, genellikle alışverişi başkaları için olurdu. Sermaye ile emek arasındaki bağlantı için özellikle iki şekil vardı: Biri "şirka" idi, asıl sermaye şirketi buydu. Sermaye ve ticari mal birkaç sahibe ait oluyor, elde edilen kazanç önceden kararlaştırılmış hisseye göre aralarında bölüştürülüyordu. Daha ilginç olanı "mudaraba" ya da "kirad"tır; yukarı ortaçağın İtalyanca 'commenda'sı ile akrabadır ve ona denk bir mükemmelliğe eriştirilmiştir. Burada tacir parayı, kazanç getirecek biçimde yatırım yapmak zorunda olan bir sermayedardan sağlamakta, sonra da kazançtan bir pay almaktadır. Bu uygulama Bizans'ta ve Yahudiler arasında da biliniyordu, fakat daha ince biçimde geliştirip daha kulllanışlı hale getirenlerin Müslümanlar olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz, öyle ki yolculuk yapan taciri, girişimin her zaman için ortaya çıkabilecek risklerine karşı etkin biçimde koruyabiliyordu. "Mudaraba" yasanın ödünç vermeyi parada kabul edip, malda kabul etmemesi kuralına dayanıyordu. Bu kısıtlama –uygulamada her zaman uyulmamakla birlikte– ödünç verilen meblağı, para tutarı olarak her türlü riskten korumak demekti. Aynı durum daha sonraları İtalyanların 'commenda'sı için de geçerliydi. Ancak burada, batıdaki nakit para darlığı yüzünden, ödünç vermenin mal şeklinde –tabii daima değişmez fiyatla– yapılmasının giderek daha yaygın usul haline gelmesi eklenmiştir.

Ticaret için veya başka nedenlerle yolculuk yapmak zorunda olan insanlar ya da –dikkati çekmemek için– bütün parasını evinde saklamak istemeyen zenginler, bu parayı çeşitli yerlere emanet bırakıyorlardı, fakat çok sert yasalar gereği paranın emanet bırakıldığı şekilde verilmesi zorunluydu, açıkçası sikkeler ne miktarda ve ne cinsten bırakılmışsa, geri verilirken yine aynı miktarda ve aynı cinsten olması gerekiyordu. Aynı durum rehin bırakmalar için de geçerliydi.

İslamiyet, bütün ortaçağ dinleri gibi, ilke olarak faizle ödünç para verilmesini, tefeciliği, Arapçası "riba"yı yasaklamaktaydı. Hangi göreneklerin ya da kötü göreneklerin, hangi önemli nedenlerden ötürü ilk Müslümanlara yasak edilmek istendiğini açıklamak zordur. Sonraki nesiller yasakları değişik hallere de uygulamışlardır, öyle ki amaç artık tam anlamıyla anlaşılmaz olmuş, Avrupa terimlerinin kullanımı da durumu biraz daha karıştırmıştır. Gördüğümüz gibi İslamiyet, çalıştırılan paranın verim sağlamasına ilke olarak asla karşı değildi. Suçlanan tefecilik yoluyla yoksulluğun sömürülmesidir; örneğin bir çuval hurma sahibine rizikosuz ve kendi çalışması olmaksızın iki çuval hurma getiriyorsa, bu haramdır, böylece yüksek faiz karşılığı ödünç para vermek kesinlikle yasaklanmaktadır. Kuralın yaygınlık kazanma-

sı tefecileri engelledi, ama yine de bu işi hemen yasal biçimde yapmak için çareler ve yollar bulundu: Senet satın almak, borcu senetle devretmek, senede alınan miktardan fazlasını yazmak ve benzeri uygulamalardı bunlar.

Genellikle fıkhın yalnız her türlü hileyi değil, her rizikoyu da bertaraf etmek için küçük ticareti ayrıntılarına kadar kurallara bağladığı söylenebilir. Ne var ki bu kurallar, rizikolar ve gelecekten emin olmayış durumları henüz bertaraf edilmemiş olan büyük ticaretin, uzak ülkeler ticaretinin isterlerine hiç de uygun gelmiyordu. Bununla birlikte tek yanlı eleştiri için neden de yoktu. "Mudaraba" tacirin rizikolarını Bizanslıların ve Yahudilerin aynı doğrultudaki usullerinden çok daha iyi önlüyordu. Nitekim Yahudi tacirler, Müslüman sözleşme şekillerini kullanmayı çoğu kez tercih ediyorlardı. Bundan da İslam yasasının ve İslam uygulamasının zaman zaman gayrı Müslimlere bile, daha önceki dönemi ve çevredeki ülkelere oranla bir ilerleme olarak göründüğü anlaşılıyor.

Söz konusu ettiğimiz "bankacılık" asıl mesleği bu olan kimselerce yürütülüyor değildi. Ne İslam, ne de Hıristiyan dünyasında, ortaçağın sonuna kadar, tacirle bankacı arasında bugün gördüğümüz gibi bir ayrım yoktu. İlkin "sayrafi" (sarraf), bir de devletin maliye memurları olarak "cahbad" (Bkz: Bölüm 6) para değiştirimi ve sikke kontrolü işini üstlenmişti. Öte yanda varlıklı tacirler bulunuyor, elinin altındaki sermayeye ve sağladığı güvene dayanarak mevduat teslim alabiliyor ve ödünç para verebiliyordu. Ancak ekonomik hayatın başka dallarından kişiler de aynı tarzda işler yapabilmekteydi. Bunlar "sayrafi"ye de yasaklanmış değildi, fakat anlaşıldığına göre böyle işlerle nispeten daha ender uğraşmakta ve sadece küçük meblağları işletmekteydi. Bir kimsenin aynı anda çeşitli işleri yapması hali görülmüştür, ama yine de böylesi istisna sayılır.

Ortaçağın İslam dünyasında tacirliğin gelişmesinin "Yahudi banka"sının büyüyüp ilerlemesinde bir neden olduğu görüşü ileri sürülmüş ve örnek olarak da Abbasi devletinde 900 yıllarında önemli bir rol oynamış iki Yahudi büyük banker Aaron ve Phineas gösterilmiştir. Sözde bu bankerler gayrı Müslim olduklarından, İslam hukukunun reddettiği ticari işlerle uğraşabilmişlerdi. İslam ülkesindeki genel anlayışa göre, gerçi başka dinlerin mensuplarının, kendi dindaşlarına yasak edilmiş şeyleri yapmalarına göz yumuluyordu, ama Musevi hukuku da tefeciliğe dayalı ödünç para vermeyi, tıpkı İslamiyet gibi çok katı şekilde yasaklamaktaydı. Öte yandan Yahudiler, daha önce de söylediğimiz gibi, Abbasiler döneminde gittikçe daha çok kentlere göçmekteydiler; küçük azınlık olarak da haliyle devlet gücünün himayesini aramışlardı. Böylece de kiliselerin ayrılması *(Ortodoks ve Katolik kiliselerinin kurulması)* sonucu Hıristiyanların katılamadığı ülkeler arası ilişkilere yönelmişler, hem ticaret işleri yapmışlar, hem de bir devlet bankasının gö-

revlerini üstlenmişlerdi. Bununla birlikte, bugün yapılmasından pek hoşlanıldığı şekilde, Yahudi ile bankeri âdeta bir tutmak asla doğru olmaz, böylesine bir denklik başka ortamlarda yerinde olabilir, fakat Abbasiler çağında değil. O zamanlar Yahudiler kente özgü mesleklerin hepsini, en adisinden en saygınına kadar hepsini yapmaktaydılar. Aralarından bazıları da mal ticaretinden çok, özellikle para işlerine yönelmişti. Nitekim Aaron ve Phineas zamanına ait kaynaklardan Hıristiyan, Zerdüşti, Müslüman bankerlerin de adlarını öğrenmekteyiz. X. yüzyılın birinci yarısı boyunca Mısır'ın mali açıdan beyleri "Madara'i" ailesiydi; aynı dönemde "Baridi" soyadlı üç kardeş Basra'da buna benzer bir rol oynamışlar, hatta Kuzistan'da özerkliğe yakın bir iktidarı temsil etmişlerdir. *(Bu üç Baridi kardeş, ayrı ayrı ordulara sahip olmuşlar, Bağdat'ı bir süre ele geçirmişler, birbirleriyle savaşmışlardır.)*

Ekonomik hayatın mezheplere göre bir istatistiğini vermek olanaksızdır; daha da önemli olan sorun, bu insanların özel ve az ya da çok resmi faaliyetlerinde nasıl eşgüdüm sağladıklarıdır. Aşağıda saptayacağımız noktalar ticaretten, toprak mülkiyetinden, kamu hizmetinden ya da devlet katında mevki sahibi olmaktan kaynaklanan zenginliğin birbiri içine geçmesini tanımlayacak niteliktedir. Tacirler kazançlarını kısmen tekrar ticarete, kısmen de güvence olsun diye toprak ve bina satın almaya yatırıyorlardı. Bunun tersine büyük toprak sahipleri, ticaretin sürüm olanağını göz önüne alarak çiftliklerini işletiyor ve "kirad" veya başka yolla kazancının bir kısmını doğrudan ticarete yatırıyordu. Bu sırada onun adına iş yapan tacirin dindaşı olup olmamasına hiç aldırış etmiyordu. Büyük toprak sahipleri çoğu kez yüksek memurlar veya subaylardı, yani devlet iktidarıyla doğrudan ilişkili mülk sahipleriydiler, hele işbaşındaki hanedanın mensupları ya da bizzat halifenin kendisi söz konusuysa bu devlet gücü daha da belirginleşiyordu. Öte yandan gördük ki, devlet vergi bölgelerini iltizama vermek ya da ödünç para almak için genellikle tacirlere, bir de büyük toprak sahiplerine başvurmaktaydı. Tacir için böylesine ilişkiler, yönetici çevrelerin açgözlülüğü ve onların değişken ödeme güçleri nedeniyle rizikosuz değildi, bununla birlikte yine de böyle işler hesabına geliyordu. Kişi olarak sahip bulunduğunun çok üstünde meblağlar elinden geçiyordu; parayı kullanabiliyor ve dolayısıyla amaçladığı kazancı cebine indirebiliyordu. Özel ve resmi sermayenin böyle birbirine karışması –aynı durumu ortaçağın sonunda büyük İtalyan bankerlerinde görüyoruz– belirli bir devre için mali gelişimin tipik özelliğidir.

Günümüzün görüşüne göre ortaçağ İslam ekonomisine ne ölçüde "kapitalist" denilebileceği sorunu çok tartışılmıştır. Buna verilecek yanıt öncelikle kapitalizmden ne anlaşılmak istendiğine bağlıdır. Bu doğrultuda en yerinde formülü, kuşkusuz konuyu en iyi bilenlerden biri olan Maxime Rodinson vermiştir Ona göre ortaçağ İslam dünyası, tartışmasız "kapitalist bir alana"

sahipti, lakin tüm ekonomisine kapitalist diyemiyoruz. Bu alan özü bakımından, Avrupa kapitalizminin kök saldığı endüstriye değil, ticarete dayanıyordu; onun değerini ne küçümseyebilir, ne de çok yüksek görebiliriz; tüccarın gücü inkâr edilecek gibi değildir, aynı durum, X. ve XI. yüzyıllarda sürüp gitmiş mücadelelerde, ekonomik açıdan toprak mülkiyetine dayalı askeri gücün üstünlük kazanması olgusu için de geçerlidir. Kuşkusuz tacirler yine önemli rollerini sürdürmekteydiler, fakat artık ikinci plandaydılar ve canı istediği zaman kendilerini sömürecek olan askeri iktidarın hizmetindeydiler. Bu devir iyice gözden geçirilmeden İslam "kapitalizm"inin doğru bir değerlendirilmesi yapılamaz.

9 - ORDU İLE IX. YÜZYILIN ORTASINDAN X. YÜZYILIN ORTASINA KADAR SİYASAL - SOSYAL DEĞİŞİMLER

Bir önceki bölümde birinci Abbasi yüzyılıyla ilişkili olarak, hanedanın ikinci yüzyılı boyunca rejimi etkilemiş derin değişimlere değinmek konusunda sık sık vesileler bulmuştuk. Bunların çoğu ordudan kaynaklanıyordu; şimdiye kadar üzerinde durmamıştık, fakat artık bu konuda bir şeyler söylememizin zamanı gelmiş bulunuyor.

Fatih döneminin ordusu sadece Araplardan, kutsal savaş (cihat) mücahitlerinden meydana geliyordu, bunlara ganimetin bir kısmı ile bir aylık verilirdi. Ganimet çok büyük olduğu ve erkeklerin çoğu kendi oymaklarına bağlı kaldığı, böylece de devletçe herhangi bir bakımı gerektirmediği için, savaş açmanın giderleri az oluyordu. Bu ordunun ana silahı coşkuydu, hasımları karşısında tek teknik üstünlüğü hızla hareket etmesiydi. Ne var ki Emevi halifelerinden itibaren birçok değişiklikler oldu, aslında kaçınılmaz şeylerdi bunlar: Uzaklıklar savaşçılarla oymakları arasındaki bağı gevşetti, fetihler zorlaştı, savaşların gideri arttı, kazançlar azaldı. Bunun sonucu olarak düzenli bir ücret verilmesi sorunu giderek daha çok ağırlığını duyurdu. Üstelik Araplar artık kendi başlarına da değildiler; Berberiler ülkesinde, Orta Asya'da, Kuzeybatı İran'da, Kilikya'da ve daha başka yerlerde oturan sınır bölgelerinin halkı ordu için hizmete alınmıştı. Bütün bunlar da karmaşık bir askeri örgütlenmeyi zorunlu kılmıştı.

Abbasiler zamanında Arapların rolü, bütün alanlarda olduğu gibi orduda da azaldı. Abbasi devrimi durdurulamayacak bir gelişmeyi hızlandırmış ve aynı zamanda bu gelişmeye değişik bir yön vermişti. Devrimin zafere ulaşmasında başlıca etken olmuş bulunan ordu ise Horasanlıydı ve yerini koruduğu için de Araplar, daha önce savaş yönetiminde ve bundan sağlanan kazançta ön planda bulunan yerlerini kaybettiler. El Me'mun'un hükümeti zamanındaki olaylar, halifelerin Araplara karşı güvensizliğini daha da güçlendirdi; onun halefi el-Mu'tasım, Mısır'da hiçbir Araba artık resmi görev vermediği gibi, Bizans sınırında da askere yazılmalarını kısıtladı. Arap birlikleri gerçi büsbütün kaybolmamıştı, ama düzenli ordu ile kutsal savaşın sınır gö-

nüllüleri arasında bir ayrılık meydana gelmişti. Düzenli ordu daha çok Horasanlılardan oluşuyordu, sadece bunlar "divan"da kayıtlıydılar ve dolayısıyla da sadece bunlar aylık alıyordu. Sınır gönüllüleri ise sadece ganimetleriyle yaşıyorlardı, hükümetse onların varlığını giderek görmezlikten geliyor ve bu da aradaki bağı gün geçtikçe gevşetiyordu. Eski fetihler ordusundan, aristokrasinin bu tarlasından bir hayli Arap ise bedevi hayatına ve yoksulluğun kucağına dönmüştü.

Fakat bu gelişmenin nedenleri ve etkileri yalnızca halklarla ilgili olarak siyasal değil, ayrıca teknik niteliktedir. Arap savaş yönetimi aslında bireylerin savaşçılık başarısına dayanıyor, ne ağır silahlanmayı, ne okçuların taktik kullanımını ne de kuşatma savaşını biliyordu. Bundan dolayı da imparatorluğun büyütülmesi ve korunmasında yeterli olmamış, üstelik şimdi tüm Avrasya'da ağır süvari giderek artan önemde rol oynamaya başladığından, bu yetersizlik daha da belirginleşmişti. Buna karşılık Horasanlıların eski geleneklerinden kaynaklanan, gelişmiş bir savaş teknikleri vardı. Orta Asya'nın ister göçebe ister yerleşik olsun, bütün sınır bölgesi halklarında görülen atlı okçuluğu biliyorlardı; düşmanı yıpratma taktiklerini, kuşatma tekniklerini ve –neft yağından yangın güllesi olan– "Grek ateşini" öğrenmişlerdi. Bütün bunları ancak, şimdi Horasanlıların olduğu gibi, çekirdekten yetişme bir ordu esaslı biçimde öğrenebilir ve başarabilirdi.

Böylece ortaya iki ordu çıktı, daha doğrusu tek bir düzenli ordu ile onun dışında kalan yerel birlikler vardı. "Divan"da kayıtlı ordu şimdi çok sıkı disiplinliydi ve çok sert bir gözetim altındaydı.

Ebu'l Fereç Kudama'nın X. yüzyılın başlarında devlet yönetimi hakkındaki yazısı bize, kimlik kontrolünden donatımın denetlenmesine kadar bütün gözetim önlemlerinin canlı bir tablosunu vermektedir. Ayrıca Fatımiler Mısırındaki ilişkiler hakkında bilgi edindiğimiz buna benzer bir yazı vardır. Yalnızca bu ordunun mensupları "gerçek asker"dir, "acnad"; savaş makineleri ve kişisel silah donatımıyla yalnızca bu birlikler tam ordu adını, "ceyş, askar" hak etmekteydi. Bu orduyu takviye için bazen –ama ancak olağandışı hallerde– gönüllüler, "muttavia" alınıyordu, bu gönüllüler çoğu kez haydut çetelerinden veya "ayyarun"dan ayrılmayı yeğlemiş kimselerdi. Bunlara geçici bir süre için ve pek az miktarda para veriliyor, savaşta kullanılmaları da oyalama harekâtıyla sınırlı kalıyordu. Devamlı ordunun eğitimi için, meydan ve kuşatma savaşlarına ilişkin eski Grek ve İran eserlerinden çeviriler ve uyarlamalar yapılmıştı; ordunun kurmayları savaş sanatının tüm kurallarını bilmekle övünüyorlardı. Tatar okunun da kullanılmasına başlanmıştı, bu silah Orta Asya'da VIII. veya IX. yüzyıllarda icat edilmiş olmalıdır; yay gibi kolay kullanılmıyorsa da, savaşa sokulduğu yerde etkisi çok daha büyük oluyordu. Yine bu ordu için ağır silahlar getirilmişti, bun-

lar mancınık, savunma sapanı, "Grek ateşi" ve kuşatma kulesi gibi donatımdı.

Küçük Asya sınır bölgesinin yönetimi özellikle Harun ür-Reşit tarafından yeniden düzenlenmiş ve kaleler kurularak savunması pekiştirilmişti. Burada olsun, başka yerlerde olsun sınır bölgesi halkı ve her soydan gönüllüler, fetih amacı gütmeksizin, kutsal savaşın devamıymış gibi, durmadan kısa talan akınları düzenliyorlardı. Tarsus gibi önemli daha büyükçe birkaç yerin sınır birlikleri, Müslümanların dinsel amaçla kurdukları vakıflar sayesinde yaşamaktaydı; Araplardan ya da başka halklardan oymaklarına bağlı kalanlar ise toprakları veya sürüleriyle geçinmekteydi. Bunları Bizans'ta, daha önce de Roma'da sınır boylarına yerleştirilmiş ve kendilerine küçük topraklar verilmiş askerlerle karşılaştırabiliriz. Gerçi sınırın öte ve beri yakasında, din, töre, sosyal kurumlar dolayısıyla farklılıklar varsa da, Müslümanların iki baskını arasında barış içinde yaşayan ve gerek töreleri gerek yaşama biçimlerine göre, her bakımdan birbirlerine yakın olan insanların gündelik hayatlarında farklılık yoktu. Sınır bölgesindeki bu havaya ilişkin canlı izlenimleri, Bizanslı kahraman Digenes Akritas'ın destanında ve Ömer ün-Numan veya Seyyid Battal hakkındaki Arap şövalye romanlarında bulmaktayız. İslam tarafında bu adamların adı "gazi"dir. Talan akınını ifade eden Arapça "gazva" (gazve) sözünden türetilmişti. Avrupa dillerinde baskın karşılığı "razzia" sözcüğü buradan gelmiştir. Türklerle karşı karşıya oldukları Orta Asya'da böyle sınır birlikleri, İslamiyet öncesi döneminde İranlılarda ve Soğdlarda vardı. Fakat şimdi bütün sınırlarda bulunmaktaydı, örneğin Sudan'da sayıları olağanüstü derecede çoktu. Sınırların tehlikeli noktalarında yarı dinsel, yarı savaşçı topluluklar kurulmuştu, bunlar manastırvari kalelerde, "ribat"larda yaşıyorlardı. *(Ribat'ta hayat nöbet tutmak, askeri talimler yapmak, bir de ibadetle geçiyordu. Ribat'ta yaşayan bu gaziler genellikle cihat yapmak isteyen gönüllülerdi. Belirli bir süre sonra yurtlarına dönüyorlardı. Ribat'ta kaldıkları sürece, şeyhlerinin yönetimi altında uzun ibadetlerle şehit olmaya hazırlanıyorlardı.)* Sudan'da böyle bir ribat'tan olanlar, el-Murabitun Ribatlılar adıyla bir hanedanın kurucusu olmuşlar, batı İslam dünyasında XI. ve XII. yüzyıllarda egemenliklerini sürdürmüşlerdir.

Sonunda devlet öncelikle Akdeniz'de bir kıyı koruma hizmetiyle de desteklenen sürekli savaş filoları da kurdu. Ayrı ayrı korsan gemileri de aynı işi yapmaktaydı.

Ne var ki IX. yüzyılın ikinci çeyreğinde halifenin ordusunda büyük bir değişim oldu; genelde doğal bir gelişimdi, fakat ilk bakışta Mu'tasım'ın eseriydi. Arapların orduda geri plana itilmesi hareketini başlatmış olan Mu'tasım, Horasanlılara Me'mun kadar bağlı değildi; Me'mun Irak'ta askeri desteği sağlama almak için Tahir ailesine kendi başına komuta etmek yetki-

sini devrederken, Mu'tasım bir valinin böylesine geniş özerkliğe sahip bulunmasını tehlikeli görmüş olabilir, zira bu özerklik yalnızca askeri birliklerin ayaklanması sorununu ortaya çıkarmaz, doğrudan doğruya kendisi için de bir tehdit olabilirdi. Bu bakımdan hükümdarlığının güvenliği için kayıtsız şartsız kendisine bağlı olacak ayrı bir muhafız alayı oluşturmak istedi, bu birlik artık paralı askerlerden değil, kölelerden meydana gelmeliydi. Bu köleler olabildiğince genç yaşta ele geçirilmeli, askeri ve ahlaksal yetenekleri esas alınarak seçilmeliydi, ayrıca soyları bakımından da İslamiyetin iç kavgalarından hiçbiriyle ilişkisi bulunmamalıydı. Henüz putatapar olan savaşçı bir ulustan insanları alıp onları aynı zamanda Müslüman yapmak güzel bir şey gibi görünüyordu. Bu konuda akla ilk gelenler Hazar Denizi'nin güneyindeki dağlık bölgede yaşayan Deylemliler ile Orta Asya Türkleriydi; bu Türklerin Fergana'da bulunan bir kısmı az çok Müslüman olmuştu. Örneğin ünlü komutan Afşin buralıydı. Türkler, o çağın yazarı el-Cahiz'in övdüğü özelliklere sahiptiler; atlı okçular olarak olağanüstü beceri gösteriyorlardı, disiplinliydiler, tokgözlüydüler, sabırlı ve sebatlıydılar. Türk köleler özellikle Rusya-Asya steplerinin sınır bölgelerinde iş gören tacirler aracılığıyla getirtildiler. O günden sonra da Müslüman doğunun bütün ülkelerinde ve bazen Müslüman batıda ordunun egemen ve en vazgeçilmez bir öğesini oluşturdular. Türk subaylar gerçi genellikle azat edildiler, ama yine de efendilerine bağlı kaldılar, hem de bu bağlılıkları Horasanlılarınkinden çok daha fazla kişilere yönelik biçimde oldu.

Mu'tasım tarafından bu ordunun yaratılması aynı zamanda başka bir yeniliğe yol açtı. Halife Bağdat'ın ayak takımı arasında sürüp giden kaynaşmaların ve şimdi Horasanlıların da içine bulaşmış olduğu parti kavgalarının yanı başında kendisini yeterince güven içinde hissetmiyordu. Ayrıca yeni ordusu ile kentin ilişkiler kurmasından da korkuyordu Ciddi vuruşmalara dönüşebilecek çatışmaları çıkmalarına olanak vermeden önlemek istiyor, öncelikle de yeni askerlerinin morallerinin bozulmasından kaygı duyuyordu. Bundan dolayı 836'da Bağdat'ı terk edip –çok sonraları Louis XIV 'nün Paris'in dışında kurduğu Versailles gibi– yeni bir başkent kurmaya karar verdi; ırmak yoluyla akıntı yukarı Bağdat'tan bir günlük uzaklıkta olan Samarra'ya gitti. Toplumsal hayat bakımından Bağdat yine başkent olarak kaldı, fakat yarım yüzyıl boyunca Abbasi halifelerine hükümet merkezliğini Samarra yaptı. Daha sonra buranın merkez olmasından vazgeçildi, kent kendi haline bırakıldı. Samarra'nın kalıntıları arkeoloji açısından çok ilginçtir, zira Abbasi yapıları Bağdat'a oranla burada çok daha saf ve çok daha bütünüyle korunmuştur

Ne var ki ordudaki reformun, Mu'tasım'ın hiç de amaçlamadığı bazı etkileri oldu. Bir defa beylerin Türklerden oluşturulmuş birliklere güvenebil-

meleri için bir zamanın geçmesi gerekti; ilkin ortaya çıkan durum bağdaşmamış bir yan yana yaşama oldu, herkes kazanmak ve öne geçmek için kavga ediyordu, hatta Türk subaylar arasında rekabetler kökleşti, bu hal birliklere de bulaştı, artık bunlar kendilerini halifeden çok doğrudan komutanlarına bağlı hissediyorlardı. Subaylar meydanı rakiplerinden birine bırakmamak için yerlerinde kalmak istediklerinden, yeni ordunun yaratılması sonunda şöyle bir aykırı sonucu doğurdu Dışarıya karşı savaş tavsadı. Ordu tüm anlaşmazlıklarıyla birlikte halka yabancı olduğundan, yabancı bir varlık haline dönüştü ve siyasal yönetici kadrosu ordunun içinden çıkan rejimin kendisi de, artık benimsenmeyen ve bela savar gibi katlanılan bir yabancı hükümet oldu.

Fakat ne de olsa istenilen amaca hiç değilse varılmıştı. Halifenin iktidarı yeni ordunun gücüne dayandığından, halife onlara bağımlı duruma geldi, askerler de bu durumdan enine boyuna yararlanmakta gecikmediler. Böylece Roma İmparatorluğu'nda muhafız alayının serüvenlerine benzer olaylar yeniden yaşandı ve bu arada da ordu mutlak iktidar haline geldi. Mu'tasım'ın halefi Mütevekkil, kendi oğullarından birinin kışkırtmasıyla yüksek rütbeli bir Türk subayı tarafından öldürülünce (861), ordunun halifeliğe egemen olduğundan artık kimsenin kuşkusu kalmadı. Bir halife öldüğü zaman, subayların ileri gelenleri, belli bir halef olma sırasına bakmaksızın, hanedandan bir adayı seçiyorlardı; bu seçimde adayın yaş ve karakter bakımından subayların maddi isteklerine en uysal biçimde boyun eğecek kişi olmasına dikkat ediliyordu. Böylece iş sonunda Mütevekkil'in ikinci halefi Müs'tain'in Samarra'yı terk edip kendi ordusundan korunmak üzere Bağdat'a kaçmasına kadar vardı. Samarra'da ordu Mu'tazz'ı halife ilan etti, sonra da Bağdat'ı kuşattı. Korkunç bir kuşatmadan sonra Bağdat düştü, Müs'tain idam edildi, ama çok geçmeden halife Mu'tazz da orduya verdiği sözleri tutmadığı için aynı akıbete uğradı (869). İktidarın güçsüzlüğü ve ikide bir değişmesi, zenciler ayaklanmasına, Karmat isyanına ve diğer hareketlere elverişli bir ortam yaratmıştı; böylece halife kendisinin bir parçası haline gelmiş birliklere eskisine oranla çok daha az direnebilir duruma düştü. Halife Mu'temid'in 892'de Bağdat'ı tekrar başkent yapması durumu değiştirmedi. Türkler kendisinden önce kente gelip yerleşmiş bulunuyorlardı.

Nüfuzunun bilincinde olan ordu, isteklerini durmadan artırdı. Fakat ordunun bakım giderleri ne kadar çoğaldıysa, devlet de o kadar küçüldü, ordunun gücü doğu ve batı illerinin ayrılmasıyla devletin azalan büyüklüğüne koşutluk gösteriyordu. Aktarılan belgelere dayanılarak yapılan hesaplar, 900 yıllarında Abbasi devletinin –daha önce gördüğümüz üzere 14 milyon dinar tutan– düzenli bütçesinden yaklaşık yarısının orduya gittiğini gösteriyor. Devlet gelirleri asla düzenli şekilde kasaya girmezken, nasıl oluyor da bu

meblağlar her yıl yine tedarik edilebiliyordu? Yönetimi düzene sokmak başarılmış olsa dahi, bu durum ancak bir yardım ifade eder, hiçbir şekilde çözüm demek değildir. Askeri valiler mali olanaklara el atabilmek için kendi illerinde özerk yönetim istiyorlardı. Bu sistem devletin birliğini zedeliyordu, ama böylece de her komutan kendi ordusunun bakımını ve yönetimini üstlendiği için kuşkusuz sorunu basitleştirmek gibi bir avantajı vardı. Önderlerin sayıca çokluğu, onların yükselme hırslarına gem vurabilir sanılıyordu. Ne var ki İbn Abi's Sac ile Ahmet İbn Tulun, bu şekilde Azerbaycan ve Mısır sınır illerini buyrukları altına aldılar, merkezi hükümetten büsbütün kopmaları da çok sürmedi.

Ordunun maddi isteklerini yerine getirmek sorunu, aşağı ve yukarı düzeyde olmak üzere, merkezdeki "divan" kadar, bağımsızlaşmış valilerin de karşısına dikilmekteydi. Elde bulunan "kata'i" çiftliklerini öncelikle askerlere dağıtmak suretiyle, devlet kasasının açığı ilk önceleri giderilebildi. Fakat bu çiftliklerin verilmesi kesin olarak ve miras yoluyla evlada geçebilecek şekilde yapılıyordu, bu yüzden bir süre sonra mevcut olanların hepsi tükendi. Bu sefer de, subaylara devredilmek üzere "haraç" toprakları onda birle yükümlü araziye dönüştürülmeye başlandı. Burada oturanların vergi geliri, "haracı", diğer tüm gelirler gibi subaylara tahsis edildi, buna karşılık onlar sadece onda bir ödemekle yükümlü tutuldu. Bu sistem, Mısır ekonomisinin belirli özellikleri hesaba katılmazsa, XII. yüzyıla kadar yürürlükte kaldı. Başka hallerde bir yönetim bölgesinin gelirinin iltizamını almak ve bunun –çoğu kez yükseltilen– kazancıyla yetinmek şeklinde subayların yaptığı öneriye uyulmaktaydı. Bir askeri önder bir ilin özerk beyi haline gelince onun aracılığıyla isteklerinin önceliğini garanti edebilen ordu oluyor, diğerlerinin de, artık tüm yönetimi üstlenmiş bulunan ordunun, lütfedip sivil bütçenin giderlerini ödemesini beklemeleri gerekiyordu.

Şimdi artık "ikta" adıyla anılan "kata'i"nin yeni tarz dağıtılışı, askerleri toprak aristokratları arasına sokmuştu. Gerçi "ikta" daha önceki mal sahibinin mülkiyet hakkını hukuken kaldırmıyor, sadece bir özel kişiye aslında devlete ait olan vergi geliri hakkını devrediyordu. Fakat kendiliğinden anlaşılır ki, bu durumda toprağın ele geçirilmesi, yasal yoldan olsun olmasın, "mukta"dan (ikta) yararlanan için kolaylaşmaktaydı. "Mukta" oluşu hukuksal anlamda onu mal sahibi yapmıyordu, ama asıl sahibi karşısında öylesine güçlü bir yere getiriyordu ki, toprak sadece kâğıt üstünde sahibine, fakat gerçekte "mukta'ya" ait oluyordu. Bu subaylar kendi topraklarıyla yalnızca buranın gelirini almak için ilgileniyorlar ve bu yer, sadece sömürüyü amaçlayan bir yönetimin kusuru sonucu, eğer en küçük ölçüde dahi kötü duruma düşerse, hemen başka bir yerle değiştirilmesini istiyorlardı. Öte yandan devlet kölelerle değişim yoluyla –bu köleler hep Türk askerleri oluyordu– 'muk-

ta'yı değiştirebiliyor, böylece miras yoluyla geçecek bir mülk durumunun ortaya çıkması tehlikesini azaltmış oluyordu. Her iki durum da "feodal beyliğin" doğmasını engellemekteydi. Buna karşılık bir yabancılar aristokrasisinin ve buna bağlı olarak bir çeşit askeri koloniciliğin oluşması kaçınılmazdı. Bu kolonicilik yabancı bir devlete hizmet etmemekle birlikte, yine de yerli halkın içinde hiçbir kökü bulunmayan bir sosyal tabaka oluşturuyordu. Böylece bir "ordunun başkomutanı (emirlerin emiri) emir ül-ümera rejimi" diye adlandırılabilecek bir rejim yavaş yavaş yerleşti. Aslında bu rejim muhafız alayının komutanı bu sanı resmen taşımaya başlamazdan çok önce başlamış bulunuyordu. Bu sanı ilk kez alan hâdım Munis (Ebu'l Hasan Munis ül-Muzaffer 845-933) oldu; bu adam halife Muktedir'i (908-931) şair kuzeni İbn ül-Mu'tazz'ın ayaklanmasına karşı savaşta kurtarmış ve 908 yılından itibaren de halifeliğin asıl hükümdarı durumuna geçmişti. Geliri yalnızca askerlerinin bakımına yarayan bir İran ilinin sahibi olrak, 25 yıl süreyle halifelerin iç ve dış politikasını yönetmiş, vezirler atayıp vezirler azletmiş, hatta halifeleri tahta çıkarmış, sonunda halife olmasını sağladığı Kahir tarafından görevinden alınarak idam edilmiştir (933). Munis çok zeki ve sağlıklı bir rejimin gereklerini bilen, üstün yetenekli bir kral naibiydi. Kendisinden sonra emir ül-ümera (emirlerin emiri) sanını taşıyanlar ise, onun ölümünden on iki yıl sonra Büveyhilerin Bağdat'a girişine kadar, devlet hazinesinden artakalanları ellerine geçirmeye uğraşmak ve tıpkı eski Romalı hassa alayı komutanları gibi, iktidar kavgalarıyla birbirlerini mahvetmekten başka şey yapmadılar.

Fakat bu tür kavgalarla uğraşan yalnızca halifenin ordusu değildi. Bir insana itaat borçlu köleler ve paralı askerler orduda üstünlük elde ettikleri andan itibaren, her çeşit serüvene yol açılmış oluyordu, böyle bir serüven başarıya ulaşınca –tıpkı daha sonraları İtalya'da "condottieri"lerin yaptığı gibi– bir ordu iktidarı yaratılıyordu. Böyle durumlar sadece birtakım küçük hanedanları ortaya çıkarmakla kalmamış, içlerinden en önemlisinin X. ve XI. yüzyıllarda dağılmakta olan halifeliğin yağmasına kalkışmıştır: Büveyhilerdi bunlar. Bu gelişme süreci içinde, ayrı ayrı bölgelerin savaşçı niteliği bulunan yerli halkları bile, yükselme hırsı olan adamların askeri güçleri olarak, yeniden beklenmedik önemler kazanmayı başarmışlardır, örneğin Bereketli Hilal bölgesinin bedevileri, Berberiler ve Kürtler gibi. Diğer hanedanlar da böyle doğdular Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de Arap Hamdaniler, Deylemlilerin ve Kürtlerin aralarında bölüşülen küçük beylikler gibi. Bununla birlikte doğuda kurulmuş çeşitli hanedanların hiçbiri kendi öz güçleriyle kurulmamıştır. Bunlar da Türk kölelere ihtiyaç duymuşlardır. Türklerin doğuda kazandıkları askeri hegemonyaya benzer bir üstünlük, Müslüman batıda XIII. yüzyıldan önce zenciler ve Slavlar tarafından gerçekleştirilmişse de,

hiçbir zaman Türklerinki gibi böyle tekel niteliğinde olmamıştır, zira bunlar burada aynı oranda sivil ve askeri görevler üstlenirken, öte yandan yerliler de, en azından İspanya'da Berberiler meslekten askerlikte güçlü bir tutmayı sürdürmekteydiler, böylece doğuda çok karakteristik olan kesin ayrım önlenmişti. Doğuda ise politik ve askeri kariyer hep –kimi az kimi çok yurttaş olmuş– yabancıların elinde kalmıştır; bunun yanında iki ayrı sivil meslek "kuttab" ve "ulema" vardı.

Bu dönemde Abbasi yönetiminin aynı zamanda gelişiminin doruğuna ve özerkliğinin en yüksek derecesine ulaşması paradoksal görünecektir. Gerçekten de yönetim güçlenmiş, siyasal parçalanma etkenlerine başarıyla karşı koymuş, bir yandan da halifelerin iktidarının çökmesine yardım etmiştir. Ordunun üstün durumu hiçbir halifenin güçlü kişilik sahibi olmasına izin vermemiş, bununla birlikte maddi istekleri yerine getirebilmek üzere becerikli ve halifeden görece bağımsız bir yönetimin gelişmesini de arzu etmiştir. Bundan dolayı başlangıçta sadece genel bir danışman ve halifenin kişisel görevlisi olan vezir, şimdi bütün yönetim dallarının en yüksek amiri durumuna gelmişti. Dolayısıyla artık hükümdarın yakınları ve uşakları çevresinden değil, "kuttab" aristokrasisinden çıkıyor, böylece bu mesleğin en yüksek mertebesi vezirlik oluyordu. Fakat askeri önderlerde görülen klikler ve çıkar grupları, "kuttab" arasında da doğmuş, her birinin kendi koruyucu çevresi oluşmuştur. Çoğu kez böyle bir yöneticiler klanı, bir askeri grupla yakın bağlantılı oluyor, bazen bu bağ dinsel hiyerarşiden bir aileyle de kuruluyordu. Bundan dolayı onların arasında da kavgalar olmaktaydı; vezirler nice zor uğraşlardan sonra düşürülüyor, vezir giderken koruduğu tüm ekibi de birlikte götürüyor, o zaman da yönetim şiddetli sarsıntılar geçiriyordu. Vezir aslında bir çeşit işverendi, kendisine bağlı olanlara hükümet hizmetinde iş veriyor, sonra da işten çıkarıyordu, ancak vezir yeniden göreve çağırdığında hepsi seve seve geri dönüyordu. Hiç değilse vezirlerden birkaçı, özellikle Emir Munis zamanında birbirlerinin yerine vezir olmuş ve birbirinin rakibi bulunan Ali ibn İsa ile İbn ül-Furat seçkin kimselerdi.

Vezirliğin temeli yine de güçsüz kaldı. Hükümet işlerinin yürütülmesinde vezir, hem halifenin, hem de ordunun o sıradaki başkomutanının güvenine sahip olmak ve birinin ya da öbürünün her zaman hemen yerine getiremediği para isteklerine rağmen, kendisine gösterilen teveccühü sürdürmeyi başarmak zorundaydı.

Munis yaşadığı sürece vezirlik belirli bir sağlamlık ve saygınlıkta kaldı, fakat ondan sonra bir anarşi dönemi başladı. Büveyhiler düzeni kendilerine göre yeniden kurdukları zaman, vezirlik görevi yeniden gerçek değerini kazandı, ancak bu sefer tümüyle yeni bir karakter almıştı, zira kuramsal olarak halifelikle artık hiçbir bağı kalmamış bulunuyordu.

Esasında halifelik, Tanrı tarafından, onun yasalarını uygulamak üzere verilmiş bir görevdi. Fakat gerçekte çok geçmeden teokrasinin tepe noktasından yavaş yavaş aşağı inmiş ve halifelik san olarak 1924 yılına kadar sürmüşse de, asıl iktidar güçleri karşısında hep geri planda kalmıştır. Buna karşılık, örneğin komşu Bizans'ta durum değişikti; ekonomik, sosyal ve kültürel bazı benzer noktalar göstermekle birlikte burada imparator egemen bir hükümdar, Bazileus halinde kalmış, başına buyruk bir "vezir"in ya da bir "emirlerin emiri"nin yanı başında işlevi olmamıştır. Bu da Bazileus'un genel olarak mevkiinden dolayı daha şanslı durumda bulunmasından ileri geliyordu; kendisi Roma geleneğine uyularak ordu tarafından tahta çıkarılıyor ve bundan dolayı, en azından çoğunlukla kısa ömürlü olmuş hanedanların başlamasında, iktidarı güçlü bir "laik" temele dayanıyordu. Makamı dinsel törenlerle kutsallaştırılmış olabilir, ama dayandığı taban bakımından dinsel kökenli değildi. Emirlerin iktidarı güçlenip, her biri kendi ilinin sultanı olduğu zaman, Bizans hükümet biçimine yakın bir nitelik almışlardı. İslam devlet anlayışının özelliği, Tanrısal ruh tarafından gerçekleştirilip bir aileye devredilmiş bir iktidar düşüncesiydi, dolayısıyla böyle bir iktidar prensip bakımından bertaraf edilemezdi. Fakat sadece teorik olan, temsil niteliğindeki bu iktidar uygulamada pekâlâ kemirilebilirdi, nitekim tıpkı Japon mikadolarında görüldüğü gibi, böylesi bir yıpratılma oldu. İslamın devlet ideali –kendisinden önce Yahudilerde olduğu gibi– Tanrısal yasanın somutluk kazandığı devletti, ancak böyle bir devlet elbette ki, bu dünyanın katı gerçekleri karşısında başarısızlığa uğrardı. Hiç kuşku yok ki yeni hükümdarlar da dini bütün Müslüman olmak ve İslam yasalarını uygulamak amacıyla işbaşına geldiler, fakat daha başlangıçtan itibaren oturdukları tahtlarında tam iktidar ve tam otoriteden yoksundular. Bunun yerine sadece eski bir kural onlara yardımcı oldu, insanlar herkesin hayrına çoğu kez bir kötüye katlanırlar, çünkü beterin de beteri olacağını bilirler. İslamiyetin temel ilkelerinde ise, bu hükümdarlara dokunan bir taraf yoktu.

10 - IX. YÜZYILIN ORTALARINDAN X. YÜZYILIN ORTALARINA KADAR SİYASAL - DİNSEL HAREKETLERİN GELİŞİMİ

Daha önceki bölümde söz konusu ettiğimiz sosyal değişimlere doğrudan bir bağlantıyı dışavurmaksızın, kendilerine göre koşutluk gösteren manevi evrim, bir mayalanma, refah ve sınıf zıtlığı durumu ortaya koymuş, İslam dünyasının siyasal yapısı üzerinde yeniden karşı tepkiler meydana getirmiştir.

VIII. yüzyılda, yukarda anlatıldığı üzre, öncelikle İran'da rol oynamış bulunan, İslamiyete aykırı ve "ikiliğe" (düalizme) dayalı mezhepler ya büsbütün yok olmuş, ya da ancak etkisini yitirmiş küçük, gizli gruplar halinde yaşamasını sürdürmekteydiler. Ne var ki eski dinlerini değiştirenlerin hepsi, yeni dine girdikten sonra Abbasi ya da "Sünni" Ortodoksluğun sadık bir yandaşı olmuş değildi. Bir yandan İslamiyet gerçi ağırlığını hissettirmekteydi, hatta Hıristiyanlık ile Zerdüştlük özellikle X. yüzyıl boyunca, belirli bölgeler dışında çok önemli ölçüde gerilemiş bulunuyordu. Küçük bir azınlık oluşturan Yahudilikte bu gerileme pek az olmuştur. Öte yandan bu yeni Müslümanların yer yer büyük kesimi yine de resmi İslamiyete değil de, misyonerce propagandaları yoğun olan muhalif mezheplere bağlanıyorlardı. Bu gruplardan biri İslamiyetin ilk döneminde büyük önem kazanmış, fakat artık etkinliğini yitirmiş olan "Hariciler"di; IX. yüzyılın sonlarında doğuda sadece Oman ve Doğu Afrika bölgelerinde belli bir rolleri vardı. Mağrib'de ise daha uzun süre –"Eşekli Adam" denilen Ebu Yezid'in ayaklanmasına kadar (Bkz Bölüm II)– önemlerini korumuşlardı. Fakat X. yüzyılın ortalarından itibaren burada da gizli topluluklar haline gelmişler ve sonunda yalnızca Güney Cezayir'de Mzab'da toplanmışlardı, bugün de oradadırlar. Bir zamanlar geniş halk yığınlarını etkileyip coşturmayı başarmış bu hareketin böylesine gerilemesi hayret uyandırıyorsa da, durum herhalde yandaşlarının, doğuda özellikle bedeviler, batıda da sadece Berberiler arasında bulunuşuyla açıklanabilir. Doğuda sosyoekonomik koşulların düpedüz değişmesi, batıda da gruplarının siyasal örgütlenmelerle istikrar kazanması, Haricilerin devrimci dinamiğini tüketmişti. Kesin olan nokta bundan böyle devrimci ruhu başkalarında, özellikle Şii mezheplerde ve hatta bazı Sünnilerde bulacağımızdır.

Şia'nın bütün grupları Ali'yi, peygamberin asıl halefi olarak görür ve meşru halefler sıralamasını da onun soyuna bağlar, bundan dolayı Şia'nın tarihi, Ali ailesiyle yakından bağlantılıdır. İmamların soyağacı kitabın sonundadır.

Zeyd'e dayanan ilk Şii ailelerinden birini daha önce söz konusu etmiştik; gerçi Zeyd, Hüseyin'in torunuydu, fakat Zeydi imamların hemen hepsi –Hüseyniler değişik görüşlü olduklarından– Hasaniydiler. Gördüğümüz gibi Zeydiler öğreti bakımından, imamın seçilmesi konusu dışında, Abbasilerin temsil ettiği "Sünni" gruptan pek az farklıydılar. Onların görüşüne göre imamın mutlaka Ali ailesinden olması gerekiyordu, ancak onun görevlendirilmesi önceden belirlenmiş bir verasete ve Tanrısal bir ilhama bağlı değildi, o kimse bilgiyle ve savaşçılık yeteneğiyle imamlığa layık olduğunu göstermek zorundaydı. Zeyd'in ölümünden sonra (740) Zeydiler ilk Abbasiler zamanında birçok ayaklanmalarda ortaya çıktılar; kendilerine yakın buldukları Mutezile rejimi sırasında sakin kaldılarsa da, daha sonra yeniden etkili oldular. Halifeliği ellerine geçirmek gibi bir amaçları yoktu, küçük de olsa bir bölgede kendi devletleri için melce etmek için uygun bir fırsat kollamaktaydılar. Daha sonra göreceğimiz üzere sonunda bunu başardılar, ama sadece Tabaristan'da ve Yemen'de. Zeydiyye dogmatiğinin asıl kurucusu IX. yüzyılın ilk yarısında "el-Kasım ibn İbrahim ür-Rassi"dir. Zeydiyye öğretisine pek dayanmamakla birlikte, aynı yüzyılın üçüncü çeyreğindeki zenci ayaklanmasının önderi de Zeydi soyundan olduğunu ileri sürmüştü. Zeydiyye'nin muhalif bir tutumun temsilcisi olarak, belirli çevrelerde nasıl sosyal yankılar yaratabildiğini gösteren tipik bir örnektir bu.

Daha büyük çapta ve daha sürekli bir rol oynamış öteki Şiiler, Hüseyni soyuna bağlıydılar ve yavaş yavaş –aslında Arap zihniyetine yabancı– babadan oğla geçen veraset düşüncesini geliştirmişlerdi; onlara göre açıkça istemde bulunsun bulunmasın ancak ve ancak soyun başının imamlığı söz konusu olabilirdi. Babadan oğla sıralanma –Ali ve Hasan'la birlikte– yazgının saptadığı 12 sayısına gelip durmuştur. 12. imam ise gizlenmiştir, onu imam kabul etmeyen Şia mezhepleri kendisinin doğumunu bile tartışma konusu yapmışlardır. On birincinin ölüm tarihi 873'ten 939'a kadar dört "aracı" kişi, imamla bağlantılı olduklarını ve onun direktiflerini kendisine vekâleten yerine getirdiklerini ileri sürmüşlerdir. *(Bunlar sırasıyla Said oğlu Osman, onun oğlu Ebu Ca'fer Muhammet, Ruh oğlu Hüseyn, Muhammet oğlu Ali'dir, on ikinci imam, Mehdi ile Şia arasında elçilik hizmeti görmüşlerdir.)* Fakat sonra bu umut da sönmüş ve küçük "gaiba'yı" (gizlenmeyi, kaybolmayı), büyük "gaiba" (büyük gizlilik) dönemi izlemiştir. Bu gizlilik dönemi dünyanın sonundan, kıyamet gününden önce sona erecektir; o zaman imam, "Mehdi", hak dağıtıcı olarak –Mesihvari bir varlık halinde– geri döne-

cek, yeryüzünde adaleti yeniden kuracaktır. Ancak kıyamet gününün de pek yakın olduğuna inanılıyordu. Bu inancın hayata uygulanmasından şu sonuçlar çıkıyordu Cemaatin önderliğini üstlenebilecek meşru imam yoksa, işbaşında bulunan hükümetin geçerli sayılması gerekir; vahyi ve yasayı devam ettirecek, ilhama sahip imam yoksa, bilginlerin, ilk imamların öğrettiklerine dayanarak, nakledilmiş yasayı incelemeleri gerekir. Bu şekilde Şia'nın tutumu, Sünni dogmalara gerçekten yaklaşmaktadır. On iki imam kabul ettiklerinden genellikle "İmamiyye" veya "İsnâ-aşeriyye" (Onikiler Şiası) denilen bu mezhepte, mevcut rejime karşı ayaklanmaya girişmekten daha çok, din kardeşleri topluluğunu maddi ve manevi bakımlardan yükseltmek amaçlanmıştır. Gerçi daha sonraları bu doktrine dayanan ve bundan yararlanan başkaldırımlar olmuştur, fakat yine de ayaklananların onların adına hareket ettikleri söylenemez. Buna karşılık öğretinin siyasal dinginlik zamanlarında geliştirilmesi sürdürülmüş ve değişen koşullara uyumu sağlanmıştır. Yandaşlarının pasif tutumu mazeretini "Takıya" çağrısında buluyordu, bu da düşman bir çevre içinde, akıllıca çekingenlik, hatta ikiyüzlülük göstermek tavsiyesiydi. Bu şekilde siyasal iktidar uğrunda girişilen bunca çabaların başarısızlığa uğramasından sonra, yeniden bir felaketin tekrarı önlenmek istenmiş olmalıdır, zira bu çabalar topluluğun gücünü yitirdiği gibi, hiçbir kazanç da sağlamamıştı. Özellikle de imamın her ne pahasına olursa olsun kurtarılması zorunluydu, zira sadece o, bütün eylemlerden önce Tanrısal ilhamın kendisine ilişkin kısmını sezebilirdi ve bundan dolayı da en yüksek dereceden üstün bir kişilikti. Böylece bir defa daha geçmiş zaman için pasif tutum mazur gösterilmiş ve şimdiki zaman için de imamın "kayboluşunun" gerekçesi bildirilmiş olmaktadır.

İmamiler Bağdat'ta nüfuzlu mevkilerde bulundular; birçoğu ticarette, çiftçilikte ya da devlet memurluğunda servet sahibi oldu. Öte yandan özellikle Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de yarı göçebe Arapların önemli bir kesimini kendi saflarına çekerek, bunların Haricilikten vazgeçmelerine neden oldular; İran halkının bazı çevreleri, öncelikle de kentli tüccarlar ile Deylemliler onlara katıldı. Burada bir yanlış kanıya kapılmaktan sakınmamız gerekiyor, bu yanlış kanı, İmami Şia'nın XVI. yüzıldan beri İran'da resmi din öğretisi oluşunu göz önünde tutarak, bu mezhebin daha ortaçağda bu ülkeye yerleşmiş olduğunu sanmaktır.

Onikiler Şiası öğretisi imamı, üstelik bir tanesi de gizlenmiş olarak, normal insanların ötesinde yücelttiği için radikal-aşırı görünse de, yine de ölçülü-ılımlıdır, zira politikada bir bekleyip kollama ve sakıngan davranma tutumu öğütlemiştir. Aynı nitelikte, fakat aşırı Şii öğreti ile siyasal dinginlik-sekincilik arasındaki zıtlığı çok daha keskin olan bir başka mezhep "Nusayri"liktir. Bu mezhep gerçi hiçbir zaman önem kazanmamıştır, ama yine

de zikredilmeleri gerekir, çünkü bugün hâlâ mevcuttur ve birazdan inceleyeceğimiz "İsmailiyye"den türemiştir. Nusayrileri her zaman kuşatmış bulunan esrar perdesi, gerçek nitelikleri üzerinde yapılan tartışmalardan ileri gelmiş ve böylece onlardan daha büyük, fakat daha az "batını" (gizli) olan mezheplere oranla çok daha fazla ilgiyi üzerlerine çekmişlerdir. Adlarının aynı zamanda "Küçük Hıristiyan" anlamına gelmesi, ayrıca Kuzey Suriye'de dört oymağın –Lazkiye - Halep arasında Kalbiya, Hayyatin, Haddadin, Matavira oymaklarının– bir birlik oluşturduğu bölgenin adıyla da benzerlik göstermesi ve bugün de bu bölgede çok sayıda mensubu bulunması göz önüne alınarak bunlar arasında bağlantı kurulmaktadır; bu konuda daha zayıf varsayımlar varsa da kayda değer değildir. Aslında bu ad, mezhebin öncüsü ve ilk teoloğu olan "İbn Nusayr"dan gelmektedir.

İbn Nusayr 860 yılında, onuncu imam "Ali-yyün-Naki"nin ve onun oğlu "Muhammet"in "bab"ı (naibi) olarak ortaya çıkmıştır. Onikiler Şiası bu Muhammet'i değil, onun kardeşini on birinci imam sayarken, Nusayriler onikinci imamı hiç kabul etmezler. Halife el-Muktedir'in veziri İbn ül-Furat'ın mezhebin ileri gelenlerinden biri olması ihtimali vardır, herhalde o dönemde bu mezhep Irak'ta yerleşmiş bulunuyordu. Daha sonra Yukarı Mezopotamya'da kurulmuş "Hamdani" hanedanından hükümdarlar arasında ve Kuzey Suriye'de de yandaşlar bulduğu kesindir; bundan dolayı Bizans sınırındaki Kuzey Suriye dağlarında kendilerine, saldırı tehlikesine karşı melce bulmuşlardır. Nitekim buralarda "Ansari" ya da "Alevi" adı altında bugün hâlâ yaşamaktadır. Yeni çevreleri içinde, İslamiyete yabancı özellikleri koruyan bir halkın ortasında, nerden geldiği henüz açıkça anlaşılmayan "ikici" (düalist) karakterler kazanmışlardır. Bununla birlikte X. yüzyılda inançlarının en belirgin yanı, Ali'ye verdikleri olağanüstü mevki idi: Ali'yi Tanrının cisimlendiği varlık olarak yüceltmişler ve onu Muhammet'in çok üstüne çıkarmışlardır. *(Kutsal AMS harfleriyle belirtilen, Ali, Muhammet, Selman üçlüsü Hıristiyanlıktan, yıldızları, ayı ve güneşi kutsallaştırmaları Sabiilikten, hayvanları kutlu bilmeleri Totemcilikten, sözlerdeki harf sayısından anlam çıkarmaları Yahudilikten gelmiş olabilir. Nusayriler de öteki batını mezhepler gibi bölüklere ayrılmışsa da, hepsinde Ali'nin Tanrılığı inancı konusunda birlik vardır.)*

Son olarak İsmaililere değineceğiz. Bugün onlardan Suriye ve Filistin'deki "Dürziler", Suriye, İran ve Hindistan'da Ağa Hanın "Nizarileri" gibi sadece küçük gruplar kalmıştır; kuşkusuz bunlar da ilk İsmaililerden çok farklıdırlar. Oysa X. ve XI. yüzyıllarda İsmaililer, Şii İslamiyetin en önemli hareketini temsil etmişler ve tüm İslam dünyasında çok güçlü kargaşalara neden olmuşlardır. Uzun süre onların tarihi ve öğretileri bilimsel araştırmalara, tıpkı Nusayrilerinki gibi kapalı kalmıştır. İsmaililerden âdeta tiksinmiş

ve sonunda hemen hepsini yok etmiş bulunan Sünniler, onlardan kalan bütün izleri silmek için ellerinden geleni yapmışlardır; bu yüzden uzun zaman sadece onların düşmanlarının tanıklıklarıyla yetinmek zorunda kalınmıştır. Ancak bu tanıklar ne kadar önemli ve doğru sözlü adamlar olurlarsa olsunlar, amaçları İsmaililerin inanç sistemini, görüş tarzını, özellikle de topluluklarına batıniliğin kutsallığını neden verdiklerini layıkıyla değerlendirmeye yönelik olmamıştır. Ne var ki son bir nesilden bu yana çok sayıda İsmaili kitapları gün ışığına çıkmış bulunuyor; bunlar Yemen'de, Orta Asya'da, Hindistan'da yüzyıllar boyunca saklı kalmış metinlerdir. Üzerlerinde yapılan zahmetli çalışmalar henüz tamamlanmış değildir, fakat daha şimdiden önceki görüşlerin aşılmasını sağlayan güvenilir sonuçları ortaya çıkarmıştır. Başka bir sorun da, Mısır ve Suriye'de büyük siyasal güç oluşturmuş bulunan, İsmailiyye mezhebinden "Fatımi" hanedanının bu harekete yeni bir yön vermesi ve asıl kaynaklarını gizlemesidir. Elde bulunan Fatımi metinlerinden bundan dolayı, İsmaili hareketinin daha önceki tarihi için kaynak olarak ancak sakıngan davranmaya dikkat edilmesi kaydıyla yararlanılabilir.

İsmailiyye adı, altıncı imam Ca'fer us-Sadık'ın oğullarından biri olan İsmail'den geliyor. İsmail, babasından önce 760'ta ölünce, Oniki İmamcılar, İsmail'in kardeşi Musa-yül-Kâzım'ı imam adayı saydılar, sonra da onu ve onun soyundan gelenleri imam kabul ettiler; bazıları ise İsmail'in oğlu Muhammet'in meşru imam adayı olduğunu ileri sürdüler. Aslında bu bölünmenin neden ileri geldiği tam olarak açıklanamıyor. Belki de İsmail'in vakitsiz ölümünden meydana gelen durum, bazılarını kendisi imamlığa gelemeyeceği için hakkını kardeşine devrettiği yolunda bir karara sevketmiştir. Doğuş nedeni ne olursa olsun, bir grup İsmail'e kesinlikle sadık kalmış ve doğrudan ona dayanan, gerek Ca'fer'i gerekse "resmi" veraset sıralamasını tanımayan, kendilerine göre bir görüş geliştirmişlerdir. Öğretilerini başlangıçta "Ebu'l Hattab" adında bir adam formülleştirmiş olmalıdır; sonra da VIII. yüzyılın ikinci yarısında hareketin önderliğini üstlenen "Abdullah ibn Meymun ül-Kaddah" bu öğretiyi geliştirmiştir. Burada şu noktayı belirtmek zorundayız ki, mezhebin öğretisi ve varlığı hakkında, IX. yüzyılın son çeyreğinde birdenbire çok güçlü bir din propagandacılığı ve siyasal etkinlik halinde ortaya çıkışından önceki döneme ait hiçbir sağlam belgeye sahip değiliz. Hatta onların daha önceleri gerçekten varolup olmadığını bilmediğimiz gibi, hareketin önce ortaya çıkıp sonradan İsmail'e dayanma yoluna gidip gitmediğini de kestiremiyoruz.

Yeni İsmaili öğretide de ağırlık merkezini meşru imam sorunu oluşturuyor. Oniki imamdan yedisi kabul ediliyor, yedincide mezhep Onikiler Şiası'ndan ayrılıyor; çoğu kez onlara "Yedililer" (Seb'iyye) denilmektedir. Onlara göre sonuncu imam İsmail'in oğlu Muhammet'tir. Diğer Şiiler ise onu hiç

tanımazlar. Bu Muhammet de dünyanın sonuna kadar gizlenmiştir. İsmaililerin bazı kollarının inancına göre, daha başka imamlar da gelmiştir, fakat adları ve geliş sıraları belirsizdir; bu konuda tam bir görüş birliğine varamadıkları anlaşılıyor. Bir defa imamların soyunda doğal durumda olanların yanı sıra, başlangıcı Abdullah ibn Meymun'a uzanan "ruhsal" varislerin de kabul edilip edilmemesi kesin sonuca bağlanmış değil. İmam ancak son derece küçük bir sırdaş grubuna kendini gösterdiğinden, halkın karşısında yalnızca onun vekili, "hucca" (tanık) görünmektedir ve her zaman da imamın mı, yoksa "tanık"ın mı işin içinde olduğu kestirilememektedir. İmamın tam anlamıyla halkın karşısına çıkması, ilkin ancak "mehdi" veya "ka'im" sıfatıyla kıyamet gününden önce gelişi sırasında olacaktır. Fakat buna rağmen yine de her neslin kendi meşru imamı olacaktır. İmamlık öğretisinin gelişimiyle, gelecek bakımından çok önemli bir düşünce ortaya çıkmıştır, fakat bu düşünce zamanın gnostik (sezişçi) ve ikici akımlarıyla ilişkilidir. Buna göre her imamda insanlık tarihinin yedi büyük peygamberinden biri yeniden dünyaya gelmiştir Bunlar Nuh, İbrahim, Musa, İsa, Muhammet, Ali ve Muhammet ibn İsmail'dir. Bazıları bu sonuncunun ölmeyip, hâlâ Bizans ülkesinde bir yerde canlı olarak durduğuna inanır. Hazreti Muhammet'in herkes için ortaya koyduğu Allah kelamı vahiyleri, Muhammet ibn İsmail gizli, derin aklıyla elde etmiştir. Böylece Muhammet önem bakımından, Mehdiliği belirlenmiş yedinci imamdan daha arkada bir yer almakla, Nusayri inancının tersine Ali'den daha yüksek sayılmış oluyor. Gerçi İsmaililer de Aliciydiler, imamlığın devriyle ilgili konuda ise Muhammetçi kalmışlardır: Yani mim ilkesini *(M harfini)*, ayn ilkesinin *(Ali adının ilk harfinin)* üzerine çıkarmışlardır.

Yediler Şiası'nın yandaşları öğretilerini, Suriye'de *(Hama dolayında)* Salamiya kasabasında saklanmış bir imamla bağlantılı olarak IX. yüzyılın son çeyreğinde Yemen ve Suriye'de yaymak yollarını aradılar, ancak bunu çok gösterişsiz biçimde yapmış olacaklar ki, faaliyetlerine ilişkin gerçekten pek az yazılı bilgi mevcuttur. Bu hareket Irak'ta ilk gelişme döneminde "Hamdan Karmat" tarafından yönetilmiş ve Karmat adını almıştır. Fakat Nabati-Arami kökenli olan Karmat sözünün anlamı belirsizdir, bundan dolayı da Hamdan mı "Karmat" adını, yoksa Karmatlar mı onun adını aldılar kestiremiyoruz. Kesin olan nokta, zenciler ayaklanmasının bastırılmasından hemen sonra bu hareketin propagandasını başlattığı, özellikle de bu çabaları Irak-Arap sınır bölgesindeki yarı bedevi ve köylü halka, ayrıca zencilerin önderlerince kazanılmış bulunan çevrelerden hayatta kalmış olanlara yönelttiğidir. İbn Vahşiya'nın "Nabati Tarımı" adlı eserini tam bu sırada yayımladığı, böylec Nabatilerin Bağdat yönetimine muhalefetini kendi tarzında dile getirdiği görüşü ileri sürülmüştür; İbn Vahşiya'nın yazılarındaki İbn üz-Zeyyat'ın, tanınmış bir "aşırı" Aliciyle aynı kimse olması ihtimali vardır. Ancak bu, söz

konusu tarım kitabının büsbütün başka bir amaç güden Karmati bir eser olduğu anlamına gelmez, fakat yine de Karmati hareketinin geniş ve çok yönlü bir muhalefet alanı içinde kök saldığını gösterir. Uzun yıllar boyunca Karmatiler Irak'ta, Fırat boylarında gerçek anlamda egemen oldular ve ezilmelerinden sonra da buralarda etkilerini büyük ölçüde sürdürdüler. Bununla birlikte hareketin sosyal tabanından yanlış bir bina yükseltmeye kalkışılmamalıdır. İsmaili ya da İsmailiyye'ye yakınlığı olan eserlerdeki dağınık ifadelerden ve Bağdat'ta veya başka yerde cereyan etmiş olağandışı ayrı ayrı olaylardan İsmailiyye'nin İslam meslek örgütlerinin oluşumunda önemli bir rol oynadığı sonucu çıkarılmak istenmiştir; fakat daha önce meslek hayatını anlatırken de belirttiğimiz gibi, bu kuram kanıtlardan yoksundur. Aynı düşünce geliştirilerek Karmat hareketinde bir "sınıf kavgasının" ifadesi görülmüştür. Kuşkusuz hareketin dayandığı taban bakımından sosyal bir karakteri vardı, fakat tarihsel ilişkilere bakılırsa, kent proletaryasının egemen sınıfa karşı kavgası olarak pek nitelendirilemez; daha çok ortaçağda bütün bölgelerin kırsal kesimlerinde bir yığın benzeri görülmüş, "mesih"likle ilgili hareketler dizisine eklenecek bir olay söz konusudur. Manevi hareketlerin sosyal yanı kuşkusuz tartışılamaz, fakat bizim de bu konuda yüzeysel ve yarı gerçek kanıtlara kapılmamamız, modern sosyolojinin kavramlarına dayanarak bu olaylar ile çağımız toplumlarının sosyoekonomik belirtileri arasında kıyaslar yapmaya kalkışmamamız gerekir. Sonraları asıl Karmatilik –öteki İsmaili gruplardan ilerde söz edeceğiz– Irak-Suriye sınır bölgelerinde ve Arabistan'ın çeşitli yerlerinde güçlü biçimde temsil edilmiştir. Hatta Bahreyn'de Karmatlar 1075 yılına kadar yaşayan küçük bir devlet de kurmuşlardır. Bu devletin kurulması da ileri geri tartışmalara olanak vermiştir; Karmati devletinde İsmaili öğreti ve ilkelerinin uygulanıp uygulanmadığını bilmiyoruz, zira eldeki İsmaili metinlerinin hiçbiri sosyal yeni bir düzene ilişkin düşünceleri içermemektedir. Bu devlet demokratikti, yani yurttaşların eşitliği ilkesine ve geniş biçimde mal ortaklığına dayanıyordu, bundan dolayı da bir Karmati "Komünizm"den söz edilmektedir. Bu demokrasinin bütün antikçağ "cumhuriyetleri" gibi köleliğe izin vermesi bir yana, karşımıza çıkan, çok basit ekonomik ilişkiler ve yaşama koşulları içinde, küçük, homojen (bağdaşık) bir toplumdur; burada gerçekleştirilmiş olan şey, başka ilişkiler için de model olacak genel bir program gibi anlaşılmamalıdır.

X. yüzyılda Kuzey Afrika'da, sonra da Mısır ve Suriye'de egemen olmuş Fatımi hanedanının kökeninde de İsmaililik vardır. Hanedanın kurucusu, 900 yıllarında ortaya çıkan "Ubeydullah" adında biridir. Mehdi olduğunu ya da başka ifadelere göre, Mehdiyi önceden haber verecek imam olduğunu ileri sürüyor. Kendisini Muhammet İbn İsmail'in soyundanmış gibi tanıtıp, İsmaili cemaatının başına geçiyor ve o zamanki neslin itaatini sağlıyor.

Ali'nin sözde soyundan biri sıfatıyla –Abbasiler ve daha başkaları gibi– ailenin bir yan kolundan gelmek suretiyle veya –bizzat Ali gibi– evlenme yoluyla peygamberin sıhri akrabası olduğunu değil de, peygamberin kızı ve Ali'nin karısı Fatma'nın soyundan geldiğini, yani –Abbasilerin aksine– bir Fatımi olduğunu vurguluyor. Tarihte Fatımiler adıyla tanınacak hanedanın başlangıcı böyle. Oysa daha birçokları, örneğin bütün Zeydi imamları da Fatımi oldukları halde, hiçbiri bu şekilde kendini kabul ettirememiştir. Ancak Ubeydullah, İsmaili öğretisinin bazı propagandacılarını *(dailerini)* safına çekmiş ve onların çalışmalarıyla kendisi için elverişli bir ortam yaratmışsa da, yine de herkesçe tanınmış değildi, özellikle Karmatlar çekingen tutumlarından vazgeçmediler; Abbasiler her iki grubun da ortak düşmanı olduğu halde, Karmatların bu çekingenliği değişmediği gibi, bir süre sonra yolları büsbütün ayrıldı. O halde İsmaili harekette bir görüş birliği vardı denilemez ve bir daha tekrarlayalım, kollarından birinin siyasal bakımdan çok güçlü bir çığır açmış olması bütün kollar için de geçerli sayılamaz.

Ebu Abdullah gibi üstün yetenekli bir misyonerin *(Dainin)* Mağrib'e, Şiiliğe hiçbir zaman eğilim göstermemiş bir ülkeye gönderilmiş olması sadece rastlantı mıdır? Bütün tahminlerin aksine bu adam orada, Berberiler arasında, bölgeye egemen Aglabiler hükümetine düşman, İsmaililik için coşku dolu bir ortam yaratmayı, kültürsüz de olsa ateşli yandaşlar kazanmayı başardı. Yoksa Ubeydullah, daisini bu yeni ve gerçekten çok uzak bölgeye bir amaçla mı göndermişti? Niyeti Yemen'deki İsmaililerin ve desteğine bel bağlayamadığı Karmatların propagandasına karşı bir denge öğesi mi sağlamaktı? Kesin olan bir nokta varsa, o da Mağrib'deki girişimin çok hızla başarıya ulaşmasıdır. *(El-Şii adıyla ünlü Ebu Abdullah, 800 yılından beri Aglabiler hanedanının egemenliğinde bulunan bugünkü Tunus'ta, bu egemenliği yıkmak amacıyla 895 yılından itibaren çalışmaya başlamış, 902'de buraya davet ettiği Ubeydullah, Aglabi hükümetince hapsedilmiş, fakat el-Şii'nin Aglabi devletini 909'da yıkması üzerine, Ubeydullah hapisten çıkarılarak 910'da "el-Mehdi" sanıyla emir ül-müminin [halife] ilan edilmiştir.)* Böylece kurulan Fatımi devleti önce Orta Mağrib'de gelişmiş, altmış yıl sonra, 969'da Mısır'ı fethetmiş *(973'te başkent Mısır'a nakledilmiş)* ve daha sonra da egemenliği Filistin ve Suriye'ye kadar yayılmıştır. Bu siyasal gelişmeyi, sadece aşağıdaki noktaları açıklığa kavuşturmak için kaydediyoruz: Fatımi halifeleri, önceleri uzaktan, sonra da ister istemez doğrudan doğruya karşı karşıya geldiği Abbasilerle mücadele etmek için bir doktrin yaratmak zorundaydılar. Bu doktrin bir yandan onların halifelik iddialarının veraset açısından meşruluğunu pekiştirecek, öte yandan da doğuda dağınık durumdaki İsmaili gruplarını bir bayrak altında toplamak olanağını verecekti. Böylece Fatımi halifeleri mücadele edilen devletleri propaganda yoluyla

için için zayıflatmak gibi çok önemli bir görevi üstlendiler. Burada Fatımilerin pek süslü ve yorumlaması çok güç edebiyatını inceleyecek değiliz; hareketin XI. yüzyılda başlıbaşına bağımsız varlık halini alan uzantılarına daha sonra değineceğiz. Şimdilik sadece iki ünlü adı kaydetmek istiyoruz: Bunlardan biri, bir yazarın, diğeri edebi eserin adıdır. Eser bir felsefi ansiklopedidir, içinde X. yüzyılın ikinci yarısında kendilerine "İhvan us-Safa" (Temizliğin Kardeşleri) adını veren Iraklı bir grup düşünürün yazıları toplanmıştır. Bu adamlar hiç kuşkusuz İsmailiyye hareketiyle doğrudan ilişkiliydiler, fakat ifade tarzları öylesine ölçülü, düşünceleri öylesine derin bir dikkatle yüklüdür ki, onların bu risalelerinin derlenmesinde çeşitli yönelimlerde yazarlara bir arada yer verilebilmiştir. *(Bilimler ansiklopedisini andıran, "Rasail (Risaleler)" adlı bu eserin içeriği tümüyle eklektik nitelikte olup, esas noktasını dünyanın Tanrısal kökeni ve ruhun Tanrıya dönüş inanışı oluşturmaktadır. Eski Grek, İran ve Hint felsefelerinin etkisi görülmekte, Socrates, Eflatun, Pythagoras'tan söz edilmekte, fakat en önemli yer Aristoteles'e verilmektedir Hepsi 52 tane olan risaleler sırasıyla mantık ve matematik, doğabilimleri, metafizik, tasavvuf, astroloji ve sihir konularını incelemekte, bir risale de İhvan us-Safa'nın nitelik ve örgütünden söz etmektedir.)*

İsmaili Şia'nın çok etkili olmuş simalarından biri de, XI. yüzyılda yaşamış İranlı şair, filozof ve gezgin "Nasır-e Hosrav"dır. Böyle olmakla birlikte kendisinin Mısır'daki Fatımilerle sürekli ilişkisi olmamıştır; felsefi yazılarında Grek-gnostik düşüncesiyle, İslam-İsmaili grüşleri arasında bir uyum sağlamayı denemiştir.

Bu ikinci dönemde İsmaili teolojisinin, özellikle de Fatımi düşüncesinin, İslam dünyasının VIII. yüzyılın sonlarından beri tanıdığı yeni-Eflatuncu, yeni-Pythagorasçı ve gnostik felsefe akımlarının gittikçe daha çok etkisinde kaldığı görülmektedir. Fakat bu etkilenmede, artık sadece küçük bir düşünürler zümresi söz konusu değildir, bu etkilenme büyük bir mezhebin yandaşlarının inanç sistemini oluşturmuştur. Bununla birlikte İsmaili örgütü bütün girişimlerin gizliden gizliye ve çevreyi alıştıra alıştıra yapılmasını istemekteydi. Öğretinin daha derin yorum ve açıklamaları topluluğun bütün üyelerine öğretilmezdi; çıkabilecek sakıncaları önlemek için de öğreti, kendi dış şekilleri içinde, öteden beri yaygın mezheplere ve bunların ibadet göreneklerine uyarlanır, ancak küçük bir grup onun batıni gizli anlamını öğrenirdi. Bu yüzden de elimizdeki İsmaili metinleri, öğretinin bütün noktalarında birbirleriyle uyum içinde değildir. Fatımi İsmailiyye'nin sosyal ve siyasal etkisi üzerinde daha sonra, Fatımi devletinin tarihiyle ilgili olarak tekrar duracağız, fakat burada mutlaka işaret etmemiz gereken bir nokta, o da İsmailiyye'nin öteki mezheplerin aksine, gizli bir propagandacı *(Dai)* ordusuna sa-

hip olmasıdır; bu ordu bütün doğuda çok büyük çapta önemli roller oynamış, fakat batıda belirgin nitelikte kalıcı bir etki sağlayamamıştır.

Bütün bu hareketler göz önünde tutulunca, onların karşısına eşit ağırlıkta ve kendi asıl yüzüyle çıkabilmiş bir Sünni "Ortodoksluktan" söz etmek çok güçleşiyor. Sünnilerin rolü daha çok kandırmaları önlemeye çalışmaktan ibaret olmuştur. Bununla birlikte böylesine çok sapkınlıkların ortaya çıkmasına rağmen "Sünniliğin" yine de her zaman İslam halkının çoğunluğunu temsil ettiğini, Şia ve öteki mezhepler gibi onun da aynı derecede güçlü düşünürler yetiştirdiğini ve bunların asla yalnızca tutucu kimseler olmadığını hiçbir zaman unutmamamız gerekiyor. Bir önceki yüzyılın bunalımlarından sonra Sünniler, yeni yollar aramaktan çok, kavgalı sorunlarda uzlaşmaya, genellikle denge sağlamaya, böylece de o güne kadar inançta, hukukta ve devlette kazanılmış düzeni daha da pekiştirmeye uğraştılar. Hukuk biliminin çabası daha büyük güven ve kesinlik sağlamayı amaçlıyordu: Genel başvuru kitapları kaleme alındı, "usul" prensip ile "furu"- uygulamanın farkları belirtildi ve *(vicdan hallerini inceleyen teoloji dalı)* Kasuistik geliştirildi. Bu sırada kamu hukukunun hükümeti ilgilendiren sorunları çoğunlukla dikkate alınmadıysa da, yine de bunun önemli bir istisnası vardı: El-Mavardi'nin (974-1058) "Hükümetin İlkeleri" *(kitab ül-Ahkam ül-Sultaniye),* olağanüstü koşullarda ortaya çıkmış bir eserdir. Hukuk okulları kendi görüşlerini sistemli çalışmalarla belirgin hale getiriyor ve önceleri saf gelenekçilik tutumunu izleyen Hanbeliler, büyük okulların dördüncüsü olarak kendilerini kabul ettiriyordu. Bundan böyle bir kadının atanmasında görev bölgesindeki halk göz önünde bulundurularak, hangi okuldan olduğuna dikkat edilmesi gerekecektir.

Teoloji, Mutezile'nin ortaya attığı ve kendi anlayışına göre çözümlediği problemlerden kaçınamazdı; Mutezile'nin doktrini Sünni çevrelerde reddedilse dahi, yinede de onların yöntemleri, kanıtları ve bilgileri görmezlikten gelinemezdi. Bu bakımdan Mutezile'nin "yanılgılarından" kaçınmak, fakat bir sakınca yaratmayacak bütün öğelerini ve özellikle de yöntemlerini koruyabilmek için uzlaşma yolları arandı. Başka deyişle: Mutezile'yle hesaplaşmada, güç kazanabilecekleri ne varsa hepsinin Sünniliğe alınmasına çalışıldı. Sünni dogmatikteki bu reform, birbirlerinin çağdaşı iki kişi, Orta Asya'da –etki alanı sınırlı kalmış– el-Maturidi (?-944) ile Irak'ta el-Eş'ari (874-935) tarafından yürütüldü. El-Eş'ari'nin öğretisi çeşitli tartışmalardan sonra Sünni Müslümanlığın yarı resmi teolojisi oldu; bu bakımdan onun yeri Latin - Katolik kilisesinde Thomas d'Aquin'in (1225-1274) yerine benzer. Ayrıca çeşitli İslam mezheplerine ait çok yararlı yazıları da kendisine borçlu olduğumuz Eş'ari'ye göre, Tanrının basit inanç sahiplerinin (hadis ehlinin) istediği gibi (gözü, eli, gazabı, ferahı, arşı kaplaması gibi) belirgin sıfatları pekâlâ

olabilir, fakat bunların onun varlığı karşısında hiçbir bağımsız gerçekliği yoktur. Oysa Mutezile, böyle Tanrının varlığından ayrı sıfatların kabul edilmesinin, Tanrının mutlak birliği ilkesine ters düşeceği görüşündeydi. Kuran kendi özü içinde, geleneksel inancın anladığı anlamda, ebedidir, fakat vahyedilen sözlerin metni yaratılmıştır. Tanrının sınırsız kudreti insana tek tek olaylarda, iradesini gösterme özgürlüğünü (irade-i cüz'iyye'yi tikel istenci) vermiştir, bütün eylemlerinin asıl nedeni yine budur, zira insanda bir eylemi yapmak yeteneğini yaratan yalnızca bu iradedir. Bütün bunlar bize bugün sözcükler çerçevesinde bir tartışma gibi görünebilir, fakat saf imanla eleştirici düşünceyi uzaklaştırmak isteğini de yansıtır; Mutezile'de eksik bulunan ve başarısızlığa uğramasına birinci derecede neden olmuş bir istektir bu. Ne var ki Mutezile yine de varlığını sürdürmüş ve Şii çevrelerde etkisini korumuştur; XII. yüzyılda bile onlara Orta Asya'da, öğretilerinin bazı kısımlarını değiştirmiş biçimde rastlıyoruz. Zekice Kuran yorumları Sünni çevrelerde kabul görmüş olan Zemahşeri (? -1144) burada yaşamıştır. İbn Masarra (?-931) doğuya oranla biraz gecikmiş olarak Mutezile'yi, kendine özgü bir biçimde İspanya'ya sokmuşsa da tutulmamıştır. Burada Malikiler dinsel düşünceye egemen durumdaydılar; onların dar görüşlü hukuk düşüncesi insan ruhuna aykırıydı, İslamiyetin temel metinlerine daha fazla saygı göstermeyi ve kaynaklara tam bir dönüşü istemekteydiler. Bu alanda, daha önceki İbn Hanbel gibi, XI. yüzyılın birinci yarısında yetişmiş büyük düşünür ve şair Kordobalı İbn Hazm'ı gösterebiliriz.

O güne kadar sadece Irak'ta daha güçlü biçimde temsil edilmiş bulunan Hanbelilik, bu bölgede gerek dinsel düşünce gerekse siyasal ideoloji bakımından geniş halk yığınlarını önemli ölçüde etkilemişti. Yoksulların, ezilenlerin hoşnutsuzluğu, ideolojik biçimde ifade edilecek kıvama gelince, onların bu ifadeyi sapkın (Rafızi) mezheplerde buldukları sanılmamalıdır. Gerçi birkaç aşırı İsmaili mezhep bu nitelikte düşünceleri içeriyorsa da, imamlarını ülkeyi yönetsin diye devletin başına getirmiş bulunan Fatımilerin hemen bütün yazılı metinlerinde bu doğrultuda hiçbir görüşe yer verilmemiştir. Bağdat'ta ise basit halk, az ya da çok Şia'dan etkilenmiş kentsoyluları, onların "yenilik" girişimlerinden dolayı kınamış, yöneltilebilecek en ağır suçlamaları yapmıştı. Bu konuda halktaki sosyal huzursuzluk ile teolojinin asıl kaynaklara geri dönüşü, ortaçağda çok sık görüldüğü üzere, birbirleriyle yakından ilintilidir. Nitekim Bağdat halkı, X. yüzyılın başında Hanbelilik adına isyan ederek, kışkırtıcı Barbahari'nin etkisiyle darbe girişiminde bulunan ordunun ve öteki grupların safında yer almıştır.

Bütünüyle ele alınırsa yaklaşık X. yüzyılın sonlarından başlayarak dogmatik tartışmalarda belirli bir gevşeme göze çarpar; şu ya da bu hareketin gerçek bir İslami rejimi iktidara getirmede asla başarı kazanamayacağı ve

toplumdaki anlaşmazlıkların sadece yeni ikilik tohumları ektiği gerçeği anlaşılmış gibidir Bu tepki "Sünnilik" için elbette ki çok elverişliydi, böyle olmakla birlikte çığır olarak doğrudan doğruya ortaklaşa temel ilkelerin ve hedeflerin oluşturulması için bundan yararlanacak durumda değildi; zira başlangıçtan beri "Sünniliğin" belirgin özelliği, muhalif mezheplerden farklı olarak, zaten gruplar halinde örgütlenmemek, aksine böyle grupların dışında kalmaktı ve üstelik Abbasi devleti, Mutezile olayından beri tek cepheli hiçbir resmi öğretiye artık sahip değildi. Fatımiler Kahire'de X. yüzyılın sonlarına doğru Ezher Camisiyle birlikte ünlü bir yüksekokul kurarken, hatta daha sonra Bağdat Şiileri bile buna benzer bir tesis meydana getirirken, Abbasi halifeleri sadece Şiilerce de onaylanmış resmi bildirilerle Fatımiler soyunun sağlam temele dayanmadığını ilan etmekle yetinmişlerdir. Bu sırada Orta Asya'da ve İran'da Sünniliği yaymak amacıyla okullar kurmak ve bunun için Sünni bir öğretim kadrosu yetiştirmek düşüncesi doğdu. Bu amaçla birkaç öğretim kurumu Samaniler ve Gazneliler hükümetlerince açıldı ve bir sonraki yüzyılda bu okullar, "medreseler" gelişerek önemli kuruluşlar haline geldi.

Yukarıda söz konusu ettiğimiz hareketler kendi dogmatik içlemleri açısından basit imana ve sosyal hoşnutsuzluğa hitap etse de, yine de hepsinde ortak olan bir şey vardı: Hepsi de bilmek ve anlamak için çaba harcıyor –bu istek ne kadar güçlüyse, tek tek sorunların açıklanması doğrultusundaki uğraşlar da o kadar esaslı oluyordu– ve bugün bize akıl almaz gibi görünebilir, ama hep akla ve mantıksal düşünceye hitap ediyorlardı. Fakat İslam dünyasında başka bir dinsel tutumun da temsilcileri vardı artık ve bu insanlar seslerini yükseltmekteydiler; onlara göre ahlak açısından temizliği amaçlamak ve gönüllerin Tanrıyla doğrudan birleşmesini istemek, öğretinin dogmatik formüllere dönüştürülmesinden çok daha önemliydi. Bunlar İslam mistikleriydi, her zaman kaba yün giysiler, "suf" içinde dolaştıklarından "sufi" diye adlandırıldılar.

İslamiyetin dogmatik, akılcı tanıtlar gösteren yanı, "sufiliğin" –İslamiyet kendiliğinden böyle bir hareket geliştiremeyeceği gerekçesiyle– Hıristiyanlıktan veya Budizmden alınmış bir eğitim yolu olacağı görüşünü güçlendirmektedir. Hiç kuşku yok ki Müslümanlar, Hıristiyan keşişleri tanımışlar, Budist çilekeşleri de işitmişlerdi. Aynı şekilde İslamiyeti kabul eden, Arap olmayan halklar da atalarından gördükleri belirli dinsel tapınma ve riyazet şekillerini korumuşlardı. Ama hiç kuşkusuz İslamiyetin kendisi de, bu doğrultuda bir gelişmeyi olanaklı kılacak bazı öğeleri içermekteydi. Bizzat peygamberin kendisi de vahiyleri algılayan kimse olarak bu konuda bir örnek oluyordu ve bunun bir defaya özgü olması da, sezgiyle, gönül gözüyle Tanrının bilinmesi yolunun hiçbir zaman başkalarına kapanması demek değildi. Ayrı-

ca Kuran'da bazı yerlerden ve hadislerden böyle bir tutuma izin verecek yorumlar çıkarılmaktaydı. Başlangıçta "mistiklerin" öncüleri olarak gösterilebilecek Müslümanlar –Arap fetihlerinin tamamlanmasından sonra, imparatorluk düzeninde ortaya çıkmış bulunan görünümlerden olan– yüksek tabakanın ahlak düşkünlüğü, lüks hayat sürmesi karşısında, dünya malından yüz çevirmeyi, özü sözü bir yaşamayı ve Tanrıya bağlanmayı öğütleyip bunları uygulayan kimselerdi. Bu arada bazıları da kendi dinsel tasarımlarında bir arınma yolu aramış ve bundan dolayı Mutezile'nin düşüncelerine yaklaşmış olabilirler. Herkesin –mistikler gibi kelamcıların da– büyük ata olarak saygı gösterdiği adam, Hasan ül-Basri'dir (642-728). Bu zat dünyadan elini eteğini çekmiş biri değildi, aksine arkadaşlarının arasında çalışarak yaşamıştır; onda ne Tanrıyla mistik anlamda bir olmak *(vahdet-i vücud)* doğrultusunda bir kuram, ne de akla aykırı antientelektüel bir davranış görmekteyiz. Onun bütün istediği: Alnı açık, gönlü açık yaşamak ve dostlarını da, Tanrıyı hoşnut edecek şekilde yaşatmaktı. Ondan bir yüzyıl sonra yaşayan İbn Hanbel de, bu nitelikte bir takva adamıydı; yalnızca onda, kendisinin Mutezile deneyiminden sonra, akılcı, kurgusal - spekülatif bir teolojiye götürebilecek bir yanlış yola (dalalete) sapmak kuşkusu vardı.

Bununla birlikte İbn Hanbel devrinde yeni bir mistik tipi ortaya çıktı. Bunlar bilginlerin verimsiz tartışmaları karşısında, böyle abes işlerle ilgilenmeyip, yaşayış tarzlarıyla gerçek imanın sadece alçakgönüllülükte olduğunu gösteren adamlardı. Dünyadan el etek çekerek, acıklı bir riyazet hayatı sürdürmenin aksine, bu adamlar Tanrıyla birleşmenin neşesini umuyor ve duyuyorlardı. Çok kişisel bu iman deneyimi bazılarında ifadesini ateşli şiirler halinde buluyor, bu şiirler ilk bakışta dünya ile ilgili aşk ve sarhoşluktan söz ediyormuş gibi görünüyorsa da, aslında simgeler ve mecazlar halinde mistik hayatın bir kuramı yansıtmaya, "ben"in Tanrısal varlığın içinde erimesine aracı oluyordu. Bu yolda eserler vermiş olanların hepsini saymamıza olanak yoksa da, yine de Iraklı el-Muhasibi'yi (781-857), Mısırlı Du'n-Nun'u (?-861) ve İranlı Ebu Yezit Beyazıt Bistami'yi (?-875) kaydetmeden de geçemeyiz.

Abbasi rejiminin ve resmi Sünniliğin yönetici kadrosu "sufilerden" hoşlanmadılar, zira bu adamlar dünyasal nimetleri ve şerefleri küçümsüyor, sarayların ahlak bozukluğunu şiddetle eleştiriyor, daha da kötüsü dinsel hayatın, resmi ibadet şekillerinden bağımsız olabileceğini, kendilerini örnek göstererek ileri sürüyorlardı. Halk kimi zaman bazı sufilerin –sahici ya da sahte– dilenciliğine öfkeleniyorsa da, genellikle bu adamlara saygı gösteriyordu, zira onlar sokaktaki adamın sıkıntısını anlıyor ve genel şikâyetleri yoksul ayak takımından çok daha iyi şekilde bir belagatla dile getirmeyi başarıyorlardı. Onlara bazı mucizeler de atfedilmekteydi. Kibar ailelerin oğullarından bile onlara katılanlar olmaktaydı: Kendi çevrelerinin yozlaşması karşısında

duydukları nefret veya sefihçe bir hayattan kurtulmak isteği bu gençleri sufilere itiyordu.

Bununla birlikte sufilikte dinsel dalaletin (yanlış yolun) çekirdeği olarak görülmesi gereken noktalar vardı. Tanrıyla doğrudan bağlantı kurmanın bilinci içinde sufi, bizzat bir peygamber olacağı kanısına varmıştı, fakat böyle bir görüş, Muhamet'i peygamberlerin sonuncusu kabul eden Sünniler için olduğu kadar, Tanrısal ilham yeteneğini sadece imama tanıyan Şiiler için de tüyler ürpertici bir düşünceydi. Sufilerin cezbeye tutulması, yani Tanrı aşkıyla kendinden geçişi, insanın "ben"inde Tanrıdan başka her şeyin silinmesi, bu "ben"in Tanrıyla dolması, dolayısıyla kişinin Tanrıyla özdeşleşmesi olarak anlaşılır. Böylece Hallac (857-922) ünlü "Ben gerçeğim-enel hak" sözünü söylediğinde kendisini Tanrı saydığı kanısına varılmıştı. (Arapça hak: Gerçek, Allahın adlarından biridir.) Aslında İslamiyet hiçbir zaman hoşgörüsüz olmamıştır, yeter ki işin içinde birtakım siyasal amaçlar ve sonuçlar olmasın. Fakat 900 yıllarına doğru halifelik, her türden bir yığın saldırıya uğrayınca, siyasal yönetim vesveseli olmuştu. Hallac ise bazı konuşmaları ve dostları yüzünden Karmatlarla ilişkisi bulunduğu kuşkusunu uyandırmış ve Şiilerin de görevlendirildiği bir mahkeme tarafından suçlu bulunarak 922'de çarmıha gerilmiştir. Onun davranışı Avrupalıda ünlü İsa davasının anısını canlandırır. Daha sonra mistikler Hallac'tan ve onun mistik inanışından yana olanlar ile buna karşı olanlar diye ayrıldılar. Çoğunluk ne bile bile Rafiziydi, ne de şehitliğe hevesliydi. Hallac'tan sonraki kuşaklar öncelikle mistik öğretiyi açıklamak ve kamuoyunu "evliyanların" saf, temiz amaçlarına ve erdemlerine inandırmak için uğraştılar. Bu alanda sufi teolojisini –El-Eş'ari doğrultusunda– Sünni dogmatiğine yakınlaştırmış el-Kuşeyri (?-1072) ve "Sofular ve Evliyalar Sözlüğü" (Hilyet ül-Evliya ve Tabakat ül-Asfiya) adlı biyografik eseri yazmış Ebu Nuaym (948-1038) ile karşılaşıyoruz. Bir de "Melamilik" gibi delişmen bir aşırılık vardı, bunlar Tanrı olmayan ne varsa her şeyi horluyor, her şeyi yapmayı mübah görerek insanlık ahlakının yasalarını bile bile zedeliyorlardı. Hatta ılımlıları bile en azından hükümetin yasalarına karşı bir muhalif tavır takınmışlar ve futuvva –fütüvvetin– yanında yer almışlardı ve gördüğümüz gibi, hayata daha yüksek bir anlam vermeyi amaçlıyorlardı. Daha sonra saptayacağımız üzere genel koşullar mistiğe eğilim için elverişliydi ve XI. yüzyılın sonlarına doğru sufilik gerek okul teolojisinde, gerekse halkın düşüncesinde daha çok yer etmiş bulunuyordu. Büyük düşünür el-Gazali (?-1111), gerçi kalbin akılla yönetilmezse yanılgıya düşeceğini açıklamış, fakat daha belirgin biçimde de aklın kalbin gücünden hayat almamışsa bir dinin ancak kuru iskeletini ortaya çıkarabileceğini vurgulamıştır.

Bu sırada sufilik, bir arada yaşamanın örgütlenme biçimlerini geliştirmiş, böylece kalenderlerin aşırılıklarına karşı da bir güvence sağlamıştı.

Başlangıçta mistikler ya da takva ehli (yani dünyadan el etek çekerek bir yere kapanıp Tanrıyla baş başa kalanlar), kendi başlarına, yapayalnız yaşamışlardı. Fakat zamanla tilmizler etraflarına toplanmışlar ve bundan sonra şu ya da bu mistikçe, takvaya uygun yaşama tarzının modelini arayan yandaşlar kazanmışlardır. Henüz hiçbir "tarikat" kurulmamışsa da, bu şekilde yine de belirli yönelimler ve gelenekler doğmuştur. Bir grup içinde birlikte yaşayan insanlar da vardı ve bu sırada önem kazanan dayanışma bilinciyle futuvva (fütüvvete) giden başka bir çığır da oluşmuştu. Zira böylece şimdi ilk kez mistikler çevresinde –örneğin az önce zikredilen Kuşeyri'de– ağırlığını mistik temaları oluşturan bir fütüvvet edebiyatının da ortaya çıktığını görüyoruz. Sufi topluluklarda mistik vecd ve istiğrak (dalınç ve esriklik) egzersizleri olarak belirli uygulamalar da geliştirilmiş ve bunlar kesin şekillerini almıştı; örneğin Tanrının adını durmadan anmak olan "zikr" gibi. Bazen müzik ve raks da buna katılıyor ve cezbe (kendinden geçiş) hali için önkoşullar yaratıyordu. Her ne kadar sufilik her yerde kabul görüp önemi giderek büyüdüyse de, en büyük yaygınlığa ve gelişmeye ilkin İran'da erişmiştir. Burada ve Anadolu'da nasıl olağanüstü etkileri olduğunu Moğol ve Türk fetihleriyle ilişkisi içinde göreceğiz.

11 - İSLAM DÜNYASININ SİYASAL PARÇALANIŞI

Bağdat halifeliğinden siyasal kopmalar bölgelere göre farklı zamanlarda başlamıştır: Batıda VIII. yüzyılın ortalarında, Orta Asya'da IX. yüzyılın ortalarında ve başka yerlerde IX. ve X. yüzyıllarda, ayrı ayrı tarihlerde olmuştur Bu çözülme X. yüzyılda bazı kesimlerde doruk noktasına ulaştı. Olayların çeşitliliği ve kendine özgülüğü nedeniyle bunları tasvir etmek çok güçtür. Sosyal şekillerin ve kurumların bağları kadar, manevi hayatın ilişkileri de çok dar bir alanda kalmıştır, öyle ki -çağın öteki toplum ve kültürlerinin aksine- artık bir İslam dünyasından söz etmek zorlaşmıştı. Ancak yerel özellikler de daha önce hiç böylesine açıkça ortaya çıkmış değildi; gelişmeler hiç bu kadar "ulusal" devlet durumuna yakınlaşmamıştı. İslam ülkeleri doğuda, Mısır'da, Orta Asya'da bütün ayrılıklara rağmen hâlâ bir bütün oluşturuyorsa da, bağlantısını henüz bunlarla sürdürmesine rağmen batıda yeni bir birlik kurulmaya başlamıştı. Bundan dolayı çeşitli bölgelerin siyasal olaylarını birbiri ardından anlatmak zorundayız, ancak ondan sonra kültürel evrime toplu bir bakış yöneltebiliriz. Bununla birlikte asıl dönüşüm zamanı XI. yüzyıldadır, yavaş yavaş gelişen bir değişiklikler devresinden sonra, o yüzyılda Türkler doğuda, Murabıtlar batıda yepyeni tarzda büyük bir siyasal oluşumu yaratmışlardır.

1) Batı

İslam imparatorluğunun batı kesimindeki parçasının, doğudan nasıl koptuğunu daha önce görmüştük. VIII. yüzyılın ortalarında Ümeyyeoğullarından biri, Abbasi devriminin kırımından kurtulmuş olan Abdurrahman, o zamanlar henüz hiçbir organik bağ kurulmamış bulunan İspanya'nın Arap-Berberi kesiminde "emir" olarak kendisini kabul ettirmeyi başarmıştı. Bundan sonra da Hariciler Sicilmasa'da, Tlemcen'de ve Tahert'te bağımsız beylikler kurmuşlar, Ali soyundan İdris de Müslüman Fas'ın hükümdarı olmuştu (789). Bunların yanı sıra -haklarında pek az şey bildiğimiz- daha az önemli başka yerel bağımsızlık denemeleri yapılmıştır. Bu tehlikeli çözülme karşı-

sında Abbasi halifeliğinin gösterdiği tek tepki, Harun ür-Reşit'in sınır bölgelerini yeniden düzenlemek girişimi olmuştu; böylece Tunus ile bugünkü Cezayir'in doğu kısmı İfrikiya adıyla bir sınır ili haline getirilmiş, yönetimi de İbrahim ibn ül-Aglab'a emanet edilmiştir. Böylece Aglabiler hanedanı kurulmuştur; bu hanedan İfrikiya'nın doğuyla bağlarını eski haline getirmişti ve kuramsal olarak bağlı bulunduğu Abbasi halifeliğinin hükümdarlığını temsil etmekteyse de, gerçekte tam bir bağımsızlık elde etmiş durumdaydı. Bu şekilde tüm batı, 800 yıllarında Bağdat'ın siyasal denetiminden çıkmış oldu.

Harici beyliklerinin tarihine ilişkin bilgilerimiz ne yazık ki pek yetersiz. Ancak onların gerek yerel iktidarlarını genişletmede, gerekse İslamiyetin yayılmasında ve ticarette Sahra üzerinden Sudan'a uzanan bölgede önemli etkileri olduğu kesin. Bunların içinde en önemlisi olan Tahert devletinin kurucusu Abdurrahman İbn Rustam bir İranlıydı. Harici öğretisi her ne kadar Arap kökenliyse de bunun hükümeti İfrikiya'daki Aglabilerden daha çok Berberilere dayanıyor, ayrıca Aglabilere hasım olan Araplar da onu destekliyordu. Prensip bakımından bu devlet hükümdarı seçimle işbaşına gelen bir monarşiydi, ama uygulamada hep verasete dayanan bir krallık olmuştur. Kuşkusuz "imamın" çok sade bir hayat sürmesi, insanlara yakınlık göstermesi, yasayı çok iyi bilmesi suretiyle yeteneğini fiilen kanıtlaması ve böylece uyruklarının saygısına hak kazanması zorunluydu, halk ile hükümdar arasında bilginler sınıfının, "ulema"nın çok önemli bir yeri vardı. Doğuda ortaya çıkan çeşitli Harici kollarından biri olan "İbadiler" batıyı fethetmişlerdi; aslında bunlar aşırı yıkıcılar ile "barışçılar" arasında yer alan Haricilerdi, ama batıda kitle hareketi olarak ılımlı ve barışsever nitelik almışlardır. Gayrı Müslimlere karşı hoşgörülüydüler, hatta Aglabilerle barış imzalamışlar ve tüm güçlerini ülkenin iç örgütlenişine, Berberi göçebelerin kervan ticaretini geliştirmeye yöneltmişlerdir. İbadi Müslümanlığın dışında, fakat onlardan etkilenmiş ve aynı sosyal ve kültürel düzeyde –İranlı Rafızilere benzer– "Bergavatalar" gibi, pek az Müslümanlaşmış ve hiç Araplaşmamış, Berberi dilinde Kuran kullanan Berberi grupları vardı. *(Bergavata Batı Fas'ta bir oymaklar birliğidir. VIII. yüzyılın ortalarında Salih adında biri İslamiyette değişiklikler yaparak bir çeşit yeni din kurmuş ve 80 sureli bir Kuran hazırlamıştır. Bergavatalar XI. yüzyılda Muvahhitler devleti tarafından ortadan kaldırılmıştır.)*

786 yılındaki Fahh toplu kırımından kurtulan Ali soyundan İdris, Fas'ta egemen bir iktidarın eksikliğinden yararlanmış ve bir devletin temellerini atmış, ölümünden sonra bu devlet oğlu İdris II. tarafından büyütülüp güçlendirilmişti. Burada da halk elbette ki öncelikle Berberilerden oluşuyordu, fakat Ali ailesinin saygınlığı etkili olmuştu; İdrisiler uygarlıktan henüz hiç nasibini almamış bu ülkede Romalıların eski başkenti, yarı harabe Volubilis'i kendi

haline bırakıp yeni bir kent, Fas'ı kurdular. Başlangıçta burada sadece Kayravanlılar ile Endülüslüler oturuyordu, fakat kısa sürede Kuzey Afrika'nın Araplaşmasında ve İslam kültürünün yerleşmesinde başrolü oynayan çok önemli bir merkez oldu. İdrisilerin Şii öğretiyi genelleştirmeleri beklenebilirdi, ne var ki onlar yalnız seçilmiş aile düşüncesine sıkıca sarıldılar ve anladığımıza göre de, Fas'ta kendilerini doğunun Şia'sına yakından bağlı hisseden bir zümre hiçbir zaman varolmadı. Orada burada görülen Mutezile gruplarının niteliği kuşkuludur. Mutezile'nin Zeydilerle ilişkisini hatırlarsak, bunların belki de Şiiliğe yakın biçimde yönlendirildiği düşünülebilir. IX. yüzyılın ortalarında İdrisiler arasındaki miras bölüştürülmesi ve başgösteren kavgalar Fas'ı parçalanma durumuna düşürdü, bunun giderilmesini sağlayan XI. yüzyılda Murabıtların ülkeyi fethetmesi oldu. Bununla birlikte siyasal çözülme o güne kadar gelişmiş maddi ve manevi kültürü sekteye uğratmadı. Ancak dış kaynaklı çeşitli güçlerin –İbadilerin, Aglabilerin ve özellikle de Endülüslerin etkilerinin– rekabetine de yoğun biçimde maruz kalınmıştır.

Bu sırada –IX. yüzyılda– en yüksek derecede Araplaşmış ve İslamlaşmış olan İfrikiya, Mağrib'in en güçlü devletiydi. Ancak çeşitli Arap ve Berberi gruplarının çıkarlarıyla doğrudan ilgili bir bölge olduğundan, kamu düzeninin sürekli korunması kolay sağlanamıyordu. Bu da ticari çıkarların yanı sıra, Aglabilerin Bizans toprağı olan Sicilya'ya sefer açmalarının ve IX. yüzyılda burayı –İspanyalı gönüllülerin de katılmasıyla– fethetmelerinin, ayrıca kısa süreli de olsa Bari kentine kadar Güney İtalya'yı ele geçirmelerinin nedenlerinden biridir. Böylece –bir önceki yüzyılda İspanya'nın fethinde olduğu gibi– huzursuzluk yaratan elemanlar kâfirlere karşı kutsal savaş (cihat) bahanesi altında bir başka yörüngeye kaydırılmış oluyordu. Sicilya'nın alınması ancak yarım yüzyıl boyunca bir dizi baskınlar ve türlü entrikalar sonucunda başarılmıştı, fakat Palermo'da ve dolayında öylesine canlı bir İslam kültürü yaratılmıştır ki, ada XI. yüzyılda Normanlar tarafından fethedildikten sonra bile bu kültür devam etmiştir.

İktidarlarını ülkenin içinde güvence altına almak için Aglabilerin, tıpkı Abbasilerin Türkleri gibi, kara derililerden bir muhafız alayı vardı ve yine halifenin Samarra'da oturması gibi, onlar da Kayravan'ın dışında Abbasiye sarayında bu kara derili alayın muhafazası altında yaşıyorlardı. Aglabilerin tam iktidar yüzyılı, fetihten bu yana yarı anarşi içinde kalmış ülkenin devlet eliyle düzene sokulmuş bir hayata kavuştuğu zamandır. Burada Latince konuşan Hıristiyanlar da vardı. Grekler ortadan kaybolmuştu, fakat bu Hıristiyanlar asla büyük bir rol oynayamamış ve XI. yüzyıldan sonra da artık onlara hiçbir yerde rastlanmaz olmuştur. Ekonomi ve kültür bakımından çok daha büyük önemi olan zümre Kayravan Yahudileriydi. Ama Kayravan asıl Aglabiler zamanında büyütülmüş camisiyle İslam kültürünün batıda önemli

merkezlerinden biri olmuştur. Bu dönemde kentin en önde gelen siması Sahnun'du (?-854). Malik'in öğrencisi olan bu zat yalnız Maliki fıkıhının esaslarını belirleyen bir eser yazmakla kalmamış, ayrıca öğretmen ve örgütleyici olarak da Malikilik doktrinini batıda yaymıştır; öyle ki kısa zamanda bütün Kuzey Afrika'da ve Müslüman İspanya'da hukukun gelişmesini kesin biçimde yönlendirmiştir. Malikiliğin âdeta tekel durumundaki üstünlüğü buralarda günümüze kadar korunmuştur.

Aglabiler devri, ekonomide Kuzey Afrika'nın, Roma egemenliğinden bu yana görmediği derecede bir yükselmeyi de getirmiştir. Önemli sulama tesisleri tekrar düzene sokulmuş ya da yenileri yapılmış; buna tahıl ve sebze tarımında, hayvan yetiştiriciliğinde, mevcut ormanlardan yararlanmakta, zeytincilik ve meyvecilikte gerçekleştirilen gelişmeler de katılmıştır. Romalılara kısmen meçhul kalmış topraklarda demir, kurşun, antimuan, bakır madenleri işletilmiş, böylece mercan avcılığının kazancının yanı sıra, mamulleri Sudan'a, Mısır'a, İtalya'ya ve başka ülkelere satılan bir endüstri için hammadde sağlanmıştır. Kayravan'da bir "tiraz" dokuma işletmesi de vardı ve çok geçmeden bir ikincisi de Palermo'da kurulmuştu. Bu kalkınmaya katılan Sicilya'ya papirüs üretimiyle ipekböcekçiliği sokulmuştu. Kayravan gerek Tunus limanları aracılığıyla doğuya ve kuzeye, gerek kervan yollarıyla Sudan'a uzanan geniş bir ticarete yön veren büyük merkez haline gelmişti. Özellikle Nijer Irmağı boyundaki ülkelerden gelen altın, sağlam bir paranın esası olmuştu. Bu sırada bir yandan da kentler gelişerek kaleler zinciriyle kuşatılıyordu. Kıyı boyunca sıralanmış kaleler ise, "ribatlar" hem savunmaya, hem de saldırıya yarıyordu. Bu heybetli yapılar hanedanın zenginlik ve kudretinin tanığı gibidir. Lakin vergi yükü ağırdı ve kökendeki zıtlıklar genel kalkınmayla daha da vahim bir hal almaktaydı. Bu ortam Fatımilerin işine yaradı, nitekim X. yüzyılın başlarında Aglabileri devirdiler. Fakat ne Fatımiler rejimi, ne de onların vasal devleti Ziriler zamanında İfrikiya, XI. yüzyıl öncesindeki gibi belirgin bir değişikliği yaşamadı.

Fatımilerin İsmailiyye hareketi tabanı üstünde kendilerini nasıl imam ve halife olarak kabul ettirdiklerini yukarda göstermiş, doğudan gelen bir propagandayı Mağrib'e götüren koşulları belirtmiştik. "Mehdi" Ubeydullah'ın bir daisi olan Ebu Abdullah 894'te Berberi Ketama Oymağıyla ilişki kurmak için bir hac yolculuğundan yararlanmıştı. Ketamalar Şii değildiler, fakat Aglabilere düşmandılar ve askeri desteği kendilerinin olacağı yeni bir rejim düşüncesi için onları kazanmak kolay olmuştur. Başarıyla sonuçlanan baskınlar onların hırsını daha da kamçıladı ve vergi dışı tutulacaklarına söz verilerek Aglabi bölgesinde de başka müttefikler bulundu. 909 yılında Ebu Abdullah, Kayravan'ı ele geçirdi. Oysa Ubeydullah, Karmatların yenilgiye uğraması yüzünden ya da onların düşmanlığından çekindiğinden kaçmak zorunda

kalmış, Hariciler bölgesinde Sicilmasa'ya gelmiş ve burada hapsedilmişti. Ebu Abdullah onu da aynı yıl kurtarıp bir zafer alayıyla Kayravan'a götürdü. Burada bir kez daha Ebu Müslim'in yazgısı tekrarlandı: Zaferlerinin doruk noktasında bulundukları halde efendi ile hizmetkârı arasındaki ilişkiler kuşkular yüzünden bozuldu ve Ebu Abdullah öldürtüldü. Bununla birlikte kendisi Ebu Müslim'in aksine herhangi bir mezhebin atası olmamıştır.

Koşulların elverişliliği Ubeydullah'ı bir Mağrib devletinin, o güne kadar Mağribli Haricilerle çevresi kuşalı, merkezi bir ülkenin, İfrikiya'nın efendisi yapmış bulunuyordu. Ancak bu sırada doğuda ortaya çıkan Fatımiler, doğulu yandaşlarının beklentisine uygun olarak, asıl amaçlarını, Abbasi halifeliğini yıkmak amaçlarını hiçbir zaman akıllarından çıkarmamışlardı. Bundan dolayı onların görevi, Mağrib'de ekonomik ve askeri bir güç yaratmak, böylece doğunun fethi için saldırı olanağını elde etmek, öte yandan dışa yönelik bu amacı tehlikeye düşürmemek için de kendi durumlarını içerde iyice sağlamlaştırmaktı. Mısır'a yaptıkları ilk saldırıların başarısızlığa uğraması üzerine Fatımiler, şimdilik kaydıyla –ki altmış yıl sürmüştür– Mağribi rejimi olarak yerleşmek zorunda kaldılar.

Bu arada İsmailiyye inanç öğretisini resmen yerleştirip yaygınlaştırmayı da düşündükleri anlaşılıyor. Fakat Malikiliğin büyük merkezlerde çok köklü biçimde yerleşmiş oduğunu, bir çırpıda da bertaraf edilemeyeceğini anlamaları pek uzun sürmedi. Bu bakımdan hiçbir zorlama ve kovuşturma önlemine başvurmaksızın halkın etkilenmesini zamana bıraktılar; böylece sadece hükümdarın çevresi katı anlamda İsmaili olabildi. Üstelik İsmaili doktrininin kendisi de dine girmeyi zaten kademelere bağlamıştı ve görünüşe bakılırsa Fatımiler uyruklarını devlet baskısıyla topluca kendi mezheplerine sokmaya hiçbir zaman niyetlenmemişlerdir.

Demek ki ortada ne dinsel, ne de sosyal bir devrim söz konusuydu. Zaferi kazanan Berberi oymakları, elbette ki hatırı sayılır ölçüde kazançlar elde etmişlerdi, fakat vergilerde genel bir azaltma yapılması, fetihle işbaşına gelmiş bir hükümet için söz konusu olamazdı. Bu yüzden de durumdan hoşnut olmayan, üstelik Ketama Oymağına da düşman bulunan ve hâlâ Hariciliğe bağlı Berberiler "Eşekli Adam" denilen Ebu Yezit'in önderliğinde korkunç bir ayaklanma başlattılar. *(943'ten 947'ye kadar süren bu ayaklanma Fatımi devletine çok zor anlar yaşatmıştır. Sonunda bastırılmış ve Ebu Yezit'in cesedi içine saman doldurularak teşhir edilmiştir.)* Bu hareket en son Harici isyanıdır ve içten gelen bu tehlikeye karşı mücadele edebilmesi için Fatımi devletinin X. yüzyılın ortalarında var gücünü kullanmasını gerektirmiştir. Bu sırada halk vergi yüküne karşı sabır göstermişse, bunun nedeni ülkenin ekonomik bakımdan kalkınmasında ve rejimin genel politikasının başarısında aranmalıdır.

Daha başlangıçtan itibaren Fatımiler sadece yerel bir küçük hanedan olarak kalmakla yetinmeyeceklerini, Abbasi halifeliğine bağlanmayacakları gibi, onları hiç tanımayacaklarını da belli etmişlerdi. Nitekim Abbasi halifelerine karış kendilerini halife ilan ettiler. Böylece İslam dünyasının imameti konusunda sadece kendilerinin meşru hak ve yetkiye sahip bulunduğunu göstermek istediler. Deniz kıyısında kurdukları yeni başkentleri "Mehdiya"nin yeri bile iddialarını belirginleştiriyordu. Kuzey Afrika'da ve Sicilya'da, Aglabiler zamanında başlamış ekonomik kalkınmanın ürünlerini topluyorlardı; Sudan'a giden kervanların yolunu artık İbadiler kesmiyordu; İtalya'da Amalfi gibi güney limanlarının uyanması, giderek büyüyecek bir ticaretin başladığını haber veriyor ve bu sayede yavaş yavaş gelişip güçlenen mezhepler arası bağlar, ekonomik ilişkileri daha da hızlandırıyordu. Sonunda 969 yılında birleşmiş silahlı kuvvetler kendilerini yeterince güçlü ve Mısır'ın durumunu da kesin darbeyi indirmeye elverişli görmüş olmalılar ki, yeni bir sefer açtılar. Fas'ı fethederek geri dönmüş bulunan aslen Slav –ya da Sicilyalı– azatlı köle Cevher *(Ebu'l Hasan Cevheri ibn Abdullah)* seferin komutanlığına atandı ve sefer zaferle sonuçlandı.

Fatımiler merkezlerini Mağrib'den Mısır'a, yeni başkent Kahire'ye naklettiler. Ayrılmalarından sonra herhangi bir ayaklanma olmadı; ülkeyi Ketame Berberilerinden bir öndere emanet etmişlerdi. Gerçi çok uzak oluşları nedeniyle yönetimde onu bağımsız bırakmaları gerekmişti, ama yine de vasal olarak kendilerine bağlı kalmasını da başarmışlardır. İşte Ziriler hanedanı böyle doğdu ve iki yüzyıldan fazla bir zaman varlığını sürdürdü. Böyle olmakla birlikte İsmailiilik bu bölgede etkinliğini yitirdi ve Ziriler hâlâ güçlü durumdaki Maliki önderlerle daha iyi ilişkiler kurmak amacıyla, XI. yüzyılın ortalarında, artık kendilerine hiçbir kazanç sağlamayan Kahire'yle olan bağlarını tümüyle kestiler. Devletleri kuzenleri olan Hammadilerin ayrılmasıyla zayıfladı; Hammadiler bugünkü Doğu Cezayir'in bulunduğu bölgeye egemen olup (1014-1152) orada "Kal'at Beni Hammad" (Hammadiler Kalesi) adıyla müstahkem bir kent kurdular; burada günümüze kadar sürmüş önemli kazılar yapılmıştır. Fakat Fatımilerin aleyhine dönmeleri Zirileri, hiç beklemedikleri ve bütün Kuzey Afrika için çok önemli sonuçlar doğurmuş bir felakete uğrattı.

Fatımi hükümeti Mısır Sahra sınırında rahat durmayan yarı göçebe boyları, başka önlem bulamayınca, Kuzey Afrika'ya göç etmeye teşvik etmişti. Bunun sonucu korkunç bir yıkım oldu: Birkaç yıl içinde "Hilal" bedevileri İfrikiya'ya vardılar, yavaş fakat emin biçimde ilerliyorlardı; gerek burada gerekse Kuzey Afrika'nın öteki kesimlerinde ekili araziyi tahrip ettiler, kentlerin halkı, surların içine kapanarak kendilerini korurken, limanlarda oturanlar korsan olmaktan başka çare bulamadılar. Öte yandan İtalyanlar

da Tireniyen Denizi'ndeki askeri ve ekonomik üstünlüğü Müslümanların elinden almaya başlamışlardı; Hilali anarşisi ise yeni tabanı üstünde çok verimli olmuş ticaret ilişkilerinin bütün hamlelerini yok etmiş bulunuyordu. Bunun sonucu olarak Zirilerin siyasal iktidarı tümüyle çöktü ve hanedanın son temsilcileri ancak ismen küçük bir bölgenin hükümdarı durumuna düştüler.

İbn Haldun'dan beri Kuzey Afrika'nın ortaçağ tarihini, Hilal bedevilerinin (Beni Hilal'in) istilasından önce ve sonra diye iki döneme ayırmak gelenek olmuştur. Parlak yükselme devrinden sonra yakın zamanlara kadar sürmüş bir yozlaşmayı hazırlamış olan yıkımın bütün suçu da, yine bu Arap göçebelere yüklenir. Gerek tek tek olaylar, gerekse olayların daha büyük çapta tarihsel ilişkileri gözden geçirilirse, ortaya yadsınamayacak bir çelişki çıkacaktır. Hilali istilasının böylesine etkili olabilmesi, karşı karşıya geldiği sistemin bünyesinde zayıflıklar ve çatlaklar saklamasından ileri gelmiştir. Ayrıca unutulmamalıdır ki, Mağrib o sırada hızla uyanan bir Hıristiyan Avrupa'nın karşısında bulunuyordu; öte yandan Hilali olayının ardında yatan bir başka olguyu da görmek gerekir: O dönemde İslam dünyasının hemen her yerinde, dereceleri farklı da olsa, gittikçe artan bir bedevileşme göze çarpmaktaydı. Nitekim doğuda da onlarla karşılaşacağız, orada da bunun sonuçları daha az vahim olmamıştır. Fakat ancak Moğolların istilası, etkileri bakımından Hilalilerinkiyle kıyas edilebilir. Mısır'da ise bu göçebeler herhangi bir çöküntünün nedeni olabilmiş değildiler. Ancak karşılaştırmalı bir inceleme Mağrib'deki gelişmenin değişik koşullarını doğru olarak ortaya çıkarabilecektir.

Ortaçağın sonlarında Müslüman İspanya bir hayli zorlamalardan sonra Hıristiyanların eline geçti. Batı Müslümanlığının bu en önemli ülkesi, bütün İslam dünyasında çok seçkin bir yer almış ve bir bakıma İslam kültürünün ikinci kutbu olmuştur. Böylesine yüksek bir düzeye erişmesinin temelleri ülkenin büyüklüğüne, halkın çeşitliliğine, bazı kıraç bölgelerine rağmen İspanya'nın önemli olanaklara ve kaynaklara sahip bulunmasına dayanıyordu. Bizim anlatacaklarımız için olduğu kadar, genel tarih için de İspanya olağanüstü ilginçtir, zira buranın Müslüman döneminde olsun ve Hıristiyanlar tarafından tekrar fethedilmesinden sonra olsun, ortaçağın son yüzyıllarında İslam dünyası ile Avrupa arasında çok verimli kültürel temaslar gerçekleşmiştir. Avrupa uyanırken, daha doğrusu yeniden uyanırken İslam biliminden –daha sonra kendisinin bu alanda yönlendiricilik görevini üstlenmesini sağlayacak– çok zengin bir miras devralmıştır.

Müslüman İspanya'ya Arap edebiyatında Endülüs denir, ancak bugün Andalus adı verilen yerden çok daha büyük bir bölgeyi kapsıyordu. Halkı özellikle kentlerde oturan Araplarla, dağlık kesimleri tercih eden Berberilerden, eski yerlilerinden ve dışardan getirtilmiş kölelerden oluşuyordu. Yerli-

ler elbette ki çoğunluktaydı; Batı Gotları ile V. yüzyılda ülkeyi fethetmiş Suebler ve bunlarla kaynaşarak Romanlaşmış İberler arasındaki farklar kaybolmuştu. Halkın bir kısmı kısa zamanda Müslüman olmuştu, onlara "muvallad" deniyordu; soyları çoğu kez değişik ırk ve dinden kimselerin evlenmesine dayanıyordu ve X. yüzyılda saf Arap soyundan artık ayırt edilmez olmuşlardı. Eski başkent Toledo çevresinde çok kimse Hıristiyanlığa bağlı kalmıştı. IX. yüzyıla ait bir "Kordoba şehitleri" olayının ün kazanmasına rağmen, kesinlikle saptanan durum, İspanya Hıristiyanlarının genellikle Müslüman doğu ülkelerindeki Hıristiyanlardan çok daha geniş bir hoşgörüye mazhar olduklarıdır. Bunların Hıristiyanlığı siyasal bölünmeler yüzünden, kendine özgü yanı geçmişe oranla daha belirgin bir karakter almıştı; içlerinden birçoğu dilce ve kültürce oldukça Araplaşmıştı, ya da iki dilli ve kültürlü olarak yaşıyordu. Bunlara "Mozarab" denirdi (Arapça musta'rib Araplaşmış). Mozarablar, Avrupa'ya kültür aktarıcıları olarak büyük önemde rol oynamışlardır. Batı Gotlarının kötü davranışlarına uğrayan Yahudiler, Arap fethini sevinçle karşılamışlar, onların da biraz daha sonraları Mozarablar kadar önemli, hatta daha da aydınlatıcı rolleri olmuştur. Kölelerden de öncelikle hükümet memurlarının, haremağalarının ve askerlerin bir kısmını oluşturmak üzere seçilenleri kaydetmeliyiz. Bunların başında Slavlar geliyordu, bu köleler Yahudiler tarafından Orta Avrupa'dan İtalya üzerinden Adriyatik kıyılarından getiriliyordu; bu durum en azından 1000 yılına kadar sürmüştür; Hıristiyan ülkeler bölgesi üzerinden yapılan bu ticaret daha sonra Slavların Hıristiyanlaşması sonucu yasaklanmıştır.

Burada İspanya-İslam kültürünün ve bunun öteki İslam ülkeleriyle ilişkilerinin geniş kapsamlı bir tasvirini yapmaya yerimiz elverişli değildir. Konuya ilgi duyan okuyucular, öğrenilmeye değer bütün bilgileri, "E. Lévi-Provenças"ın esaslı bir temel eser olan "Histoire de l'Espagne Musulmane" adlı kitabında bulabilirler. Bu kültür ne kadar kendine özgü özelliklerin damgasını taşıyorsa, aynı derecede de birikimi ve sürekli bağlantısı nedeniyle doğunun izlerine sahipti. Hiç kuşku yok ki tarım, Roma çağından kalma biçimlerinde bir köklü değişime uğramamışsa da, Müslüman döneminde yeni yöntemlerin ve araçların kullanılması, sulama tesislerinin yapılması ve kentlerin gelişmesi sonucu büyük alıcı pazarların kurulması sayesinde büyük ilerleme kaydetmişti. Bugünkü Anadalus'un Huertas'ları –bahçeleri– ve büyük ırmakların kıyısındaki Noriaslar –bahçe sulayan döner dolaplar– İslam döneminden kalmadır. Gümüş, demir, biraz altın, kalay ve cıva üretimi yapılan madenleri çok tanınmıştı. Öte yandan birkaç kıymetli taş ocağı, mercan ve amber avcılığı da ünlüydü. Kentler gelişmişti; bunların içinde Toledo'nun yerine Müslüman İspanya'nın başkenti olan Kordoba –görkemli sarayı ve ünlü büyük camisiyle– en üstdüzeyde bir büyük kent, bir metropoldü. Buraya ün-

lü müzisyen Ziryap gibi ustaların aracılığıyla gelen doğu sanat biçimlerinin etkisi, gelenekle ve Endülüs'ün füsunuyla kaynaşarak, bu çok yönlü halkın içinde, canlı sentezlere yol açmıştır. Büyük ticaret güneydoğu sahilinde Alméria gibi limanların büyümesini de beraberinde getirmiş, bu limanın yakınında bir süre –X. yüzyılın ortalarında– Pechina deniz cumhuriyeti gelişmiştir. Endülüs edebiyat ve sanatının önemi üzerinde yine duracağız.

Toplumun en yukarısında bir hükümdar bulunuyordu, X. yüzyılın başlangıcına kadar bu hükümdar yalnızca "emir" (komutan, vali) sanını taşımıştır. Tabii Abbasi halifeliğini tanımıyordu, ama İslam topluluğunun bölünüşünü açıkça ilan etmekten, böylece durup dururken kavgalara çanak tutmaktan kaçınıyordu. Gelgelelim X. yüzyılın başlarında Mağrib'de Fatımi hanedanı kurulup da, İslamdaki bölünme halifelik iddiasıyla onlar tarafından açıkça ortaya konulunca, Fatımilerin düşmanı olan ve kudret bakımından daha üstün durumda bulunan İspanya hükümdarı için de, aynı şekilde halife sanı almaktan başka seçenek kalmamıştı. Bu adımı da 929 yılında hanedanın en güçlü temsilcisi III. Abdurrahman attı. *(Hükümdarlığı 912-961 arasında elli yıl sürmüştür.)*

Her ne kadar Müslüman İspanya'nın siyasal kurumları bütünüyle doğununkilere benziyorsa da, yine de bazı konularda farklılıklar göstermektedir. Özellikle vezirlik, doğuda sonradan bir kilit mevki haline geldiği halde, batıda hep ast durumunda ve işlevi kesinlikle belirlenmemiş bir görev olarak kalmıştır. En önemli mevki burada "Hacib"dedir (mabeyinci). Bu görevin de kökeni hükümdarın kişisel hizmetkârlığına dayanmaktadır. İspanya'da ve Mağrib'de orduyla sivil halk arasında, askerlikle sivil görevler arasında, doğudaki gibi bir ayrım hiçbir zaman olmamıştır. "Hacib" zayıf bir hükümdarın yanında olağanüstü derecede önem kazanabiliyor ve genel yönetim üzerinde doğunun vezirlerine denk tam yetkinin yanında, (X. yüzyıldan itibaren sadece askeri işlevi bulunan doğudaki "hacib" gibi de) orduda da önemli bir mevki alabiliyordu. Bu da ünlü Hacib el-Mansur'un X. yüzyılın sonunda, Karolenjlerin saray nazırı ya da Japonların Shogun'u tarzında, kendine özgü bir hanedan kuracak hale gelmesini açıklar. Bu hacib, İbn Abi Amir ül-Mansur (?-1002), Hıristiyan kahramanlık destanlarında Almanzor adıyla geçer ve bunun sürekli fetihleri, akınları anlatılır.

Müslüman İspanya'nın geniş ve ulaşılması güç topraklarında, daha başlangıçta tehlikeler geçirmiş bulunan birliğin zamanla sarsıntılara uğraması kaçınılmazdı. İç zorluklar ve kavgalar Emevi hanedanı rejimini de, el-Mansur'un oğullarını da zayıflatmıştı. Merkezi otoritenin çöküşü, ayrı ayrı bölgeler ve sosyal gruplar arasındaki rekabeti düpedüz savaşa dönüştürdü. Bundan dolayı da Emeviler 1031 yılında iktidardan çekildiği zaman, İspanya birçok yerel beylikler halinde parçalandı ve XI. yüzyılda muluk-ut-teva'if

(yerel krallar dönemi) denilen bir çağ yaşandı. Bu kralların bir kısmı Berberi veya Arap asıllıydı, bazılarının soyu ise Müslüman olmuş yerlilere, ya da beyaz kölelere dayanıyordu. Böylece on yedi krallık kuruldu. Ancak bu parçalanma doğuda olduğu gibi her şeyin sonu demek değildi, aksine kültür hayatında daha büyük bir yayılmaya yol açmıştır Sevilla, Granada Gırnata, Valencia ve daha başka kentler, eski Kordoba'ya katılan kültür merkezleri oldular. Ne var ki bu küçük hükümdarların siyasal direnme gücü, yapıları gereği çok azdı. Hıristiyan batı uyanmaya başlayınca, bu durumdan yararlanmayı başardı. Doğuya yönelik Haçlı Seferlerinden daha önce, burada "reconquista"sını başlattı. Ancak bunu başlatmakla da İspanya Müslümanlarını, yabancı bir koruyucuyu yardıma çağırmaya zorlamış oldular. Yardıma koşanlar "Murabıtlar"dı. Murabıtlar Fas'ın hükümdarları olduktan sonra, 1086'dan itibaren İspanya ve İfrikiya dışında bütün Kuzey Afrika'nın birliğini kendi egemenlikleri altında sağlamayı başarmışlardı.

Müslüman batının tarihi böylesine önemli olduğu halde, bilgi derlemesini çok iyi bilen doğulu İslam tarihçilerinin hemen hemen tüm meçhulüdür. Batı, doğudan çok şey almıştı, fakat doğu, kendisinin bir parçası olsa bile, bu kadar uzaktaki ülkelerin yazgısıyla hiç ilgilenmemiştir.

2) İran, Orta Asya ve Irak

Daha önce gördüğümüz gibi, Horasan ve Kuzeydoğu İran'la birlikte Asya ülkelerinin ortaçağ İslam tarihi bakımından önemi yeterince belirtilmemiştir. Abbasiler iktidara yükselişlerini onlara borçludurlar ve sonraları da ordularının asıl gücünü, yönetim kadrosunun bir kısmını, sayısı hayli fazla yazar ve bilginleri yine onlar oluşturmuştur. Oralarda oturanlar da, oralardan gelenler de bu üstün durumlarının bilincindeydiler ve Araplara karşı şu'ubiye hareketi içindeki rolleri onların bu yeni özsaygılarının canlı tanığı olmaktaydı. Bazı çevreler İslamiyet öncesi zamanın siyasal ve dinsel ilişkilerini yeniden ihya etmek umudunu hâlâ besliyorsa da, bunların sayısı pek azdı ve asıl halk tabakaları yeni İslam kültürü çerçevesi içinde bir geleceğe kesinlikle razı olmuştu, işbirliği yapmaya da hazırdı. Fakat katıldığı bu kültür ve devlet, ağır basan güçlere kendi karakterini ve ulusal birliğini koruma olanağını veriyordu ve siyasal çözülmenin tohumu da burada yatmaktaydı. Her ne kadar doğudaki uzaklıklar batıdakilere göre daha az ise de ve dolayısıyla burada karşılıklı etkilenmelerle ilişkiler, Batı Akdeniz'le doğu arasındakilere oranla her zaman çok daha güçlü olmuşsa da, yine de batıda bir dizi bağımsız devletin ortaya çıkmasına yol açan çözülme ruhu, bir yarım yüzyıl geç olsa dahi doğuda da etkisini göstermiş, hatta sonunda halifeliğin asıl

kendi topraklarına kadar uzanmıştı. Bağdat, Arap toprağında bulunmakla birlikte Irak birçok bakımlardan, özellikle de siyasal nedenlerle İran'a sıkıca bağlanmıştı. Bu bakımdan biz de burada bu iki ülkenin tarihini bir arada gözden geçireceğiz.

Merkezi hükümetten çözülme İran'ın en dış kesiminden başlayarak adım adım gerçekleşmiştir. Harun ür-Reşit'in, oğlu Me'mun'u oraya bağımsız hükümdar olarak nasıl gönderdiğini, Me'mun'un da Horasan'da oturduğunu ve halifeliği fethetmesini Horasanlılara borçlu olduğunu daha önce kaydetmiştik. Ne var ki Horasan kendine özgü bir yönetime alışmış bulunuyordu ve Me'mun ister istemez buradan ayrılmak zorunda kaldığı zaman, kendisine zaferi sağlamış olan komutanı Tahir'i Horasan ve Orta Asya valisi yapmıştı. Tahir ailesinin yükümlü bulunduğu sadakat görevleri pek önemsizdi ve her ne kadar bu yetki sadece ömür boyu verilmişse de, Tahir'in ölümünden sonra oğullarına da geçti. Böylece bir hanedan kurulmuş oldu. Buna rağmen halifelik Tahirilerle hep yakın ilişkiler içinde kaldı, zira her ikisi de birbirine bağımlıydı. Abbasiler Mu'tasım zamanında bir Türk ordusu kurup Horasanlıların yerine kısmen bu orduyu geçirdiler ve böylece onlara karşı bir denge sağladılarsa da, Tahiriler hâlâ –öteden beri Horasanlı olan– Bağdat şurtasının komutanlığını da yapmaktaydılar. Bu şekilde halifeliğin kalbinde asayiş ve emniyeti sağlamak sorumluluğunu taşıyorlar ve bu göreve de dört elle sarılıyorlardı, çünkü resmen yetkili bir makamda bulunmak hem ortaya çıkabilecek rakiplerine karşı, hem de bizzat halifenin siyasal bir rota değiştirmesine karşı onları korumaktaydı. Bu arada başkent olarak da Merv yerine, Bağdat'a daha yakın bulunan Nişabur'u seçmişlerdi.

Tahirilerin bölgesi, güneyde İran yaylasında belli birlik oluşturan Herat ilini, batıda Hazar Denizi'nin güneydoğu kıyı kesimini kapsıyordu. Doğuda Amuderya'nın (Arapçası: Ceyhun) yukarılarına, Hindukuş eteklerine kadar uzanıyor, burada eski başkent Belh (Baktra) ekonomik ve kültürel açıdan önemini hâlâ sürdürüyordu. Kuzeydoğuya doğru Tahiri egemenliği bütün Mavera-ün-nehr'i kucaklayıp, ırmakların çıktığı havzaya, Orta Asya'nın İslam tarafını Çinli tarafından ayıran dağlar zincirine dayanıyordu. Burada Zerefşan Irmağı kıyısında antikçağın Soğd ülkesi eski başkenti Semerkant ve yenisi Buhara'yla uzanmaktadır. Daha kuzeyde Fergana, İslam egemenlik alanı içinde sayılıyor, fakat Siriderya'nın (Arapçası: Seyhun) aşağı mecrası bu alanın dışında kalıyordu, ırmağın kıyılarında göçebe, putatapar Türkler oturmaktaydı. Aral Gölü'ne dökülen Amuderya'nın kendi deltasından oluşan çok geniş Harizm bozkırının olağanüstü önemi vardır; buradaki yerleşim bölgesi diğer bölgelerden geniş çöllerle ayrılmıştır. Bütün bu ülkeler bol ürün alınan, yüksek sıradağlar ve içinde göçebe çobanların yaşadığı geniş bozkırlarla çevrili verimli vadilerle doludur. Buralardan aynı zamanda, çok

eski çağlardan beri önemli ticaret yolları geçmekteydi, bunlara daha önce değinmiştik. Bu geniş bölgede çok farklı dinlerin temsil edildiğini görüyoruz; Karmat öğretisinin bütün bu mezheplerden bir şeyler aldığı anlaşılıyor. Ebu Müslim hareketinden kaynaklanan mezhepler, ülkede sadece küçük kümeler halindeydi. Bir zamanlar İran'ın resmi dini olmuş bulunan Zerdüştlük, kuzeyde hiçbir zaman tanınmamıştı; Zerdüştlüğün yanı sıra daha başka birçok din, varlıklarını kabul ettirmiş durumdaydılar: Budistler, Türk illerindeki soydaşlarına el uzatan Maniheistler, Nasturiler, hatta Monofizist veya Grek kilisesinden Hıristiyanlar ve Kafkaslar'daki dindaşları Hazarlarla ilişki halinde bulunan Yahudiler yan yana yaşıyorlardı. Hiç kuşku yok ki İslamiyet bu bölgede aristokrasiyi, yüksek tabakayı kendi safına çekmiş bulunuyordu. Göze çarpan direnişler hemen her yerde, aslında siyasal bağımsızlık düşüncesiyle doğrudan ilişkiliydi. Yeni Müslümanlar Abbasi devletinin başlangıç döneminde, bu dine girmekle ülkede nasıl nüfuzlu eleman haline gelmişlerse, İslamiyet çevresi içinde dahi yerel bağımsızlıkları olanaklı kılan ulusal hukuk eşitliğine de sahip olmuşlardı; bu durumda dinsel bakımdan direnmenin hiçbir siyasal gerekçesi kalmamıştı. Gerçi bu İslamiyet dogmalar açısından hiçbir zaman bir birlik göstermemişti, ama yine de Abbasi Sünniliği, Şiilik karşısında belirgin bir üstünlük kazanmış bulunuyordu. Bundan dolayı her ne kadar Şafiilik belirli ölçüde bir nüfuza sahipse de, en güçlü şekilde temsil edilen Hanefi hukuk okuluydu. Sosyal açıdan saygınlık ve nüfuz birkaç grup arasında bölüşülmüştü: Mavali asıllı Aristokrasi –Tahiriler bu gruptandı– kırsal kesimdeki Dihkanlar (Bkz: Bölüm: 8/II), ayrıca sayıları hayli fazla olan kentlerin tacirleri ve bilginleri bu grupları oluşturuyordu.

Bugünkü Afganistan'ın İran'a sınır aşağı kesiminde bulunan Sistan'da çok değişik, kendine özgü bir görünüm vardı. Ülkenin can damarı Hilmand Vadisi'ydi, burada Zaranç ile Bust başlıca kentlerdi. Her ne kadar gerektiğinde geçitler üzerinden Doğu Horasan'a ve İndus Vadileri'ne ulaşım sağlanıyorsa da, İslamiyet bu dağlık bölgeye ne dinsel bakımdan nüfuz edebilmişti, ne de siyasal bakımdan. Ne var ki aşağı İndus'a deniz yolundan ulaşmıştı. Büyük ticaret yollarının dışında kalan bu ülke, Abbasi hükümeti için pek az ilgi duyulan bir yerdi, bu bakımdan da Harici bedevilerin buraya göç etmesine engel olmamıştı. Hem bu Harici göçmenlere, hem de hiçbir şey yapmayan Abbasi hükümetine karşı kentlerin "ayyarun"u arasında bir hareket meydana geldi, önderleri eski bir zanaatkâr olan Yakup ibn Lays'di; Saffar (bakırcı) adıyla tanınıyordu. Onun tarafından kurulan Saffari devleti belirgin biçimde bir kent demokrasisi esasına dayanıyordu; ne yazık ki bu devletin yapısını etraflıca incelememizi sağlayacak kaynaklardan yoksunuz. Yakup'un enerjisi, kendisine yakın çevrelerin desteğiyle 873 yılında Tahirileri Horasan'dan kovmayı başardı. Güney İran'a da saldırdı, ancak burada daha

az başarılı oldu. Ayaklanan zencilerle işbirliği yapmak avantajını kullanamadı. Saffariler X. yüzyılın başlarında tam bir yenilgiye uğradılar. Mavera-ünnehr'li dihkanlar olan ve orada Tahirilerin yerine geçmiş bulunan Samaniler yeni büyük güçtü; bunlar Saffarilerin gelişmesini önlediler ve Sistan'da da otoritelerini kabul ettirdiler. Bununla birlikte Saffariler, Samanilerin yerel vasali olarak X. yüzyılın sonunda Gazneliler tarafından fethedilinceye kadar Sistan'da egemen oldular, hatta Moğol kasırgasına bile dayanıp XV. yüzyıla kadar rol oynadılar.

Orta Asya ve İran'ın pek çok tarih eseri kaybolup gittiği için, Tahiriler, Saffariler ve Samaniler devletlerinin tarihlerini yeterince bilemiyoruz; üstelik Bağdatlı tarih yazarları da bu olayları ya hiç söz konusu etmemişler, ya da olaylar Irak'ta ve İran'ın daha yakın kesimlerinde tepkilere yol açmışsa, şöyle bir değinmekle yetinmişlerdir. Ancak yine de ana çizgileri saptamışlardır, özellikle de uzun süre canlılık gösterip X. yüzyılın sonuna kadar başkentleri Buhara'dan Mavera-ün-nehr'e ve Horasan'a hükmetmiş Samani hanedanıyla ilgilenmişlerdir.

Halifelik gücünün sona ermesi hiçbir belirgin kesinti meydana getirmemiştir, aksine bütün kurum ve kuruluşlar yeni hükümetlerin zamanında da genellikle varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bağımsızlığın başlıca kazancı, yeni hükümdarların kendi ülkelerinden çıkması değil de, daha çok bunların çabalarını ülkeleri üzerinde yoğunlaştırmaları olmuştur. Vergi yükünün hafifletilmesi olanağı bulunmadığı zamanlar hiç değilse bu hükümdarlar ülkeleri için parayı kendileri vermişlerdir. İlke olarak Abbasilere bağlılık devam ediyordu, paralar yine halifenin adına basılıyor, cuma namazlarında hutbeler yine onun adına okunuyordu, fakat Saffariler ile Samaniler, daha sonra da Gazneliler kendi adlarını da buna eklemişlerdir. Halifelik Şii mezhebinden koruyucuları olan Büveyhilere boyun eğmek zorunda kaldığı zaman, doğudaki valilere emir verme gücünü tümüyle yitirdi. Oysa şimdi halifeler kendileri için çok daha görkemli "mevla emir ül-müminin" (inananların emirinin mevlası) sanının kullanılmasını istiyor ve böylece bir bakıma inananların ruhlarının selametinin ancak kendilerinden geleceğini ima ediyorlardı.

Hükümdarlar kendi ülkelerinde "emir" sanını kullanıyordu. Fakat bağımsız olduklarını belli etmek için de, alışılagelmiş "kuttab" yönetiminin başına vezirlerini getiriyorlardı, en azından Samanilerde bu böyleydi, bu vezirlerin en ünlülerinden biri, yazar ve bilgin olarak da tanınan Cayhani'dir (900 yılları). Yerel hükümdarların İslam dini açısından meşruluklarının tanınması atanmaya dayanıyordu, bu atamayı yapmaktan ise halifeler kaçınamıyorlardı, fakat Samaniler, hatta Saffariler bir de Sasani soyağacı hazırlattırmışlardı. Bu konuda özellikle vurgulanacak durum, Samanilerin haleflerini –halifeler gibi, fakat öteki hanedanlardan farklı olarak– yalnızca bir oğul ya

da akrabadan başka biri olarak garantilemeyi başarmalarıdır. Samanilerin hükümet organları eski rejiminki gibiydi, ancak kısmen değişik özellikleri vardı; bizim için bunlar, daha sonra aynen Türklere intikal etmesi ve onların fetihleriyle de hemen bütün İslam dünyasına yayılmış olmaları bakımından ilgi çekicidir. Bunlardan biri en yüksek devlet muhasebe dairesi "ziman"ın müdürü için kullanılan "mustavfi" sanıdır. "Amirdad" görevinin olağanüstü önemi vardı, burası kadıların bağlı bulunduğu en yüksek hukuk makamıydı. Ayrıca çok sağlam biçimde düzenlenmiş bir memurlar hiyerarşisi vardı, bu hiyerarşinin en üstünde bulunan "amid" (destek, dayanak) sanını taşıyordu. İllerin bir kısmı doğrudan merkezi yönetime bağlıydı, bir kısmı ise Horasan'da olduğu gibi, dar anlamda bağımsız, fakat azledilebilen askeri komutanların yönetimindeydi. Bu valiler, İslamiyetin başlangıç döneminde olduğu gibi, o yerin çok eski soylu ailelerinden veya Harizm-Şahlar gibi daha yeni ailelerden nüfuz sahibi kimselerdi. Ordu hiç değilse ilk zamanlarda hemen tümüyle yerli birliklerden oluşuyor ve dolayısıyla da "ikta" sistemine başvurmak gereği duyulmadan giderleri bir bakıma daha kolay karşılanıyordu. Sınırlara yakın yerlerde "ribatların gazileri" önem kazanıyordu; bunlar çoğunlukla "ayyarunun" da yetiştiği çevrelerden gelme kimselerdi.

Hiç kuşkusuz Samaniler dönemi (892-999) Müslüman Orta Asya tarihinin altın çağıdır, belki de yüzyılın en mutlu zamanıdır. Tarım, madencilik, ülkeler arası ticaret ve bunların karşılıklı ilintileri hakkında yukarda daha büyük bir çerçeve içinde konuşmuştuk, burada sadece söylediklerimizi Samaniler dönemi ticaretiyle ilgili birkaç noktayı belirterek tamamlamamız gerekiyor. Ticaret yolları yıldız biçiminde dört bir yana uzanarak İran ve Irak'ta Müslüman merkezlere, doğuda Çin'e ve Avrasya steplerine, kuzeybatıda Volga boylarına varıyordu. Bu son yol, Volga Bulgarlarına elçi gönderilen İbn Fadlan'ın seyahatnamesiyle çok iyi öğrenilmiştir.

Acaba Orta Asya'dan çıkan Müslümanlar batı yönünde nereye kadar gitmişlerdi? Bugün Rus bölgesinde, çok gariptir ki Baltık Denizi'ne doğru olan kesimde ve bunun çevresinde, dolayısıyla da İsveç'te çok sayıda bulunmuş Samanilere ait gümüş sikkelerle karşılaşıyoruz. Halifelik sikkeleri de ancak Samani tacirlerle oralara gitmiş olabilir. Fakat bir yığın tartışmaya karşın, henüz doyurucu bir açıklama yapılmış değildir. Buluntular özellikle X. yüzyılın birinci yarısına aittir ve 1000 yıllarına doğru da arkası kesilmektedir. Bugüne kadar yüz binden çok para bulunmasına karşılık, Avrupa'nın diğer kesimlerinde bunlardan ancak birkaç tanesine rastlanılabilmiştir; bu da olağanüstü gelişmiş bir ticaretin yapıldığının kanıtı olmaktadır. Avrupa'yı kaplamış bir "İslam altını" sözü edilmektedir, fakat bu "altın" (aslında gümüş) hemen sadece Doğu Avrupa'da bulunmakta, batıya doğru sokulmasına pek ender rastlanılmaktadır. Ayrıca bu buluntular Avrupa ticaretiyle ilgili olarak

bizi Müslüman tacirlerin hiçbir zaman bu kadar uzağa gidemediği kanısına götürüyor. Tacirlerin yanlarında taşıdığı para, bunlarla ticaret değil de, vurgun yapıldığını gösterir, üstelik tam o sıralarda Rusya'da "Norman" istilasının cereyan ettiğini de göz önünde bulundurmak zorundayız. Bu bakımdan bizim bundan çıkardığımız sonuç şöyle: Tartışmalı sikke buluntuları Müslüman tacirlerin Orta Rusya'ya kadar geldiklerini göstermektedir; bu tacirler büyük akarsular üstünde yolculuk yapmışlardır; aynı sulardan Norman barkaları da geçmiştir. Onların akınları hakkında Arap coğrafyacılar da bilgi vermektedir. Sikkelerin kuzeydoğuya doğru çıkmalarının açıklaması artık ticarette aranmamalıdır, burada savaş ganimetini veya haracı düşünmemiz gerekiyor. Hayli geniş sahaya yayılmış bir ticaretin başka kanıtlarıyla da karşılaşıyor, böylece Müslüman tacirlerin nerelerde daha çok çil parayla ödeme yaptıklarını kestirebiliyoruz. Bundan da para probleminin içyüzü açıklığa kavuşuyor; henüz tam anlamıyla anlaşılmamış "gitrifi dirhem" olayına ışık tutulmuş oluyor: Gerçi "gitrifi" Horasan valilerinden birinin adı, fakat bu paralar daha Harun ür-Reşit zamanında, söylentiye göre de gümüşün dışarı akmasını önlemek için basılmış, ne var ki yüzyıllarca tedavülde kalmıştır.

Ticaretin gelişmesi elbette ki bir dizi kentin büyümesine de hız vermekteydi; bu kentlerin müstahkem bir çekirdek kesimi oluyor, bunun etrafı daha büyük mahallelerle çevriliyor ve camiler, okullar, hamamlar, kervansaraylar, türbeler ve başka yapıların kurulmasıyla da önemi artıyordu. Toplumsal ve manevi yaşamın fırtınalı hareketliliği bu arada kendini parti kavgalarında gösteriyor; bu da İran kentlerinde özellikle pek ateşli şekilde cereyan ediyordu. Kültürel gelişme hiç de daha az önemde değildi, daha sonra bunu söz konusu edeceğiz. Şimdilik burada Samaniler bölgesinde yeni Farsçayla bir edebiyatın gelişmiş olduğunu belirtmekle yetineceğiz. Bu edebiyat Gazneliler zamanında İranlıların Homeros'u olan Firdevsi ile ilk doruğuna erişmiştir; X. ve XI. yüzyıllarda kuzeydoğu ülkelerinden her dalda görülmemiş ölçüde çok bilgin yetişmiştir, bunlardan sadece en ünlü ikisinin, filozof, hekim İbn Sina –Avicenna– ile dünya çapında bilgin El-Biruni'nin adlarını verelim. Sanat alanında ancak pek az şey bugüne kadar iyi şekilde korunabilmişse de, yine de katkısı daha sonraları özellikle önem kazanacaktır, zira bu alanda İran ve Türk dünyası yaratıcı güçlerini birleştirmişlerdi.

Samani devleti yıkılmaya mahkûmdu, çünkü başka halklardan gelen dış baskılar tehlikeli biçimde artmış, özelllikle burada bu baskı –daha önce halifeliğin dar çevresinde olduğu gibi– askeri bir yeniden örgütlenmeyi hızlandırmıştı. Devletin kuzey sınırındaki Türklerin gittikçe büyüyen huzursuzluğu, Samanileri bunlara karşı çıkabilmek için kendi ordularındaki Türk kölelerin miktarını çok fazla artırmak zorunda bırakmıştı. Üstelik sınırın ötesindeki

Türklerin de İslamiyeti kabul etmesi üzerine, artık hiçbir "gazi"yi onlara karşı kutsal savaşa (gazveye) sokma olanağı kalmayınca, bu zorunluluk daha da kesinlik kazanmıştı. Ayrıca Horasan'da Büveyhilere karşı savaşmak için de yeni birliklere ihtiyaç vardı. Yeni ordu pahalıydı, bu da siyasal dinsel muhalefette tartışma için olanaklar veriyordu; üstelik bu ordu Bağdat'taki Türk ordusu kadar az disiplinliydi. Samani hükümdarı Abd ül-Melik, 961'de ölünce komutanlarından biri olan Alp Tigin, Belh kentinde ayaklandı. Fakat ülkede tutunamayınca bugünkü Afganistan'ın dağlarına çekildi ve henüz Müslüman olmamış Gazne devletini fethetti; bu ülkenin Sistan ve Horasan'dan İndus'a giden yolları kontrol eden bir coğrafi konumu vardı. Böylece İslam bölgesinin kıyısında gerçekleştirilen bir genişlemeyle yeni bir devlet doğdu. Bu devlet gelecekteki iki yüzyıl içinde büyük bir güce erişecektir. Alp Tigin'in ölümünden sonra onun haleflerini ilkin ordu seçti. Aynı yöntem daha sonraları Mısır'ın ünlü köle hükümdarları Memluklarda uzun süre ve Hindistan'da görülmüştür. 977 yılında bu şekilde seçilen Sebük Tigin iktidara geldi ve yeni bir hanedanın kurucusu oldu.

Sebük Tigin askeri bir devletin ancak sürekli fetihlerle ayakta durabileceğini bilmekteydi. Bu aktifliği kendi seçtiği yeni bir yönde kullandı, bu yön Hindistan'ın sınır ülkeleriydi; böylece aynı zamanda "gazilere" de yeniden görev vermek olanağını bulmuş oluyordu. Sebük Tigin öte yandan Türk Karahanlı devletinin saldırısına karşı koymaya çalışan Samanilerin bu zor durumundan da kurnazca yararlanmayı başardı. Horasan'ı onların elinden alarak, bu şekilde egemenliğini İran'a da aktardı. İslam tarihinin en ünlü hükümdarlarından biri olan oğlu Mahmut (998-1030), onun eserini başarıyla devam ettirip, "Gaznevi" devletini Müslüman doğunun o zamanki en önemli gücü haline getirdi. Samanilerin ortadan kaybolduğu kuzeyde ise, egemenliğini her yandan Harizm bölgesiyle birlikte Amuderya'ya kadar genişletti. Bu sırada Mavera-ün-nehr'de devlet kurmuş bulunan Türk Karahanlılarla ilkin bir ittifak anlaşması yaptı, fakat sonra onların hanedan içi kavgalarından yararlanarak Harizm'i ele geçirdi. İran yaylasında Büveyhilere karşı savaşıp Rey ve Hemadan'ı fethetti, burada halifeliği Şii olan koruyucularından kurtarmayı düşünmekteydi. Kendi çağında ve daha sonraları ona büyük ün sağlayan ve kalıcı nitelikte tarihsel önemi bulunan eylemi Hindistan'daki fetihleridir. Bu ülkede ilerlemesi hiç de kolay olmadı, sefer üstüne sefer tazelemek zorunda kaldı, fakat bölgedeki Brahman ve Budist devletlerin dağınık oluşları ve askeri bakımdan daha altdüzeyde bulunuşları girişimini kolaylaştırdı, tapınaklarda ele geçen masallara özgü büyük ganimetin çekiciliği de buna destek oldu. Ölümüne kadar Mahmut egemenlik alanını şu bölgelere yaymış bulunuyordu: Pencap'la birlikte bütün İndus Vadisi, Kanauç'a kadar Ganj ve Canına (Yamuna) vadileri, ayrıca Gucarat'a kadar Hint Ok-

yanusu kıyıları. Bu sırada boyun eğdirmiş olduğu herkese karşı hoşgörüyle davrandı. Böylece Hindistan'a doğru İslamiyetin yayılmasının tarihi başlar, bu yayılma yeniçağın başlarında Asya kıtasının aşağı kesiminin tümüyle boyun eğişiyle tamamlanmıştır. Bununla birlikte günümüze kadar XI. yüzyılın başlarında kuzeyde kazanılmış olan bölge İslamiyetin kalesi halinde kalmıştır; burası öteden beri Müslümanların bildiği bir ülkeydi ve coğrafyası da Müslümanların egemenliklerini kurmalarını ve güçlendirmelerini kolaylaştırmıştır. Şu da var ki Gazneviler devasa fetihlerin bir devletin dengesini nasıl bozduğunu da görmek zorunda kaldılar. Selçuklular onları İran yaylasından kovdukları zaman en iyi melceyi Hindistan'da buldular ve Gazne'dekinden daha büyük bir devlet halinde, kendileriyle akraba soydan bir hanedan tarafından yıkılacakları XII. yüzyılın ortalarına kadar burada varlıklarını sürdürdüler.

Günümüzde Türkler, Gaznevi İmparatorluğu'nu ilk Türk devleti olarak görmekten hoşlanırlar; çünkü hükümdarları ve ordusu Türktü ve çünkü İran'daki devlet düzeni kesintiye uğramaksızın Türk Selçuklulara aktarılmıştı. Ancak burada duraksamaya yol açan nokta, Mahmut'un devletinin daha sonraki Türk devletlerinden farklı olarak, bir Türk halka dayanmayışıdır; ordusu ise Abbasilerin Türk ordusuyla aynı kategoriye sokulabilir ve bu devleti daha çok benzeri olan ve Mısır'da 868-905 arasında egemen olmuş Tulunoğullarıyla kıyaslamak gerekir. Yönetim kurumları, özellikle eski İslam toprağında, Samaniler bölgesinde olduğu gibi kalmıştı; bundan böyle artık Selçuklu denilecek memurlar Mahmut tarafından yetiştirilmişse de, bu onun yeni olduğu anlamına gelmez, aksine Selçuklular birçok bakımlardan eskiyi olduğu gibi devam ettirmişlerdir. Bunlar bir yana Gazne, elbette ki Samanilerin Buharası değildi. Rejimin askeri karakteri kaçınılmaz tüm sertliğiyle ortaya çıkmıştı: Türklerin yanında Hintlilerin, Afganlıların, Kürtlerin, atlarla develerin yanında fillerin yer aldığı ordu en kudretli ve en kazançlı mevkii işgal ediyordu. Zengin ganimetler, devlet gelirinin orduya "ikta" çiftlikleri verilmesiyle elden çıkmasını önlüyordu. Öte yandan Mahmut, Samanilerde görülen hoşgörünün aksine, çok katı bir Sünni Müslüman tavrı takınmıştı. Ne var ki bunu yaparken, kendisinden sonra Selçukluların da başarısında etkili olmuş çevrelerin desteğine dayanmıştı. Rey kentindeki Şii kitaplığını yıktırmış, halifeliğin ve Abbasi Sünniliğinin savunucusu sıfatıyla ortaya çıkmıştır. Kültürel açıdan Gazne sarayı, Buhara sarayının geleneğini sürdürmüşse de, onun liberalizmini göstermemiştir. Bundan dolayı Avicenna (İbn Sina) Harizm'e, sonra da Büveyhilerin yanına gitmiş ve Firdevsi, Mahmut'la bozuşmuştur. Bununla birlikte Mahmut, bilginlerin arasından el-Biruni'yi yanında alıkoymuş olmakla gururlanabilir, özellikle bu bilginin Hindistan'la ilgili çalışmalarını teşvik etmiştir. Türk oldukları halde, Türkçe hiçbir kültür

mirası bırakmamış, İran'da pek az konuşulan Arapçayı da öğrenmemiş bu hanedanın egemenliğini yayması, doğunun daha geniş boyutlarda İranlılaşmasını sağlamış ve bu etki, Hint ülkelerine de uzanmıştır. Mahmut büyük bir imarcı hükümdardı ve bugün onun yaptırdığı yapılardan pek azı ayakta kalmış olsa dahi, en azından Gazne'de D. Sclumberger'in ortaya çıkardığı Laşkari-Bazar –özellikle fresklerinden dolayı– İslam sanatını ve onun evrimini öğrenmemiz bakımından çok büyük değerdedir.

Tarihsel yazgı Orta ve Batı İran ülkeleriyle Irak'ı X. yüzyılda bir araya getirmiş ve onları Doğu İran'ın karşıtı bir hale sokmuştur; böyle olmakla birlikte bu ülkeleri elbette ki farkları bulunmayan bir birlikmiş gibi görmememiz gerekir. Irak'ın yanında birbirinden farklı dört büyük İran bölgesi vardır: Güney İran, Orta İran, Hazar Denizi'nin güneyi ve Azerbaycan.

Büyük yerleşim merkezleri İran yaylasında bulunur. Burası –Birkaç vaha dışında– daha çok çölümsü görünümde bir iç kesimin etrafında, geniş bir dış kenar şeridi halindedir. En canlı bölge Hazar Denizi'nin güneyindeki sıradağların alt kenarı ile Azerbaycan Dağları arasındadır, çünkü Horasan'dan Bağdat'a giden büyük yollar buradan geçmektedir. Güneyde Isfahan'ı da içine alan bütün bir il, o zamanlar "el-Cibal" (dağlar) adını taşıyordu. Burada tabiidir ki İslamiyet ve Araplık, İran'ın başka yerlerinden çok daha sağlam biçimde yerleşmişti. Bedevi Araplar ise daha çok çöle sınır birkaç bölgeyi, örneğin Kum kentini yurt edinmişler, bundan dolayı burası bir Şii merkezi haline gelmiştir.

Hazar'ın güneyindeki iller, doğuda Gurgan'dan Mazandaran –veya Tabaristan– üstünden batıda Gilan'a kadar yüksek yaylalar tarafından yalıtılmış durumdadırlar, zira bölgeyi ayıran Elburz Dağları'nı geçmek çok güçtür; bu dağlar yüksek rakımlı, çorak ve kışın soğuk İç İran yaylasını sıcak, nemli ve olağanüstü derecede orman zenginliği bulunan alçak araziden ayırıyordu. Birbirleriyle pek az bağlantıları bulunan bir yığın küçük vadilere bölünmüş olan ülke, siyasal bir parçalanma için çok elverişliydi, nitekim çeşitli küçük hanedanlar –kısmen büyük iktidarlara vasal ilişkisiyle bağlı olarak– yan yana yaşamışlardır; bunların arasında daha önce söz konusu ettiğimiz asi "Mazyar" ve Tabaristan İspahbad'ı *(665-1349 arasında egemen olmuş)* "Bavendiler" hanedanı da vardı. Abbasi egemenliği orada her zaman pek az etkili olmuş ve IX. yüzyılın ortasına kadar da hemen sadece eski dinler varlıklarını devam ettirmişlerdir. Fakat çepeçevre etrafını saran İslamiyetin baskısına artık karşı koyamaz olunca, Abbasi düşmanı Şii dailere yakınlık gösermişlerdir. Bu dailer de tabiidir ki öteden beri Müslüman olan bir halkın karşısında vaaz vermek yerine, henüz bakir durumdaki bir çevrede konuşmayı tercih etmekteydiler. Aynı propaganda Gilan'ın güneyindeki dağlık bölgede bulunan ve eskiçağdan beri başlarına buyruk, yanlarına varılmaz dağ oymakları

olarak tanınan Deylemlilere de ulaşmıştı. Bunlar kıyı ovalarının halkı gibi tarım veya balıkçılıkla geçinmedikleri için, daha çok askerliği meslek edinmeyi tercih ediyorlardı, onlarla daha sonra yine karşılaşacağız.

Azerbaycan –burada yayla darlaşır ve İran'dan Küçük Asya'ya giden bütün istila yolları birbirlerine kavuşur– etnik bakımdan henüz kendine özgü bir karaktere sahip değildi; bu karakteri daha sonra Türklerin gelip yerleşmesiyle kazanacaktır. Bununla birlikte coğrafya bakımından İran'ın öteki kesiminden birbiriyle bağlantısız ovaları ve vadileriyle farklılık gösterir; bu ise bölgeyi siyasal parçalanmaya elverişli kılan bir ortamdır. Burada İranlılar, Ermeniler, Kürtler, Araplar yan yana yaşıyordu; halk Bizans sınırına ve Kafkaslara yakın olmanın sonucu, yüksek yaylalardaki komşularından daha çok savaşçı alışkanlıkları benimsemişti, özellikle de bu savaşçılık Trans-Kafkaslar'ın en kuzeyindeki Arran ilinde çok belirgindi. İslam egemenlik alanı Tiflis'e ve Doğu Kafkaslar'ın ötesinde Hazar Denizi kıyılarını kapsayarak dağlarla deniz arasındaki "Bab ül-Abvab" (kapıların kapısı, antikçağda: Demir kapı, Farsça: Derbent) geçidine kadar uzanıyordu. Mazdekilik Babek'le birlikte yok olmuştu ve ülke bütünüyle Sünni Müslümandı.

Rejimleri garip özellikler gösteren Ermeniler az ya da çok halifeliğe bağlıydılar. Siyasal açıdan bir dizi Hıristiyan vasal beylik halindeydiler; aralarına birkaç Arap ileri karakolu sokulmuştu ve kendileri ise Bizans ile halifeliğin nüfuz alanı arasında kalmışlardı. Halifelik, Bizans'ın rızası olmaksızın, IX. yüzyılın sonunda burada bağımsız bir krallık yaratmış ve Gürcü Bagrat ailesini tahtın sahibi yapmıştı. Bölgenin yönetimini bunlar üstlenmiş, hatta Müslüman beyler de onlara bağlanmıştı. Krallığın başkenti Araxes (Aras) Irmağı yakınlarında büyük bir kent olan "Ani" idi.

Kuzey İran yaylası ile Mezopotamya arasındaki dağlarda Kürtler oturuyordu, yerleşim bölgelerinin sınırları tam olarak belirlenememektedir. Antikçağdan beri halk karakteri ve dil bakımından kendine özgü kapalı bir topluluk görünümündeydiler. Göçebe çobanlar olarak yaylalarda hayvan beslemek ve sürekli talan akınları yapmakla geçiniyorlardı. Sık sık yurtlarından ayrılırlar ve asker olarak hizmet görmekten hoşlanırlardı; içlerinden bazıları sapkın Yezidi mezhebindendi; bu mezhep hakkında ancak daha sonraki zamanlarda ayrıntılı bilgi edinilebilmiştir. Hamadan-Bağdat yolunun güneyinde bazı oymaklar vardı ki, çağdaşları onları dil ve kültür akrabalığı nedeniyle Kürt diye adlandırmışlardır, oysa bunlar gerçekte Kürt değillerdi, örneğin "Lur"lar bunlardandır.

Cibal'ın güneyinde "Fars" (Persis) bölgesi vardır; gerçekten de İran'a uzun süre egemen olmuş Ahamenid ve Sasani hanedanlarının çıktığı ülke burası olmuştur. Gerçi buradan Aşağı Irak'a kolay geçiş olanağı vardı, ama bölge devletinin odağının dışında kalmış ve bundan dolayı da Zerdüştlük di-

ni olsun, Pehlevi dilinin –orta Farsça yazı dilinin– kullanılması olsun, burada IX. yüzyıla kadar geniş ölçüde yaygınlığını sürdürmüştür. Fars'ta o zamanlar bütün yazılar Pehlevice kaleme alınmıştır, Zerdüşti öğrenmemizi bu yazılara borçluyuz; Zerdüştlerin kendi dinlerinden olanlara, Müslümanların gözünde Yahudi-Hıristiyan Kutsal Kitabı'yla kıyaslayabilecekleri nitelikte bir "kitap" vermeleri gerekmişti; bu yazıların bir bölümü böylesi bir amaca yönelikti. Ülkenin Müslümanlaşması X. yüzyıldadır, siyasal bölünmesi de aynı yüzyılda olmuştur. Eski başkent Istahr sönmüş, bunun yerine, eski bir kasaba olan Şiraz yeni bir canlılık kazanarak parlamıştır. Doğudan Fars bölgesi, bugünkünden daha kurak, ama yine de yoğun biçimde bayındır Kirman ili aracılığıyla Sistan'a bağlanıyordu. Güneydeki dağlarda "Kuf"lar ve "Beluc"lar oturuyordu; bunlar ilkel, henüz Müslüman olmamış, talan yapmayı seven halklardı. Karadan güç geçit veren ve iklimce çok sıcak olan Pers Körfezi kıyıları, daha önce gördüğümüz gibi, sadece deniz ticaretiyle yaşıyordu. Arabistan yakasında körfezin giriş yerinde bulunan Oman, karşısındaki Fars kıyısıyla, Araplardan daha işlek ilişkiler içindeydi. Arap denizinin kıyı ülkesi Mukran daha çok Hintlilerle zencilerin oturduğu sadece birkaç limana sahipti. Fars ülkesi batıda Aşağı Irak üzerinden "Huzistan" ya da "Ahvaz"la bağlantıdaydı; burada aktif kentler arasında en önemlisi Tustar'dı. Halk Araplarla İranlıların karışımından oluşuyordu, aralarında Nasturilerle Yahudiler de vardı. Alım satım pazarı, Irak için de olduğu gibi, Basra'ydı. Irak ise Arap ülkelerinden sayılıyorsa da sürekli İran'ın baskısı altındaydı ve nitekim X. yüzyılda da yazgısını yeniden İran'ın sınır bölgesine bağlamıştı.

Tabaristan'da küçük bir Zeydi devletinin kurulması ilkin hiçbir siyasal önem ifade etmemişti, zira burada yerel hanedanlar bağımsızlıklarını zaten hiçbir zaman yitirmiş değillerdi ve Zeydiler de onları kovmayı başaramamışlardı. Fakat gün geldi, X. yüzyılın başlarında üstün yetenekli hükümdar ve imamları el-Utrus'la daha büyük bir güce eriştiler; bu zatın öğretisi ve hukuk uygulaması diğer Zeydilerden –Yemen'dekilerden– bazı noktalarda farklıydı. Ondan sonra gelenler tekrar küçük bir yerel hanedan durumuna düştüler, özgürlükleri Horasan ve yüksek yayladaki büyük iktidarlarca kısıtlandı, etkileri sadece kendi sınır bölgelerinde yaptıkları propagandayla kısıtlı kaldı.

Halifelik vali olarak Azerbaycan'a, Türk komutanlardan birini, Ebu's Sac'ı (?-880) atamıştı, bu zat Afşin'le aynı bölgedendi; ailesi Azerbaycan'da 890'dan 928'e kadar yönetimin başında kaldıysa da, bağımsız bir devlet kurmayı başaramadı. Daha sonra Azerbaycan, Deylemli bir İran hanedanı olan "Müsafirilerin" eline geçti; X. yüzyılın sonlarında bunlar bir Arap-Kürt hanedanı olan "Ravvadiler" tarafından kovuldu; bir başka Kürt ailesi "Sadda-diler" Arran bölgesini başkent Gence ile birlikte ellerine geçirdiler (971).

Doğu Kafkasya'daki Şervand *(Derbent)* bağımsızlığını hemen hemen sürekli korumayı başarmış olduğu halde, sonunda bir İranlı yerel hanedanın egemenliği altına girmiştir. X. yüzyılın ikinci yarısında güneydeki Kürtler de yarı bağımsız durumdaydılar; beyleri "Hasanvayhi"ler bir süre Hamadan'ı bile işgal etmiş ve XI. yüzyılda "Annaziler" karşısında geri çekilmek zorunda kalıncaya kadar burasını ellerinde tutmuşlardır. Diğer Kürt oymakları da X. yüzyılın sonlarında Yukarı Mezopotamya'da yaygın haldeydiler

Tarom'da eski bir kral ailesinin egemenliğini yürüttüğü Deylem'in sahip bulunduğu topraklar Müsafiriler ve onların halefleri tarafından geniş ölçüde daraltılmış bulunuyordu. Deylemliler tek başlarına ordu kuramıyorlardı, çünkü dağ halkı olarak binici değildiler, ama çok iyi yaya askeriydiler, özellikle dağlık bölgelerde çok başarılıydılar, bundan dolayı da –halifeninki gibi– başka ordular onlardan destek birlikleri olarak yararlanmak isterlerdi. IX. yüzyılın sonlarında ilkin Hazar'ın güneyindeki yurtlarında Şiiliği benimsediler, o zamandan itibaren de tüm İslam dünyasının politikasında hep bir rolleri oldu. Samaniler, Zeydilere karşı Rey ilinde ve ortaklaşa kullandıkları yüksek yaylaya giden iki önemli geçitte hak iddia ettiler. Bu sırada Zeydilerin diğer hasımlarınca desteklendiler, bunların içinde en ateşlisi Gilan'lı Merdavic ibn Ziyar'dı; 930 yıllarında Hazar'ın güneyindeki hemen bütün illeri eline geçirmiş ve Samanilere olsun halifelere olsun her türlü saygıyı bir yana bırakmıştı. Anlaşılan İsmailiyyenin düşünceleriyle bağlantılı olarak, eski Zerdüştlüğü yeniden diriltmek gibi bir büyük devletin hayalini kurmaktaydı. Silahlı kuvvetlerinin en güçlü bölümü Deylemlilerden oluşuyordu; başlıca komutanları Büveyh'in oğulları olan üç kardeşti. Daha sonra bunlardan Büveyhiler hanedanı kurulacaktır. En büyük kardeş Ali, Merdavic'le anlaşmazlığa düşüp, İsfahan'ı işgal etti ve bütün Fars bölgesini eline geçirdi; topraklarını savunamayan halife onu, Şii mezhebinden olmasına rağmen hükümdar olarak tanımak zorunda kaldı. Az sonra da Merdavic, etrafına toplamış olduğu Türk kölelerden biri tarafından öldürüldü (935). Çeşitli güçlerin İran'a egemen olmak için yürüttükleri bir yığın karmakarışık savaşlar sırasında Ali'nin kardeşi Hasan, Cibal'i işgal etti; üçüncü kardeş Ahmet bir yandan Kirman'ı, öte yandan da Huzistan'ı ele geçirdi; böylece Irak'a giden yolları denetime aldı. Merdavic'in ailesi Ziyarilerin elinde sadece Gurgan ve Mazendaran kalmıştı, bundan sonra da egemenliklerini daha fazla genişletebilme olanağını artık bulamadılar. Bu sırada Büveyhiler henüz sadece paralı askerdiler, kendi bölgelerinde hükümdardan daha çok, ellerine geçirdikleri ganimetle yaşayan askerlerin komutanları durumundaydılar.

Bu sırada halifelik gittikçe daha umutsuz bir hale sürüklenmekteydi; bunun nedenleri de birbirini izleyen zenciler ve Karmat ayaklanmaları, illerin ayrılmaları ve yukarda geniş çizgilerle belirtmeye çalıştığımız ordudaki düze-

nin bozulmasıydı. Bir ili işgal altında tutan her ordu, orada bağımsız olmak ve oranın geliriyle yaşamak istiyordu; öyle ki Abbasi hükümeti Yukarı Mezopotamya'yı bile yitirmiş, sadece Bağdat'ın eline bakar olmuştu. Başkentte emir ül-ümeralar artık düzeni sağlayamıyor, aralarındaki çekişmeler yüzünden kendi mevkilerini de kaybediyorlardı. Halifeler çeşitli klikler ve çıkar grupları tarafından zorlanarak, hiç ardı arkası kesilmeyen adam kayırmalar ve şantaj oyunları ortasında, kime güveneceklerini kestiremez olmuşlardı. Her grubun dışarda kendilerini destekleyen bir koruyucusu vardı: Kimini Basra'nın artık bağımsız olmuş zengin mültezimi Baridiler koruyor, kimini Yukarı Mezopotamya'nın Arap hanedanı olup üç yıl süreyle Bağdat'ta da egemenliklerini kabul ettirmiş bulunan Hamdaniler kolluyor, kimi de Bağdat'ın Araplaşmış Şii İranlılarına güveniyordu. Bu sonuncular Büveyhiler ortaya çıkınca onların yanına geçmişlerdi. En iyi orduya Büveyhiler sahipti ve zaferi kazananlar da onlar oldu. 945'te Büveyhilerden Ahmet, Bağdat'a girdi; Irak Büveyhi ailesinin egemenlik alanına katıldı. Basra'daki Baridiler kovuldu; Hamdaniler de asıl yurtları olan Yukarı Mezopotamya'ya çekilmek zorunda kaldılar. Yeni rejim sürekli olacağa benziyordu, nitekim 1055 yılına kadar devam etti.

Bir anlamda 945 olayı, bir yüzyıldan fazla zamandır sürüp giden çözülme sürecinin son halkasıydı, fakat bu sefer çözülme imparatorluğun merkezine kadar ilerlemişti. Bununla birlikte kayda değer olan nokta, Büveyhilerin Şii mezhebinden oldukları için, aslında Abbasi halifeliğinin meşruluğunu tanımamaları gerektiği halde, halifeleri, –ellerinden tüm iktidarı almış olsalar dahi– makamlarında bırakmalarıdır. Halifeliğe yalnızca Sünniler üzerinde kendi otoritelerini kabul ettirmek ve öteki İslam devletlerine karşı dış politikalarında desteğinden yararlanmak için gereksinimleri yoktu, aksine bunu ilkesel nedenlerle de istiyorlardı, zira onların meşru hükümdar diye ilan edebilecekleri hiç kimseleri yoktu. Büveyhiler –Zeydiyye propagandacılarının (dailerinin) kendi halklarının Şiiliği kabul etmesinde oynamış oldukları role rağmen– Zeydi değildiler, sadece Şii idiler. Zeydi iktidarı Ali soyundan birine devretmek zorundaydılar. Onun için de daha çok kendilerine yakınlık gösteren Onikiler Şiası'nın öğretisine dayandılar, buna göre iktidarın fiilen sahibi saklanmış olan imamı temsil etmekteydi ve dönünceye kadar da onun hakkını korumaktaydı, yeter ki bu iktidar sahibi gerçek İslamiyet yolundan ayrılmasın. Kuşkusuz, Onikiler Şiası örgütü, Büveyhiler rejimine çok şey borçludur; Şii bilginleri de bu rejime daha derin ve daha dayanıklı anlamı vermiş olmalıdır, buna karşılık kendileri de onlardan haliyle himayeye mazhar olmuşlar ve yararlar sağlamışlardı.

Halifelerin siyasal işlevi o halde, Büveyhi beyine meşruluk kaftanını ödünç vermek ve gerçek iktidarı ona devretmekten ibaretti. Halifenin sek-

reterleri vardı, bunların arasında seçkin bir edebiyatçı olan "Ebu İshak us-Sabi" gibi adamlar da bulunuyordu. Fakat bütün öteki hükümet organları artık yeni "emir ül-ümera"nın emrindeydi ve yalnızca onun bir veziri vardı. Rütbesi de kullanıla kullanıla cıcığı çıkmış "emir" sanına bir de şeref adı, "lakap" eklenerek yükseltilmişti; bu "lakap" emirin, hanedanın, dolayısıyla devletin desteği ve övünç kaynağı olduğunu belirtecek biçimde takılıyordu. Tarih bundan böyle onları hep bu adlarıyla anmaktadır; bu şekilde Bağdat fatihi Ahmet, Mu'izz üd-Devle (devletin direği) ve öteki kardeş Hasan, Rükn üd-Devle (devletin desteği) oluyordu. Aslında bu uygulamayı başlatanlar Hamdanilerdi; kendilerine Nasır üd-Devle (devletin yardımcısı) adını verdirmişler ve çok geçmeden bütün beyler kendilerine de böyle bir "lakap" takması için halifeye ricada bulunmaya başlamışlardı. Sonra da ileri gelenleri yüceltmek için, sanlarını daha da artırmak yoluna gidilmişti. Son Büveyhiler ise âdeta iktidarlarının çökmesini önlemek istercesine "din" sözcüğüyle ilişkili bir "lakap" almak istemişlerdi. Kendilerinden sonra başka beyler böyle lakaplar kullanmışlarsa da, o zaman halife bu isteği reddetmek zorunda kalmıştı, çünkü Büveyhiler Şii mezhebindendi, onları gerçek imanın savunucuları diye ilan etmek ise halifeliğin özüne ters düşmekteydi. İran'a özgü olan "Şahanşah" (krallar kralı) sanını ise kendi kendilerine vermişler, böylece de eski Sasani geleneğine bağlanmışlardı. Onlar için, modern yazarların yaptığı gibi, "sultan" sanının kullanılması bir bakıma vakitsizdir. Gerçi sözcük, fiilen siyasal hükümranlığı yürüten kimseyi göstermek için genellikle kullanılmıştır, böyle olmakla birlikte hükümet eden bir beyin yasal ve dinsel açıdan hükümdarlığının kabul edilmesi kavramını içermemektedir; Tanrı tarafından verilmiş iktidar ilkönce yalnızca halifelere aitti ve bundan dolayı da bu iktidarı ayrı bir sanla belirtmek gerekli değildi. Ancak halifelik ile fiili iktidarın birbirinden ayrılması durumu ortaya çıkıp, bu olgu resmen kabul edildikten sonradır ki, "sultan" sözcüğü bir hükümdarın kişisel sanı olmuş ve ilk kez de halife tarafından XI. yüzyılda Selçuklulara tevcih edilmiştir. "Krallar kralı" sanı ise, hiçbir zaman başka hanedanlardan hükümdarlar karşısında daha üstün bir mevki anlamında değildir, sadece yine Büveyhi hanedanından diğer beylere karşı daha yüksek bir rütbeyi ifade için kullanılmıştır. Üç kardeşin egemenliği halinde ortaya çıkmış Büveyhi hanedanı, sürekli tek bir ailenin elinde kalmış, ölenin mirası oğulları arasında pay edilmiştir Bu biçim miras anlayışını daha sonra aynen Selçuklularda ve Müslüman olmalarının üzerinden fazla zaman geçmemiş diğer hanedanlarda buluyoruz.

Rükn üd-Devle'nin oğlu Adud ud-Devle hem hırslı, hem yetenekliydi; savaş koşullarının elverişliliği sayesinde hemen bütün Büveyhi bölgesini eli altında birleştirmeyi başardı, ama ölümünden sonra (983) birlik yeniden

parçalandı; en yüksek san her zaman halifenin bulunduğu yerde oturan beye verilmiyordu. İç kavgalarla geçen ve gittikçe daha çok güçsüzlüğe sürükleyen bir dönemden sonra Büveyhiler sonunda XI. yüzyılın ortalarında yeni bir güce, Selçuklulara boyun eğmek zorunda kaldılar.

Büveyhi rejimi devletin iç bünyesindeki bir eğilimi güçlendirmişti; bu eğilimin kendisini açıkça göstermesi, daha önce de değindiğimiz gibi, Abbasi halifeliğinin ikinci yüzyılındadır. Devlet çarkında öngörülen rollerin yer değiştirmesiyle ordu artık hükümet tarafından beslenmez olmuştu; hükümetin rolünü ordu üstlenmiş, ihtiyacı olan şeyi doğrudan devlet malından alıyor ve halifeye olsun, diğer hükümet organlarına olsun bu maldan canının istediği kadar pay ayırıyordu. Uygulamada ise bu, her şeyden önce "ikta" kurumunun çok hızlı biçimde yaygınlık kazanması demekti. Artık subayların ücretleri, özel ödüllendirmeler dışında, ikta çiftliklerinden alınan vergilerle karşılanıyordu. Yani bu iktaların gelirleri, aylıklarını karşılamak üzere subaylara bırakılmaktaydı. Bir bakıma vergi mültezimlerinin yerini ordu almıştı. Böylece devlet, kendi toprak varlığının önemli bir kesimi üzerinde kullanım hakkını yitirmiş bulunuyordu. Bu hal öylesine yozlaştı ki, iktalar artık sadece subayların aylıkları içinmiş gibi düşünülüyor ve gelirin bir onda bir kesilmeksizin alınması daha uygun görülüyordu; yani yönetim kontrol olanağını kaybetmişti ve vergi bölgeleriyle, bunların gelirleri hakkında ancak tahminler yürütebiliyordu. Buna rağmen yine de iktayı, sık sık olduğu gibi, "tımar" olarak nitelemek için vakit henüz erkendir zira o düzenleme çok daha değişik tarzdaydı. Bir defa, bütün bunlara rağmen yine de çok miktarda miri emlak (beylik arazi) devletin mülkiyetinde bulunuyordu. İkincisi ikta aylık ödemenin bir biçimini ifade ettiğinden, bir askerlik hizmeti için ödüldü, bunun işletilmesini ordunun önderleri titizlikle denetliyorlardı. Üçüncüsü iktadan sağlanan gelir, emrindeki birliğin bakımını sağlaması için subaya verilmiyor, askerler ücretlerini daha sonra devletten alıyorlardı. Dördüncüsü ikta hiçbir şekilde kalıcı bir mülk değildi, aksine hizmetin yapılmasında veriliyordu; "mukta"da kendisine tahsis edilmiş "ikta"nın beklenilen miktarda gelir getirmediği kanısına varırsa, bu iktanın değiştirilmesi dileğinde bulunabiliyordu. X. yüzyılda memurlar, "mukta"ların elverdiğince uzun süre iktalarında kalmayı genellikle istemediklerini, –bu durumda toprağı rasyonel olarak işletmek zorunda kalacaklardı– aksine toprağını uygun gördüğü anda değiştirebilmek ve başka bir yerde bir yenisini alabilmek olanağına sahip bulunduklarından, ellerindeki iktayı var güçleriyle sömürmeyi tercih ettiklerini saptamışlardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, iktanın kolayca kişisel mülke dönüştürülmesi olanağı vardı, fakat böylesi bir durum bir yerleşmeyi, bir istikrarı da gerektiriyordu, böylesi bir duruma ancak XI. yüzyılda Türklerde ulaşılabilecektir. Burada unutulmaması gereken nokta, anlatılan sistemin başka yerlere oranla Büveyhilerde da-

ha daha belirgin biçimde görüldüğü ve uygulandığı, bu haliyle henüz bütün İslam dünyasında genel kural durumuna geçmediğidir.

Büveyhilerde ordu sadece Deylemlilerden oluşmuyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, yaya askeri olan Deylemlilerin, Türklerle desteklenmesi kaçınılmaz bir zorunluluktu, çünkü Türkler en azından belirli süvari savaş şekillerinde çok ustaydılar. Bunun yanı sıra Büveyhiler, asılları Deylemli olmasına rağmen, bir grubun etkinliğini başka bir grubun etkinliğiyle dengeleyerek gidermeyi, böylece orduda başgösterebilecek bir serkeşliği önlemeyi kendi çıkarları bakımından daha uygun bulmuşlardı. Kuşkusuz Büveyhiler, rejimlerindeki bazı zayıf noktalara rağmen yine de önemli bir iktidar oluşturmuşlardı; onların zamanında ortaçağ İslam kültürü maddi ve manevi gelişmesinde en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Adud ud-Devle olağanüstü çapta örgütleyiciydi, ondan önce babası ve kardeşleri daha az yetenekli olmakla birlikte, çok becerikli vezirler bulmasını bilmişlerdir. Özellikle bunlardan ikisi hem vezir, hem de yazar olarak çok ünlüdür: İbn ül-Amid (?-970), Rükn üd-Devle'nin veziriydi; bunun yetiştirdiği es-Sahib İbn Addad (?-995), Adud ud-Devle'nin birbiri ardından iktidara gelmiş iki kardeşine vezirlik yapmıştı. Bunların yönetimleriyle ilişkili olarak öğrendiklerimiz, alışılmamış bir irade gücünü, düzen ve titizliği ortaya koymaktadır. Burada bir defa daha genel olarak ekonomik hayatın ayrıntısına girmeye gerek görmüyoruz; yalnız şu kadarını belirtelim ki, Büveyhiler Bağdat'ı ihmal etmeksizin, İran illerinde de ayrı ayrı merkezler kurulması için uğraşmışlar ve Fars bölgesinde, özellikle Adud ud-Devle zamanında ekonomik verimde olağanüstü bir yükseklige de erişmişlerdir. Kentlerde de ayyarunu sindirmeyi başarmışlardı. Isfahan ve Şiraz'da, ama daha çok Bağdat'ta bulunan, anıtsal yapılar onların bu kentlere ne kadar önem verdiklerinin somut tanıklarıdır.

Dinsel inançları bakımından Büveyhiler, söylediğimiz gibi, Şii idiler. Personel politikaları, Ali türbesi gibi yapılar ve Kerbela şehitlerinin anısına "aşure" günü gibi bayramların kabul edilmesi onların zihniyetini açıkça ortaya koymaktadır. Ne var ki yönetimde yan tutmamışlardır ve düzeni korumak kaygısıyla kargaşa kışkırtıcısı Sünnilere karşı da Şiilere karşı da aynı acımasızlıkla davranmışlardır. Daha önce değindiğimiz gibi, "imamiyye *(Onikiler Şiası)* dogmalarının yaygınlık kazanmasına destek olmuşlar, ilkönce de aşırı Şii Karmatlarla savaşmışlar, sonra da onlara yaklaşarak ortak düşman saydıkları Fatımilere karşı mücadele etmişlerdir. Bundan da kararlarını dinsel nedenlerden çok, siyasal nedenlerin belirlediği anlaşılıyor. Bağımsız durumda oluşlarının, başka yerlerde olduğu gibi, onların bölgesinde de Müslümanlaştırmayı çok hızlandırdığı kesindir, nitekim bu sırada Fars bölgesinde bile Zerdüştlük ancak çok küçük topluluklar halinde varlığını sürdürür hale gelmişti.

Büveyhiler, ülkelerinde parlayan kültürün büyük koruyucuları oldular ve

bunun bütün alanlarda gelişmesini teşvik ettiler. Bir yandan Araplaşmış bir aristokrasiyle karşılaşmışlardı, bu alanda Arap kültür çevresinin eserlerine ve bilginlerine destek oldular. Kurdukları rasathaneler, kütüphaneler, okullar ve hastaneler her yanda hayranlık uyandırmaktadır; Büveyhiler döneminde ne kadar önemli şeylerin meydana getirildiğini anlamak için, aşağıda sıralanan ünlü adlara şöyle bir göz atmak bile yeterli olacaktır Öte yandan onlar asıl kendi İran kültürlerini canlandırmak çabası içindeydiler; gerçi bu alanda Samanilere yetişemedilerse de, yine de emekleri küçümsenemez. Hanedanlarının bir başka kolu olan "Kakuyiler" İbn Sina'yı Isfahan'da dostça karşılamışlar ve o da Emir "Ala'üd-Devle" için Fars dilinde küçük bir ansiklopedi yazmıştır. Büveyhilerin sanatı teşvik konusunda neler yaptıklarını doğru şekilde değerlendirebilmemiz için tanıklık edecek eserlerden pek azına sahibiz, ancak bu teşvikin hiç de az olmadığını kesinlikle söyleyebiliriz.

Bununla birlikte Büveyhilerin parlak çağı uzun sürmemiştir. Yıkılışlarının suçu yalnızca onlarda değildir; yaklaşık 1000 yıllarında cereyan eden bir olayı, ticaretin Kızıldeniz'e kaymasını önlemek onların iktidarında olan bir şey değildi. Doktrin açısından, sosyal ve etnik bakımlardan bölünmüş, birbirlerine düşman askeri grupların egemen olduğu İslam toprağında sağlıklı bir düzen, kuşkusuz ancak yönetimde birlik sağlanması ve baştaki önderin kişisel saygınlığı sayesinde gerçekleştirilebilirdi. Adud ud-Devle böylesine bir kişilik olmuştu, fakat kendisinden sonra gelenler –yukarda andığımız miras hukukuna göre– parçalanmış miras için dövüşmekten daha iyi hiçbir şey yapmayı bilemediler. Her biri kuvvetli bir sosyal grubun desteğini aradı ve böylece birbirine benzer iç savaşlar meydana geldi, hatta Abbasilerin yıkılmasına neden olan ordunun içinde bile bu çatışmalar görüldü. Emirlerin otoritesi azaldı ve bu sefer vezir hanedanlarının iktidarı ağır basmaya başladı. Yardım kaynakları güçsüzleşti, bunun sonucu da paranın değerinin düşürülmesi ve bundan zarara uğrayan ordu birliklerinin ayaklanması oldu. Bütün kargaşa elemanları yeniden ortaya çıktı ve böylece Bağdat'ta büyük bir ticaret, aynı zamanda el sanatları mahallesi olan "Karh" yakılıp yıkıldı; İstaher kenti de harabeye döndürüldü. XI. yüzyılın başlarında "ayyarun" birkaç kez Bağdat'a egemen oldu ve hatta sondan bir önceki Büveyhi, Ebu Kalicar (1009-1048), bunların desteğini istemek zorunda bile kaldı. Yine bu zat kendisinden önce hiçbir Büveyhinin yapmadığını yaparak bir Fatımi daisinin, İranlı el-Müeyyed Şirazi'nin aldatıcı propagandasına kapıldı.

Demek ki XI. yüzyılın ortalarında yönetici bir iktidar kalmamış bulunuyordu ve bu devrede ikbal peşinde koşanları ödüllendiren sadece gözüpeklikti. Büveyhilerin dayılarından biri, Kakuyi, Isfahan'da küçük bir hanedan kurmuştu; sarayında toplanan bilginler ve şairlerle yaratılan bir kültürel parlaklık bu durumu onun adına borçludur. Kürtler Kuzey ve Batı İran'ın bütün

dağlık bölgelerine egemendiler. Bunlardan "Ziyariler" Gurgan ve Tabaristan'ı almışlardı; bu hanedanın son emirlerinden biri Keykâvus Unsur ül-Ma'ali –Emir Kâbus ibn Vuşmgir'in torunuydu– XI. yüzyıl yeni Farsça edebiyatın şaheserlerinden biri sayılan "Kâbusname"nin yazarıdır.

Ne var ki Büveyhilerin çöküşü, özellikle halifeliğin bir ölçüde yeniden yükselmesine, en azından bunun düşünülmesine olanak vermiştir. İktidara hevesli Büveyhiler, halife tarafından atanmak için dalaşmaya başlamışlar, hatta son Büveyhi bunu sağlamak amacıyla halifeye Irak'ta hükümeti ortaklaşa yönetme ve şahsına ait bir vezire sahip olma hakkını vermiştir Bu vezir, İbn ül-Müslime idi, kendisinden daha sonra tekrar söz edeceğiz. Koruyucu bir beye şiddetle ihtiyaç duyan ordu birlikleri arasında ise gittikçe artan bir huzursuzluk kendisini göstermekteydi. Her yanda halifeliğin ilkeleri ve iktidarını yürütmesinin koşulları üzerinde yeniden düşünülmeye başlanmıştı. İşte böylesine siyasal ve manevi ortamda –o güne kadar kendi özellikleri içinde hakkıyla gözden geçirilmemiş bu ortamda– daha önce değindiğimiz Mavardi'nin "kamu hukuku" eseri doğmuştur. Şimdi artık dillerde dolaşan yeni güçler, İranlı olmayan yeni güçler vardı, bunlar ufukta belirmiş bulunan "Gazneviler" ile "Selçuklular"dı. Irak ve İran'daki durum onların zaferini kolaylaştıracaktır. V Minorsky'nin dediği gibi "İran'ın ara oyunu" sona ermişti.

3) (Irak Dışında) Arap Asyası

Batı İran'ın siyasal özgürlüğünün gerçekleştiği aynı devirde Batı Asya'da da bağımsız Arap hanedanları ortaya çıkmıştı.

Araplığın bir yandan gerilerken, öte yandan ilerlemeler göstermesi ilk bakışta aykırı görülebilir, fakat her ikisi birbiriyle sıkıca ilişkilidir, zira merkezi Abbasi sisteminin çöküşünde onun da katkısı vardı: Yerel halklar, burada İranlı orada Arap, yeniden kendi yazgılarına sahip çıkmışlardı. Üstelik –Araplar arasında biricik askeri gücü temsil eden– bedeviler yeni devletlerin topraklarına kitle halinde girerek, âdeta geçen yüzyılda Abbasi ordusunca kovulmalarına bir çeşit misilleme yapmışlardı. Kısa bir süre sonra da Türkler çıkageldi, bunlar da bedevi Araplar gibi göçebeydiler. O halde Abbasi devletinin siyasal çözülüş olgusunun, bir göçebeleşmenin sosyal ve ekonomik süreciyle iç içe olduğu ileri sürülebilir. Daha ayrıntılı bir araştırmayla belki de çürütülebilecek bu görüşü birçokları benimsemektedir.

Verimli Hilal bölgesindeki Arapların çoğunluğunun Onikiler Şiası'na yönelmiş olduklarını görmüştük; bununla birlikte Yukarı Mezopotamya illeri olan "Diyar Mudar" *(Harran)* ve "Diyar Bekr" de *(Bugünkü Diyarbakır),*

Güney Suriye'de ve Filistin'de Sünnilik egemendi. Şii mezhebinin Arapları, Büveyhilere yakınlaştırmış olması gerekirdi, fakat onlar oymak rekabeti yüzünden ve buna benzer –inançla ilgisi bulunmayan– siyasal nedenlerle Büveyhilere karşı mücadele ettiler, hatta belki de bu yüzden Nusayriliğe destek oldular. Her hanedan kendine ayrı bir mezhep aramaktaydı.

X. yüzyılın başlarında Yukarı Mezopotamya'da en önemli Arap oymaklar grubunu "Taglib"ler oluşturuyordu; İslamiyet öncesi zamanlardan beri burada oturmaktaydılar. Yönetici durumundaki aile "Hamdaniler"di. Bir defa halifeye karşı ayaklanmışlarsa da, daha sonra Mezopotamya'da ve hatta Bağdat'ın içinde düşmanlarına karşı hep onun hizmetinde olmuşlardı. X. yüzyılın ilk yarısında bütün Yukarı Mezopotamya'yı kendilerine bağlamayı başarmışlar ve bağımsızlıklarını da ilan etmişlerdi. İçlerinden biri, Hasan, kısa süre Bağdat'ta emir ül-ümera olmuş ve "Nasar üd-Devle" sanını almıştır, tarihte bu adla tanınmaktadır. Bu çeşit sanların takılmasını başlatan odur, ayrıca ordunun halifeye küçük bir kısmını bırakıp bütün "ikta" topraklarına el koymasının sorumlusu da odur. Fakat düzeni korumayı başaracak durumda olmadığından, her şeyi yitirmemek için görevinden ayrılmıştır. İşte o zaman Büveyhiler fırsattan yararlandılar ve Bağdat rejimini istikrara kavuşturmayı başardılar. Nasır üd-Devle gerçi Musul ilini elinde tutuyordu, ama halefi Ebu Taglib, o zamanki Büveyhi iktidarının başı Adud ud-Devle tarafından yenilip oradan kovuldu; 979 yılı Musul'da Hamdani devletinin sonunu getirdi. O sırada aileden biri, Ebu Taglib'in amcası, halifenin taktığı "lakap"la Seyf üd-Devle durumdan yararlanarak Yukarı Suriye'de, Halep'te bağımsız bir devlet kurmayı başarmamış olsaydı, belki de bu ailenin adı tarihte bir daha anılmayacaktı. Mısır'da egemen bulunanlardan olduğu kadar, Irak'takilerden de çok uzakta kurulan bu devletin başında 945'ten 967'ye kadar kalan Seyf üd-Devle, Bizans'a karşı yaptığı savaşlar ve Arap edebiyatını teşvik etmesi sonucu meydana gelen olağanüstü bir kültürel gelişmenin parlaklığını uzun süre devam ettirmesiyle ün kazanmıştır.

Bizans'la savaş kaçınılmazdı, çünkü Seyf üd-Devle, uzun zaman İslam dünyası karşısında pasif kalmış Bizans İmparatorluğu'nun Asya'da ve Akdeniz'de saldırıya geçmek için içerde yeterince istikrar kazandığı bir sırada iktidara geçmiş bulunuyordu. Bizanslılar IX. yüzyılın sonunda Güney İtalya'nın büyük kesimini, daha sonra X. yüzyılda Kıbrıs'ı ve Girit'i yeniden ele geçirmiş, sınırını Küçük Asya'da Toroslar – Melitene *(Malatya)* – Erzurum hattına kadar genişletmiş, burada Ermenilerle bağlantı kurmuştu. Şu sırada ise Müslümanlar kendi iç çatışmalarıyla uğraştıklarından Bizans'ın bu yayılmasına karşı bir tepki gösterebilecek durumda değillerdi. Bu bakımdan yeni imparatorlar Nikephoros Phokas ve Johannes Tzimiskes, Küçük Asya üzerinden Kilikya, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'ya doğru saldırıya geçtiler. Bu

büyük tehdit bile birkaç İslam ülkesinin kuvvetlerini bir araya getirmesini sağlayamamıştı; Orta Asya'dan getirilen "gaziler" ise bir askeri güç oluşturmaktan çok bir düzensizlik kaynağıydılar. Böylece savaşın bütün yükü Seyf üd-Devle'nin omuzlarına yüklenmişti. Gerçi buyruğu altında büyük bir ordusu yoktu, ama hiç değilse onun birlikleri, başkent Halep çevresinde üstlendikleri sürece savaş alanının doğrudan doğruya yakınında bulunuyorlardı ve burada da stratejik bir anahtar durumundaydılar. Bundan başka Seyf üd-Devle bedevilerini de başarıyla kullanmasını bildi; gerçi bedeviler kutsal savaşa (cihata) alışkın değillerdi, ama atalarının savaşçı ruhunu canlı biçimde sürdürüyorlardı, bu bakımdan onlarda eski ünlü hatıraları uyandırmak güç olmadı. Seyf üd-Devle bu adamların savaşa ancak zafer ve ganimet umuduyla sürülebileceklerini ve başarılı bir askeri direniş için de tek yolun saldırı olduğunu biliyordu. Övgüler düzen yığınla şair Arapların bu dönemdeki coşkusunu en parlak renklerle tasvir etmişlerse de, kuşkusuz bunlarda abartma payı hayli büyüktü. Ancak yine de savaş isteğinin parlak bir ateş gibi alevlendirildiği kesindir. Ne var ki bu alevin çok geçmeden tekrar sönmesi gerekecekti. Doğu Arapları arasında "cihat"ın son kez alevlenmesidir bu, zira Haçlı Seferleri sırasında artık Arap ordularını ortada görecek değiliz. Arapların bu savaş coşkusu Seyf üd-Devle'ye Bizans'a karşı yirmi yıl süreyle direnme olanağını verdi, hatta başlangıçta onları bir önleme savaşıyla durdurmayı da başardı. Ordusunun kendine özgü durumu değişik bir savaş taktiği uygulamasını gerektiriyordu: Bu taktik görülmemiş bir gözüpeklikle Küçük Asya'nın içlerine yaptırdığı etkili baskınlardı; bu akınların amacı bir yer fethetmek ya da düşman ordusunu yenilgiye uğratmak değil, yalnızca yakıp yıkmak ve ganimet toplamaktı. Bizans'ın asıl ordusu bu sırada hemen yardıma koşabilecek uzaklıkta olmuyor ve bu akıncıları kıstırıp savaşa zorlayamıyordu. Ne var ki bu durum ordunun kesin şekilde bir öç seferi düzenleme isteğini de kamçılamaktaydı. Sonunda Bizanslılar son darbeyi indirmek üzere harekete geçip Tarsus'la birlikte Kilikya'yı, Antakya'yla Kuzey Suriye'yi fethettiler ve sahilde Tortosa'ya kadar geldiler (968). Doğuda ise yavaş yavaş tahkim ettikleri sınır çizgileri Asi Irmağı'nın sağ kıyısındaki tepelerin üzerinden kuzeyde Halep'i kuşatarak, Fırat boyunca Doğu Torosların eteklerini izliyor, Dicle'nin kaynaklarına kadar uzanıyordu. Halep kenti Bizanslılarca kuşatılmış ve teslim olmuştu; Seyf üd-Devle'nin oğlu Bizans egemenliğine boyun eğdi, bir süre onun vasalı durumunda kaldı. XI. yüzyılda Bizans Edessa *(Urfa)* ilini Fırat'a kadar ele geçirdi, Ermeni krallığı da Fırat'ın kaynaklarını, Van Gölü ve Aras Irmağı'nı içine alan bölgeyi, burada dağınık durumda bulunan vasal İslam beylikleriyle birlikte egemenliği altına aldı. Seyf üd-Devle'nin halefleri de Fatımi yayılmasını yeni tehlike olarak gördüklerinden, bunlara karşı Bizans'ın himayesini istediler Seyf üd-Devle'nin kavgası kalıcı

başarı sağlayamamış ve ölümünden sonra kurduğu devlet çökmek zorunda kalmışsa da, yine yaptıkları onun unutulmaz ününü günümüze kadar getirmiştir. O yalnızca bir ordu komutanı değildi, aynı zamanda Arap geleneğine göre kendini yetiştirmiş bir hükümdar ve bir bilim-sanat koruyucusuydu; ayrıca sözlerin gücünden kendi işleri için yararlanmasını bilen bir adamdı. Onun etrafında çok önemli kafalar toplanmıştır: Türkistanlı düşünür el-Farabi, onun himayesinde bir felsefe sistemini tamamlamıştır; şiirsel sözlerin sihirbazı, eski Arap ideallerini yeniden canlandıran el-Mütenebbi onun için yazmıştır; Konstantinopel'de geçirdiği tutsaklık günlerinde çektiklerini çok etkileyici bir dille anlatan, yaptığı tasvirler bugün bile okuyucuyu sarsan Prens Ebu Firas onun yanında bir başka aydın kişilikti. Ebü'l Ferec ül-İsfahani'nin (897-967) eski ve klasik Arap şiirlerini topladığı "Şarkılar Kitabı"nı *(Kitab ül-Agani)* Seyf üd-Devle'ye ithaf etmesi de herhalde rastlantı değildi.

Sınır bölgesinde doğduğunu daha önce kaydettiğimiz ulusal kahramanlık şiirleri, varlıklarını gerçi Seyf üd-Devle'ye borçlu değillerdir –bunlar ondan çok önce başlamış ve ondan sonra da yaşamaya devam etmiştir– fakat bu şiirler onun hükümdarlık zamanının savaş coşkusuyla yeni güç kazanmıştır ve onun seferlerinden birçoğu ancak X. yüzyılın oymak dayanışmasıyla anlaşılır olmaktadır.

Arap oymakları Hamdani iktidarının temelini oluşturuyordu, ancak bundan bedevi elemanın tek başına bu iktidarı belirleyen güç olduğu sonucunu çıkarmamak gerekir. Taglib oymakları uzun süreden beri tarımı ve hayvancılığı bir arada yapmaktaydılar. Coğrafyacı İbn Havkal Mezopotamya'nın Hamdanilerini, buralarda ticari bakımdan daha kazançlı bitkiler yetiştirmek amacıyla, köylüleri topraklarını onlara satmaları için zorlamakla suçlamaktadır. Ayrıca Halep Hamdanilerin başkenti yapıldıktan sonra, Kuzey Suriye'nin büyük kenti olarak üstlenmesi gereken rolü oynamaya başlamıştı. Fakat Araplarda güçbirliği yoktu; Taglibler arasında bile partiler ve çatışmalar vardı; başka Arap oymakları da ortaya çıkmış ve nüfuz kazanmak istemişti; böylece rekabetler bir türlü bitmek bilmemişti. Özellikle Tagliblerin az bulunduğu Suriye'de Seyf üd-Devle, bölgeye egemen, en önemli bedevi oymağı "Kilab" ile ittifak yapmak zorunda kalmıştı. Onun kudretli kişiliği sayesinde dengelenmiş bulunan yabancı düşmanlığı, halefleri zamanında açıkça ortaya çıktı. Bu ittifak "Kilab"ların "Mirdasi" ailesiyle birlikte XI. yüzyılda –1023'ten itibaren– Halep'te iktidarı alması üzerine kesinlikle ortadan kalktı. Aynı gelişme Yukarı Mezopotamya'da da cereyan etti. Burada Adud ud-Devle'nin Hamdani iktidarı yıkılmıştı, fakat Büveyhilerin halefleri ülkeyi denetim altına almayı başaramamışlardı. Böylece ülke X. yüzyılın sonunda Arap "Ukali"ler –Musul ve Diyarbakır Rabia'da *(Nusaybin)*– ile Arap-Kürt

karışımı bir aile olan "Marvani"ler –Diyar Bekr'de– arasında bölüşülmüştü. Her iki hanedan da Selçukluların XI. yüzyılın ikinci yarısında buraları fethetmesine kadar bölgede egemen oldular.

Ne var ki "Mirdasiler", "Ukaliler" ve "Marvaniler" aynı karakterde değildiler. Her iki Arap hanedanı, "Mirdasiler" ve "Ukaliler" Şii mezhebindendiler, bunlar bölgelerinde pek az bulunan kentlerde fiili iktidarı "Ahdat"ın ileri gelenlerine bırakmışlardı (Bkz: Bölüm 8/III). Kültürel hizmetleri de çok az olmuş, nitekim şüpheciliğin şairi *(reybi)* kör Ebü'l Alâ el-Ma'arri (?-1057) eserlerini bunların saraylarının dışında yazmıştır; bu saraylar ise çevrelerinde cereyan eden nafile entrikalar ve kavgalar yüzünden zaten hiç de sakin yerler değildi. Buna karşılık "Marvaniler" Sünniydiler, üstelik kentliydiler ve tarımıyla, madenciliğiyle, endüstrisiyle zengin bir ülkenin hükümdarlarıydılar. Bilim ve sanatın büyük çapta koruyucusu oldular ve başkentleri "Meyyafarikin" *(Bugünkü Silvan)* uzun süre bir bölgesel üstünlük dönemi yaşadı.

Bu devirde asıl Arabistan'ın tarihine göz atmayı gereksiz buluyoruz, çünkü İslamiyetin anayurdu, daha sonraki gelişme süreci içinde böylesine önemsiz bir duruma düşmüş bulunuyordu. Gerçi bütün Müslümanlar olanakları elverdiği takdirde, hayatlarında en az bir kez kutsal kentlere hac seferi yapmaktaydılar, kutsal kentler de canlılıklarını ve refahlarındaki yapay büyümeyi bu duruma borçluydular, fakat yine de bütün büyük hareketlerden, bütün büyük yollardan uzak, sapa yerdeydiler ve geçimlerini Bağdat'ın, daha çok da Kahire'nin lütfuna bağlamışlardı. Bölgedeki en zengin aile "Şerif" ailesiydi, Ali soyundandılar ve burada –Şii görüşleri işin içine karıştırmaksızın– kamuoyuna göre yerel iktidarın da sahibiydiler. Arabistan'ın öteki oymakları geleneksel anlaşmazlıklarını, yine eskisi gibi, sürekli küçük savaşlarla yeniden sürdürmeye koyulmuşlardı. Yarımadanın kıyı kesimindeki birkaç işlek bölgede, kovuşturmaya uğramış mezheplerin yandaşları kendilerine sığınacak yerler bulmuşlardı. Hariciler, her ne kadar yükleme limanları Büveyhilerin elindeyse de Oman'a egemendiler; Bahreyn Karmatların elindeydi, hatta 930'da Mekke'yi işgal ederek kutsal karataşı (Hacer ül-Evsed'i) alıp götürmüşler ve ancak otuz yıl sonra Fatımilerin baskısıyla geri vermişlerdi. Gerçekten önemli durumda olan Yemen'di, burası da sığınma yeriydi; Zeydiler, Hariciler ve İsmaililer burada toplanmıştı, özellikle X. yüzyılın sonundan itibaren Mısır'ın doğu ticareti geniş boyutlara ulaşınca, bu ticaretin yolu zorunlu olarak buradan geçmeye başlamıştı.

Ama gerçek Arap iktidarı, Arap dünyasının en güçlü iktidarı Mısır olmuştu.

4) Mısır

Mısır, İslamiyetin egemenliği altına aldığı dünyada her zaman kendine özgü bir çehreye sahip olmuştur. Böyle oluşu bir defa eski, antik örgütleniş biçimini devam ettirişindendir, öte yandan da İran'dan farklı olarak kendine özgü hayatını korumuş olmasındandır; üstelik bunu da ülkeden yararlanan yabancı iktidarlara, kalıcı hiçbir etki yaptırmayacak derecede başarmıştır. IX. yüzyılda halkın çoğunluğu henüz Hıristiyandı, özellikle de Kıpti mezhebindendi. İskenderiye ve Fustat kentleri dışında ülkenin ağır basan karakteri köylülüktü ve hayatının temposunu da Nil Irmağı belirlemekteydi. Firavunlardan Bizans imparatorlarına kadar her devlet bu ülkenin yaşamını büyük çapta kurallara bağlamıştır, çünkü bu toprakların Nil'e bağımlı ekonomisi bir merkezi planlamayı ve eşgüdümü zorunlu kılmaktaydı. Bu özellik fetihten sonra da olduğu gibi kaldı ve bütün İslam hükümetleri zamanında da genellikle devam ettirildi. Kamu görevleri hemen tümüyle Kıptilerin elindeydi, ancak hiçbir Kıpti de Mısır dışında böylesine bir görev üstlenmiyordu. Araplar, özellikle de bedeviler sayıları pek az garnizon kentlerinde ve çöle sınır bölgelerde hayli kalabalık sayıdaydılar, fakat Asya'daki kardeşlerine oranla doğunun kültürel yükselişine katkıları pek az olmuştur. Savaş güçlerini Mağrib'in fethi için kullandıktan sonra burada XI. yüzyıla kadar sakin yaşamışlardır. Sünniler olarak Maliki hukukunu batıya götürmüşler, ama kendileri Şafii kalmışlardı. Genellikle ülke iktidarlar tarafından ekonomik sömürüsü belirlenmiş bir koloni olarak görülmüş ve ağır vergi yükü altına sokulmuştur. Kıptiler, antikçağda olduğu gibi bu baskıya karşı ayaklanmışlar, fakat bu direnişlerinin bir özerklik davasıyla ya da dinsel bir hareketle ilişkisi olmamıştır.

Bu durum 868'den sonra ilk yerel hanedanın ortaya çıkışıyla meydana gelen köklü değişimden önceki döneme özgüdür; ne var ki hanedanı kuranlar Mısırlı değildi, dışardan gelmişlerdi. O yıl halife, Türk subaylarından birini, Ahmet ibn Tulun'u geniş yetkilerle Mısır komutanlığına atamıştı. Yeni vali halifenin –zenciler ayaklanması, Saffarilere karşı savaş gibi nedenlerle– zor duruma düşmesinden yararlanarak, kendisini olabildiğince bağımsız hale getirmek girişimlerine başladı. Mısır'ı istediği gibi yeniden örgütlendirdi, güçlü bir ordu kurdu ve egemenlik alanını Suriye'de Toroslara kadar genişletti. Her ne kadar halife bu yeni durumu resmen asla kabul etmediyse de, Mısır'ı geri alabilmesi ancak İbn Tulun'un ölümünden (884) sonra halefleri zamanında rejimin zayıflaması sayesinde 905 yılında gerçekleşebildi. 939'da Mısır'a vali olarak yine bir Türk komutanı atadılar; Fergana beylerinin eski soyluluk sanı olan "el-İhşid" adıyla tanınan bu vali ülkede durumunu güçlendirip bağımsızlığını ilan etti. Bu bağımsızlığı İhşid'ten sonra gelenler

de devam ettirdiler. Bunların içinde en önemlisi zenci bir azatlı köle olan Kafur'dur. Egemenlikleri 969'da sona erdiğinde, Mısır tekrar halifeliğin eline geçemedi, bu sefer yeni iktidar Fatımilerdi.

Böylece Mısır, Ptolemeler devrinden beri elinden gitmiş bağımsızlığını, yabancı bir hükümdarın yönetiminde tekrar kazanmış oluyordu, tarihin, akışı içinde kuşkusuz defalarca tekrarlanmış bir aykırı durumdu bu, Mısır'ın bu bağımsızlığı XVI. yüzyıla kadar sürecektir. Yabancı olmakla birlikte İbn Tulun ile ondan sonra gelenler Mısır'ın yazgısını kendilerininkiyle sıkıca birleştirmişlerdir; gerçi ülkeyi kişisel çıkarları için çalıştırmışlar, ama elde ettikleri geliri de yine ülkede harcamışlardır. İbn Tulun ile oğlu "Humareveyh", Fustat'ı gelmiş oldukları halifelik başkenti Samarra'nın düzeyine çıkarabilmek için her şeyi yapmışlardır. Baba Tulun buna siyasal yükselme hırsından dolayı girişmiş, oğul Tulun ise şatafata olan düşkünlüğünden. Kuşkusuz yine bu nedenle ilkin ordu için düşünülmüş yeni mahalle "el-Kata'i", daha sonra sarayı ve sayısız hükümet binalarını da içine almıştır. Halifenin 905 yılında ülkeyi geçici olarak geri alışı sırasında bu mahalle tahrip edilmiş, fakat İbn Tulun Camii olduğu gibi kalmıştır; yıkılan bu semt daha sonra yeniden yapılmıştır. Hükümdarın soydaşı Türklerden, Nübyalı zencilerden, Bizans bölgesinden getirilmiş "Rumi" kölelerden ve biraz da Araplardan oluşan ordunun bakımı hayli gidere mal oluyor, yeni yapılara harcanan para da bir hayli tutuyordu. Ne var ki genel ekonomik kalkınma, yönetimin ve ticaretin sıkı denetimi İbn Tulun'u halkın durumunu iyileştirecek düzeye getirdiği gibi, vergi artırma yollarına sapmadan kendisi için de büyük bir servet toplama olanağını vermişti. Ölümünden sonra oğlu bu serveti har vurup harman savurdu, ama bu arada sulama tesisleri yenilendi, lüks mallar imalatı canlandırıldı.

İhşid'ler her ne kadar gösterişçi harcamaları kısıtlarsa da, yine de rejimleri Tulunlulardan pek az farklıydı; herhalde orduları da o kadar güçlü değildi, nitekim Kuzey Suriye'yi Hamdanilere terk etmek zorunda kaldılar, fakat bu şekilde Bizans'a karşı savaşmaktan da kurtulmuş oldular. Bunun yerine bir donanma kurmak için hazırlıklara giriştiler.

Militan Sünniler olarak Tulunlular, büyük Kıpti ailelerin nüfuzunu kırmayı denemişler, öte yandan onları saraya sekreter alarak saygınlıklarını da artırmışlardır. Tulunlular, birçok Türkler gibi, enerjik önlemler almasını bilen politikacılardı. Yedi yıl süreyle başkadılık görevini boş bırakmışlar, böylece içteki direnişin bir ocağını söndürmek istemişlerdi. Müslüman ve Hıristiyan para babaları İbn Tulun tarafından saf dışı edilmiştir, bunların içinde en ünlüsü olan İbn ül-Mudabbir, Tulun devleti kurulduğu zaman büyük nüfuza sahip bulunuyordu, yeniden ortaya çıkabilmesi ancak rejimin yıkılışından sonra olmuştur. Daha sonra da Mazara'i ailesi yarım yüzyıl, İhşidler zamanı-

na kadar Mısır'ın ekonomik hayatına yön vermiştir. İhşidler inanç konusunda pek bağnaz değillerdi, öyle ki Yahudiler ve Hıristiyanlar onların yönetim kademelerinde önemli yerler alabilmişlerdi.

Her ne kadar Tulunluların ve İhşidlerin rejiminde iyi yanlar varsa da, yine de halkın pasif tutumuyla yanı başında yer almadığı yabancı yönetimlerdi. Saygınlığı ve dayanağı yalnızca hükümdarın otoritesine bağlı kalmıştı; İbn Tulun'da bu vardı, daha sınırlı ölçüde olmak üzere El-İhşid ve Kafur da buna sahipti, fakat onlardan sonra her şey sarsılıvermişti. Sonuçları da 905 ve 962'deki iki felaket oldu.

İsmailiyye öğretisiyle bağlantılı olarak Fatımilerden, onların resmi inanç doktrinlerinden söz etmiş, aynı şekilde X. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Afrika'da iktidara gelişlerini anlatmıştık. Ordan harekete geçerek Mısır'ın fethine giriştiler ve 969'da komutanları Cevher, zaferle sonuçlanan seferi gerçekleştirdi. Dört yıl sonra da Fatımi halifesi "el-Mu'izz" ülkeye yerleşti; yeni kurulan ordu ve yönetim merkezi el-Kahire de başkent oldu. *(Yeni kentin kurulmasıyla ilgili bir olay anlatılır. Kentin kurulmasını komutan Cevher emretmişti, fakat o zamanlar böylesine önemli bir işe müneccimlere danışılmadan başlanılmazdı. Müneccimler uygun saati yıldızlara bakarak belirleyecekler ve bunu çan çalarak bildirecekler, o zaman her tarafta birden işe başlanacaktı. Fakat çan vaktinden önce bir karfa tarafından harekete geçirilmiş ve inşaata uğursuz sayılan Mars yıldızının, Kahir ül-Felek'in egemen bulunduğu bir anda başlanmıştı. Felaketi tamir olanaksızdı, kötü yorumları önlemek amacıyla kente Mansuriye adını verdiler. Fakat müneccimlerin söylediğini kendi kişisel yorumuyla açıklayan ve Mars'ın gelişini hayırlı sayan halife El-Mu'izz "el Kahire" adını benimseyince, kentin adı bu olmuştur.)*

Fatımiler, Mağrib'i güvendikleri bir vasala emanet ederek Mısır'a geldiler, fakat iki yüzyıl süreyle bu ülkeden çıkmadılar. Bu hanedan Arap asıllı olduğu ve şimdi anayurduna daha yakın yere geldiği halde, kendisinden öncekilerden çok daha Mısırlı olmuş, ülke de onların yönetimi altında tam bağımsız bir devlet haline gelmiştir. Böylece Fatımiler, Tulunlular ile İhşidlerin eserini gerçekten tamamlamış oluyorlardı. Onların hükümranlık dönemi Mısır için, düşmanlarının gözünde dahi, tarihinin en şanlı sayfasını oluşturmaktadır.

Mısır'a egemen olan her iktidar gibi, Fatımiler de ilk iş olarak Suriye'ye saldırdılar. Fakat İhşidler gibi buranın sadece güney kesimiyle yetinmek zorunda kaldılar ve burada bile egemenliklerini hiçbir zaman rahatça sürdüremediler. Buna da bedevilerin anarşisi, Sünnilerin –özellikle Şam'da– direni-

şi, Bizanslıların yakında oluşu ve hatta Karmatların düşmanlığı neden olmaktaydı. XI. yüzyılda geçici olarak Halep'i ele geçirmeyi ve burada Mirdasileri kendilerine bağlamayı başardılarsa da, 1071'den sonra Suriye ve Filistin'deki bütün toprakları Türklere bırakmak zorunda kaldılar. Kendilerine kalmış birkaç limanı da Haçlılar 1097'e ve bunu izleyen savaşlarda –Askalon 1153'te düşmüştür– ellerinden aldı. Suriye'nin politik ve askeri bakımdan bir önleme bölgesi olarak Mısır için önemi varsa da, ekonomik açıdan böyle bir durum yoktu, buradan her an için vazgeçebilirlerdi, dolayısıyla da uğradıkları bu başarısızlık Fatımiler için fazla bir yıkım olmadı. Buna karşılık Yemen'e yöneldiler, burası ekonomik bakımdan çok daha önemliydi. Yemen'de egemen bulunan Sulayhi hanedanı Fatımilerin himayesi altına girdiği gibi, onların mezhebini de kabul etmiştir; bu da Mekke'den Hadramut'a kadar Fatımi egemenliği demekti. Şimdi onlar dailerini Hint Okyanusu üzerinden İndus'a kadar her yana gönderebilmekteydiler. Selçuk Türklerinin Bağdat'a girmesinden önce, Fatımi halifeleri kutsal kentler, Mekke ile Medine'nin koruyucusu olarak da kendilerini kabul ettirmiş bulunuyorlardı. Bu durumları daha sonra da zaman zaman devam etmiştir. Bu sırada bütün Kuzey Afrika da fiilen olmasa bile şeklen Fatımi mülkü sayılmaktaydı. Böylece bir Fatımi imparatorluğu, bir Fatımi "emperyalizmi" oluşmuştu.

Fatımilerin imparatorluk iddiaları onların inançlarında, bu inancı yayma bilincinde kendini gösterir, bundan da kocaman bir propaganda örgütü doğmuştur. Geniş bir misyoner *(dai)* şebekesi aynı zamanda Fatimi hükümeti için haberalma hizmeti yapıyor, onun direktiflerini yayıyor, rüşvet, sözler vererek, tehdit ederek, yaltaklanarak onun çıkarına çalışıyor ve her türlü bunalımdan kurnazca yararlanmayı başarıyordu. Nitekim resmi yazışmaları elimize ulaşmış bulunan "El-Müeyyed Şirazi" de bu şekilde Büveyhilerden "Ebu Kalicar"ı elde etmiş ve Selçuklu ilerleyişine karşı verimli hilalin Araplarıyla bir güçbirliğini gerçekleştirmiştir. Gizli yürütülen, fakat bu yüzden etkisi hiç de daha az olmayan propaganda bir huzursuzluk atmosferi yaratıyordu. Bu propaganda hizmeti özellikle İran'da ve İran'ın etkileme alanlarında yoğundu. Büyük filozof Nasır-e Hosrav da onlarla birlikte çalışıyordu. Öteki devletler bu propagandanın karşısına aynı nitelikte bir dayanışma içinde çıkamamaktaydı, halifelik Mutezile'nin çöküşünden beri bu konuda artık hiçbir şey yapabilecek durumda değildi, üstelik Büveyhi devletinde de gerek Abbasi gerek Ali soyundan aristokrasinin bütün kolları resmen eşit sayılmaktaydı. Buna karşılık Fatımilerin bir devlet doktrinleri vardı. Mezhep öğretilerinin yayılması ve gelişmesi için Kahire'deki büyük camileri el-Ezher'in yanında bir yüksekokul kurmuşlardı; daha sonra burada bir üniversite doğdu; bugün de burası geleneksel İslam teolojisinin çok ünlü bir merkezidir. Kuşkusuz Sünni dünya "medreselerini" kurmakla yavaş yavaş sapkın propa-

gandaya yanıt vermeye başlamıştı, ama bu kurumların etkinlik kazanması daha sonraları oldu ve hiçbir zaman onlardan, İsmailiyye okullarından olduğu gibi, güçlü bir din yayıcılar örgütü ortaya çıkmadı.

Böylesine siyasal ve dinsel bir aktiflik elbette ki devlet içinde sağlam tabanlı bir yapıya dayanmak zorundaydı. Bu konuda Fatımilerin birtakım yenilikleri dışardan getirmesi gerekmiyordu. İlk hükümdarların, hizmetine almak zorunda kalacağı yüksek memurların başına buyruk bir vezirlik yaratmamasını sağlamıştı, böylece son kararları vermek yetkisi daima hükümdarın olmuştu. Fakat XI. yüzyılda beceriksiz halifelerin yönetiminde, hükümdarın bu çok yüceltilmiş makamının halkı etkilemesi devam edemedi. O zaman Fatımiler halkı saray hayatlarıyla, şatafatlı törenler ve genel bayramlarla etkileme yollarını aradılar; bunda da Abbasilerin dillere destan debdebelerini kat kat aştılar. Ortaçağda yaşamış yazarların tasvir etmekte birbirleriyle yarıştıkları bu törenler, Mısır geleneklerini Bizans ve Abbasi etkileriyle birleştirmekteydi. Fatımilerin sahip oldukları, masallardakine benzer hazineler de dillerde dolaşmıştır ve bu zenginliğin bazı tanıkları günümüzde müzelerde bulunmaktadır.

Devletin merkez ve taşra yönetim çarkı Bağdat'tan hiç de geri durumda değildi, başlıca kuruluşlar, dinsel hayatın bazı yanları dışında, ortaçağda değişen bütün hükümetlerden daha uzun ömürlü olabilmiştir.

Kuşkusuz Fatımiler sarayın ihtiyaçları için olsun, kendi ülke içi politikaları için olsun Mısır'ın ekonomik hayatına çok güçlü atılımlar kazandırmışlardır, ancak bunda da sanıldığı gibi doktrinlerinin belirli bir rolü olmamıştır. Onların zamanında ticaret yollarının yeni bir yönlendirilişi de gerçekleşmiştir, kuşkusuz bu değişikliği kendileri istemişti, ancak bu değişikliğin daha derinde yatan nedenleri vardı ve bunlar da onların yararınaydı: Büyük ticaretin ağırlık merkezi İran körfezi'nden Kızıldeniz'e kaymıştı. Bir doğal afet, bir deprem Siraf limanını mahvetmişti, burası başka nedenler olmasaydı belki yeniden kalkınabilirdi, ne var ki bu yeni ortamda onun yerini alabilen ancak korsanlar yatağı Kays Adası oldu. Şimdi artık Aden ile İskenderiye büyük dünya ticaretinin merkezleri haline gelmişti.

Bu değişiklikte etken olan Fatımi politikasının dışında, onunla bağımlı olmayan daha genel güç ve nedenler nelerdi? Kuşkusuz Irak'taki kargaşalar bu gelişmeyi kolaylaştırmış olabilir. Hükümdar saraylarının çeşitli kentlere dağılmış durumda olması ve İran'da yeni merkezlerin sayısının giderek artması, tacirleri eskisine oranla çok daha değişik yeni yönlerde iş yapmaya itmiş, böylece de Bağdat'ın tekelci durumu sona ermişti. İşbaşında bulunan hanedandan hangi emir daha güçü durumdaysa, onun bulunduğu yer başkent oluyordu. Fakat bu durum, ticaret yolculuğunu batı yönünden devam ettirmek isteyenlerin, yine de Irak'tan geçmelerini engellemiyordu. Bizans

fetihleri Kuzey Suriye'yi, gümrük engelleriyle karşılaşmadan bir Akdeniz limanına ulaşmak isteyen tacirler için zorluklar getirmişti, ama işlek limanlar olan Tyrus *(Tur)* ile Tripoli *(Trablusşam)* daha güneyde bulunuyordu; Konstantinopel'e yolculuk için ise meydana gelen sınır değişikliklerinin zaten bir önemi yoktu. Bütün bu koşulların ortaklaşa etkisi olmuşsa da, asıl nedeni başka bir yerde aramak gerekmektedir. Bu dönem İtalya'nın uyandığı çağdır; *(Napoli'nin güneyinde)* Amalfi ile Fatımiler arasında Kuzey Afrika'daki ticaret ilişkilerine daha önce değinmiştik. Fatımilerin Mısır'ı fetihlerinden kısa süre sonra bile Kahire'de iki, üç yüz Amalfi'li tacirin bulunması herhalde rastlantı değildi. Kayrine Geniza'daki Yahudi-Arap belgelerinden İfrikiya'da bulunan Yahudilerin, eski hükümdarları tarafından Mısır'ın alınmasından kendi ticaretlerine bir yarar sağlamadığı gerekçesiyle hoşnut kalmadıklarını öğreniyoruz. Şu ya da bu olağanüstü himayeden yararlanmış olsun, kesin olan bir durum vardı: Avrupa pazarlarının tacirleri Akdeniz'de göründüğü andan itibaren, ister Amalfi'den ister Kordoba'dan gelsinler, bunlar için Uzakdoğu'nun mallarının batı ülkelerine getirilmesinde Kızıldeniz ve İskenderiye yolunun seçilmesi, Irak ve Konstantinopel yolundan çok daha rahat oluyordu. Kuşkusuz Konstantinopel Doğu ve Orta Avrupa'ya mal aktarma merkezi olarak önemini korumaktaydı. Burada Küçük Asya'nın XI. yüzyılın sonunda Türkler tarafından fethedilmesi Mısırlılara geçici olarak üstünlük sağlamıştı. Fatımilerin kereste ve demire ihtiyaçları vardı, bunları da en kolay şekilde ancak İtalya'dan getirtebiliyordu. O bakımdan Fatımilerin bu ticareti İskenderiye'ye çekmek ve Konstantinopel'i Akdeniz pazarlarının ülkeler arası yönlendiricisi mevkiinden indirmek için neden her çareye başvurdukları kolayca anlaşılmaktadır.

Bu politika başka devletlerin Hıristiyanları ve Yahudileriyle iyi ilişkileri öngörüyordu, böylesine bir ilişki kurmanın ise, zaten kendi Hıristiyan ve Yahudi uyruklarına karşı son derecede uyumlu davranan Fatımiler için hiçbir zorluğu yoktu.

İsmaililerin hasımları onları, öğretilerinden kaynaklanmamış, dinler arası farkları kaldırmayı amaçlayan Rafızi (sapkın) bir yönelişle suçlarlar. Onların öğretilerini incelemek yerine, onlara kendilerinin bile nefretle reddedecekleri nitelikte inanç ve eylemleri atfederler. İsmaililere göre gerçek dinin kendi saflığı içinde ancak sırdaş olana açık bulunduğunu, gerisinin herkesçe anlaşılabilir "şekiller" olması bakımından, onlar için bütün dinlerin geçerli olduğunu söylerler. Bu bir iftiradır; Fatımiler sadece dar görüşlü olmayan Müslümanlardı. Fakat onların, doktrinlerini benimseyen, gerek Mısır'da, gerekse Kuzey Afrika'da çoğunluğu oluşturan başka mezhepten Müslümanlara tam anlamıyla güvenemedikleri doğrudur; bu nedenle de –başka hükümdarların da yaptığı gibi– gayrı Müslimleri tercih etmişler ve "dımmi" denilen bu

kimseleri yönetim kademelerinde geniş ölçüde görevlendirmişlerdir. Bunlar da işgal ettikleri mevkiler sayesinde büyük servetler elde ettiklerinden, aynı zamanda İslam yasalarının devlete ilişkin yasakları kendilerini engellemediği için, efendilerinin sadık kulları olmuşlardır.

Bu hoşgörü atmosferi Mısır'ın üçüncü Fatımi halifesi El-Hakim'in (996-1021) hükümranlığı sırasında belli bir dönemde çok korkunç biçimde bozuldu. Delişmen, genç hükümdar Tanrısal niteliğin kendi kişiliğinde, atalarından daha eksiksiz biçimde cisimlendiğini görmüştü; bundan dolayı kendisinin İsmaili öğretisinin daha saf, yeni bir yorumu için görevli ve ilk Fatımilerin yalnızca bildirmekle yetindikleri düşüncelerin gerçekleştirilmesi için de yetkili olduğuna inanmıştı. İlk günlerden başlayarak alışılmadık, önceden kestirilmeyen davranışlarda bulunmaya başlaması, geceleri dolaşmaya çıkması, daha sonraları kendini aşırı bir riyazete kaptırması çevresinde şaşkınlık ve huzursuzluk uyandırmıştı. Törelerin arındırılması amacıyla bir dizi çok şiddetli önlemlere başvurdu: Bütün içkiler ve bazı yiyecekler yasaklandı, bütün genel eğlencelere yasak kondu, müneccimler – astrologlar kovuşturmaya uğratıldı, ayrıca herkes için ahlak yasakları koydu; bunlar bir psikanalizciye, onun kız kardeşine karşı karmaşık duygularından birçok sonuçlar çıkarmak olanağını verebilecek niteliktedir Zaman zaman öylesine ileri gitti ki, erkeklerin geceleri sokağa çıkmasını, kadınların dışarda gezmesini, hatta kadın ayakkabısı imalini yasakladı. Bu yasaklara karşı çıkmanın tek cezası ölümdü. Fakat birdenbire bu yasaklarda bir yumuşama başlarken, Kudüs ve İskenderiye'nin Melkit mezhebi patriğinin kız kardeşinin oğlu olan Hakim, Yahudilerle Hıristiyanlara zulmetmeye koyuldu (1008). Onlara şarap içmeyi ve domuz eti yemeyi yasak etti, haysiyet kırıcı kılık yasalarını yeniden yürürlüğe koydu, buna göre örneğin Yahudiler boyunlarında bir çıngırak taşımak zorundaydılar; ayrıca Müslümanlara da bunlarla alışveriş yapmayı yasak etti; kiliselerle sinagogların mallarına el koydu ve bunlardan birçoğunu yıktırdı, hatta Kudüs'te Kutsal Mezar Kilisesine bile el attı. Kudüs'e gelen hacılar Avrupa'ya döndüklerinde bu olayları ballandırarak anlattılar ve bu anlatılanlardan yüzyıl sonra Haçlı Seferleri propagandası için yararlanıldı. Oysa o sırada böyle baskılar çoktan sona ermiş bulunuyordu. 1013 yılında kovuşturmalar birdenbire kesildi. Ülkeden kaçıp kurtulamamış ve koşulların zorlamasıyla Müslüman olmuş olanlar, perişan halde eski dinlerine döndüler.

Hakim bu sefer de katı sofuluğun bütün gereklerini yerine getirmeye başlamıştı; artık hükümet işlerine hiç ilgi duymuyor, sadakaları artırıyor ve bir eşek sırtında orada burada dolaşıyordu. Bu dönemde iki İranlı ortaya çıktı, Hamza ile Darazi. Bunlar Tanrısal aklın *(akl-ı küll)* Hakim'de tecelli ettiği, Tanrının dille anlatılmaz varlığının dışında, en yüce cisimlenişinin onda belirdiği öğretisini ilan ettiler. El-Hakim bu öğretinin yaygınlaştırılmasını

teşvik etti ve karşı çıkıp ayaklananlardan da çok korkunç biçimde öç aldı. Ancak yine de bu görüş, sürekli yandaşlarını yalnızca Lübnan halkının bir kısmında bulabildi; bugün onlara Darazi'nir. adından dolayı "Dürzi" denilmektedir. Havran'da yaşamaktadırlar. Hakim'in davranışlarının, eğer onu deli diye nitelemek istenmiyorsa, hiçbir aydınlatıcı açıklaması yoktur. Zira ölümü de açıklanamayan bir esrar perdesine bürünmüştür: Bir akşam yola çıkmış, yanındakilerden ayrılıp kaybolmuştur, belki de bir cinayete kurban gitmiştir. Ne var ki, Dürziler onun "gizlendiğine" ve günün birinde geri döneceğine inanmaktadırlar.

Olayların nakledilen tablosu kısaca böyle, fakat bize Hakim'in davranışının gerekçelerine ilişkin bilgi vermiyor; eğer kaynaklar abartmıyorsa, onun aldığı önlemlere gerçekten aynen uyulmuş olmasına şaşmamız gerekir. Herhalde kargaşa ve huzursuzluk yarattığı kesin. Hakim'in halefleri daha ılımlı bir tutuma döndüler. Hatta Bizans'la barış antlaşması yaptılar; bu antlaşmayla Bizans, Kudüs Hıristiyanları üzerinde bir çeşit himaye hakkı ve Kutsal Mezarı yeniden yaptırma izni elde etti.

Buna rağmen Fatımi rejimi yıkılışın kaçınılmaz yoluna girmişti ve bunun nedenlerinden biri yine orduydu. Başlangıç döneminin Berberi ordusu halkla ilişkiler içinde değildi, bu yüzden de ikmali ancak güçlükle yapılabiliyordu, özellikle Zirilerle bağlar koptuktan sonra durum daha da kötüleşmişti. İlkin bir denge sağlamak için, sonra da ikmal yüzünden, zamanın bütün İslam hükümdarları gibi, Türklere başvurulmuştu. Aynı zamanda daha önce Kuzey Afrika'da yaptıkları gibi zenciler, o dönemde Bizanslıların güttüğü politikanın ve Türk fetihlerinin sonucu olarak Yakındoğu'da oraya buraya dağılmış bulunan Ermeniler de, Müslümanlığı kabul etsin etmesin, orduya alınmıştı. Arada sırada Arapların da silahlandırıldığı oluyordu. Bütün bunlar birbirine rakip birliklerin hırsını kamçılamış, iç bölünmeleri ve çatışmaları güçlendirmiş olmalıdır. Asya'da Selçuklulara karşı direnmek için olağanüstü çabalar gösterilmesi zorunluluğu doğunca, durum daha da kötüleşmiş ve felaketin eşiğine gelinmişti. Bağdat'ta da buna benzer bir gelişmenin sonucu olarak yabancı askeri önderler iktidara gelmişti, ancak bu sırada sivil yönetim başka ellerde kalmıştı. Kahire'de ise her iki yüksek görev, bir tarafta –ilkin yerli ya da yerlileşmiş kimselerce yürütülen– vezirlik ve öte yanda ordunun başkomutanlığı birbiriyle kaynaştırılmıştı. XI. yüzyılın son çeyreğinde en güçlü adam durumundaki, Ermeni dönmesi "Bedr ül-Cemali" (1036-1094), bu iki görevi şahsında birleştiren ilk adamdır. Ne var ki halk, her şeyin farkındaydı, artık halifenin adını değil, gerçek iktidar sahibi sultanın adını anmaktaydı.

Fatımi halifeliği de yüksek dinsel otoritesini koruyamamıştı; bu otorite ikide bir ortaya çıkan imamın kişiliğine ilişkin anlaşmazlıklar ve bundan kay-

naklanan sapkınlıklarla sarsılmıştı; öyle ki sonunda tümüyle kayboldu. Halife el-Mustansır'ın ölümünde (1004) Bedr ül-Cemali tarafından Mısır'da halife ilan edilen el-Musta'li'yi dış ülkelerdeki İsmaililer tanımadılar. Bunlar *(el-Mustansır'ın büyük oğlu)* Nizar'ı halife kabul edip İran'da Fatımilere düşman, terörist bir mezhep kurdular; "Haşhaşin" denilen bu mezhepten daha sonra söz edilecektir. Bir sonraki yüzyılda halife Amir öldüğü zaman, henüz dünyaya gelmemiş bir çocuktan başka varisi olmadığı için kardeşi Hafız iktidarı eline aldı; Yemenliler ise doğacak çocuğu halife ilan ettiler. Mısır'ın Sünni halkı bu tartışmalardan bıkmıştı. Bedr'in yönetimde başardığı enerjik düzenlemeler sonun gelmesini geciktirmekteydi, eğer tam bu sırada Haçlı ordusu, Selçuklularla bunların arasındaki cephede ortaya çıkmasaydı, rejim herhalde Selçuklular tarafından yıkılmış olacaktı. Bu bakımdan Fatımiler bir yetmiş yıl daha hükümran olmalarını Haçlı Seferine borçludurlar. Yeni bir Sünni düşman, Eyyubi Selah ad-Din ortaya çıkınca, sonları da geldi (1171). Gücünden yoksun kalmış bir rejim tarafından bakımı sağlanmaya çalışılan askeri güçler buna engel olamadı ve halk ise bu rejimin çökmesini, fiilen zaten gerçekleşmiş bulunan bir durumun resmen kesinlik kazanmasından başka türlü değerlendirmedi.

12 - KLASİK İSLAMİYETİN KÜLTÜREL DORUĞU (IX. YÜZYILIN ORTASINDAN XI. YÜZYILIN ORTASINA KADAR)

Daha önce de belirttiğimiz gibi, siyasal parçalanmalar ve sosyal karışıklıkların İslam kültürünün gelişmesine zararı dokunmamış, tersine ona daha da bir canlılık vermiştir. X. yüzyıl tartışmasız bu kültürün altın çağıdır, ya da Avrupa tarihiyle bir koşutluk kurmak istersek, onun "Rönesansı"dır.

Hükümdarların sarayları maddi ve manevi kültürün teşviki konusunda kuşkusuz çok önemli roller oynamıştır; bununla birlikte İslam kültürü çağdaşı olduğu Avrupa kültüründen, kentlerin büyümesiyle, aynı zamanda kâğıt üretimiyle yakından ilgili, geniş çapta sosyal bir dağılım özelliği bakımından farklılık gösterir. Bilginlerin çoğu bir meslek sahibiydi. Başkent olmasa bile kütüphanesi, ya da kütüphaneleri ve camilerin yanında veya ayrıca kurulmuş okulları bulunmayan hiçbir kent yoktu. Çünkü bilimin yaygınlaştırılmasına her katkı dindarca bir iş sayılıyordu. Dünyanın her tarafında bütün bilim dallarıyla ilgili önemli el yazmaları arattırılıyor ve bir müstensihler *(el yazısıyla kitap çoğaltanlar)* ordusu bunları çoğaltmak için çalışıyordu; dinsel vakıflar bu müstensihlerin olsun, öğretmen ve öğrencilerin olsun geçimlerini sağlamayı üstlenmişti, zira böyle işlerle uğraşanların birçoğu varlıklı kimseler değildi. Kitapçılık mesleği çok kazançlıydı. Buna rağmen XI. yüzyılın başlamasından önce hiçbir yerde resmen "eğitim" yoktu ve mevcut kuruluşlar da büyük bir çeşitlilik gösteriyordu. Aralarında yaşı ilerlemiş kimselerin hiç de az olmadığı öğrenciler, bilgi aramak ve her şeyi bilen kişi *(âlimikül)* olmak amacıyla kentten kente, hocadan hocaya dolaşıyorlardı. Bir hocanın yanında "okuyorlar", yani hocayı dinliyorlar ve eğer önemli bir metni inceliyor ve yorumluyorsa notlar alıyor, yorumla ilgili sorunları tartışıyorlardı. İçlerinde üstünlük gösterenler hocanın öğretisini, hocanın otoritesine dayanarak devam ettirebiliyordu. Yazarlar ve bilginler, sanat ve bilimi himaye eden iktidar sahiplerinin salonlarında düzenlenen oturumlarda bir araya geliyor, bu toplantılarda şiddetli tartışmalar yapılmasına rağmen, son derecede liberal bir atmosfer ağır basıyordu. Ortaçağ dünyasında hiçbir yerde öğretim ve araştırmaya hiçbir zaman böylesine geniş bir özgürlük verilmemiştir.

Bir önceki devirle de ilişkisi bakımından burada hatırlatmamız gereken nokta, İslamiyetin manevi dünyasının, yukarda söz konusu ettiğimiz dinsel çevre ile şimdi değineceğimiz edebiyat-bilim çevresi arasında hiçbir belirgin ayrım tanımadığıdır. Gerçi İslami olan ve olmayan bilimler diye bir ayrım vardı, fakat bu alanda çalışanlar arasında bilimlerden birinin yanında diğerlerine de hizmet etmemiş hemen kimse yoktu; ancak şurası kesin ki filozofların ve bilginlerin ortaya sorunlar koyması, ister istemez bunlardan dinsel sonuçlar çıkarılmasına neden oluyordu. O halde her iki alanı birbirinden ayrı olarak incelersek, ancak o zaman durumun daha derinlemesine anlatılmasını sağlayabileceğiz demektir.

Edebiyat alanındaki çalışmalar konusunda söze şiirle başlamak gerekiyor: Daha önce Seyf üd-Devle'nin koruyuculuğunda oluşan edebi çevrenin, şair el-Mütenebbi (?-965), Ebu Firas ül-Hamdani (?-968) ve klasik antoloji "Şarkılar Kitabı"nın yazarı Ebü'l Ferec ül-Isfahani'yle eski Arap çağının düşünce şekillerine yöneldiğini kaydetmiştik. Bu doğulu şairlere batı Müslümanlarından Fatımilerin övgücüsü Sicilyalı İbn Hani ve Endülüs şairleri katılmıştır. Doğu şiirinin örneklerini, hazırladığı büyük bir antolojiyle İspanya'da tanınan İbn Abd Rabbihi (860-940) vermiştir. Buna karşılık XI. yüzyılda daha önce düşünür olarak andığımız İbn Hazm'ı (994-1064) yüksek düzeyde özgün bir şair ve yazar olarak görüyoruz. Onun aşk sanatına ilişkin "Güvercin Kolyesi" adlı eseri bugün birçok dillere çevrilmiş bulunuyor. *(Aşkı ve aşkın çeşitli safhalarını anlatan bu kitapta yazar, psikolojik görüşlerini kendi yaşamından veya çağdaşlarının deneyimlerinden alınmış kısa öyküler ve şiirlerle açıklamakta, ince bir gözlemci, zarif bir yazar olduğunu kanıtlamaktadır. Böylece çağındaki yaşamın pek az bilinen bir cephesini de ilginç biçimde aydınlatmaktadır.)* Bütünüyle Endülüs şiirinde doğadan hoşlanmak ve –şevhani arzunun yanı sıra– platonik aşk düşüncesi doğu şiirindekinden çok daha güçlü biçimde dile getirilmiştir. Burada eski Arap şiirinden çok –Latin uluslara ait– romantik nazım sanatı şekillerine yakın görünen bir halk şiirinin, dörtlüklerle yazılan daha kolay bir türü gelişmiştir. Uzun zamandan beri, bu şiirle Güney Fransa'nın *(gezginci ozanları)* Troubadour havaları arasında ne gibi ilişkilerin bulunabileceği tartışılmaktadır. Kuşkusuz komşu halklar benbek *(nazire)* söz konusu edilmeksizin, aynı nitelikte anlatım yollarına varmış olabilirler. Buna rağmen yarımadada doğmuş belirli şekillerin ilkin Kuzey İspanya'yı, sonra da Güney Fransa'yı etkilediği yadsınamaz; öte yandan Arap şiirinin de İspanya'nın romantik halk sanatından bazı şeyler aldığı kanıtlanmıştır. Fakat kesinlikle özgün ve kendine özgü olan Endülüs şiirinde böyle bir etkileme yoktur, bu şiirin kendi kendine gerçekleştirdiği gelişme, aynı dönemde İran'da olduğu gibi, eski ulusal dilin yeniden canlandırılması şeklinde bir sonuç da vermemiştir. Ancak böy-

lesine bir dil arayışı yeniden Hıristiyanlığa dönen bölgelerde göze çarpmaktadır.

Buna karşılık düzyazı Cahiz'in kuşağına hiçbir yaratıcı yenilik getirmemiştir. Biçim bakımından düzyazı, geniş çizgileriyle ikiye ayrılıyordu: Öykücüler ve düşünürler sade, açık bir üslup kullanırken, sanatlı yazanlar söz oyunları, yarım kafiye, ritm, özellikle de tümce içinde kafiyeli sözcükler kullanmak olan, "seci" gibi yapay yollara başvurarak, nazımla düzyazı arasında yer alan, zarif bir dil yaratmaya çalışıyorlardı.

Ne gariptir ki, böylesine üslup sanatlarıyla becerilerini ortaya dökmek isteyen "kuttab" zümresince yaygınlaştırılmak istenen bu tutum, kuramsal ve düşünsel çalışmalarda pek az rağbet görmüştür. "Kuttab" zümresinin saygınlığı tehdit altına girdikçe, bu üslubun kuralları ve gelenekleri o oranda sağlamlık kazanmış, bu zümre kendinden sonrakilere böylesine yazmanın sağladığı ayrıcalığın korunması zihniyetini de devretmiştir. Bereket versin "secili" düzyazı, diğer alanlara bulaşmamıştır; o basit diliyle Bağdatlı Kadı el-Tevhidi'nin fıkralar ve eğlendirici öyküler derlemesi ne harikulade bir kitaptır, ya da Bağdat aristokrasisinden zengin züppelerin hayatının bir töre tasvirini verdiği "Ebü'l Kasım'ın Öyküsü" ne kadar zarif açık seçikliktedir. Bugün edebiyat ve felsefe tarihinin kaynaklarından biri olarak çok değer verilen Ebu Hayyan üt-Tevhidi (?-993) bize Büveyhiler Bağdat'ının aydın kesimini tasvir etmektedir. Açıklamalı antolojiler ve sözlükler, günlük dilden durmadan uzaklaşan, aydın tabakaya özgü bir yüksek dili tam anlamıyla öğrenmek doğrultusunda giderek artan isteğin tanıkları olmaktadır Bununla birlikte bir halk edebiyatı da vardı; daha önce sınır boylarında oluşmuş kahramanlık romanlarını kaydetmiştik. Arabistan'dan "Antar" romanları çıktı; Hint Okyanusu ve İran Körfezi'nden "Sindbad'ın Serüvenleri" gibi deniz seferleri öyküleri geldi, bu öyküler daha sonra Binbir Gece Masalları derlemesinin içine girdi.

X. yüzyıl ayrıca yeni Farsça edebiyatın doğuşuna ve ilk parlayışına da tanık oldu. Bunun doğuşu önemli ölçüde Samaniler egemenliği dönemine rastlar; onun dili eski Farsça ile orta Farsça veya Pehlevicenin devamıdır, fakat birçok Arapça sözcük alınmıştır, ayrıca Arap abecesine üç harf de eklenmiştir. Arapça yine bilim, felsefe ve din dili olarak kalırken, dar anlamda edebiyat Farsçaya yöneldi. Ulusal dile dayalı bir edebiyatın bu şekilde yeniden doğuşu ne Batıda, ne de Kıptilerde başarılabilmiştir. Başlangıcı daha IX. yüzyılın sonlarında belirmişti, ama ancak X. yüzyılda bize kadar ulaşan ilk önemli eserler ortaya çıkmıştır. Bu eserler özellikle –ince bir İslami yaldız altında– İran'ın ulusal geçmişinin tarihsel destancı geleneğini yeniden canlandırmak ve yüceltmekteydi; kaynaklarının en önemlisi, orta Farsça bir kronik, İbn ül-Mukaffa tarafından Arapçaya çevrilmişti. Firdevsi'nin (934-1020) manzum şaheseri Şahname, 50.000 beyitiyle İranlıların ulusal desta-

nıdır; bu eserde nasıl bir duyarlılık gücü ve tazeliğiyle geçmişe hayat verildiği, nasıl bir coşku ve özlemle geçmiş çağların büyüklerinin hatırasına kucak açıldığı çevirilerde bile kendini hissettirmektedir. Aynı dönemde düzyazı da ortaya çıkmıştır, ilk eserler, örneğin Tabari'nin tarihi gibi Arapçadan çeviriler ve uyarlamalardır. Ama X. yüzyılın sonlarında Farsça yazan bazı coğrafyacıları ve XI. yüzyılda aralarında büyük Gazneviler tarihiyle öncelikle kayda değer Ebü'l Fadl Bayhaki'nin de bulunduğu tarihçileri görürüz. "Nasır-e Hosrav" ile "Kâbusname" yazarını yukarıda anmıştık.

Bilim ve felsefede yerel farklılıklar haliyle daha az bir rol oynuyordu. Grekçeden çevirilerle Arapça dilinde Helenistik felsefesinin nasıl doğduğunu görmüştük. Bu felsefenin temsilcileri, genellikle din ve hukuk bilginlerinden, "ulema"dan belirgin şekilde ayrılırlar. Bugün gerçi felsefenin rasyonel sorunları ile dinin inanç sınırları arasında artık hiçbir derin nitelik farkı görmüyorsak da, İslam teolojisi, kutsal metinleri düşünce sisteminin temeli yaparken, filozoflar incelemelerinde Müslüman olmayan antikçağ yazarlarına dayanıyorlardı, böylece bir dünya biliminin temsilcisi olarak ortaya çıkmaktaydılar Ama filozofların hiçbiri genellikle inançsız değildi, aksine büyük çoğunluğu imanlarından, saflığından içtenlikle emindi. Daha önce de belirttiğimiz gibi, İslam inancının temel yapısında akıldışı hiçbir nokta yoktur; işte bu sayededir ki, İslam filozofları akıl ve imanın sonunda bir ve aynı gerçeğe vardığını vicdan rahatlığıyla ileri sürebilmişlerdir. Burada tutumları için karakteristik olan taraf, büyük bir özgürlük ortamı içinde bulunmaları ve görüşlerini, kendi akılcı düşünceleri ile Müslümanlıktan çok önce yaşamış seleflerinin varlık öğretisine dayandırmalarıdır.

Bu felsefenin doruk noktalarında üç ad vardır: El-Kindi, el-Farabi ve İbn Sina (Avicenna). Birincisi Iraklı bir Araptı ve büyük çevirmenler zamanında yaşadı (?-870). İkincisi Türkistanlıydı, herhalde bir Türk aileden geliyordu ve etkileme alanını Seyf üd-Devle'nin sarayında bulmuştu, 950'de öldü. İbn Sina 975'te Buhara'da doğdu, 1037'de Hamadan'da öldü; filozof kadar hekim olarak da ünlüdür; Müslüman doğunun nice kuşakları için felsefi düşüncede gerçek bir öğretmen, bir bütünleyici oldu, sonra da aynı çapta etkiyi Hıristiyan Avrupa'ya yaptı. Samani hanedanının yıkılmasından sonra kendisini başkentten başkente sürükleyen hareketli yaşamı boyunca görkemli bir eser yaratmayı da başardı. Bu üç adamın felsefesini birkaç sözcükle anlatmak olanaksızdır. Aynı zamanda tarihçi de olan Miskaveyh'ten (?-1030) ve daha başkalarından da söz etmek gerekiyor. Hepsinin uğraştığı sorunlar onlara Eflatun, Aristoteles ile bunların Yeni Eflatuncu yorumcularından gelmektedir. Yeni Eflatuncular, bu iki büyük Grek filozofunun düşüncelerini uzlaştırmaya boş yere çaba harcamışlarsa da, antikçağda da, İslam felsefesinde de her iki sistem canlı akımlar halinde kalmıştır. Akılları ve gönülleri harekete geçiren

ana problem şu soruydu: Kendi kendine varolmak gücüne, yalnız başına sahip, kendiliğinden varoluş ile zamanla kısıtlı gerçekliğini bu ana nedene borçlu bulunan tek tek varlıklar arasında nasıl bir ilişki olabilir? Tanrısal yaratıcı ruhla, yaratıkların çokluğu arasındaki, nesnelerin 'ide'si ile onların algılanabilen cisimlenişi arasındaki ilişki nedir? İslam felsefesi buna, Yeni Eflatunculardan kaynaklanan bir yanıt veriyor; evrende yaratanla yaratılan, vücut ile mevcut birbirinden ayrıdır; bu ikisi arasında derin ve zorunlu bir ilişki bulunması mutlaka zorunlu değildir. Nesnelerin mevcut oluşu, tek olan vücuttan, Tanrısallığın soyut varlığından türüm *(sudur)* yoluyla derece derece meydana gelmektedir. *(O halde nesnelerin varoluşu, varlığı zorunlu –vacib ül-vücud– bir varlık tarafından bahşedilmiş olup, yine onun tarafından devam ettirilmektedir Bu bakımdan evren tükenmez bir kaynaktan, bir mevcutlar dalgası halinde çıkar ve Tanrıdan başka her şeyi kapsayan sürekli bir cereyandır.)* Bununla ilgili olarak insan ruhu maddi bir halden, giderek yüksek bir erginliğe *(kemâle)* yükselir, fiilen düşünüp bilgiye eren bir akıl haline gelir, böylece birliğin *(vahdetin)* bilgisine, dolayısıyla da ruhun kurtuluşuna ulaşır. Varoluşun temeli ile yaratık arasında, soyutken birer gerçeklik haline gelerek *(hipostaslaşarak)* görünen, yıldızları taşıyan göksel feleklerde çeşitli basamaklar bulunduğundan, bunların gözle görünen görünümleri belirli ölçüde doğrudan ulaşılabilir niteliktedir. *(Bu konuda İbn Sina, insan ruhunun Tanrıdan gelen özel vahiy sayesinde, melekût evreni ve "evrende olacak her şeyin yazılı bulunduğu" lehv-i mahfuz ile temas ederek, doğal meleklerle erişilemeyecek bir yükselişe, peygamberlik mertebesine ereceği görüşündedir. Bu mertebeye erişen ruh, insan zekâsını aşan esrara nüfuz ederek, bunları hatadan arınmış biçimde algılayıp insanlara, Kuran'da görüldüğü gibi, onların anlayabilecekleri bir ifade şekliyle bildirir. O halde Kuran, maddi bir zarf içinde, bilginin en yüksek derecesini, her türlü hatadan arınmış olarak içermektedir.)* Doğal nesneler kendi varlıkları içinde, yalnız derece bakımından değil, nitelik bakımından da birbirlerinden farklıdır. Hatadan arınmış olmayan insan aklı, Tanrı tarafından Kuran ile bildirilmiş haberlere uydukça, iman ile bilim tam bir uyum içinde uzlaşır. Bu bakımdan felsefe teolojinin hizmetindedir.

Sünni İslamiyete bu düşünceler yabancı kaldı, fakat daha sonra özellikle İran'da *(bireysel sezgi yoluyla aydınlanmayı amaçlayan)* illimunative (ışıkçı mistisizm) de kabul görmezden önce, X. yüzyılın ortalarında, dinsel ilham görüşünden dolayı gnostik-Yeni Eflatuncu düşünce sistemine özellikle yakınlık gösteren İsmailiyye öğretisince teşvik edildi. Hıristiyanlık gibi şefkat, merhamet inancını Tanrısal bir beden kazanmaya bağlayarak değil de, Tanrısal deneyüstücülüğü vurgulayarak öğreten bir din için, yaratığın yaratanla nasıl ilişki kuracağı, yani insanın ruhunu nasıl kurtarabileceği sorunu-

nun büyük önemi olması gerekmektedir. Şia, imama olağanüstü bir Tanrısal aydınlanma gücü atfederek bu soruna bir çözüm aramıştır. Fakat İsmailiyye imam anlayışını, imamı birbirini izleyen bir dizi peygamberi devirler içine koyduğu, kapalı bir sistem ekleyerek geliştirmiştir. İsmailiyyeye göre Kuran, "Şüphe yok ki Kuran kerim elçinin sözüdür" ayetinde de bildirildiği gibi peygamberin sözüdür. Bu bakımdan peygambere "natık", yani söyleyen denir. Natıkın sözleri mecazi anlamlar taşır; bu sözlerin gerçek anlamlarını bilen, onları yorumlayan bir kişidir o da peygamberin vasisi ve ümmetin imamıdır. Buna da "samit" yani, susan denir. Evren tümel akıl *(akl-ı küll)* tarafından yaratıldıktan sonra, insanlık tarihi her biri bir "imam natık" yani peygamberle başlayıp, birçok "imam samit"lerin onu izlediği birtakım devrelere ayrılır. Şimdi bu peygamberi devirler ile göksel felekler arasında, yani tüm varolanların Tanrıdan, onda hiçbir şey eksiltmeksizin çıkması demek olan Yeni Eflatuncu anlayışı arasında gnostik bir uyum sağlaması için yalnızca bir adım daha atılması gerekiyordu, bu da X. yüzyılda gerçekleşti. Bu tümel tasarımla ilişkisi bakımından İsmailiyye, özellikle de Fatımi inancı için, siyasal-dinsel doktrin sadece onun evren anlayışının bir parçasıydı; felsefe tekrar inanç olmuştu. Tabiidir ki böyle sorunlar ve tasarımlar yalnız İslamiyette değil, öteki mezheplerde de tartışılmıştır. Fakat doğu Hıristiyan kiliselerinde bundan hiçbir öğreti ya da cemaat yenilemesi hareketi doğmamıştır; buralarda şimdi kilise babalarının öğretilerini Arapça anlaşılır kılmak işiyle uğraşılıyordu. Bununla birlikte şurası kayda değer ki, o zamana kadar İskenderiyeli Philo bir yana bırakılırsa felsefeden uzak kalmış Yahudilik, Arap düşüncesinin kelam ve felsefeyi birleştiren gelişiminden etkilenmiştir; Yahudi bilginler de şimdi –aynı şekilde Arapça olarak– kendi çaplarında ortaklaşa tartışmalara katılmaktaydılar.

Doğabilimleri alanında ise ortaklaşa çalışmalar çok daha yoğundu; her mezhepten bilginler, Yahudiler, Hıristiyanlar *(1000 yıllarında din değiştirmiş),* Harranlılar, birkaç Zerdüşt yan yana uğraş vermekteydi. "Arapça" bilimin tarihi henüz yazılmadı. Böyle bir iş, gerek dil gerekse konu bakımından ancak uzmanların içine girebileceği bir edebiyatın esaslı şekilde incelenmesini öngörüyor. Buna bir de antikçağda ve ortaçağda felsefe ile doğabilimlerinin birbirinden ayırt edilememesi, genellikle aynı bilginlerin, öncelikle de hekimlerin her iki alana yönelmeleri olgusu da ekleniyor. "Arapça" bilimin önemi, bütünüyle bilim tarihi açısından bakılırsa, antikçağ mirasını alıp bunu Avrupa'ya aktarmasındadır; ancak bunu yaparken de yalnızca pasif bir aracı rolü oynamış değildir. İslam dünyasındaki gibi çok yönlü ve yoğun bir araştırma etkinliği daha önce hiçbir yerde olmamış ve hiçbir yerde de bilinen bilimin dalları böylesine büyük çapta genişletilmemiştir. Grek biliminde eski doğu kültürlerinin payı vardı; şimdi geçmişin bütün kaynakları tek bir

kültür diline, Arapçaya aktarılıyor ve böylece büyük bileşim gerçekleştiriliyordu. Gerçi antik metinler esas alınıyordu, ama karşılaştırmalar yapılıyor, eleştiriler uygulanıyordu; öyle ki bu çalışmaların birçok alanlarda pratik ilerlemelere ve yeni bilgilere götürmesi gerekiyordu. İslam bilginleri bütün entelektüalizmlerine (anlıkçılıklarına) karşın, Greklerdeki soyutlama güç ve derinliğine sahip değillerdi, bunun yerine onlarda pratik sınamalar, deneyler konusunda daha gelişkin bir anlayış vardı; bu anlayışın ise ne kadar önemli olduğu ilerde, bilimin gelişmesini belirlediği zaman anlaşılacaktı. Arapların aktardığı bilim, onun varlığının canlı kısmıydı ve ancak bu sayede yaşamayı başarmış ve kalıcı olabilmiştir Bu bilimin en üstün temsilcilerinden biri el-Razi (864-925) bilimde sürekli bir ilerleme olduğunu ve olması gerektiğini inançla ifade etmiştir; antik bilgeliğin sonsuza kadar geçerliliğini sürdüreceği kanısının yaygın olduğu ortaçağ dünyası için şaşırtıcı bir düşüncedir bu.

Büyük bir başarıyla ilerletilmiş bilim dallarından biri matematikti. Bugün "Arap rakamları" denilen –aslında kökeni Hindistan olan– ve sadece on tane işaretten oluşan sayı sisteminin Avrupa'ya Araplardan gelmesi, elbette rastlantı değildir. Bu sistemin Araplar arasında yaygınlık kazanması da çok yavaş olmuştur, özellikle yönetimde başka rakamlar ve hesaplama yöntemleri kullanılıyordu. Ondalık sisteme bilginlerce kesin şekli verilmiş, batı ülkeleri de bunu onlardan XIII. yüzyılda almıştır. Bu yolla ileriye doğru atılan adım çok büyüktür; bunun önemini anlamak için, basit hesapların bile zorlukla yapılabildiği Roma *(Romen)* rakamlarıyla Arap rakamlarını şöyle bir kıyaslamak yeter. Cebir de adını İslam matematikçilerine borçludur; sözcük aslında denklemin çözümü ve bir denklemde değerlerin yer değiştirimi için Müslümanlar tarafından geliştirilmiş yöntemin adıdır (El-cebr ve'l mukabele). İslam bilginleri ayrıca günlük yaşamın ihtiyaçları için yüzeylerin, hacimlerin ve uzaklıkların hesaplanmasına ilişkin bir dizi aritmetik ve geometri yöntemini geliştirip düzelttiler; böylece değirmenlerin ve elevatörlerin işletilmesiyle ilgili teknik sorunları çözümlemeyi, astronominin ortaya koyduğu soruları yanıtlamayı da başardılar. Aynı zamanda astronom da olan matematikçilerden yalnız iki bilginin adını vermekle yetineceğiz: Biri el-Harizmi'dir, adı alogrizm-algoritma-logoritma sözcükleriyle hâlâ yaşamaktadır; yine adından anlaşılacağı üzere bu zat Türkistanlıydı ve IX. yüzyılın ilk yarısında etkili olmuştu. Diğeri Ebü'l Vefa'dır. Bu da Büveyhilerin koruduğu bir bilgindi, X. yüzyılın sonlarında ölmüştür. *(Küresel trigonometride sinüs problemini derinlemesine incelemiş ve tanjant cetvelleri düzenlediği gibi, ilk defa olarak trigonometriye sekant ve kosekant kavramlarını sokmuş, trigonometrinin alt temel çizgisi arasındaki oranları belirtmiştir ki, bu oranlar bugün o çizgilerin tanımında hâlâ kullanılmaktadır.)*

Astronomi ile astroloji *(müneccimlik)* aslında birbirinden ayrılmış değil-

di; ancak bilimin daha sonraki gelişmesiyle zorunlu hale gelecek olan böyle bir ayrılma o zamanlar ne beklenebilirdi, ne de insan bilgisinin o dönemindeki düzeyine göre astrolojik düşünce bilim dışı sayılmaktaydı. Bununla birlikte önemli ilerlemeler başarılmıştır. İslam astronomları, gözlem araçları ve bilgileri antikçağdan bu yana geçen yüzyıllar boyunca gelişmiş olduğundan, eskilerin ölçümlerini ve gözlemlerini tamamladılar, çok önemli yeni anlayışlar getirdiler, örneğin gündüz ile gece eşitliğinin ileri alınması gibi geleneksel bilgilere kesinlik kazandırdılar. Gemi seferleri için olduğu kadar, ibadet için de gerekli olduğundan yıldızların katalogları olağanüstü ölçüde genişletildi; Grekler bu genişlikte gözlem yapmayı ve yıldız yükseklik cetvellerini tamamlamayı başaramamışlardı; usturlap* mükemmelleştirilmiş ve gök küresi trigonometrisi geliştirilmiştir. Ptolemeus'un izinden giderek, fakat bilimsel bir özgünlükle çalışan bilginler yetişti; bunlar arasında Ebü'l Vefa, Harranlı büyük bilgin el-Battani (?-929), daha sonra Fatımiler Mısırında İbn Yusuf (?-1000) en ön sırayı almaktadır, bunların Endülüs'teki meslektaşları Albatenius'un astronomisini Avrupa'ya ilettiler. Kendisiyle tekrar karşılaşacağımız el-Biruni, Gazne'de 1000 yıllarına doğru önemli bir astronomi ansiklopedisi yayımladı, bunda gözlemlenen yıldız yörüngelerinin açıklanmasında dünyanın güneş etrafında hareketinin, mantık gereği düşünülebilir olduğunu söylemektedir.

Astronomi ve matematikle ilişkisi bulunan optiğin en ünlü temsilcisi İbn ül-Heysem'dir (?-1039); Irak'ta doğmuş, X. yüzyılın sonunda Mısır Fatımilerinin hizmetine girmiş ve modern deneysel fiziğin öncülerinden biri olarak bilim tarihinde saygın bir yer almıştır

İslam doğa öğretisi, XVIII. yüzyıla kadar her yerde olduğu gibi, antikçağın dört elemana dayanan tasarımında saplanıp kalmıştır; bu dört eleman "hava, su, ateş, toprak" dört özelliğin soğukluk, sıcaklık, kuruluk ve yaşlılığın etkisindedir, bunların farklı oranlarda karışımından maddenin çeşitliliği meydana gelir; eğer bu karışımı değiştirmek başarılabilirse, madde de başkalaşıma uğrayacaktır. Bilimsel ilerleme bu esasa dayanan araştırmaları küçümseyici bir niteleme yle "alşimi" diye adlandırır ve böylesi çalışmaları modern kimyanın karşısına koyar, fakat bu horlayış astrolojinin durumunda olduğundan daha anlamlı değildir Bunun tam tersi bir tavır takınılıp bazı İslam bilginlerinin "atomculuğu" modern atom kuramının başlangıcı olarak gösterilebilir. Ne var ki bu atomculuk ampirik (görgül) araştırmalardan ortaya çıkmış değildir, aksine metafizik çıkmazlıkların (aporie) genel çözümlenişinde kullanılmıştır Varlığın atomlu yapısının kabulü, cevherler arasında bir zaman ve mekân alanını sınırlı kılıyordu, bunun içinde de bir türemiş-

*) Gökcisimlerinin yükseltisini bulmakta kullanılan gözlem aygıtı.

nedensellik değil, aksine ilk-neden olarak Tanrı işbaşındadır. Bugünkü anlayışımıza göre alşiminin temel yanılgısı, maddenin duyu organlarımızca algılanabilen özelliklerini, onun özüne ait belirtiler olarak görmesindedir. Yalnızca İbn Sina bu çürük noktayı sezgisiyle fark etmiş görünüyor. Kuşkusuz alşimistler bir düş peşinde koşmuşlardı, olağanüstü etkileme gücü bulunan bir maddenin, "eliksirin" ya da "bilge taşının" yardımıyla (Arapça: el-iksir ya da el-kimya, elşimi ve şimi sözleri buradan geliyor), bütün madenlerin altına döndürülebileceğine inanıyorlardı. Fakat olabilecek bütün etkilemelerin bıkmadan usanmadan araştırılması sırasında, rastlantılar ilginç durumları ortaya koyuyordu, böylece yeni maddelerin, asitlerin ve alkol ilişkilerinin tanımı başarıldı. Alkol de Arapça bir kelimedir. Yapılmış olan özgül ağırlık ölçümleri yanlışsızdı ve daha kesin ölçüm yapılması için hassas teraziler imal ettiler. Alşimistler sonunda öyle aygıtlar geliştirdiler ki, bütün Avrupa bunları onlardan aldı, örneğin imbik bunlardan biridir. (Arapça al-imbik, Fransızcada alambik olmuştur.) Arap alşimisi antikçağın okkült (gizli) yazılarından da esinlenmiştir; bunlar hermetik denilen *(eski Mısır'ın dinsel-mistik öğretisine ilişkin)* edebiyat ile Kleopatra gibi az çok efsaneleşmiş kimselere atfedilen sözde eserlerdir; fakat Arapların yaptığı, bunların izinden gitmekle birlikte, yeni kuramlar ve bilgiler ekleyerek konuyu çok genişletmeleri olmuştur. Alşimistler elde ettikleri sonuçları saklı tuttuklarından ve bu amaçla da esrarengiz bir simgeler dili kullandıklarından dolayı hepsi şarlatanlıkla suçlanmıştır, haksızlıktır bu. En önemlilerinden biri, Arap alşimisinin kurucusu Cabir ibn Hayyan zengin bir külliyat bırakmıştır. Yaşamına ilişkin, VIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış oluşundan başka bir şey bilmiyoruz; ona atfedilen yazılar belki de okulunda meydana getirilmiş ve ancak yüzyıl sonra son şekliyle ortaya çıkmıştır. Ünü Avrupa'ya kadar ulaşmıştı, öyle ki bütün alşimistler "Geber" adıyla andıkları bu zata dayanmışlardır.

Canlı doğanın incelenmesinde de ileri adımlar atılmıştır. Zooloji (hayvanbilim) alanında çalışmalar, at tedavisi dışında, botanik (bitkibilim), özellikle eczacılık ve tarım bilgisindeki çalışmalara oranla daha az olmuştur. Zamanın uygulamalı bilimlerinden tıp, olağanüstü ölçüde dinler arası bir nitelik taşımakta, hekimlerin görüşlerinde de, hem aşırı düzeyde felsefe, hem de aşırı bir "materyalizm" göze çarpmaktadır. Doğaldır ki Hippokrates ile Galen, büyük üstatlar olarak yerlerini korumaktaydı, fakat onlar iyice aşılmış, öğretileri hastanelerin geliştirilmesiyle elde edilen canlı deneyimlerle düzeltilip tamamlanmıştı. Ortaçağın İslam ve Hıristiyan dünyasında tıp öncelikle "el-Razi"nin (?-925) yazılarına, İbn Sina'nın "el kanun" adlı eserine, Afrikalı Konstantin'in 1000 yıllarında Salerno okulunda yaptığı çevirilerle ilk kez yaygınlık kazanan diğer yazarlara dayanmıştır. Huneyn ibn İshak (809-873) ve diğer hekimlerin göz tedavisi alanında elde ettikleri başarılara,

birçok göz hastalığının tahribat yaptığı ülkelerde çalışılmış olması bakımından hiç de şaşmamak gerekir.

Coğrafyayla çok yönlü bir alana gireriz. Sözcüğü, Araplar da Avrupalılar gibi Grekçeden almışlardır, fakat Müslümanların elinde bugünkünden çok daha geniş kapsamlı bir bilgi dalı olmuştur. Burada antik geleneğin kozmoğrafyası, (astronomide olduğu gibi bu alanda da Ptolemeus temel otoritedir) tacirlerin ve yönetim görevlilerinin doğrudan doğruya yararlanmaları için yapılmış yol tanımlamaları, Kuran'da veya eski şiirlerde geçen yer adlarının neresi olduğunu saptamaya yarayan felsefeyle karışık bilgiçlikler coğrafyanın içinde yan yana yer almış durumdadır. Yedi iklim görüşü benimsenmiş ve Ptolemeus'un dünyanın biçimine ilişkin düşünceleri kabul edilmişse de, meridyenler yeniden ölçülmüş ve daha ayrıntılı haritalar yapılmıştır. Dünyanın tasvirinde Arap coğrafyacıları çok yararlı ve bizim için son derecede değerli bir eser yaratmışlar, daha sonra gelenlere sadece bunu derleyip toparlamak işi kalmıştır. Burada IX. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış İbn Hordazbeh, Yakubi ve İbn Rosteh'in adlarını anmak, özellikle –X. yüzyıldan– eseri kaybolmuş Belhi (?-934), bunun öğrencisi İstahri, İbn Havkal ve İstahri'nin çalışmalarına son şeklini veren ve önemli ölçüde tamamlayan Mukaddesi'yi kaydetmek gerekiyor. Bunların kitaplarında hem İslam ülkeleri, hem öteki ülkeler anlatılmış, fiziksel coğrafya tasvirleri yapılmış ve buradan hareketle gezi yolları, ekonomik üretim ilişkileri ve etnoğrafik özellikler hakkında bilgiler verilmiştir. Samanilerden Nasr zamanında vezir Ceyhani, malzemesini X. yüzyıl sonu ve XI. yüzyıl İran eserlerinden aldığı bir coğrafya yazmıştır. Burada bir noktayı belirtmek gerekir ki, bir kentin kurulmuş olduğu yerin çok uygun olduğunu az ya da çok övmeden söze başlamayan hiçbir kent tarihi yoktur. Yapılan gezilerle ilgili raporlar da coğrafya bilgileri vermektedir: İbn Fadlan Volga Bulgarlarına, tacir Süleyman Çin'e, (Farsça yazan) Nasır-e Hosrav Horasan'dan Mısır'a gitmiştir.

Coğrafya gibi tarih de ortaçağ okullarının kanonik öğretim konuları içinde az yer almıştır; bununla birlikte antikçağdan kalma başka bilgi dallarının içinde tarihin Arapça bir adı vardır: Tarih. Bu konuda eserler de Arap-İslam tarih düşüncesini yansıtmaktadır. İslam dünyasının bütün dönemlerini tarihten daha şevkle ve daha verimli biçimde incelemiş başka bir yazı alanı da yoktur. Üstelik başlangıçtan beri durum böyledir. X. yüzyılda tarih yazarlığı daha da genişlik ve çeşitlilik kazanır. Bir dizi eser Tabari'nin vakayiname tarzındaki eserine bağlanır ve onun eserini kaldığı yerden kronolojik sıraya göre devam ettirir. Harranlı Sabit ibn Sinan, Ebu İshak üs-Sabi, Hilal üs-Sabi bu yazarlardandır. Üçü de halifeliğin yarı resmi vakanüvisiydiler. Bununla birlikte Tabari'den farklı bir ruhla davranarak, "kuttab" zümresinden gelen bu yazarlar, kaynak olarak özellikle devletin resmi arşivlerinden

yararlanmışlar ve âdeta üst makamlara rapor veriyormuşçasına yazmışlardır. Aynı dönemde, daha önce filozof olarak andığımız Miskaveyh "Halkların Gördükleri" adlı eserinde yazılı kaynaklardan topladığı bilgilere, kendi başından geçenleri ve görgü tanıklarının ağzından derlediği haberleri de katmıştır; tek tek olayların tasvirinden hareketle siyasal görüşler yansıtmak ve felsefi açıklamalar yapmak amacıyla, genel yorumlar ve toplu bakışlar vermeyi de denemiştir. Bir başka tarzı da Mes'udi'nin (?-956) "Altın Yıkamaları"nda görüyoruz; bu eser bütün İslam tarihini kapsamakta, halifelerin egemenliklerine göre kronolojik bir bölümleme bulunmaktadır; bu çerçeve içinde zengin deneyimlerden gelen çok canlı kişisel bir anlatımla siyasal ve kültürel süreçlerin çeşitliliği tasvir edilmektedir.

Diğer eserler daha mütevazı amaçlar gütmüşlerdir. Bu gruba es-Suli gibi saray adamlarının veya daha önce andığımız Tevhidi gibi bir Bağdat kadısının anıları girmektedir. Bir ülkenin ya da bir hanedanın tarihini anlatan eserler de vardır; bu grupta Musabbihi'nin ilk Mısır Fatımileri için, Utbi'nin –sanatlı Arapça nesirle– ya da Bayhaki'nin –Farsça– ilk Gazneviler için, İbn Hayyan'ın İspanya için yazdıklarını ve daha başka eserleri sayabiliriz. Ayrıca İran'da Kum kenti gibi tek tek kentlerin de tarihleri vardır; içinde bilginlerin ve edebiyatçıların toplandığı biyografi sözlükleri de hazırlanmıştır, ancak bunlarda kentlere ve kategorilere göre bir sıralama yoktur. Bu yaratıcılığa Hıristiyanlar da katılmıştır, bazısı XI. yüzyılda Antakyalı Yahya gibi Arapça, bazısı da Süryanice ve İslam dünyasının kıyı kesiminde olanlar da Ermenice yazmıştır. Yahya'nın eseri Mısır ve Irak'ın tarihini, Balkanlara kadar Bizans tarihiyle ilişkisi içinde anlatmaktadır.

Burada yapmaya çalıştığımız kısacık özette, hiç istemediğimiz halde, bazı yazarları tek bir alanda temsilci gibi göstermek zorunda kaldık, oysa bunların çoğu birkaç alanda çalışmış kimselerdir. Ancak bunların içinde el-Biruni (975-1050) gibi olağanüstü çok yönlü birini belli bir alanın içine sokmak olanaksızdır. El-Biruni, Samaniler zamanında Harizm'de doğdu, Rey ve Garzan'da etkili oldu, sonra Gazne'ye gelerek Mahmut'un yanında rütbe ve saygınlık kazandı. Ondan daha önce astronomi bilgini olarak söz etmiştik, ama bizler ona kendisince bilinen bütün halkların, kronolojik bir sistem içinde, bayramları, dinleri ve tarihleriyle, kültür tarihlerinin diğer ayrıntıları üzerinde verdiği olağanüstü çapta aydınlatıcı bilgileri de borçluyuz. Ayrıca Mahmut'un fethe başladığı Hindistan hakkında da bir kitap kaleme almıştı, bu kitap yalnız çağının bilgide eriştiği yüksek düzeyi göstermekle kalmamakta, aynı zamanda bizim için önemi açısından çok değerli bir bilgi derleme kaynağı da olmaktadır.

Yaptığımız bu kuru kuruya isim sıralamasına daha pek çok önemli kişiler eklenebilir. –Eserlerde bazı kesişmeler ve tekrarlar karşımıza çıksa da–

bu yaratma zenginliği, yoğun bir düşünsel hayata tanıklık etmektedir. Bunu Karolenjler sonrası Avrupasıyla, ya da o sırada yeniden uyanışına henüz başlamış Bizans'la kıyasladığımızda, hayretimiz ve hayranlığımız bir kat daha artmaktadır.

Tarihinin bütün devrelerinde İslamiyet, sanat alanında – bütün kültürlerden gözlemciler için açıkça görülecek şekilde, önemli şeyler ortaya koymuştur. İslam sanatının çok yönlü bir görünüşü vardır, yükselme ve çökme dönemleri geçirmiştir; yine de bütünüyle ele alınırsa hep kendine özgü bir damgası olmuştur; biz burada onlara ancak birkaç sayfa içinde değinebilmek olanağını bulabileceğiz. Belki birkaç sözle hiç değilse onlardaki sihri ve zenginliği duyurabilmeyi, okuyucuda bu sanatı daha derinlemesine tanıma isteği uyandırmayı başarabiliriz. Her şey gönlümüzün istediği gibi, öyle iyi durumda ayakta kalmış değildir: İstilalar, depremler, birbiriyle uyuşumu az yapı malzemesini yıprandıran kuru ve sıcak iklim pek çoğunu harabe haline getirmiş, kazı girişimleri de bu ülkelerde daha eski kültürlere ait kazılarda görüldüğü şekilde aynı zevkle yapılmamış ya da yapılamamıştır. Buna rağmen İslam dünyası bize yerinde ya da müzelerde her çeşitten ve boyuttan çok sayıda sanat eseri sunacak kadar zengindir.

Klasik İslam çağının dinsel olmayan mimarisinden günümüze kalabilenler çok azdır. Yukarda da kaydettiğimiz üzere, Emevi saraylarından birkaçının görkemli harabeleri hâlâ durmaktadır; erken Abbasi çağından Güney Irak'ta Uhaydir Çöl Sarayını görüyoruz. Abbasilerin parlak döneminden kalan şey, El-Mansur'la haleflerinin Bağdat'ı değildir, aksine o zamanki başkent Samarra'dır ki, halifeler burayı terk ettikten sonra örenleşmiş, bir daha da el süren olmamıştır. Bu sayede bugün Abbasi sarayının görünümünü gözlerimizin önün getirebilmekteyiz; gerçekte burası tek bir saray değil, bahçelerin ortasında ve sivil halktan bir duvarla ayrılmış bir yapılar ve saraylar kompleksidir. Basit halkın konutları ister kaba tuğladan sefil kulübeler, ister birkaç katlı kiralık yapılar olsun, kentteki tezat çok belirgindir. Zengin tacirlerin ve mevki sahibi kimselerin kentin içinde çok güzel evleri vardı. Bu evler dışardan pek gösterişsiz oldukları halde, içeri girildiğinde karşılaşılan lüks ve şatafat göz kamaştırırdı. Abbasi sarayı Sasani saraylarına benzerlik arz etmektedir ve o zamanlar Konstantinopel'de Theophilos'un sarayına da model olmuştur.

Kiliseler ve camiler ibadete ilişkin görevleri açısından birbirinden farklıysa da, bazı bakımlardan ortak yönleri vardı. Her ikisinin de aynı zamanda cemaatın toplantı yapmasına yarayan büyük salonu vardı, her ikisi için de çözümlenmesi gereken başlıca sorun bu büyük mekânın üstünün nasıl kapa-

tılacağıydı. Suriye gibi taş ve kerestenin birlikte kullanılabileceği ülkelerde, kalın çevre duvarlarının üstü düz çatıyla kapatılıyordu. Fakat İslam dünyasında genellikle, Konstantinopel'de olduğu gibi, yapılarda hafif tuğla kullanılıyordu, bundan dolayı mimarların başlıca amacı örülmüş kubbe tekniğini geliştirmek olmuştur. Mekânın içinde sütunlardan bir orman, üzerine binen çatı ağırlığını taşımaktadır. Zaman zaman burada antik sütun biçimleri canlandırılmış ve bunların üzerine at nalı veya yuvarlak yay biçimi çeşitli kemerler oturtulmuştur: Bunların konstrüksoyu göze heybetli bir ağırlık izleniminden çok zarif bir izlenim vermektedir. Kısa sürede camilerin çoğuna minareler eklenmiştir, bunlar Hıristiyanların çan kulelerine karşılık olarak yapılmış ya da İran'ın –kökeni Babil'in zigguratları olan– helezoni kuleleri örnek alınmış olabilir. Doğuda minareler ince uzun silindir biçimindedir. Akdeniz bölgesinde ise dört köşeli ve iri kütleli olarak yapılmıştır. Şam ve Kudüs'ün Emevi devri camilerinden sonra batıda IX. ve X. yüzyıllarda yapılmış Kayravan ve Kordoba camileri, Mısır'da İbn Tulun, el-Hakim yapıları ile el-Ezher Camii en ünlüleridir. Gaddarca istilalara uğramış İran'da erken döneme ait pek az eser görebilmekteyiz. IX. yüzyılda yapımına başlanmış İsfahan Camii'nin etrafına XI. yüzyılda o kadar çok başka yapılar eklenmiştir ki, ilk biçiminin nasıl olduğunu kestirmek olanaksızlaşmıştır.

Orta Asya'da ve İran'da koni biçimi çatıları olan küçük kuleler halinde türbeler yapılmış, bu tarz türbe daha sonraları Türkler tarafından çok benimsenmiştir. Medreselerden aşağıda söz edeceğiz. Dinsel karakter, askeri amaçla ya da –çoğu kez sosyal– diğer pratik amaçlarla yapılmış bazı binalarda da göze çarpmaktadır, bunlar arasında "gazilerin" küçük sınır kaleleri "ribatları", tacirler için kurulmuş kervansarayları, hastaneleri, daha geç dönem için de tekkeleri sayabiliriz.

O çağın İslam sanatçıları Bizanslılar gibi kabartma halinde yapılan anıtsal heykelciliği ve genellikle sanatını bilmiyorlardı; buna karşılık çok yaygın bir taş oymacılığı ve mermer kaplamacılığı vardı. İslamiyetin insan ve hayvan tasvirini yasakladığı öteden beri hep söylenir, ama bu yasağın dinsel açıdan sıkı tutulması ancak daha sonraki dönemlerde olmuştur; İranlılarda ise hemen hiç uygulanmamış, Araplarda ise ancak kısmen dikkate alınmıştır. Özellikle dinsel amaca yönelik, yalnız Tanrıya adanması gereken binalardan böyle tasvirlerin uzaklaştırıldığı doğrudur ve bu konuda doğuda çok yaygın bir eğilim kendini göstermiştir ki, Bizans'ta VIII. ve IX. yüzyıllarda görülen ikona parçalama hareketine de neden olmuştur. Bunlar yaratıcının, yaratılmış resmi halinde tasvir edilemeyeceği kanısındaydılar. Bundan dolayı daha çok soyut bir sanata yönelinmiştir, böylece de stilize bitki şekilleriyle, geometrik şekillerin kullanılmasıyla yapılan örgüler *(arabesk)* ve yazıyla yapılan bezemeler geliştirilmiştir. Fakat İslam sanatçıları özel konutları, ev eşyalarını ya da

görkemli el yazmalarını hayvanlarla ve hatta insanla süslemek fırsatını da kaçırmamışlardır. Özellikle Türklerde bu eğilim daha sonraları ağır basacaktır.

Antikçağda da, Bizans'ta da mozaik sanatı bilinmekteydi; Emeviler de mozaik çalışmaları yaptırmışlardır. Fakat Bizanslıların giderek daha çok fresk resimlerini tercih ettiği sırada, İslam dünyasında da, ilkin İran'da ve Mısır'da renkli çini tekniği geliştirilmiş, hatta Kayravan Camii'nin süslenmesinde kullanılmıştır. Çiniler duvarlara, çok ender bulunan mermer kaplama için kullanılmayınca, belirli ölçüde bir görkemlik katıyordu. Günümüze kadar bu çiniler İslam mimari eserleri için bir ışık ve renk kaynağı olurken, daha az güneşli Avrupa bu etkiyi boyalı kilise camlarıyla elde etmek istemiştir. Camilerde müminlere Mekke'nin bulunduğu yönü, kıbleyi gösteren mihrap, kubbe ve büyük giriş kapıları harikulade zenginlikle süslemelerle bezenmiştir. Ayrıca lüks dokumalar da iç döşemesini tamamlamakta ve güzelleştirmektedir. İklimin sıcaklığından dolayı camiler genellikle açık mekânlar halindedir; büyük kapılarından girildiğinde, ortasında aptes alınan şadırvanın bulunduğu büyük bir avluya varılır. Asıl camiye buradan geçilir. Ancak daha sonraları iklimi daha az sıcak ülkelerde yapılan camilerde, daha kapalı bir mimari düzenlemeye de yer verilmiştir.

Anıtsal sanattan uzak tutulmuş heykelin yerini geniş ölçüde süsleme sanatı almıştır; değerli tahtalar üzerinde yapılan çok zarif oymalar camilerde minberleri süslemiş, ayrıca aynı şekilde işlenmiş sandık, çekmece ve benzeri eşyalar, mobilyaya pek alışmamış bir kültürün içinde önemli bir yer tutmuştur; İç Asya'nın sanatı da İslam sanatına mal edilmiştir. Bizans'ta da bilinen fildişi işlenmesi, İslam sanatında, örneğin İspanya'da ve Mısır'da görülmektedir. Bronz, bakır ya da pirinçten tabaklar, su kapları, lambalar hemen her yerde bir biçim ve süsleme mükemmelliğine erişmiştir. Bugün elimizde XII. yüzyıldan önceki döneme ait İslam minyatürlerinden, Hıristiyan sanatçıların bazı eserlerinin dışında, hiçbir örnek yoksa da, bu sanatın özellikle İran'da ayrı bir parlaklığa ulaşmış olması olasıdır. Yazı sanatı *(hat)* da aynı şekilde çok erken bir gelişme göstermiş olmalıdır. Seramik, binaların dekore edilmesinin yanı sıra, çeşitli süsleme motifleriyle sofra takımlarında da çok kullanılmaktaydı; üfürme cam ve ortaçağ icadı olan kristal imali alanında elimizde Mezopotamya, Mısır ve İspanya'dan çok değerli örnekler bulunmaktadır. Hazırlanması İslamiyet öncesi her iki büyük kültürden öğrenilmiş bulunan lüks kumaşların imaline Mısır'da, İran'da halifelerin ve tüm İslam dünyasının hükümdarlarının "tiraz" imalathanelerinde devam edilmiştir. Bu kumaşlar giyim kuşam amacının yanı sıra salonların süslenmesinde de kullanılıyor, böylece mobilya azlığından doğan boşluk süslemeyle gideriliyordu. Yün ipliği düğüm atarak yapılan doğu halıları, Asya steplerinin bir icadıdır; ortaçağın son yüzyılında Türkler eliyle yaygınlık kazanmıştır.

13 - YENİ DEVLETLER VE XI. YÜZYILDAN XIII. YÜZYILA KADAR YENİ GELİŞMELER

XI. yüzyılın ortalarında başlayan bu dönem, bütün İslam dünyasında köklü değişimleri de beraberinde getirmiştir. İlk bakışta dönemi belirleyen iki büyük olay vardır, biri batıda Murabıtlar, öteki doğuda -çok daha önemli olarak- Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşudur. İslam tarihinin bundan sonraki yüzyıllarında, geçmiş çağların büyüklüğü artık hazin bir oyunun son perdesinden başka bir gözle görülmeyecektir, artık ne önemli kişiler ne de önemli olaylar vardır ve bir, iki sayfayla olsa dahi tarihte yer almaya hak kazanacak halleri de olmayacaktır. Çünkü İslam kültürü değişmiştir, hiç var olmadığını sandırtacak kadar değişmiştir. Bu gelişimi değerlendirebilmek için öncelikle şu nokta üzerinde durmak gerekiyor: Doğu devletlerinin daha sonraki yıkılışları, daha önceki devirleri incelenirse açıklanabilir ve daha sonraki bu çöküşlerin mutlaka önceden kestirilebilir olacağı görüşünde de ısrar edilmemelidir. Türkler her yanda egemen olmuşlardı, fakat XIX. yüzyılda Avrupa karşısında geri duruma düştüler. Gerek bu hal, gerekse bir zamanlar bütün Avrupa'ya kafa tutmuş olmaları Hıristiyan batının onları hor görmesine yol açtı, böylece de İslam tarihinin bütün felaketlerinin sorumluluğunu onlara yüklemek gibi bir sonuca varıldı. İslami geçmişin köhneleştiği, fakat Türklerin bu konuda hiçbir yenilenme çabasına girişmedikleri görüşü benimsenmekteydi. Bu da çağdaş Türk bilim adamlarının tepkisine ve başlangıçtan itibaren Türk tarafında yalnızca erdemler ve yararlı işler görmek istemesine neden oldu. Böylesine görüşlerin tarih açısından yanlışlığını, gerekli açıklıkla göstermeye kalkışmanın yeri gerçi burası değil, ama yine de tarihle ilgili sorunlarda yan tutmanın her çeşidine karşı çıkmamızın bir zorunluluk olduğunu belirtmeden de geçmek istemiyoruz.

Türkler ortaya çıktığı zaman İslam doğunun sosyal ve kültürel gelişiminin ne düzeyde bulunduğunu yukarda anlatmıştık. Türkler karakterlerine ve geleneklerine uygun şekilde hareket ettiler, fakat sürekli olarak kendi geçmişleriyle, geldikleri ülkelerde karşılarına çıkan yabancı geçmişin yarattığı ortamın ortaklaşa etkisindeydiler; üstelik onların içine girdiği İslamiyet de artık ne peygamberin, ne de Abbasilerin "altın çağının" İslamiyetiydi.

Okuyucu burada belki de Türklerin ortaya çıkması zamanı olarak XI. yüzyılı göstermemizi yadırgayacaktır, çünkü onların daha önceki rejimler sırasında oynadıkları rolleri defalarca vurgulamıştık. Ne var ki burada apaçık bir farkla karşı karşıyayız; bu fark, zamanla oluştuğu gibi, zamanla önemi de artmıştır. Mu'tasım zamanından beri Bağdat'ta ve daha sonra başka ülkelerde karşılaştığımız Türkler, kendi asıl yurdundan ve halkından uzakta, İslam toplumunun içinde yetişmiş ve bu toplumda etkili olmuş tek tek kimselerdi. Kendi geleneği içinde devlet halinde örgütlenmiş bir Türk halkı o zamanlar sadece İslam dünyasının dışında vardı. Buna karşılık XI. yüzyılda kitle halinde Türk oymakları İslam toprağına gelip yerleştiler, ülkenin karakterini değiştirip kendi göreneklerine göre, kendilerine özgü biçimde yaşamaya başladılar. Gerçi zamanla bu Türkler de değiştiler ve çevreye uydular; ilerde onların yerleşme bölgelerini, sadece önder güç olarak egemenlik kurdukları diğer bölgelerden ayırt etmek zorunda kalacağız. Nitekim daha önce de İbn Tulun ve İhşid, Mısır'da bu şekilde yabancı hükümdarlar olmuşlardı; şimdi ise Türklerin siyasal ve askeri hegemonyası çok daha güçlü ve sürekli biçimde yerleşmiş bulunuyordu. Bu farka rağmen İslam doğunun her ülkesi, Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşunun sonuçlarını hisseder hale gelmişti. Türklerin ortaya çıkışı İslamiyete Küçük Asya'da, Bizans İmparatorluğu'nun aleyhine, klasik İslam sınırlarının ötesinde yeni bir egemenlik alanı da kazandırmıştır, burası daha sonra Osmanlı İmparatorluğu için yayılma merkezi olmuş, sonunda Türkiye haline dönüşmüştür.

Burada bir noktayı kısaca belirtmek gerekiyor, o da Türklerin daha önceden de "imparatorluğu" bilen bir ulus oluşlarıdır; ancak bu taban öğesini göçebe oymakların oluşturduğu çok büyük ve çok oynak ilişkiler içinde bulunan bir imparatorluktu. Türklerin yanı sıra Hunların da aynı şekilde devlet kurma alışkanlığı vardı –herhalde bu iki ulusun kökenleri birdi– ve Orta Asya'da, dağların Avrasya tarafında da, Çin tarafında da kimi daha büyük, kimi daha küçük bir dizi devletleri olmuştu. VI. yüzyılda onları ilk kez Türk adı taşıyan ve belirgin olmasa dahi, sınırları içinde yaşamış bütün halkların hatırasında yaşamaya devam etmiş, güçlü bir devletin bir parçası halinde buluyoruz. Türkler genellikle hayvancılıkla geçinen göçebe çobanlardı, fakat onların kışın soğuğuna alışkın develeri Araplarınkinden farklıydı. Kuraklık devreleri ya da başka doğal afetler Türkleri, otlak bölgelerinin birinden öbürüne götürmüş, bu göçler haliyle savaşlara neden olmuştur. Savaşı kazanmışlarsa, geldikleri toprakların eski sahiplerini kovup yerlerine geçmişler ya da onlarla bir çeşit serbest ittifak kurmuşlardır. Böylece aynı gruplara tarihin akışı içinde değişik yerlerde rastlamak gibi bir durum ortaya çıkmıştır ve bizim burada ilgilendiğimiz dönemde hemen bütün Türk oymakları doğudan gelen Moğol oymaklarınca yurtlarından sürülerek, stepler bölgesinin Avras-

ya tarafına göç etmiş bulunuyordu. Bundan çıkan bir başka sonuç da, aynı oymak adlarının her zaman aynı kalan ve bir birlik gösteren bir halk bileşimi ifade etmediği, aksine bunların değişik adlar altında da çok sağlam gruplar oluşturduklarıdır. Bundan dolayı da eski Türk tarihinin ayrıntılarını ortaya çıkarmak çok güç olmaktadır. Bizim söz konusu edeceğimiz olayların arifesinde en önemli Türk boyu Oğuzlar ya da diğer adıyla Guzzlardı. Yerleşim alanları Sibirya'dan Volga Irmağı'na kadar İslam bölgesinin kuzey sınırıydı; Balkaş Gölü'ne olan tarafta Karluklar, kuzeyde ve kuzeybatıda Kıpçaklar veya Kumanlar bulunuyordu. Burada sadece tekrar ilgileneceklerimizin adlarını kaydediyoruz. Orta Volga boylarındaki büyük Bulgar devletinin Bulgarları, Güney Rusya'da Kırım'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan bölgedeki Hazarlar da –buraların eski halkıyla az çok karışmış olsalar dahi– Türktü ve bu iki Türk halkı birkaç yüzyıldan beri burada oturmaktaydı.

Öte yandan bu Türk halklarının yerleşik durumdaki komşularından çok farklı oldukları da sanılmamalıdır. Çok daha önceden Moğolistan'da ve Çin Türkistanında kimi daha uzun kimi daha kısa ömürlü kentsel yerleşmeler olmuştu; steplerle işlenen topraklar arasındaki sınırda, gezi ve ticaret yolları boyunca küçük pazar kentleri vardı, Türk önderler bu kentlere gitmekten hoşlanırlardı ve sakinlerini de yalnızca öteden beri buralarda oturan halk oluşturmazdı; örneğin Siriderya'nın sağ yakasındaki Cand *(Perousk)* bu kentlerden biriydi. İslamiyetten önce, tabii İslamiyetin yayılması sırasında daha da artarak, tacirler düzenli konaklamalarla, Türklerin de dolaştığı bu bölgede seferler yapıyorlardı. Onlar buralara yazıyı getirdiler, daha sonra Türkler de burada kendi yazılarını geliştirdiler: Bu yazının tanıkları Moğolistan'da, **VIII**. yüzyılın ilk yarısına ait Orhon eski Türk yazıtları ile Çin Türkistanındaki dinsel metinlerdir. Bu tacirler oralarda kendi dinlerini de yaydılar, böylece Budizm, Yahudilik, Maniheizm ve Nasturi Hıristiyanlığı, Şamanların yerli öğretileri ve törelerinin yanı sıra varlıklarını sürdürdüler. Türklerin geleneksel dinlerinin temsilcileri olan Şamanlar, onları hoşgörüyle karşılamışlar ya da soğukkanlılıkla kendilerinden bilgi almışlardır. İslamiyetin oralara gidişi de yine bu şekilde olmuştur.

Bulgarların nasıl olup da X. yüzyılın başlarında İslamiyeti kabul ettikleri ve daha sonra nasıl bir gelişme gösterdikleri konusunda bilgimiz pek yetersizdir; aynı şekilde İslamiyetin, yüksek tabakası geniş ölçüde Yahudi olan Hazar Türkleri tarafından nasıl benimsendiği konusunda da pek aydınlanabilmiş değiliz. Bunlardan daha önemlisi X. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya'nın İslam bölgesine komşu durumda yaşayan Türklerin, Oğuzların ve Karlukların Müslüman olmalarıdır. Bu sürecin ayrıntılarını bilmiyorsak da, yine de birkaç özelliği saptayabilecek durumdayız. İslamiyet buralara tacirler ya da gezginci dervişler aracılığıyla yayılmıştır. Basit halk arasında ilkin ger-

çi –içlerinde muska gibi şeylerin de bulunduğu– maddi kültür nesneleri şeklindeydi, ama en basit haliyle inanç tanımlarını da getirmişti. Dil zorluğunun elverdiği ölçüde İslamiyetin daha derin biçimde anlaşılması ancak önder durumundaki adamlarla temas sayesinde sağlanmıştır. Bu adamlar böyle bir dinin özellikle siyasal güç ve birleştirme etkeni olarak ne kadar önemli olabileceğinin herhalde bilincindeydiler İslamiyet manevi güç olarak, sapkın akımlara karşı Sünni bir tepkinin savunmaya geçtiği yerlerde etkin oldu, sonunda da "gazilerin" anladığı tarzda basit ve savaşçı şeklini aldı. Bu gazilerin yaşama tarzı Türk göçebelerin savaşçılık alışkanlıklarına uyuyordu; Türkler Müslümanlığı kabul ettikten sonra çoğunlukla "gazi" oluyor ve kendi "putatapar" soydaşlarına karşı savaşıyorlardı. Böylece Türkler gazi safları arasında çok güçlü bir zümre oluşturdular, ancak bunlar din yolunda savaşçı olduklarından Müslüman Türklere karşı artık savaşmıyorlardı. Bu yüzden zamanla eski İslam ülkelerini istila etmeye kolayca yöneldiler; bu istila kimi zaman ülkelerden birinde çıkan çatışmada müttefik olarak çağrılmaları üzerine gerçekleşti, kimi zaman da yeni ortaklar aramak veya düşmanlarından kurtulmak için korunak bulmak üzere kendiliklerinden harekete geçmeleriyle meydana geldi. Selçuklu devleti gibi Karahanlı devletinin de kuruluşunda başlangıç noktası böyle oluşmuştur.

Karahanlılar devleti hakkında ayrıntılı biçimde konuşabilmek için ne yazık ki elimizde bulunan veriler pek az; bu devlet X. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya dağlarının her iki tarafındaki stepler bölgesinde, doğuda Tarım Havzası'ndan batıda Balkaş Gölü çukuruna kadar uzanan alanda kuruldu. Yukarda belirttiğimiz şekilde 1000 yıllarında Gaznevilerle ittifak kurarak, eski İslam ülkesi Mavera-ün-nehr'i Samanilerden aldı; bu sırada Gazneli Mahmut da Şamanileri Amuderya'nın güneyinde kalan topraklardan kovmuştu. Bu şekilde Karahanlı Büyük Hanın egemenliği altında hem uzun zamandan beri İranlılaşmış ve İslamlaşmış topraklar, hem de o sırada İslamiyeti kabul etmeye hazırlanan Türklerin yurdu birleşmiş oldu. Coğrafi koşulların belirlediği bu özellik, yeni devletin yapısına da, kültürüne de yansımıştır. Devletin başında bulunan "han" başlangıçta hâlâ çadırda yaşayan bir göçebeydi; sınırları belirlenmiş bir bölgenin içinde ordan oraya konup göçüyordu. Hükümdarlık bir aileye dayanıyordu, ailenin üyeleri karmaşık bir hiyerarşik sisteme göre belirli işlevleri üstlenmişlerdi; bu da yerleşik düzene geçiş arttıkça kuşkusuz siyasal-bölgesel parçalanmaya olanak verecekti. Öte yandan hükümdar ile onun akrabası olan vasallar Müslümandılar; bu bakımdan özellikle Buhara, Semerkant gibi İslam kültürünün eski kentlerinde dinsel vakıflar kurmaya, binalar yaptırmaya önem veriyorlar, böylece ileri gelen din adamlarına da yaranmış oluyorlardı. Ülkenin öteden beri burada oturan halkı için yeni hükümdarlık ne yerel kurumlarda, ne de kültürde bir

kopma, bir bozulma meydana getirmişti, ancak yine de bir yenilik getirmiş, İslam-Türk edebiyatı başlamıştı. 1070 yıllarında İranlılaşmış Türkler arasında öğretici manzumeler kitabı "Kutadgu Bilig" *(mutluluk getiren bilgi)* doğdu; bizce bilinen ilk Türk eseridir, Arap harfleriyle yazılmıştı. Türkçenin seslerini daha iyi yansıtan, fakat bütün Türkler arasında yaygınlaşmamış bulunan eski yazı, anlaşılan unutulmuş olmalıdır.

Karahanlı devletinin önemi ilk Türk-İslam devleti oluşundadır, ancak etkileme alanı her yöreyle sınırlı kalmıştır Selçuklu devleti ise çok daha önemlidir. Hanedanın atası, ailesine öncülük ederek yaşı hayli ilerlemişken Müslüman olmuştur. Adını verdiği aile Oğuzların bir boyundandı ve bizce bilinmeyen nedenlerle son Samanilerin hizmetindeydi. Sonra Mavera-ünnehr'de Karahanlı bir hükümdarın emrine girdiler; içlerinden bazıları da Gazneli Mahmut'un egemenliğini tanıyarak Horasan'a yerleşti, diğerleri ise Çağrı Bey ile Tuğrul Bey'in yönetiminde Harizm'de kaldılar. Önderleri bu iki bey olan oymaklar grubu, o zamanlar Türkmen adıyla anılmaya başlandı; ne var ki bu adın neden verildiği konusunda doyurucu bir açıklama henüz yapılmış değildir. Ancak bunlar bir tarım ülkesine göçüp oranın yerleşik eski halkıyla birlikte yaşamayı, kendileri için de uygun hayat tarzı sayan göçebelerden değildiler. Horasan'da bu yüzden göçebelere karşı güvenlik önlemleri alınması zorunluluğu doğmuş, bunun sonucu olarak bir grup Türkmen Mezopotamya'ya kadar kovalanmış, orada da kendilerini bunların yakınında güvenli hissetmeyen bedeviler ve göçebe Kürtler tarafından yok edilmişlerdir. Horasan'da bunların yerini Çağrı ve Tuğrul'un yönetimindeki Türkmenler almış ve bu iki önder kuşkusuz ne yapacaklarını iyi bilen ve adamlarına tam anlamıyla sahip bulunan kimseler olduklarından, onları daha öncekiler gibi bertaraf etmek olanaksızlaşmıştı. Aksine Mahmut'un halefleri arasında çıkan kavgalar sırasında ve Mahmut'un oğlu Mesut'un tam anlamıyla Hindistan'a yönelerek gevşek davranmasından yararlandılar; ülkedeki etkinlikleri öylesine güçlendi ki, kentlerde yaşayan hemen herkes sonunda Selçuklulara boyun eğmeyi tercih etti; zira bir yandan ürünlerinin mahvolmasına seyirci kalmaktan bıkmışlardı, öte yandan da Selçuklular Sünni inancın ateşli savunucuları olduklarını gösteriyorlardı. Mesut sonunda bunlarla savaşa karar verdiği zaman ise, artık geç kalmış bulunuyordu; göçebeler, her zaman olduğu gibi, ağır hareket eden Gaznevi ordusundan daha üstün durumdaydılar, üstelik bu ordu türlü sıkıntılar çekerek bir çölü aşmıştı ve ganimet umudunun bulunmayışı yüzünden de moral bozukluğu içindeydi. Dandanakan Savaşı'nda (1040) öylesine bir yenilgiye uğradı ki, Mesut kurtuluşu Hindistan'a kadar kaçmakta buldu. Şimdi İran kapıları bütünüyle Selçuklulara açılmıştı.

Çağrı Bey Horasan'da otoritesini sağlamlaştırıp sınırlarını dağlara kaçmış Gaznevilere karşı güven altına alırken, Tuğrul Bey de İran'ı fethe koyul-

muştu; karşısında ise Büveyhiler umutsuz çabalarla direnmeye çalışmaktaydılar. Tuğrul Bey'in önünde iki büyük yol vardı, biri Azerbaycan üzerinden Ermeni-Bizans Küçük Asyasına uzanıyor, diğeri Horasan'dan verevlemesine doğruca Bağdat'a gidiyordu. Türkmenlerin talanlarından huzuru kaçmış bulunan Sünni Müslümanlar, bunları şimdi Şii hasımlarına karşı saldırtmak ve o güne kadar boş yere arayıp durdukları, Rafızileri mahvetmek olanağını Selçuklular sayesinde elde etmek umuduna kapılmışlardı. Hiç kuşku yok ki, bu düşünceler ve beklentiler Tuğrul'un siyasal oyununun kapsamındaydı, ama aslında böyle politikalar Türkmenleri pek ilgilendirmiyordu. Onlar savaşmak istiyorlardı, gerek atalarından miras kalan talan alışkanlığından, gerekse "gazi" olarak yeni tutkularından dolayı savaşmak istiyorlardı ve develeri güneyin sıcak iklimine uyum gösteremediğinden Küçük Asya'nın kâfirlerine karşı savaş açmak düşüncesindeydiler. Eğer Tuğrul Bey onları başka hedefler için kendi yanına çekmek istiyorsa, onlara ödün verip arada bir dizginlerini gevşetmek zorundaydı, öte yandan serkeşliği önlemek ve bütün Müslümanların gözünde cihat şerefini kazanmak için de bu kavgayı bizzat eline alması gerekiyordu. Böylece ortaya ikili, daha doğrusu değişken bir amaç belirlemesi çıktı. Bütün İran fethedilince, Bağdat'taki siyasal önderler, başlarında da halifenin veziri İbn ül-Müslime olduğu halde bir uzlaşma düzenlemesi hazırladılar. Kamusal düzeni sağlamada Selçukluların, son Büveyhilerden çok daha başarılı olacağı kanısındaydılar, üstelik Selçuklular Sünni olduğuna göre, onların himayesinde halife de eski ayrıcalıklarının bir kısmını elde edebilirdi. Yaklaşan bir istila gücüne karşı böylesine anlayışlı bir politika izlemek en azından, onlarla savaşa yeltenmekten çok daha akıllıca görünüyordu. Aslında bu eski oyun –şimdilik. uzaklarda olsa da– İran'da tehdit silahı halindeki adamların çıkarına bir yardım çağrısıydı. Tuğrul Bey Bağdat'takilerin kaygılarını ayakta tutmayı, aynı zamanda barış garantisi vermeyi başardı. Böylece 1055'te Bağdat'a girdi, kısa süre sonra da bir "sultan", doğunun ya da batının hükümdarı sanıyla halifenin onayını ve tam yetkiyle de vekâletini aldı. Arkasından da sapkınlığı yok edeceğini, yani özellikle Fatımilere karşı kutsal savaş hazırlayacağını törenle ilan etti. Böylece 1040 ve 1055 tarihleri yeni bir devrin başlangıcını belirlemiş oldu.

Gelgelelim ne Tuğrul'a, ne de daha sonraki iki büyük halefi Alp Arslan (1063-1072) ve Melik-Şah'a (1072-1092) Mısır'ı fethetmek nasip olabildi. Bu amaca ancak bir yüzyıl sonra ulaşılabildi. Fakat yine de bu ikisi, küçük hükümdarların arasındaki çatışmalardan kurnazca yararlanıp bir Fatımi Arap işbirliği girişimini önleyerek, fazla zahmet çekmeksizin Arabistan'ın en uç kısmı dışında Asya'daki bütün Arap topraklarını sınırları içine almayı ve İslam dünyasının doğudaki yarısını tümüyle egemenlikleri altında birleştirmeyi başardılar. Antakya ve Edessa *(Urfa)* Bizanslılardan geri alındı. Öte

yandan Türkmenler Küçük Asya'ya saldırılarını gittikçe artan ölçüde sürdürüyorlardı. –Daha önce Gaznevilerde olduğu gibi– Bizans ordusunun ağır hareket etmesi, Türkmenlerin ilkin ülkenin herhangi bir yerini sürekli elde tutmayı amaçlamayan talan akınlarına olanak vermekteydi. Bizans devleti kısa bir süre önce Ermeni krallara boyun eğdirmiş ve bölge halkının bu savaşlara karışmış olan bir kısmını Küçük Asya'nın iç kesimlerine sürgün etmişti, bunların yardımı olmaksızın sınırları etkin biçimde savunacak durumda değildi. Barışsever imparatorun sultanla görüşmeler yoluyla sınırlarda huzuru güvence altına almak yolunda yaptığı girişimler boşuna oldu. Bu boşuna oluş, göçebe Türkmen oymaklarının içinde bulundukları sosyoekonomik koşullar nedeniyle, kendi bildikleri şekilde akınları devam ettirmek zorunda bulunuşlarından ileri geliyordu. Bunun üzerine Bizans'ın asker hükümdarı Romanos Diogenes, İslam sınırına büyük bir saldırı düzenledi. Ne var ki bu saldırı Manzikert *(Malazgirt)* felaketiyle son buldu (1071), bu savaşta İslam tarihinde ilk kez bir Bizans imparatoru tutsak düştü. Bununla birlikte zaferi kazanan Alp Arslan Küçük Asya'nın fethini düşünmüyordu, zira burası İslam yönetim gücünden yoksundu, disiplinsiz Türkmenler üzerindeki kontrolü tümüyle yitirmek tehlikesini göze almaması gerekiyordu. Asıl amacı Mısır'ı fethetmek olduğu ve zaferi kazandığı anda bile "ebedi" Roma İmparatorluğu'nun günün birinde yıkılacağına inanmadığı için, iki devlet arasında bir uzlaşma istiyordu. Ne var ki şimdi Bizans, Türkmenlere karşı direnebilecek durumda değildi ve böylece bunlar –özellikle de sultana kafa tutan güçler– ülkede kaldılar. Kesin sonuca götüren bir etken de Bizans partilerinin birbirlerine karşı kavgalarında Türkleri yardıma çağırmaları ve onlara kentlerin kapılarını açmaları oldu. Birkaç yıl içinde hemen bütün Küçük Asya işgal edildi ve Türkmenler henüz yeni devlet kuracak durumda değilseler de, eskisini yıkmayı başardılar. Yeni bir halk, yeni bir yaşama tarzı yarattılar, bundan daha sonraları "Türkiye" doğacaktır.

Tuğrul Bey ve Alp Arslan daha sonraki kuşakların belleklerine büyük askerler olarak yerleştiler. Melik-Şah ise, İranlı veziri Nizam ül-Mülk'le birlikte büyük örgütleyiciler oldular. Alp Arslan zamanında da vezir olan Nizam ül-Mülk yalnızca otuz yıl süreyle hükümetin yönetimini yürütmesinden dolayı değil, ayrıca Farsça bir "hükümet kitabı – Siyasetname" yazdığından dolayı da ünlüdür; bu eserde örnek niteliğinde olaylar ve fıkralar aracılığıyla kendi görüşlerini dile getirmiştir. Kitap zaman zaman bir Türk hükümeti teorisi olarak görülmek istenmiştir, çünkü Türk karakterine uygunluğu bakımından bütün Türk devletleri için geçerli olabilecek niteliktedir. Aslında Nizam ül-Mülk bir Gaznevi memuru olarak, Horasan'ın Samani geleneği içinde yetişmişti, bu geleneğin etkisi altında Horasan yönetiminde uygulayıcılığını devam ettirmiş, sonra da yabancısı olduğu Selçuklu bölgesine de bu uy-

gulamayı götürmüştür. Kuşku yok ki bu sırada Türk fethi onu yeni olgular ve sorunlarla karşı karşıya getirmişti; bu bakımdan bizim de Türklerin rejime yeni olarak neler getirdiğini ve yine bu rejimde İran geleneğinden nelerin yaşamaya devam ettiğini tarafsız bir tutumla ortaya çıkarmamız gerekiyor. Yeni olanların başında doğal olarak hanedan gelmektedir, bu hanedanda gittikçe artan İranlılaşmaya rağmen Türk dili ve Türk yaşama alışkanlıkları uzun süre korunabilmiştir. Hanedanın tarihi XI. ve XII. yüzyıllarda, giderek yoğunlaşan monarşist iktidar isteği ile iktidarın töre uyarınca en yaşlı olanın otoritesi altında aile üyeleri arasında paylaşılması görüşü arasında derinleşen bir gerilim gösterir. Herhalde "atabeg" kurumu bazı oymakların eski bir töresi olarak ortaya çıkmıştır. Atabeg, sultanın küçük yaştaki çocuklarının eğitimi ve çıkarlarının gözetilmesi görevini verdiği kimsedir; prensip olarak da her prensin böyle bir vasisi vardı. Atabegler küçük prensin ölmesi halinde annesiyle evlenirlerdi. Bu görev daha sonra, ilkin Melik-Şah'tan sonra, askeri kumandanların kesin imtiyazı olmuş, bu da gelecekteki gelişimi açısından atabeglerin gücünün önemli ölçüde artmasına yol açmıştır. *(Doğrudan doğruya Selçuklu sultanına bağlı bulunan bu atabegler, başında bulundukları bölgenin yarı bağımsız bir hükümdar naibi durumundaydılar Ölen bir atabegin yerine bazen oğlu atanıyordu. Genellikle sultanın güvenini kazanmış emirler arasından seçilen atabegler, herhangi bir teşvike kapılan prenslerin, hükümdara karşı isyan etmemelerini de sağlarlardı. Bununla birlikte Selçuklularda saltanat veraseti sağlam kurallara bağlı olmadığından, hemen her sultanın ölümünde meydana çıkan taht kavgalarında, bu atabeglerden bazıları, görünüşte naibi bulunduğu prensi tahta çıkarmak, gerçekte ise bütün imparatorluğun yönetimini eline almak için iç savaşlara neden olmuşlardır.)*

Aile yapısının bu özelliğinin yanı sıra Selçuklular, iktidarın simgesi olarak "tuğra"yı ortaya çıkarmışlardır; "tuğra" sultandan gelen yazılar üzerine konulan ve böylece onun doğruluğunu onaylayan bir işaretti; eski Orta Asya'da ok-yay simgesi bunun ilk biçimidir, daha sonra İslam yazı (hat) sanatının türlü stilize biçimler verdiği bir mühür haline dönüşmüştür; bunları yeniçağa kadar Osmanlı belgelerinde de görmekteyiz.

Bunlardan daha önemlisi, Türkmen veya Oğuz halkın ve onun askeri gücünün oynadığı roldür. Öncelikle önemleri, nüfus yoğunluğunun büyük kısmını meydana getirdikleri bölgelerde, yani Küçük Asya'yı şimdilik bir yana bırakırsak, bugün dahi "Azeri" denilen Türk lehçesinin konuşulduğu Azerbaycan'da ve Diyarbakır'da en güçlü etkin kitle olmalarından ileri geliyordu. Bu kitlenin en büyük kesimini çobanlar oluşturmaktaydı, tarımsal ve kentsel kültüre kolayca uyum sağlayamamışlar, bundan dolayı da ülkenin sosyoekonomik çehresi değişmişti. Bununla birlikte ülkede bu yeni elema-

nın çoğalmasının tarım ekonomisini sürekli zedelemediği anlaşılıyor; herhalde burada uğratılan zarar, başka yerlerin bedeviler eliyle uğradığı zarardan daha az olmuştur. Buranın göçebeler yüzünden zarar görmesi, daha sonraki bir zamana aittir. Doğal olarak Türkmenler kendi törelerini ve dinsel görüşlerini de birlikte getirmişlerdi, bunları kitabımızın çerçevesi içinde ayrıntısıyla gözden geçirmemize olanak yok, ama daha sonraki yüzyıllar boyunca bunları az ya da çok belirgin biçimde izleyeceğiz, karşımıza dinsel tarikatlar kılığında çıkacaklar ve özellikle Türk çevrelerinde canlılıklarını sürdüreceklerdir.

Türkmenler Selçukluların iktidar ve yükselişinin temelini attılar, çünkü hasımları bunlarla eşit değerde askeri bir güce sahip değildiler. Türkmenler hafif silahlarla donatılmış, fakat etkisi bakımından çok vurucu, üstelik çok çevik bir orduyu temsil etmekteydiler; ayrıca ganimetler elde ettikleri sürece pek az gidere mal oluyorlardı. Selçuklular bunlara karşı bir denge sağlamak, aynı zamanda tamamlayıcı bir askeri güç oluşturmak amacıyla, geleneğe uyarak bir köle ordusu, daha doğrusu bir paralı ordu kurdular, ancak bu ordu da Türktü, daha sonra Kürtler de alındı. Her ne kadar Türkmenler arasında disiplinin eksikliğinden yakınılıyorsa da, yine de vazgeçilmez askeri güç halindeydiler. Onların itaatini kesinleştirmek için, hükümdarlar askeri önderlerin oğullarını, doğrudan doğruya kendi buyruklarındaki birliklere asker olarak almışlardı. Selçukluların ordusu kendilerinden öncekilerin ordularından sayıca daha güçlüydü; bu sayede ülkeyi etkili biçimde işgal etme olanağı bulmuşlardır, yani yerel milis ve polis kuvvetlerini Türk garnizonlarıyla değiştirmişler, ya da bu kuvvetler onlara boyun eğmiştir, bunlar "şihne" denilen bir komutanın emrinde bulunan garnizonlardı. Tabiidir ki bu ordunun bakımı parayı gerektiriyordu. Bunu da "ikta" sistemini bütün imparatorluğa yayarak sağladılar, zira bazı kesimlerde daha önceki hükümetler zamanında bu sistem henüz pek az uygulanmış durumdaydı. Yaygın bir askeri "ikta"nın kurulmasıyla toprağa bağlı bir ordu meydana getirilmiş oluyordu. Bu konuda yukarı ortaçağın Arap tarihçilerine dayanarak ileri sürülen, Nizam ül-Mülk'ün Türk geleneğini, Türklerin yeni egemenlik alanlarına götüren bir feodal sistem yarattığı şeklindeki görüşün, ayrıntılı bir incelemeye direnecek gücü yoktur. Nizam ül-Mülk tarafından uygulanan bu ikta, Büveyhilerin ikta sistemine benzemekteydi; bunun ilerde daha etraflıca açıklayacağımız değişik şekilleri alması, Nizam ül-Mülk'ten sonra, hanedanın çöküşünün etkisi altında olacaktır.

İç politika açısından Selçuklu rejimi, İslam toplumunun Sünni inanca göre yenilenmesine çaba harcamıştır. Ancak bu politikayı doğru bir ışık altında gözden geçirmek ve yeni hükümdarları hemen dar görüşlülükle, despotlukla suçlamamak gerekir. Gerçi buyurmaya alışmış büyük sultanlar,

Türk tarihinde kendilerinden sonra gelmiş geçmiş birçok başka seçkin devlet adamı gibi, kargaşaya yol açar diye muhalefetin hiçbir şekline katlanmak istememişlerdir, üstelik ne Tuğrul, ne de Melik-Şah din bilginiydi. Kendileri Sünni inançtaydı, ama hiçbir yerde inanç nedeniyle asla kovuşturma yaptırmamışlar, nerede egemen olmuşlarsa, orada daima genel bir barış, bilginlere (ulemaya) ve onların kararlarına saygı görülmüştür.

Türklerden birçoğunun tam inançlı olmadığı düşünülebileceği gibi, Sünni Müslümanların, en azından bunların içinden bir grubun Türk fethini arzuladığı da ileri sürülebilir. Türklerden ilişkisiz olarak Sünni bir tepkinin ortaya çıktığını yukarda kaydetmiştik, bu hareket aşırı Şii dogmatiklerin bilgiççe tartışmalarından uzak kalıyor ve geleneksel inançta direnip bunun propagandasını yapıyordu. Bu yeni Sünnilik hareketi ayrıca, Abbasilere yabancı öğeleri, özellikle de "sufiliği" getirmişti. Bütün bunlarda Türklerin rolü ancak varolan bir hareketi destekleyip yaygınlaştırmak olmuştur, ne var ki bu yaydıkları çok eskiden çıkmış olan değildi, onların yaydığı İslamiyet kendilerine öğretilmiş bulunandı. Bu yeni Sünniliği formülleştiren adam ise bir Türk değil de, bir İranlı, büyük düşünür Gazali (?-1111) oldu, doktriner sapmalardan ve dinsel bağnazlıktan aynı derecede uzak kalarak, aklı da, gönlü de hak ettikleri yere yerleştirdi.

Hanedanın dinsel politikası Selçuklu İmparatorluğu'nun her yanındaki yapılarda ifadesini bulmaktadır, bu yapılar aynı zamanda onları yaptıranların güçlülüğünün de tanığıdır: Görkemli camiler, kervansaraylar ve diğer mimari eserleri. Vakıflar bunların bakımını güvence altına almış, zengin araçlarla donatılmasını ve bir bağımsızlık hali kazanmasını sağlamıştır, bu ölçüde doğrudan doğruya bir bakım devlet bütçesinden sağlanamazdı. Bütün bu harcamalar mevcut zenginlikte bir sermaye azalması tehlikesi yoksa yapılabilirdi. Zengin askeri önderler, inançlarından ya da kendilerini sevdirmek istediklerinden benzeri tesisleri kendi komutanlık bölgelerinde de kurdular. Bu vakıflar içinde en önemlisi ve en tipik olanı "hankah" denilen kurumlardı, burada sufiler barınıyor ve tarikata benzer bir topluluk içinde hep birlikte yaşıyorlardı. *(Sufilere burada yatıp kalkacak yerden başka yiyecek, içecek, giysi ve harçlık veriliyordu. Hankahın zikir yapmaya ve namaz kılmaya ayrılmış yeri vardı. Daha sonraları hankahın yanına bir de cami yapılması töre oldu. İslamiyette dinsel öğretim ile ibadet birbirinden ayrılmadığı için, medrese ile hankah birbirine karışmıştır. Öğrencilerin bir hankahta barınıp bir başka medresede okudukları oluyordu.)* Daha önce de değindiğimiz gibi, medreseler toplumun ve rejimin resmi Sünni yönetim gücünü yetiştirmek içindi. Şimdi olağanüstü bir gelişme göstermekteydi ve içlerinde en önemlisi Selçuklu veziri Nizam ül-Mülk tarafından kurulmuş Bağdat Nizamiye adıyla ün kazananıydı. *(Nizam ül-Mülk yine Nizamiye*

adıyla İsfahan, Nişapur, Belh, Herat, Basra, Merv'de de medreseler kurdurmuştu.)

Bu kuruluşlar eşdeğerde hiçbir şey ortaya koymayan Şia için kayıp demekti, üstelik Sünniliğin içinde hiçbir hizipçilik de başgöstermiyordu. O sırada İslam teolojisinde "Eş'ariler" ile karşıtları arasında hayli zamandır süren ateşli kavgalar uzlaşmayla sonuçlanmıştı. Sünniliğin inanç yönünü belirlemek amacıyla bu tartışmalar Ebü'l Hasan ül-Eş'ari (873-936) ile Semerkantlı Ebu Mansur ül-Matüridi (?-944) arasında başlayıp tilmizlerince devam ettirilmişti. "Eş'arileri" tutanlar daha çok Şafiilerdi, karşıt görüşü de Hanbeliler temsil ediyordu; Türkler ise genellikle Hanefiydi. Buna rağmen Hanefi mezhebinden olan Selçuklu sultanları otuz yıl süreyle iktidarı, Eş'ariliği tutan bir vezire, Şafii mezhebinden Nizam ül-Mülk'e emanet etmişler, öte yandan o da Nizamiye Medresesinde her eğilimde hocaya öğretim olanağı sağlamıştır.

Burada sultanların, yani saf siyasal iktidarı yürüten kimselerin, halifeye özgü bulunan dinsel alana el atması şaşırtıcı görünebilir. Böyle bir konuda onların yetkilerini, Hıristiyan batıda papa ile imparatorun karşılıklı ilişkileri modeline göre belirlemek denemesine kolayca girişilebilir, fakat böyle bir tasarım yanlış olacaktır. Gerçi halife bu dönemde öncelikle dinsel işleri yürüten biridir, inanç ve genel adalet sorunlarıyla uğraşmak da ona düşüyordu, bu alanda sultan otoritesiyle çatışma olanağı çok azdır. Öte yandan sultanın sivil ve dinsel yasalar arasında ayrım tanımayan bir toplumda, her iki alanda da kendi iradesini ortaya koymak hakkı vardı, onun güttüğü amaç halifeninkinden farklı olabilirdi. Fakat bir nokta, en azından eski Müslümanların gözünde sarsılmaz bir kanı olarak kaldı, bu da prensip bakımından halifenin meşruiyetin tek kaynağı olduğu ve mutlak iktidar sahibi sultanın yalnızca şeklen bile olsa, onun tarafından atanması gerektiğiydi.

Yüzyıllardan beri yaygın diğer bir yanlışlığın da düzeltilmesi zorunludur. Haçlılar Türklere karşı savaş açtığı ve batı ülkelerinde bu yüzden onlara karşı Hıristiyanlığın düşmanı diye bir kamuoyu oluştuğu için, bundan yeni rejimin özellikle hoşgörüsüz olduğu sonucu çıkarılmıştır, tek kelimeyle haksızlıktır bu. Doğal olarak Zımmiler *(yerli Hıristiyanlar)*, İslamiyet hemen her yerde çoğunluğun dini olduğundan, genellikle eski kilit mevkilerini kaybetmişlerdi. Fakat Hıristiyanlara yönelik bizim bildiğimiz tek kovuşturma, Mısır'da halife Hakim tarafından gerçekleştirilmiş olandır, yani Türk egemenlik alanının dışında, zaman bakımından da daha önce cereyan etmiştir; üstelik bu olayda da koşullar, gördüğümüz gibi, olağandışı bir nitelikteydi. Bu konuda bir de Türkmenlerin yaptıkları akınlarla Bizans kilisesine, bazen de Hıristiyan halka ve hacılara zararlar verdikleri Küçük Asya ile Selçukluların asıl diğer dünyası birbiriyle karıştırılmaktadır. Ülkede düzenin yeniden kurulduğu andan itibaren yerli Hıristiyanlar, yeni hükümdarların hükümetinden

hep memnun kalmışlar, hiçbir zaman da akıllarına Avrupa ülkelerinden "kurtarılmalarını" istemek gibi bir düşünce de gelmemiştir, gerçeğin bu yolda olduğunu gösteren yeterinden fazla tanığımız bulunmaktadır.

Selçuklular yalnızca İsmaililere karşı hoşgörüsüz davranmışlardır, zira bunlar yalnız sapkınlığın (Rafızîliğin) en aşırı temsilcisi değil, aynı zamanda özellikle kargaşa kışkırtıcısıydılar Daha önce de gördüğümüz gibi, Büyük Selçuklular zamanı, İsmaili kökenli yeni sapkınlıklar dönemidir. Fatımi halifesi Mustansır'ın bir oğlu Mısır'da halef olarak tanınır ve iktidara geçerken öteki oğlu Nizar'a da İranlılar sadık kalmışlardı. Böylece İran'da yeni bir mezhep oluştu. Bu mezhep dâhi bir kışkırtıcı olan "Hasan-e Sabbah"ın yönetiminde terörist gruplar halinde örgütlendi, gizli müttefiklerce desteklenerek müstahkem yerlerde ve ele geçirilmez sığınaklarda yurtlandı, bunların içinde en önemlisi Hazar Denizi'nin güneyindeki dağlarda bulunan Alamut Kalesi'ydi. Hasan, adamlarının körü körüne bağlılığını, onları "haşiş"e (esrara) alıştırarak sağlıyordu, öyleki bunlar "haşişyun" adıyla tanındılar ve cinayet işlemekten hiç çekinmedikleri için de bu kelime "assassin" şeklini alarak Avrupa dillerinde katil anlamında kullanılır oldu. *(Fransızca, İngilizce: Assassin.)* Bu mezhep 1092 yılında, daha sonra vahim sonuçlar doğuracak bir suikastı gerçekleştirerek Nizam ül-Mülk'ü öldürttü.

Nizam'ın öldürülmesinden birkaç ay sonra Melik-Şah da öldü. Böylece Selçuklu rejiminin gerileme dönemi başlar, bu gerileme bir yüzyıl sonra büyük devlet durumunun sona ermesiyle noktalanacaktır. Tahta çıkmaları sırasında gerek Alp Arslan'ı, gerekse Melik-Şah'ı bunaltmış olan hanedan içi kavgalar, bir sonraki yüzyılda imparatorluğun parçalanmasına yol açacaktır. Horasan, Sancar'ın (1118-1157) yönetiminde kendi yoluna giderken, Batı İran ve Irak Selçuklularının Yukarı Mezopotamya ve Suriye'deki varlığı aileden prensler arasında bölüşüldü, üstelik bunlar birbirleriyle de anlaşamıyorlardı. Bu koşullar altında halifenin hakemlik makamı, birbirine rakip prenslerin elde etmek için çekiştikleri bir güvence oldu. Büyük sultanlar zamanında da halifeyle sultan arasında çıkar anlaşmazlıkları olmuştu, fakat taraflar genellikle bu zorunlu bir arada bulunuş halinden hoşnuttular; şimdi ise Irak'taki Selçuklu hükümdarı halifeyi sadece kendi çıkarı için kullanmak istiyor, halife de yitirilmiş otoritesini yeniden kazanmak umuduyla girişimlerde bulunuyordu. Ne var ki bu amaçla vaktinden önce başına buyruk olmaya kalkışan iki halifenin sonu ölüm oldu. Bununla birlikte halifenin nüfuzu yine de giderek artıyordu; koşullar zaten bağımsızlığa dönüşü hazırlamaktaydı, bu duruma fiilen ulaşılması da XII. yüzyılın ortalarında gerçekleşti. Irak şimdi halifenin tek başına hükümran olduğu bir çeşit küçük devlet haline gelmişti, illerinde ise başka yerlerde de görüldüğü üzere, çeşitli soylardan gelme prensler hükümrandılar.

Tahtta hak iddia edenlerin birbirleriyle sürekli çatışmaları, onları yandaşlarına daha çok ikta arazisi dağıtmaya ve illerdeki yönetimi askeri önderlere bırakmaya zorlamıştı. Bu konuda ilk hesaba katılmaları gerekenler de sultan oğullarının atabegleriydi. Bunlar büyük beyler olmuşlardı, günün birinde şeytana uyup, himayeleri altındaki genç prensleri tümüyle iktidardan yoksun bırakmak denemesine girişmekten kendilerini alamadılar. Böylece bölgesel hanedanlar doğdu. Bunların içinde en önemlisi Musul'da "Zengi" hanedanıydı ki, daha sonraları da tarihte rol oynayacaklardır. Aynı dönemde 'ikta'lar, fiilen de hukuken de (de facto, de jure) miras yoluyla sürekli sahip olunan mülk durumunu aldı, bölgesel hükümetler artık bunları geçersiz saymak ve geri almak yoluna gidemiyorlardı. Bu noktada bir "feodal" gelişimden söz edilebilirse de, bu gelişme aslında planlanmış bir amaçtan değil, aksine merkezi hükümetin güçsüzlüğünden ileri gelmekteydi. Nitekim Moğol istilasıyla da temelinden sekteye uğramıştır. Sonunda oymak önderleri askeri bakımdan güvenliği gevşek bırakılmış bölgelerdeki düzensizlikten yararlanarak siyasal iktidarı ele geçirdiler, böylece Türkmen "Salgurlular" Fars bölgesinde bağımsız oldular. Sadece dış görünüş halinde sultanlık XII. yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdürmüşse de, gerçekte daha yüzyılın ortalarında tarihsel rolünü bitirmiş bulunuyordu. Halifeliğin bu durumdan yararlandığını söylemiştik. XII. yüzyıldan XIII. yüzyıla geçildiği sırada halifelik yeniden siyasal güç kazandı ve bir halife de kırk yıldan fazla bir zaman, bağımsız hükümdar halinde işbaşında kaldı. Bunu başaran halife, bir Türk anneden doğma, El-Nâsır'dı. (El-Nâsır li-din Allah, 1180-1225.) O zamanki olanakların elverdiği ölçüde halifeliğe belirli bir iktidar kazandırmanın yollarını ve çarelerini araştırdı: Bir ordusu vardı, diplomatik ilişkiler yürütüyordu. Özellikle de İslamiyetin dinsel nüfuzu bulunan bütün ailelerini halifeliğin çevresinde toplamaya çaba harcamaktaydı; buna Onikiler Şiası'nı da katmak, öğretilerini de Sünniliğin bir çeşit beşinci resmi çığırı, beşinci mezhebi haline yükseltmek istedi. Hatta Haşşaşinlere bile bir ölçüde otoritesini kabul ettirmeyi başardı. (Nitekim 1212'de Haşşaşinlerin reisi halifeye sadakat yemini etti.) Kadınların ve vaizlerin seçimine katılıp teolojik otorite olarak takdir toplamayı denedi. Yanındakilerin çoğu, kuşkusuz hasımları da onu Futuvvaya karşı bir politika izlemeye teşvik ediyorlardı. Bu örgütün nasıl yüksek ideal-de bir düzeye erişmiş olduğunu görmüştük, fakat sultanlık çöktükçe, onlar da bu çöküşe ayak uydurarak Bağdat'ta ve diğer yerlerde yeniden bir dehşet gücü olmuşlardı. Nâsır, daha önceki bütün hükümetlerin tam tersi bir tavır takınarak bizzat Futuvva örgütüne girdi, fakat aynı zamanda da bu örgütü yenileştirmek, birleştirmek, disiplinli kılmak ve aristokrasiyi de örgüte girmeye teşvik etmek gibi girişimlere başladı. Heves uyandırmak amacıyla Futuvvaya belirli sporları yapmak imtiyazını tanıdı. Soylu sınıfı kazanmayı ba-

şardı, hatta Futuvvaya kabul yoluyla İslam dünyasının dört bir yanından prenslerle bağlar kurdu; bu prensler ona bundan böyle örgütün başkanı gözüyle bakmışlardır. Böylece örgüt bütün toplum için bağlayıcı, kaynaştırıcı bir güç haline gelmiştir. Ne var ki Moğol istilası çok geçmeden bu çalışmalara son verdi, fakat örgütün etkisi, umulmadık şekilde uzun süre, Türk Küçük Asya'nın "Ahi" esnaf birliklerinde XIII. ve XIV. yüzyıllarda devam etti.

Sancar'ın uzun süren hükümdarlığı Horasan'a ilkin bir huzur dönemi bahşetmişti, fakat sonra ülke kısmen dışardan gelen, yeni olayların ilk kurbanı oldu. Yurtları Çin'in kuzeyinde bulunan *(bundan dolayı ortaçağda Çin'e "hatay" denirdi, Rusçası: Kıtay)* Moğollara akraba "Kara Hitay" ulusu batıya itilmiş ve Karahanlıların elinden Mavera-ün-nehr'i almıştı. Yardıma çağrılan Sancar da ağır bir yenilgiye uğradı (1141). Tarihte ilk defa İslam egemenlik alanının önemli bir kesimi, bu şekilde "imansızların" eline düştü. Ne var ki bunların *(bugünkü Çin Türkistanıyla Amuderya'nın doğu kesiminde 88 yıl devam etmiş)* egemenlikleri pek gevşek bir örgütlenme halinde kaldı, dolayısıyla da devletin ve toplumun bünyesinde esaslı bir değişiklik olmadı, Hitaylar arasında Nasturi Hıristiyanlar da bulunuyordu. Doğunun Hıristiyan çevrelerinde İslamiyetten öç alma söylentileri dolaştı, bunu yapacak olan da Orta Asyalı bir papaz kraldı; bu söylenti Avrupa'ya kadar gelmiştir. Efsanevi bir kişilik olan "Papaz Johannes" böyle doğmuş, Avrupa da bu söylentilere dayanarak onu Moğollar arasında, daha sonraları hatta Habeşler arasında bile aramaya kalkmıştır. Sancar Horasan'ı elinde tutmuştu, ama Harizm'deki vasalleri artık tüm bağımsız hükümdarlar gibi davranmaktaydılar; sınır bölgesindeki Oğuzların hali ise gittikçe dayanılmaz oluyordu. Sancar 1153'te bu Oğuzlara hadlerini bildirmeye kalkışınca tutsak düştü ve hükümetinin başına bir daha geçemeden, üstelik yetenekli bir hedef de gösteremeden dört yıl sonra öldü. Otuz yıl süreyle ülke Oğuzlarca yağmalanıp harap edildi; bu sırada Oğuzlar arasında devlet düzeni kurabilecek bir önder çıkmadığı anlaşılıyor. Oğuzlar, Kirman kentini merkez yaparak iyi kötü varlığını sürdürmekte olan Selçuklu devletini de yıktılar. Harizm ise çöllerin oluşturduğu doğal surların içinde bir barış vahası gibiydi ve diğer kesimlerdeki kentler ile çiftçi halk korunmalarını onlardan bekliyorlardı. Yetenekli Harizm-Şahlar XII. yüzyılın sonlarında bu koşullardan yararlanarak bir devlet kurdular. *(Aslında hanedan XI. yüzyılın sonlarında Büyük Selçuklu komutanlarından Anuş-Tigin'in eski geleneğe göre Harizm-Şah sanıyla Harizm valiliğine atanmasıyla başlar, oğlu Adsız devrinde yarı bağımsız duruma gelmişlerdi.)* İran Selçuklularının son hükümdarının 1194'te –savaşta yenilip– öldürülmesinden sonra, Harizm-Şahlar Selçuklu devletinin yerini aldılar Eskisinden farklı durum halife Nâsır'ın onları Arap ülkelerinin dışında tutmayı başarmasıdır. Ancak Harizm-Şahlar her an için tehlikeydi-

ler; bu tehlike, çok daha büyük bir tehlike olan Moğol tarafından giderilinceye dek durumda bir değişiklik olmadı. Harizm-Şahlar kendilerini çevreleyen tehlikelerin ortasında, askeri güçlerini büyültmek zorunda olduklarından, bu desteği komşuları Kıpçak Türklerinden asker toplayarak sağlamak istediler, fakat onların barbar törelerini uygarlaştırmaya da vakitleri yoktu; böyle kurulan –ilerde ayrıntılı şekilde ele alacağımız– Harizm ordusu bütün doğunun dehşet makinesi oldu.

İran'ın doğu sınır bölgesinde de değişiklikler meydana geldi. Burada İslamiyete henüz yeni girmiş, savaşçı bir dağ halkı olan "Gurlular", Gazneviler devletine son vermiş ve Gazne kentini de yıkmıştı (1150). Bunun yerini kısa bir zaman için Firizkuh ya da Cam adlı bir kent almış, fakat bu kentin nereye kurulmuş olduğu, birkaç yıl önce, görülmemiş derecede görkemli bir minare bulununcaya kadar, uzun süre meçhul kalmıştır. Gurlular devleti çok geçmeden, 1200 yıllarında kendi Türk köleleri tarafından yıkıldı, böylece ülke yeniden ilk Gaznevilerin geleneğine bağlandı. Burada Memlûk *(köle)* hanedanları –buna benzer nitelikte daha ünlü bir hanedan, XIII. yüzyılda Mısır'a egemen olacaktır– ülkeye Afganlılar gelinceye kadar birbirini izledi ve savaş köle kralların yaşama yasası olduğundan, bunlar Hindistan'ın kuzeyinde Gaznevilerce kurulmuş bulunan İslam egemenliğini, yavaş yavaş kıtanın bütün güneyine yaydılar. Ancak yerli toplumların yapısı, eski İslam ülkelerinin modeline göre değişime uğramadı, sadece halkın bir azınlık kesimi İslamiyeti kabul etti.

Müslüman doğunun diğer kısmında ise Haçlılar, Selçukluların çökme döneminde –aynı zamanda bu çökmeyi hızlandırarak– Suriye ve Filistin'e yerleşmişler, egemenlik alanlarını Fırat üzerinden Edessa'nın *(Urfa'nın)* ötesine kadar yaymışlardı. Hıristiyanlara karış İslam politikasından edinilen yanlış izlenim ve tasarımların, Haçlı Seferlerinde nasıl etken olduğuna daha önce değinmiştik; Müslümanlar ise bu girişimde Frankları sadece "Rum"un yeni temsilcileri olarak, yani dört, beş yüzyıldan beri pek fazla kayıp vermeksizin dövüştükleri Bizans'ın yerini almış kimseler olarak görmekteydiler. XI. yüzyılın sonlarında Suriye dinsel ve siyasal bakımdan bölünmüştü. Hasım grupların kavgasında mezhepler arası ittifaklar olağan işler sayılır olmuştu, bu sırada kimsenin aklına geçmişin kutsal savaşlarını yenilemek düşüncesi gelmiş değildi. Bundan dolayıdır ki Franklar ülkede kolayca tutunmayı başarmışlardı; kuşkusuz kanlı çarpışmalar ve püskürtmeler de oldu, ama çok kısa bir süre sonra, her biri bir yerde bağımsızlığını ilan etmiş ve sultanın yardımına güvenmekten çok, bundan korkan küçük hükümdarlar bir "modus vivendi" (geçici anlaşma) aramaya koyuldular. Bununla birlikte çöl kıyısındaki büyük kentler şeridi İslam bölgesinde kalmıştı. Selçuklu kalıntılarının uğradığı her bozguna sevinen Fatımiler, bir süre sonra Filistin'deki

topraklarını Haçlılara karşı savunmak zorunda kaldıklarında, bu komşuluğa aynı şekilde ister istemez pek çabuk alıştılar, üstelik Haçlıların komşu olarak kalmasını kendi çıkarları açısından daha uygun buldular, zira bulundukları yer bakımından onlar hem Türklere karşı bir koruyucu set meydana getiriyor, hem de Avrupa'yla daha verimli ticaret ilişkileri geliştirmelerine yardımcı oluyorlardı. Bununla birlikte Frank istilacılarının sayısı ve işgal ettikleri bölgenin sınırları bir gerçeğin yavaş yavaş açıklık kazanmasına yol açtı; bu da Haçlıların elinde bulunan deniz giriş kapılarının ekonomik açıdan büyük önemi olduğunun ve bunların kendilerinden önceki birçok başkaları gibi öyle kolayca çevre tarafından özümlenemeyeceğinin anlaşılmasıydı. O zaman değişik aralıklarla savaşlar yeniden alevlendi ve Franklar bu savaşlarda hoşgörülü davranmaya hiçbir zaman eğilim göstermediler. Bu yüzden de gittikçe artan ölçüde bir kutsal savaş (cihat) isteğini, hiç değilse savunma anlamında uyandırdılar. Fakat kendilerini böylesine bir direnme coşkusuna kaptıranlar, çevrelerinde görmek zorunda kaldıkları umursamazlık ve aşağılık duygusu karşısında üzülüyor, Franklara karşı daha büyük, daha toplu eyleme geçmeye engel oluşturan ve dinsel zıtlıklarla da bağlantılı siyasal anlaşmazlıklara hayıflanıyorlardı. Ancak yine de direnişin yalnızca Suriye'nin doğu şeridindeki güçlerle sınırlı kalması halinde, daha uzun süre Franklara karşı hiçbir şey yapılamayacağı, hiç değilse Yukarı Mezopotamya'daki Müslümanların bu davaya kazandırılması gerektiği, Türk ve Kürt birliklerinin sokulabileceği kanısı yaygınlaşmıştı. Gelişmelerin zamana ihtiyacı vardı, fakat bu yeni ruhun ilkin Halep'te, ardından Şam'da harekete geçtiği görüldü. Hareketin önderliğini bağımsız Musul ve Halep atabegi Zengi, ondan sonra da oğlu ve Halep'te halefi Nureddin üstlenmişti. Zengi, Musul ve Halep birleşik kuvvetleriyle Edessa'dan *(Urfa'dan)* Frankları kovmayı başardı (1144). Oğlu Nureddin Suriye'nin bütün Müslüman kesimini buyruğu altında birleştirip, Urfa'nın düşmesi üzerine başlattırılmış olan İkinci Haçlı Seferini durdurdu ve Frankları öylesine sıkıştırdı ki, ellerinde Asi Irmağı'nın ve Ürdün'ün batısındaki dağlık bölgeden başka toprak bırakmadı. Bu bölgesel başarılardan çok daha önemlisi, Nureddin Zengi'nin yaptıklarında kutsal savaş ruhunun somutlaşması ve hem çağdaşlarının hem sonraki nesillerin gözünde bu ruhu karakterize eden hüzünlü ateşi başkalarında da yakmasıydı. Nureddin aynı zamanda İslamın manevi birliğini yeniden kurmaya da kararlıydı ve bunun yolunu da Sünnilik hareketini, örneğin medreseler açarak güçlendirmekte görüyordu; bu çabalar şimdiye kadar Selçuklu merkezlerine oranla çok kenarda bulunan kendi bölgesinde henüz pek az ilerleme göstermiş durumdaydı. Aralarında yaşadığı Suriyeliler içinde hâlâ çok sayıda Şii bulunduğundan, amacın gerçekleştirilmesi konusunda kendi Türk-İran çevresinden destek görmekteydi. Nureddin ayrıca zaferin önkoşulunun siyasal birlik olduğunu,

başka deyişle davaya kayıtsızlık gösteren bütün hükümdarlara ya boyun eğdirilmesi ya da böylelerinin kovulması gerektiğini ilan etmişti. Tabiidir ki Nureddin'in içindeki inançla, zaman zaman eylemlerinin tek dürtüsü olarak görülen kişisel hırsı arasında da doğrudan bir bağlantı vardı. O sırada Mısır'ın içinde bulunduğu karışık durum Kudüs Franklarına buraya saldırmak cesaretini vermişti. Fakat onların bu ülkenin bütün zenginliklerini elde etmelerine asla izin verilemezdi. Bu bakımdan Nureddin kuvvetli bir Türk-Kürt ordusunu Mısır'a gönderip orayı işgal etmeyi başardı. Gerçi ordunun komutanı Şirkuh bu sırada öldü, ama kuzeni Selahaddin onun yerine geçti ve Fatımilere de vezir oldu. İki yıl sonra da zaferini İsmaili halifeliğini kaldırarak noktaladı (1171). Fatımi ordusunun ayaklanması ve bu ayaklanmanın Franklarla Bizanslılar tarafından desteklenmesi bir sonuç vermedi. Böylece Mısır, Sünni Müslümanlığın kucağına dönmüş oldu, zaten halkın büyük çoğunluğu hiçbir zaman Sünnilikten ayrılmış değildi.

Selahaddin Üçüncü Haçlı Seferinde *(Fransa kralı)* Philipp August ile *(İngiltere kralı)* Aslan Yürekli Richard'a karşı duran kişi olarak Avrupa'da tanınmıştır, bundan dolayı, ama herhalde daha çok da güçlü bir kişilik olduğu için, Nureddin sonraki nesillerin hatırasında onun gerisinde yer almıştır. Halbuki onun da politikası bütünüyle aynıydı, yalnız coğrafi durumlar değişmişti ve Selahaddin'in başarıları çok daha büyük kapsamlı olmuştu. Nureddin'in 1174'te ölümünden sonra, Selahaddin bütün kuvvetlerin zorunlu birliğini cihata yöneltebilmek için, Nureddin'in yeteneksiz varislerini bertaraf etti; kendisinin mensup olduğu Eyyubi ailesinin egemenliğini, kısa sürede Mezopotamya'nın kuzeyindeki yüksek dağlık bölgeye ve buranın insan deposuna kadar yaymayı başardı. Ancak iktidarının merkezi yine de güneyde, Mısır'daydı ve Selahaddin Franklara karşı saldırısını buradan yürüttü. Hattin Savaşı'ndan sonra Kudüs'e girdi (1187). Böylece Müslümanlar için de kutsal bir yer olan kent *(88 yıllık bir ayrılıktan sonra)* yeniden İslam dünyasına katıldı. Frankların elinde sadece birkaç kıyı kalesi kalmıştı. Üçüncü Haçlı Seferi Frank egemenliğini kıyıda yeni ana üssü Akkâ'nın çevresinde tekrar kurdu (1191). Ne var ki ne daha içerilere gidebildi, ne de Kudüs'ü geri alabildi.

Mısır'da 1249'a, Halep'te 1260'a kadar egemenliklerini sürdüren Eyyubiler, Selahaddin'in ölümünden (1193) sonra, barış içinde bir arada yaşama politikası gütmeye yöneldiler. Gerçi Haçlı Seferleri amacına ulaşmamıştı, ama yine de Avrupa'nın büyük tepkisini sezdirmişti, ayrıca halk da barış içinde ticaret ilişkileri sürdürmenin daha kazançlı olduğunu anlamış bulunuyordu. Bu dönemde silahların bırakılması devrelerinin, savaşlarla kesilmesinde saldırılar hep Hıristiyan ordularından geldi; Beşinci ve Altıncı Haçlı Seferleri Mısır'ı hedef almıştı, Kudüs'ü bu yoldan fethetmeyi amaçlıyordu; 6.

seferin başında Aziz Ludwig bulunuyordu, kısa süre için Damiette *(Dimyat)* alındı (1249). Sultan el-Kâmil'in (1218-1238) barış isteğini Sicilya'da oturan Alman imparatoru, aynı zamanda Kudüs tacının da varisi II. Friedrich olumlu karşıladı. Kâmil'i, imparator Friedrich kutsal kenti –askerden arındırılmak ve ibadet özgürlüğü garanti edilmek koşuluyla– Hıristiyanlara bırakmaya razı etti (1229). Her iki tarafı da aynı derecede öfkelendiren bu anlaşma Harizm Türklerinin işe karışması sonucu uzun ömürlü olamadı; ancak böyle bir anlaşmanın yapılmış bulunması, o sırada bir uzlaşma politikasının ne kadar büyük şansı olduğunu ortaya koymaktadır. Çok geçmeden Moğol istilası, daha kalıcı bir çözümü de olanaksız kılacaktır.

Suriye artık İslam dünyasının merkezi olmuştu. Haçlı Seferlerine karşı girişilmiş mücadeleye gerçekten kayıtsız davranmış bulunan Halife el-Nâsır'ın ortaya çıkması da, Selçuklu fethinin İran ile Arap dünyası arasında açtığı uçurumun derinleşmesi ve İran'a İslam dünyasının doğu kesiminde yeni bir ağırlık kazandırması olgusunda bir değişiklik yapmamıştı. Öyle ki Bağdat artık bu iki çevreden hem birinin, hem ötekisinin kıyıcığında kalmıştı. Batıyla ticaret ilişkilerinin yoğunlaşması, cihatın halktaki enerjiyi aktif hale getirmesi ve bir örgütlenmenin kurulmasına götürmesi sonucu Suriye'nin önemi iyice artmıştı. Gerçi Mısır siyasal bakımdan aynı derecede önemli, hatta Suriye'den daha da güçlüydü, fakat dışardan gelmiş elemanlarla, Selçuklu geleneğini sürdüren Türkler ve Kürtlerle, bunlara boyun eğmiş yerliler arasında manevi bir ortak yaşayış kuracak duruma gelmemişti, bu da kültürel gelişmenin zararınaydı. Mısır'ın devlet yapısı için ülkenin fethi iki sonuç getirmişti: Yeni bir ordunun iktidarı ve Suriye modelinde Sünni bir politikanın uygulanması. Askerler Selçuklu uygulamasına uyarak toprakların bir kısmını ikta çiftliği olarak serbestçe kullanmak üzere almışlardı, fakat Mısır yönetiminin merkezi sistemi içinde memuriyetler Kıptilerin elinde kaldığı için, hiçbir şey değişmemişti; hatta ikta toprakları bile hiçbir zaman burada, başka yerlerde görülen bağımsız hali almamıştı. Mısır'da eski gelenek olan ve Fatımi rejimi sırasında daha da güçlendirilmiş bulunan devlet çarkının özerkliği, hanedanların ve onların dinsel yönelmelerinin değişmelerinden masun kalmış, durum Osmanlı fethine kadar, hatta ondan sonra da bu şekilde devam etmiştir.

Selçuklu döneminde geleneksel İslam toprağının dışında yeni bir İslam devleti doğmuştur; parlak bir geleceği olacak bu devlet: Küçük Asya'nın Türkiyesidir.

XI. yüzyılın sonunda Bizans İmparatorluğu'nun Asya'daki kesiminde, Selçuklu egemenlik bölgesinin dışında yerleşen Türkmenlerin hiçbir belirgin siyasal hedefleri yoktu; sadece geleneksel yaşama alışkanlıklarına bağlı kalabilecekleri bir yurt arıyorlardı. Yerli halktan buralarda kalmış köylülerle

kentliler ve sınır bölgelerinin savaş ganimetleri onlara varlıklarını sürdürme olanağını vermekteydi. Gerçi teorik olarak buralarda Bizans devletinin egemenliği hâlâ sürmekteydi, fakat siyasal mekanizma çökmüştü. Öte yandan bir Bizans partisi Türklerin buralarda mutlaka eriyip özümlenecekleri inancı içinde, kendilerini desteklesinler diye onları –kendiliklerinden hiçbir zaman giremeyecekleri– kentlerin içine kadar çağırmaktaydı. Hatta Ege kıyılarına yerleştirilen Türkler, bir ara denize alışkın yerlilerin yardımıyla korsanlık eylemlerine bile girişmişler, böylece iki yüzyıldan fazla bir zaman sonra, XIII. yüzyılda gelişecek olan Türk korsanlığının ilk provalarını yapmışlardır Bu sırada yapılan Birinci Haçlı Seferi, imparator Alexios Komnenos'a Küçük Asya kıyılarını ve batı topraklarını tekrar ele geçirmek, Türkleri de iç kesimdeki yaylalara geri püskürtmek olanağını verdi. Öte yandan Ermenilerle birlikte Torosların bütün güney yamaçlarını işgal eden Franklar da, Türklerin güneydeki Arap ülkeleriyle bağlantısını kesmişti, o sırada siyasal parçalanmalar Mezopotamya ile yakın ilişkiler kurulmasını da güçleştiriyordu. Böylece Türkler birden geleneksel İslam dünyasının dışında, İslami tarihi ve devlet örgütü bulunmayan bir ülkede sıkışıp kaldılar ve bu şekilde de bir arada yaşamanın daha sağlam biçimlerini bizzat bulmaya zorlandılar. Belki onlar da, Doğu Avrupa'ya gelmiş birçok Türk boyları gibi çevre tarafından özümlenirlerdi, bunun için de Bizans'ın böyle bir gelişmeyi kolaylaştıracak güç ve isteğe sahip bulunması gerekiyordu, gelgelelim Bizans bunlardan yoksundu. XI. yüzyılın sonlarından itibaren Türkmenlerin egemen olduğu küçük beylikler kurulmaya başladı. Doğu Anadolu'da, Yukarı Mezopotamya'da *(Artuk Oğulları)* ve özellikle de Kuzey Anadolu merkezlerine giden yolların üstünde devletler ortaya çıktı. Bunlardan biri Danişmendliler devletidir; Danişmend adlı yarı dinsel otoritesi bulunan bir adam burada siyasal yönetimi de eline almıştı. Öte yandan Selçuklu hükümdarı Alp Arslan'a başkaldırıp başarısızlığa uğramış Selçuklu prensi Kutalmış'ın çocukları da Anadolu'ya kaçmıştı; bunlar da "Rum Selçukluları" devletini kurdular Önceleri sadece basit bir Türkmen iktidarı halinde kaldılarsa da, kısa sürede daha belirgin devlet tasarımlarına sahip bulunduklarını gösterdiler. *(Bu dönemde kurulan Türk devletlerini şöyle sıralayabiliriz: Kayseri, Sivas, Malatya'da Danişmendliler; Divrik, Kemah'ta Mengücek; Erzurum'da Saltuk; Elazığ, Diyarbakır'da Artuk Oğulları; Konya'da Selçuklu.)*

XII. yüzyılın ilk üç çeyreği boyunca Küçük Asya'nın tarihi Rum Selçukluları ile Danişmendlilerin birbirleriyle rekabeti ve savaşmasıyla doludur, bu çekişme Selçukluların zaferiyle sona erer Her iki Türk devleti ile Bizanslılar birbirlerini aldatmak, güç duruma sokmak için diplomasi sanatının bütün yollarını sınamışlardır; 1176'da imparator Manuel Komnenos, kudretinin doruk noktasına ulaştığı ve Bizans'ın kaybettiği toprakları geri almanın artık

zamanı geldiği kanısına varmış olmalı ki harekete geçti. Fakat Myriokephalon Savaşı'nda korkunç bir yenilgiye uğradı (1176), böylece de Malazgirt olayından bir yüzyıl sonra, o zaman başlamış bulunan bir gelişmenin artık durdurulamaz ve geri döndürülemez olduğunu bir defa daha göstermiş oldu. Zamanla Selçuklular başkentleri Konya merkez olmak üzere bir devlet örgütlenişini tamamladılar. Gerçi sultanlığın egemenlik alanı, Türkmenlerin yayılmış bulunduğu sınırlarda kesin biçimde belirlenmiş değildi, ama merkezi bölgelerde halkın bütün kesimleri, Müslüman olmuş ve olmamış yerliler, buralara göç etmiş İranlılar, yerleşik hayata geçmiş Türkler –ki bunlar da az çok İranlılaşmışlardı– yeni bir devletin gerekli bütün kurumlarıyla beraber kurulmasına katkıda bulundular. Bizanslı geçmişin gelenekleri burada Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun İslam-İranlı modelleriyle ve kendi yenilikleriyle kaynaştı. Bu sırada İran etkisinin mi, Bizans etkisinin mi daha güçlü olduğu yolundaki, bilimsel nitelikten yoksun tartışma aslında anlamsızdır; bir defa rejimin yaratıcı gücünü, ikincisi yukarda değindiğimiz üç öğeyi birbirinin içinde eriten koşulların baskısını hesaba katmamıştır; bununla birlikte göze çarpan özellik, devletin gerek üst kademelerinde gerekse tüm yapısında İslamiyet ruhunu taşımasıdır. Fakat bu belirgin İslami karakter, Müslümanların ezici bir çoğunluğu temsil ettikleri, gayrı Müslimlerin ise bundan zarar gördükleri anlamına gelmez; burada ister iyi niyetten, ister kötü niyetten doğmuş olsun, eski yanlış anlamaları bir defa daha düzeltmek gerekiyor. Daha önce de söyledik, Türkmen istilası, bu istilaya uğrayanlar için haşindi, hatta yakıp yıkıcı nitelikteydi, fakat –ikide bir parlayan sınır kavgaları bir yana– rejim kurulup yerleşince, yerli Hıristiyanlar –Küçük Asya'nın batısında Grekler, doğusunda Ermeniler ve Monofizist Süryaniler– eski İslam ülkelerindeki gibi haklara sahip olmuşlar, kendilerine aynı şekilde hep hoşgörülü davranılmıştır. Üstelik buradaki Hıristiyanlar sayıca çoğunlukta olmalarından dolayı da gerçekte eski İslam ülkelerindeki dindaşlarından kat kat daha iyi durumdaydılar. Küçük Asya'daki Selçuklu devleti bu bakımdan birbirinden çok farklı öğelerin bir araya gelmesinden oluşmuş bir topluluğu, gerçek anlamda hiçbir hoşnutsuzluğun bulunmadığı bir ortak yaşamayı temsil eder. Onların zamanında kimse, vergi toplaması ve dinsel hoşgörü bakımından geride hiç de iyi hatıralar bırakmamış olan Bizans yönetiminin özlemini çekmemiştir. İranlılaşmış yönetici tabakanın temsilcileri edebiyat alanında da çalışmalar yapıyordu; ne var ki Türkler bu karma kültür içinde özellikle saygın bir yer almış değillerdi. Ancak yine de Türkler, Türkmenlerle birlikte ülkenin her yanında tabanı oluşturan karakteristik elemandı ve batılı gezginlerin, Üçüncü Haçlı Seferinden, Barbarossa'nın Alman ordusunun buralardan geçmesinden itibaren, her yanda Türk gördükleri bu ülkeyi "Türkiye" diye adlandırmaları herhalde rastlantı olmasa gerektir.

Şüphe yok ki Küçük Asya XIII. yüzyılın ilk yarısında, ancak kısa bir süre için, tarihinin pek ender mutlu doruklarından birini yaşamıştır Düzen yeniden kurulmuş; toprağın verimliliği kadar zenginliği, ayrıca ülkenin kendi kendine yetmesi sayesinde, daha büyük güçlerden bağımsız ve onların hesaplaşmalarına karışmaksızın, ekonomisi her bakımdan bir refah tablosu çizmiştir. Kentler gelişmiş ve İran'a özgü belirtilere rağmen yine de kendi damgasını taşıyan, yüksek düzeye ulaşmış bir kültürün ince zevkini yansıtan yapılarla süslenmiştir. Burada daha çok İranlı yanı ağır basan İslami eğitim ülkeyi etkilemiş ve bu da kendine özgü eserlerin doğmasına neden olmuştur. Bizans İmparatorluğu'nun Dördüncü Haçlı Seferi (1204) sonucu çökmesiyle Selçuklu devleti için batıdan gelecek tehlike kalmamıştı. Bundan yararlanarak Antalya'yla birlikte Rodos ve Kilikya arasındaki bütün güney kıyılarını, ayrıca Karadeniz'de Samsun ve Sinop'la da o güne kadar yoksun bulunduğu dışsatım limanlarını ele geçirdi. İran ve Arap dünyasına sınır olan, Doğu Anadolu'dan Suriye'ye kadar uzanan yerlerde siyasal nüfuzuna geçerlilik kazandırdı. Bu dönemin en önemli ve en kudretli hükümdarı Keykubat'tır (1219-1237), daha sonraki nesillerin gözünde de hanedanın en seçkin siması olmuştur.

Kuşkusuz Selçuklu devletinin de kendine özgü zayıf yanları vardı. Bunların içinde en göze çarpanı, eğitim yoluyla Türk töresine yabancılaşan kentli aristokrasi ile eğitimden yoksun, sosyal bakımdan da kendi içine kapalı kalan Türkmen halk arasında giderek büyüyen ayrılıktı. Bu uyumsuzluğun XIII. yüzyılın başlarına kadar pek büyük önemi olmadı, fakat doğudan gelen yeni bir istila dalgası Yakındoğu'nun kapılarına dayandığında biraz daha arttı. 1220'de Cengiz Han'ın Moğolları Orta Asya'da Harizm egemenliğini çökertmişler ve çok geçmeden de İran yaylasına girmişlerdi. Bu sırada son Harizm-Şahın bir oğlu, Celaleddin, yukarda söz konusu ettiğimiz Kıpçak askerlerden oluşan Harizm ordusunu etrafına topladı. Moğol tehlikesinden uzak, yeni bir hükümdarlık kurabileceği bir ülke arayışı içinde, ordusunu dahiyane bir ustalıkla yöneterek Hindistan'dan Küçük Asya ve Gürcistan'a kadar her yere korku ve dehşet saldı. İran'ın siyasal çözülüşü onun fetihlerini kolaylaştırmıştı, ama bütün bu başarıları Moğolların ileri yürüyüşü yüzünden uzun ömürlü sonuçlar veremiyordu. Celaleddin 1231'de Küçük Asya'ya da saldırdı, fakat Eyyubilerle ittifak yapan Keykubat'ın önünde hayatının ilk yenilgisine uğradı. Kısa bir süre sonra da, bütün doğu ülkelerini on beş yıl tir tir titrettikten sonra, bir Kürt çobanın suikastına kurban oldu. Ne var ki Harizm ordusu ortada kalmıştı ve başka bir komutanın hizmetine giremediği için Keykubat onları Küçük Asya'da yerleştirdi, böylece aynı zamanda bir Moğol tehdidine karşı onlardan yararlanmayı amaçlamıştı. Harizmliler Keykubat'ın halefi zamanında rahat durmadıklarından ülkeden çıkarıldılar; onlar da daha

sonra yine karşılaşacağımız Eyyubi hükümdarı El-Salih Eyyub'un hizmetine girdiler. Bütün bu değişiklikler ve sarsıntılar İran kentlerinin halkını da, Türkmenler gibi yurtlarından göç etmeye zorlamıştı; barış ülkesi olan Küçük Asya'ya akın akın gelmeye başladılar. Bu oradaki Türkmenler için bir bunalım durumu yarattı ve gittikçe artan hoşnutsuzluk, sonunda Baba İshak adlı bir halk vaizinin ayaklanmasında çok şiddetli biçimde ortaya döküldü (1240). İsyan ancak paralı Frank askerlerinin yardımıyla bastırılabildi; Baba İshak hareketinin izleri, dolaylı yoldan etkileyeceği daha sonraki çeşitli dinsel siyasal eylemlerde görülecektir. Selçuklu devleti 1243'te Moğol saldırısına uğradığı zaman gücünden çok şey yitirmiş durumdaydı.

Moğol İmparatorluğu'nun doğuş nedenlerini göstermek konumuzun dışındadır. O güne kadar hemen hiç tanınmayan bir halk birdenbire büyük bir kudret halinde ortaya çıkmıştı. Cengiz Han'ın yönetiminde birleştirilerek disiplin altına alınan bu güç, birkaç yıl içinde Harizm-Şahlar devletini yıkmış, İran'ı çiğnemiş, Kafkaslara ve Gürcistan'a ulaşmış, Rusya'yı, Polonya'yı aşarak bir süre Almanya ve Macaristan'a kadar ilerlemişti. Moğolların bu zaferleri çeşitli nedenler gösterilerek açıklanmak istenmiştir: Çok mükemmel örgütleri, olağanüstü nitelikte bir hızla hareket edebilmeleri, her yana yaydıkları casus şebekeleri, özellikle de insanlık varolalı beri, en korkunç yakıp yıkmaların, en iğrenç cinayetlerin sorumlusu olan bu yenilmez barbarların sadece görünmelerinin yarattığı, dille anlatılmaz dehşet bu nedenler arasındadır Müslümanlar için bu felaket, İslam tarihinin şanlı topraklarında şimdi bir imansızlar egemenliğinin kurulmasıyla çok daha feci bir hal almıştı. 1243 Kösedağ Savaşı, Rum Selçuklularının Küçük Asya'daki egemenliğini birkaç saat içinde sona erdirdi. Yüz elli İslam dünyasına kafa tutmuş Haşşaşinler 1256 yılında mahvedildiler ve 1258'de Bağdat bir kan deryası içinde yıkıldı. Beş yüzyıllık halifeliğin son temsilcisi el-Muta'sım, Bağdat'ı fetheden Hülagu'nun buyruğuyla öldürüldü. Arkasından Yukarı Mezopotamya ile Suriye'nin fethi başladı. Yerel hükümdarlardan birkaçı direndi, diğerleri ise galiplerin ayaklarına kapandıkları gibi, din kardeşlerinin mahvedilmesinde onlara yardım ettiler. Moğollarda İslam dünyasına karşı tam anlamıyla bir müttefik bulacaklarını uman Franklarla Ermeniler kendiliklerinden onların buyruğu altına girmek önerisinde bulunarak, Halep'in kuşatılmasına ve Şam'ın alınmasına katıldılar. Moğollar arasında Nasturi Hıristiyanlar bulunduğu için, bazı yerli Hıristiyanlar onlara sevgi beslemekteydi, ne akılsızlık! Yeni olaylar İslam dünyasının kesin sonunun geldiği izlenimini veriyordu.

Bu sırada Mısır, saldırının dışında kalmış, her soydan mültecilerin sığınağı ve umudu olmuştu. Ancak burası artık büyük Eyyubilerin Mısır'ı değildi. Son Eyyubilerden biri, el-Salih, askeri gücünü Harizmlilere dayandırmış, sonra da çok sayıda satın alınmış Türk kölelerden –Memlûklardan– bir mu-

hafız alayı kurmuştu. Bunların yardımıyla Suriye'deki kuzenlerini ve rakiplerini yenmiş, Kudüs'ü geri almıştı, bunu da Aziz Ludwig'i yenip tutsak almayı başarmasına borçluydu. Fakat onun ölümünden sonra Memlûklar iktidarı ele geçirdiler. Eskisine oranla şimdi her şey daha çok ordunun egemenliği altına girmişti, üstelik bu Memlûklar uygarlığa henüz ayak uydurabilmiş de değildiler ve Moğollara karşı bir kurtuluş savaşı için hazırlanmaktaydılar. Moğol İmparatorluğu da aşırı yayılmasının sonuçlarını hissetmeye başlamıştı; ayrı ayrı bir sürü yerde hazır bulundurmak zorunda oldukları birliklerin mevcutlarını azaltmışlar ve ordularını yerli uyruklarından topladıkları askerle takviye etmişlerdi. 1260 sonunda Memlûk ordusu Filistin'de Ayn Calut'da bir Moğol birliğini yenilgiye uğratarak yok etti. Askeri açıdan bakılırsa bu yenilginin ancak yerel bir önemi vardı, fakat moral açıdan çok büyük sonuçları oldu. Bütün Suriye'nin geri alınması başarıldı, Orta Fırat, Moğol ve Arap dünyası arasında kesin sınır haline geldi. Aynı zamanda Kahire de, siyasal bakımdan hiçbir gücü olmasa dahi, Memlûk sultanlarının meşruiyetini onaylamaya yarayacak yeni bir halifeliğin merkezi oldu.

Topluca gözden geçirmeyi denediğimiz doğudaki bu olayların –en son kaydedilen değişiklik dışında– batıda da benzerleri cereyan etmiştir Siyasal bakımdan dağılmış ve dinsel bakımdan da gevşemiş bulunan XI. yüzyılın İslam batısı Murabıtlar eliyle yeniden birleşmişti; Murabıtlar gerçi tümüyle yabancı bir iktidarı temsil etmiyorlardı, ama yine de sınır bölgelerinden gelmişlerdi. El-Murabitûn, daha önce de kaydettiğimiz gibi, sınırlarda "ribat" adlı kalelerde bulunan tarikata benzer örgütlerin askerlerine verilen addır. Bu askerler Moritanya'dan Senegal'e ve Nijer'e kadar uzanan bölgede dolaşan göçebe Sanhaga Berberileri arasından toplanıyordu. Müslüman olmalarının üzerinden henüz fazla bir zaman geçmemişti, fakat gerçekten içten, saf, yüzeysel, aynı zamanda da savaşçı bir İslamiyeti temsil etmekteydiler. Bu da onların Mağrib devletlerinin yozlaşmış kültürüne karşı neden derin bir antipati duyduklarını açıklar. Bir Maliki propagandacısı olan İbn Yasin, bunların arasında hızla yandaş kazanıp çabuk büyüyen bir cemaat oluşturdu; bu cemaat İslamiyetin kurallarına harfi harfine uyan sıkı bir dindarlık uyguluyor ve "kötü" Müslümanlara karşı "cihat" açıyordu. *(İbn Yâsin adına Nijer Irmağı üzerinde bir adada kurulan ribat, kısa sürede kutsal bir ziyaret yeri oldu.)* Mağrib'in Maliki bilginleri zümresi bu topluluğu, İslamiyetin kendi anlayışlarına göre yenilenmesini sağlayacak güç olarak görmekteydiler. Murabıtlar hızla eyleme geçtiler. Özellikle iyi bir komutan ve örgütleyici olan Yusuf ibn Taşfin fetihler gerçekleştirdi, hanedanın kurucusu oldu. İfrikiya dışında bütün Müslüman batı ülkelerini yönetimi altına aldı. XI. yüzyılın ikin-

ci yarısında yalnız bütün Fas'ı ve Orta Mağrib'i fethetmekle kalmadı, yeni kurulan Marakeş 1062'de başkent oldu, çok geçmeden İspanya'ya da el attı. İspanya Müslümanları o sırada "Ta'ifa" kralları denilen, irili ufaklı yerel hükümdarların yönetiminde, Hıristiyan İspanya'yla barış içinde birlikte yaşamaya alışmış durumdaydı; üstelik yarımadanın kuzeyinde gittikçe kuvvetlenen ve (kısa süre sonra doğuya düzenlenecek Haçlı Seferlerine çıkacak) Fransız şövalyelerince de desteklenen reconquista - ülkeyi eski haline getirme hareketine karşı duracak güçleri de yoktu. Gerçi uygar ve kültürlü Endülüslüler, henüz uygarlıktan uzak Murabıtlara karşı pek sempati beslemiyorlarsa da (Kastilya, Aragon ve Navar krallarının önderliğinde birleşen), Hıristiyanlar harekete geçip Toledo düşünce, Yusuf ibn Taşfin'den yardım istemesine engel olmadılar. İbn Taşfin, 1086'da Zallaka Savaşı'nda Hıristiyan ordusunu imha etti ve Müslüman İspanya'yı kurtardı. Bununla birlikte Murabıtların buraya yerleşmesi hemen olmadı; küçük devletler varlıklarını sürdürdüler; bunların bir tanesi Valencia'da, Rodrigo Diaz'ın, Cid'in (Arapça: seyyid, sidi, efendi) kendine özgü, küçük devletiydi. Tarihteki "Cid"in, onu göklere çıkaran efsanelerin bambaşka bir çevrede yarattıkları romantik kişiyle ilgisi yoktur; o sadece her iki dinden insanların bir arada yaşadığı küçük bir ülkenin Hıristiyan feodal beyiydi. XII. yüzyıl başlarında yeniden savaşlar oldu ve Murabıtlar yarımadanın Müslüman kesiminin tamamında egemenliklerini kabul ettirdiler. Onların gelmesiyle İspanya'da gayrı Müslimlere karşı --doğuda asla görülmemiş– bir hoşgörüsüzlük ruhu da yerleşti; bütün Hıristiyanların dış düşmanla işbirliği yaptığı kanısı yaygınlaştı. Böylece dört yüzyıllık bir arada dostça yaşamak ortamı zedelendi. Şimdi dar görüşlü hukukçular üstünlüğü elde etmişlerdi, onların diktası gerçek dinsel hayatı da sekteye uğratıyor ve yönetimdeki basit insanları bile moral çürümeye karşı koruyamıyordu, oysa bu adamlar böylesi ahlak bozukluklarına karşı mücadele etmek için İspanya'ya gelmişlerdi.

Rejimin kusurları özellikle Fas'ta Berberi rakiplerinin tehlikeli bir tepkisine yol açtı. Atlas Dağları'nda oturan Berberiler arasında "El-Muvahhidûn" *(Vahid'e, Tanrının birliğine inananlar)* hareketi doğdu. Hareketin dinsel önderi İbn Tumart (?-1130) Tanrı tarafından adaletsizliği kaldırmak, dirlik düzeni kurmak ve gerçek dini savunmak üzere gönderildiğini söyleyerek "Mehdi"liğini ilan etti. Böylece Muvahhidler devletinin kurucusu oldu (1121). Siyasal alanda örgütleyicisi kendi yetiştirmesi ve halefi Abd ül-Mümin'di (1130-1163). Burada ne onların adım adım gerçekleştirdikleri fetihlerin merhalelerini, ne de oymak cumhuriyetinin katı hiyerarşik biçiminden, her yerde görülen cinsten bir monarşiye götüren siyasal evrimlerini anlatacak değiliz. Bölgesel açıdan bakılırsa, Muvahhidler XII. yüzyılın sonlarında Murabıtların yerine geçerek, onların eserini tamamlamışlardır diyebiliriz.

İspanya'da Hıristiyan tehlikesinin yeniden alevlenmesi, daha önce Murabıtlara yapıldığı gibi, aynı yardım çağrısının bunlara da yapılmasına yol açmıştır. Muvahhidler 1147'de Marakeş'i alarak Mağrib Murabıtlar devletini yıktılar. İfrikiya'da XI. yüzyılın başlarından beri yan yana yaşayan Hammadiler ve Ziriler devletlerine son verdiler, (1152). Bu iki devlet Hilal bedevilerinin akınlarıyla zayıflamış, ne Murabıtların bir kolu olan Beni Ganiya'nın Balear adalarından geliştirdikleri saldırılara, ne de Sicilya Normanlarının kıyılarda bazı yerleri ele geçirmelerine engel olabilmişlerdi. Bu bakımdan Kuzey Afrika'nın yeni büyük gücü Muvahhidler için kolay kazanılan birer ganimet oldular. Muvahhidler İspanya'nın Müslüman kesimini egemenlikleri altına almaya 1161'de başladılar. Böylece İslam tarihinde ilk defa bütün Mağrib ülkelerinin bir bayrak altında birleşmesini gerçekleştirdiler. Gayrı Müslimlere karşı hoşgörü konusunda Murabıtlardan pek farklı bir tutumları yoktu, bu yüzden aralarında büyük bilgin İbn Meymun'un da (1135-1204) bulunduğu birçok Yahudi doğuya göç etti. Fakat Müslümanlar arasında –Malikilerin pozitif hukuktaki otoritelerine karşı çıkmayarak– canlı bir dindarlık için gösterdikleri derin anlayışla da, ülkede bir düşünce ve bilimsel araştırma özgürlüğüne olanak verdiler, İspanya – Arap felsefesinin büyük adları Muvahhidlerin sağladığı bu özgürlüğün tanıklarıdır. Bu sırada geniş halk yığınları arasında, doğudakine benzer, bir çeşit sufilik de gelişti, fakat bu harekette kendisine özgü karakterde bir "kutsal şeyleri ululamak" vardı; bu çok aşırı saygı, o zamandan beri Berberi Müslümanlığının belirgin özelliği olmuştur.

Sanat alanında da Muvahhidler dönemi batı Müslümanlığının büyük, belki de en büyük çağıdır. Avrupa'nın buradaki Arap-İslam kültürüne gözlerini çevirmesi ve onun kendisine neler verebileceğini sormaya başlaması bu dönemdedir. Özellikle de İspanya'yla, dillerin ve dinlerin birbirine karıştığı bu ülkeyle temaslar yoğunlaştı. Böylece de Avrupa İslam dünyasını İspanya'da gelişmiş bulunan şekli içinde tanıdı. Bu bakımdan Muvahhidler dönemi bizim için ayrıca önemlidir.

Muvahhidler İmparatorluğu'nun ömrü de Murabıtlar ve Selçuklular gibi kısa sürdü, çöküşü ise sınırındaki Hıristiyanlığın genişlemek isteyen gücünden dolayı çok daha kötü sonuçlara yol açtı.

Mağrib'de Beni Hilal hareketi geçici olarak önlenmiş ve dağıtılmıştı, fakat özellikle de bundan dolayı kargaşaya elverişli daha büyük bir çevre ortaya çıkmıştı. Bölgesel bağımsızlık eğilimleri bastırılmış durumdaydı, ama ortadan kaybolmuş değildi; öyle ki Mağrib XIII. yüzyılın ikinci yarısında yeniden üç bölgeye ayrıldı, buraları tarihin akışı içinde zaten öteden beri hep ayrı devlet olmak isteğini göstermişti: Fas'ta Mariniler *(XIII. yüzyıl ortasından XV yüzyıl ortasına kadar)*; bugünkü Cezayir'in orta kesiminde ve batısında, Tlemcen'i merkez yapan Abdülvadiler (1239-1554), bugünkü Ceza-

yir'in doğu kesiminde de Hasiler (1228-1574) devletleri kuruldu. İspanya'da ise "Las Navas de Tolosas" Savaşı'ndan (1212) sonra Hıristiyanların ülkeyi geri alma hareketi yeni ve kesin bir başarı kazanmıştı. Mudéjares denilen çok sayıda Müslüman, Hıristiyanlarca ele geçirilen bölgelerde kaldı ve buralarda onlara iki yüzyıl iyi davranıldı; kültürlerini ve geleneklerini kısmen korudular, ayrıca Hıristiyan hükümdarlarına ve komşularına ilerleme yolunda yararlı etkilerde bulundular. Bağımsız kalabilmiş tek devlet Granada (Gırnata) "Ziri" krallığıydı. Buranın hükümdarları aynı adı taşıyan İfrikiya hanedanıyla akraba değildiler. Her ne kadar çok gelişmiş bir kültürü muhafaza ediyor, başkentlerindeki Elhamra Sarayı ince zevklerine parlak bir tanık oluyorsa da, XIII. yüzyıldan itibaren çoğu İspanya Müslümanlarının, yerlerinin İslam dünyasının dışında, tehlikeli bir yamacın kıyıcığında bulunduğunu ve bu yeri er geç kaybedebileceklerini hissetmeleri her geçen gün daha da belirginleşiyordu. Olanağını bulabilen Mağrib'e, daha da iyisi Suriye'ye veya Sicilya'dan kaçmış pek çok dindaşlarına rastlayabilecekleri Eyyubiler Mısır'ına göç ediyordu. Bunlar doğuya bir İslam batının varlığını duyurdular, bu konuda Haçlı Seferlerinin de katkısı oldu; ne var ki bu batının hemen hemen bağımsız bir gelişim göstererek, siyasal ve kültürel alanda kendine özgü bir yüksek düzeye ulaştığı görkemli dönem çoktan sona ermişti. Arap İslamiyetin canlı merkezi bundan böyle, Moğol istilasına rağmen, önce Eyyubiler, arkasından da Memlûklar devleti olacaktır.

Kaba çizgilerle anlattığımız bu çağ, kültür ve eğitim alanında elbette ki önemli değişimler getirecekti, bu değişimler özellikle yabancı halkların İslami kültüre müdahale ettiği yerlerde daha da göze çarpıcı olmuştur. Kuşkusuz dıştan müdahaleler, gördüğümüz gibi kısmen bir iç gelişmenin sonucuydu: Geleneksel güçler başkaldırmış, bu yüzden yabancı iktidarlara yolu açmıştır, bu müdahalelerin önkoşullarının hazırlanması kadar, yaptığı etkilere de katkısı olmuştur. Fakat meydana gelen değişimlere bakarak, İslam kültürünün XI. yüzyılla birlikte fiilen durgunluk dönemine girdiği ve sonra günümüze kadar hep gerileyip yozlaştığı şeklinde, fazla tek yanlı yargılara varmaya asla kalkışılmamalıdır. Her şeyden önce ayrı ayrı devirlerin hakkaniyet ölçüleri içinde ele alınması gerekir ve tutup İslamiyetin en büyük kafalarından birkaçını, en güzel sanat eserlerinden bazılarını ortaya çıkardığı bir devirde yalnızca yozlaşma görmeye de kalkışılmamalıdır. Gerçi düşünsel kültürün bazı dallarının XII. yüzyıldan bu yana gerilediği yadsınamaz, ama bütünüyle gözden geçirilirse, yalnızca bir gerileme değil, aksine bir yeni yönlenme görülecektir. Tıpkı başka kültürlerde olduğu gibi, toplumsal gelişimin seyri içinde manevi belirtilerin şekilleri değişikliğe uğramıştı. Genel siyasal eğilim, rasyonalist felsefeye elverişli değildi, onun için zamanın kendiliğinden oluşan dürtüsü altında mistisizm *(tasavvuf)* gelişmiş ve felsefi düşünce-

ye yeni yollar göstermiştir. Gerçi bilim de hiçbir ilerleme göstermemişti, ancak yine de ansiklopediler ve elde edilmiş bilgilerin toplanması, bilime olan ilginin sürüp gittiğini kanıtlamaktadır Yeni bir düşünsel ilkenin yaratıcı güçleri harekete geçirmediği her yerde belirli bir durgunluk kaçınılmazdır. Yalnızca batı Avrupa'da XVI. yüzyıldan itibaren böyle bir yeniden başlamayı görmekteyiz. İslamiyet gibi Bizans ve Uzakdoğu da bir yeniden ileri atılış yapacak halde değildi ve eğer Batı Avrupa böylesi bir durgunluğa girmediyse, bu onun geç uyanmış olmasındandır. Burada bir tarihsel yasayla karşı karşıyayız, onun için de bundan dolayı İslamiyeti özellikle kınamak söz konusu olamaz.

Hıristiyan kültür ortamı geri gelmezden önce İspanya'da felsefi ve bilimsel çalışmaların son devresi, aynı zamanda en parlak dönemlerinden de biriydi. Bu devrede İbn Tufeyl (?-1185) felsefi romanı Hayy İbn Yakzan'da –uyanmışın oğlu yaşayan– bir felsefi doğa dini geliştirir; bu devrede İbn Bacce (?-1138) ve özellikle İbn Rüşd-Averroes (?-1198) din karşısıda felsefi bilginin özerkliğini kesinlikle ileri sürmüş ve Arap entelektüalizmini (anlıkçılığını) Aristocu görünüş içinde mükemmel hale getirmiştir. Bu iki düşünürün eserleri, özellikle de Averroes'in Aristo yorumları Latinceye çevrilmiş, XIII. yüzyıldan itibaren Hıristiyan Avrupa'da büyük ölçüde ilgi görmüştür. Bu kitaplar İspanya'da Yahudi düşüncesini de uyarmıştı; bunun temsilcileri arasında yukarda kaydettiğimiz İbn Meymun en büyük ve aynı zamanda Akdeniz geleneğinde Yahudi rasyonalizminin son filozofudur. Bu devrede astronomlar, eczacılar –İbn ül-Baytar– (?-1248), tarım uzmanları –İbn ül-Avvam–, gezginler –İbn Cübeyr– (1145-?), bize geniş kapsamlı bir bilgi zenginliği aktarmışlar ve diğer eserler gibi bunlar da Hıristiyan tilmizlerde aynı alanlarda uğraşmak hevesi uyandırmıştır. Mağrib'de düşünsel hayatın yoğunluğu daha azdı, ama burada özellikle hukuk sorunlarıyla uğraşan bilim okulları vardı. Temsilcilerinin yabancı hükümdarların yönetimi altında yaşadığı yerlerde İslam bilimi daha da güçlü bir parlaklık göstermiştir: Sicilya kralı Roger II. için El-İdrisi XII. yüzyılın ortalarında ortaçağ coğrafyasının en ünlü eserlerinden birini yazmıştır. Daha da önemlisi şiir sanatında olmuştur, örneğin serseri şair İbn Kuzman (?-1160), Avrupa'da gezginci halk ozanlarının şiirlerinin ortaya çıktığı dönemde, halk tarzı - zacal bentleri halinde şiirlerini yazmıştır.

Meydana getirilmiş eserler bakımından düşünsel alanda yaratıcılık doğuda görkemli bir yükseklikte bulunuyordu. Gerçi felsefe Gazali'den sonra üstdüzeyde hiçbir temsilci artık ortaya çıkarmamıştı, fakat buna karşılık mistisizmde *(tasavvufta)* önemli adlar vardı. Edebiyat dili artık Farsça olmuş bulunan İran'da büyük mutasavvıf Ferid üd-Din Attâr'ı (1119-1193) görüyoruz; yine İran'da etkili olmuş Suhraverdi Maktul var; din bilginlerinin Halep'te 1191'de idam ettirdikleri bir aydınlatıcı, bir mürşittir bu adam. Arap

toprağında ve Arapça konuşulan yerlerde ise İspanya'dan göç etmiş İbn Arabi'yi (?-1140) ve Mısırlı İbn ül-Ferid'i (1182-1235) buluyoruz. En güzel şiirler Farsçada yazılıyor: Matematikçi ve şair Ömer Hayyam (?-1122) şüpheci, nükteli karamsarlığını yansıtan rubaileriyle ün kazanmıştır ve Nizami (?-1209) duygularının saflığı, düşüncedeki derinliği ve dildeki ustalığıyla insanı büyüleyen epik şiirlerin yaratıcısıdır. İran'da sadece okumuş kimselerin anladığı Arapça, din bilimlerinin ve filolojinin uzmanlık dili olmasını sürdürmektedir, bu alanda en tanınmış temsilci de Orta Asya'da Zemahşarı'dır. Arap toprağında Arapçayı çok incelmiş üslupta Hariri'nin (1054-1122) Makamat'ı ve İmad üd-Din ül-Isfahani'nin (1125-1201) yazıları gibi eserlerde, ayrıca yukarda kaydedilen tasavvufi şiirlerde buluyoruz. –Farsçada da bir tarih yazarlığı varsa da– Arapçanın en parlak örnekleri özellikle tarih yazımında göze çarpmaktadır. Haçlı Seferleri zamanında olağanüstü derecede ilginç hatıraları bize, Frankların komşusu küçük bir yerel hükümdar olan Usama İbn Munkid vermektedir. İbn ül-Kalanisi'den Şam kentinin canlı bir tarihini, İmad üd-Din'den Sellah ad-Din Eyyubi çağının tumturaklı dille yazılmış, fakat çok değerli kroniğini, İbn Vâsıl'dan (1207-1298) Eyyubilerin henüz yeterince değerlendirilmemiş tarihini, El-Kıfti ile İbn Ebi Usaybi'a'dan (1203-1370) bilginlerin ve hekimlerin topluca biyografilerini okuyoruz, bu biyografiler olmasaydı İslamiyetin kültür tarihine ilişkin bilgimiz hayli yoksullaşırdı. Bu dönemin Arapça yazmış bütün tarihçilerinin tartışmasız en büyüğü ve Arapça tarih yazımının iki, ya da üç en önemli yazarından biri İbn ül Esir'dir (1160-1264). Onun "Kâmil" – toplam *(El-Kâmil fi'l Tarih)* adlı eseri, İslam dünyasının bütün kısımları hakkındaki bilgilerinin sağlamlığı ve genişliğiyle olduğu kadar, açıklamalarındaki zekice değerlendirmeleri ve apaçıklığıyla insanı etkilemektedir. Onun yanında bir İbn Mammati'yi buluyoruz ki, kendisine Mısır devlet yönetiminin kurumlarının mükemmel bir tasvirini borçluyuz; bir Abd ül-Latif var, hekimdir, filozoftur ve çok ilginç bir hatıralar kitabının yazarıdır; bir gezgin Yakut var (?-1229), Grek asıllı bir azatlı köle, geniş kapsamlı birkaç eser hazırlamış, içinde İslam dünyasının bütün dilcilerinin ve edebiyatçılarının yer aldığı bir tane biyografik sözlüğü var, bir de coğrafya sözlüğü, bunda da dil ve tarih açısından kendisince bilinen bütün İslam ülkelerini, gerçek veya hayali bütün yerleri sıralayıp tasvir etmektedir. Hepsini burada bir bir saymayacağımız bir yığın ad, burada sadece Moğol kasırgasına kadar izlemek istediğimiz bir devrin kültürel canlılığının tanıkları olmaktadır. Bu canlılık sosyal ve siyasal hayattaki sarsıntılara rağmen, kesiksiz olarak devam edecek, etkisini de sürdürecektir. Bu arada Türkçe de Orta Asya'da Ahmet Yesevi'nin (?-1166) şiirleriyle bir edebiyat dili düzeyine yükselmişti; temaları kuşkusuz büyük ölçüde İran kökenli tasavvufun etkisindeydi.

Sanatın parlayışı da edebiyattan geri kalmış durumda değildi. Görkem ve zarafetin kaynaşması batıda Endülüs-Emevi mimarlığının karakteristiğidir, bu konuda Kordoba'da Emevi sarayı Alkazar, Marakeş'te Kutibiya Camii veya Sevilla'da Büyük Cami'nin "Giralda" denilen minaresi ilk akla gelen örnekler. Doğuda mimarlık sanatı Selçuklular döneminde bir büyük çağ yaşamıştır; Selçuklular edebiyattan daha çok mimarlık sanatına ilgi gösterdiler. Aynı şekilde Zengiler, Eyyubiler ve diğer hükümdarlar kendi dinsel tutumlarına uygun tarzda sanatı himaye ettiler; bütün bu eserlerin üstün yanı, daha önceki çağlara oranla bugüne çok daha iyi durumda gelebilmiş olmalarıdır. Bu sanatta eski İran veya daha yeni Türk geleneğinin ne ölçüde bulunduğunu ve yaratıcı yenilik olarak nelerin katıldığını belirlemek çok zordur; kesin olan nokta hepsinin de yeni hükümdarlardan önemli teşvikler gördüğüdür. Selçuklu egemenliğiyle birlikte İslam sanatı Küçük Asya'ya da girmiştir. Dinsel yapılardan İsfahan'daki görkemli cami özellikle üzerinde durulacak değerdedir; avlu tarafına açılan dört tane anıtsal eyvanı, iç kesimde sultana ayrılmış bir hünkâr mahfili ve müezzinin ezan okumasına yarayan kesik şerefeli, ince uzun, silindir biçiminde bir minaresi vardır, bu biçim minare daha sonra bütün doğuda yaygınlık kazanacaktır. O zamana kadar sadece Orta Asya'da bulunan yuvarlak türbe tipini, kümbeti, bu dönemden itibaren çeşitli yerlerde, Merv'de Sancar'ın türbesinde ve Anadolu'ya kadar uzanan alanda daha pek çok türbelerde görüyoruz. Medreseler ders salonları ve konutlarıyla yeni tarz bir mimariyi temsil eder, daha sonraları medresenin kurucusu olan kimsenin mezarına da bunun içinde yer verilmiştir. Tuğlanın geleneksel yapı malzemesi olduğu İran'da ve çevresindeki ülkelerde, mimarlık sanatı bu malzemeden yapıların dış kesiminde sırlı tuğla kullanarak, zarif süslemeler yapmada yararlanmış, iç kesimde ise çok renkli mineli kaplama ve alçı kabartma yapma sanatını yüksek bir mükemmelliğe ulaştırmıştır. Yuvarlak kubbeyle dört köşeli salonun örtülmesinde olsun, taçkapı kemerlerinin bezenmesinde "mukarnas" denilen prizma biçimindeki küçük sarkıtlarla hem destek hem süs yapma tekniği geliştirilmiş ve Mağrib'e kadar her yerde pek rağbet görmüştür. Yapılarda yazı sanatı *(hat)* bir süsleme öğesi olarak kullanılmış, fakat süsleme amacının ağır basması bu yazıların kimi zaman okunabilmelerini azaltan bir etken olmuştur. Yapı malzemesi olarak daha çok taşın kullanıldığı Küçük Asya'da çok sayıda cami, türbe, medrese ve kervansaray yapılmıştır. Burda Ermeni geleneği, kabartma dekorasyonu gibi doğudan gelme etkilerle kaynaşmıştır. Hayvan, hatta insan tasvirlerinin olağanüstü ölçüde çok kullanılmasının eski Türk geleneğinden kaynaklanması olasıdır.

Askeri mimarlık hakkında pek az şey biliyoruz, fakat yeni kalelerin yapıldığı ülkelerde bu tip yapılar önemlidir Her ne kadar Suriye'de Halep Ey-

yubiler Kalesi, Mısır'da yine onların Kahire Kalesi çok ünlüyse de, Haçlılarla Müslüman mimarlığı arasındaki karşılıklı etkiler henüz pek az araştırılmıştır, oysa sahipleri sürekli değişip durmuş bu kalelerde çok yakın ilişkiler kurulmuştur.

Küçük sanatlar da parlak durumdaydı. İslam minyatür ressamlığının kökeni hakkında pek az şey bilmekteyiz, ancak söz konusu ettiğimiz dönemde İran ve Mezopotamya'da, belki de bir "rönesans" demek olan olağanüstü bir ilerleme çağı yaşanmıştır. Özellikle Musul'da geliştirilmiş bakır endüstrisinin harikulade eserleri bütün dünyaca tanınmıştı, bu alanda bir tanık olarak Paris'te Saint Chapelle'de Aziz Ludwig vaftiz kurnasını gösterebiliriz, üzerine hayattan alınmış sahneler çok canlı şekilde hak edilmiştir.

Türkmenler kuşkusuz her zaman barışçıl komşular olmamışlardır, fakat yine de, ilerde göreceğimiz üzere, edebiyat ve sanat bakımından olağanüstü zenginlikteki "Türk" dönemini, bütünüyle kültür düşmanı bir çağmış gibi nitelemek tek kelimeyle insafsızlık olur.

14 - MOĞOLLARDAN OSMANLILARA

Doğuya pek de uymayan bir nitelemeyle sona eren ortaçağın iki ya da üç yüzyılının başlangıcında Moğol istilası yer alır. Gerçi tarih mutlak kesikler tanımaz, ona göre yalnız görece (rölatif) dönüm noktaları vardı, fakat Moğolların açtığı yarık pek derindi, Türklerinkinden çok daha zorluydu. Yakın ve Ortadoğu'nun bütün yapısı sarsılmış, bu sarsıntıya düşmana karşı koyanlar kadar, boyun eğen ülkeler de uğramıştı. İslam tarihini bunalıma itmek için, bu sarsıntıya başka etkenler de katılmıştı; bunlar arasında Avrupa'nın artan gücünü, Bizans İmparatorluğu'nun gerileyip çökmesini, yerine Osmanlıların geçmesini gösterebiliriz. Fakat daha Osmanlılar egemenliklerini tam anlamıyla yaymazdan önce Batı Avrupa'nın büyük keşifleri, Akdeniz ortaçağının dayandığı ekonomik sistemi altüst etmiş, böylece onun kültürünün de yıkılışını belirlemiştir.

İslam dünyasının Moğol saldırganlara âdeta bir ganimet gibi nasıl sunulmuş olduğunu görmüştük. Yarı Müslümanlaşmış ve egemen duruma yükselmezden önce de İslam ülkelerinin yabancısı sayılmayan Türklerden farklı olarak, Moğollar doğunun Müslümanlarının da Hıristiyanlarının da gözüne tüm yabancı ve barbar görünmüşlerdir. Ne var ki bu Hıristiyanlardan bazıları onlara uşaklık, yardakçılık yapmış ve bazı modern tarihçiler de, İslamiyetin yok edilmesi için ortaya çıkmı böylesi bir fırsattan yararlanmayı bilemediler diye Avrupa'yı yanlış bir hayıflanmayla suçlamışlardır. Bu tarihçiler bir gerçeği, Moğolların Doğu Avrupa'da Hıristiyanlar arasında yaptıkları toplu kırımların, Önasya'da Müslümanlara yaptıklarından hiç de az olmadığını unutmuş görünüyorlar. Moğol kasırgasından uzak kalmış, onların kurduğu devletin sınırları dışında yaşayan Müslümanlar, komşuları ya da yurttaşları oldukları halde, İslam dünyasını bütün kültürüyle birlikte az kalsın mahvedecek bir ulusa yardakçılık yapanları elbette affedemezlerdi. Suriye'de Franklara karşı güttükleri dostça bir arada yaşamak eğilimi, şimdi onları denize dökmeyi amaçlayan yırtıcı bir kararlılığa dönüşmüştü, bunların kaçabilecekleri hiçbir yerleri bulunmayan müttefikleri Kilikya Ermenileri mahvedilmiş, yerli Hıristiyanlardan da sürekli kuşku duyulmuş, bu da onların o günlerden sonra hep horlanmasına yol açmıştır. Başka nedenlerle de olsa aynı aşağılanmaya Yahudiler de uğramıştır. Bu dönemde genellikle bütün uluslarda,

başka dinden olanlara karşı hoyratça bir sert davranış uygulanmıştır, dolayısıyla Engizisyonlar Avrupasının İslam dünyasını bu bakımdan kınamaya hiç hakkı olmasa gerek. Moğolların güçlerini yitirmesinden sonra da doğuda, Avrupa'daki gelişmenin sonucu olarak, şimdi Akdeniz'in efendileri haline gelmiş bulunan İtalyanların, Katanların ve Provansların dindaşlarına karşı kuşkuları sürüp gitmiştir. Doğudaki Müslüman olmayan toplulukların gerilemesinde de Moğol egemenliğinin tutumu nedeniyle nasıl etkili olduğunu göreceğiz. Ortaçağın sonlarında İslamiyet dışı dinler –Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları dışında tabii– ya tüm ortadan kaybolmuş ya da önemsiz duruma düşmüşlerdi.

Moğollarla Memlûklar arasındaki kesin sınır çizgisi Mezopotamya ve Suriye'yi birbirinden ayırıyordu, bu sırada Küçük Asya bir süre için Moğol nüfuzu altında kalmıştı. Memlûk sınırı yavaş yavaş kuzeydoğuya doğru genişledi, ancak bu yüzden İslam dünyasının yeni bölünüşünde farkedilir bir değişiklik olmamıştı. Nüfuz bölgeleriyle birlikte İran ile Mısır ve Suriye'ye egemen devlet, şimdi birbirinden büsbütün ayrılmış iki ayrı alan oluşturmuştu ve İran Moğollarının yönetimi altında bulunan Arap Mezopotamya artık yakılıp yıkılmış bir tampon bölgeden başka bir şey değildi. Böylece uzun zamandır devam eden kutuplaşma süreci, doğunun İslam dünyasını, bir yanda Kuzeybatı İran'ın kentleri, diğer yanda Suriye ve Kahire etrafında toplayarak tamamlanmış oldu.

Mısır'ın köle tacirleri tarafından Karadeniz'den getirilmiş yarı barbarlar tarafından yönetildiği halde, şimdi Arap ülkeleri için bir korunak, bir umut ışığı ve bir kültür merkezi olmasına doğrusu hayret etmemek elde değildir. Halifelikçe onaylanmış Memlûk iktidarı ordusunun diktasına dayanıyordu, yerli halkı kendisi için çalıştıran bu ordu her zaman tam bir dayanışma içinde de değildi. Ancak yine de bu ordu Mısır'da ve zaman zaman Suriye'de pek çok komşu devletin gıpta edebileceği bir birlik, bir istikrar ve yönetimde de görece bir düzen sağlamıştı. Bu konuda tanıklarımız devlete ait geniş kapsamlı el kitapları ile Memlûk rejiminin ayrıntılı bir tablosunu çizen El-Kalkaşandi'nin (1355-1418) eserleridir. Ordu mensupları kendilerine ait ikta topraklarıyla geçiniyordu, fakat bunlar devletin sıkı bir denetim uyguladığı basit vergi tahsisleri halindeydi. Ordu sert bir yönetim yürütmekteydi, kendi safları içinde de, hiç değilse başlangıçta katı bir disiplin vardı. Moğol tehlikesine karşı savaştan dolayı son derecede sinirli haldeydi, bu bakımdan Eyyubilerin uzlaşmış olduğu Hıristiyan prensliklerin varlığına göz yumamazdı; XIII. yüzyıldan itibaren Suriye - Filistin kıyılarındaki Frankları, XIV yüzyılda da Kilikya'daki Ermenileri kovdular. Hıristiyanlar bu bölgede sadece, denizden destek gördükleri Kıbrıs'ta XVI. yüzyıla kadar rahatsız edilmeden kalabildiler. Yabancı askeri aristokrasi ile sivil halk arasında bağlayıcı or-

gan, din ve hukuk bilginleri olan "ulema" idi; bunlar sayıları durmadan artarak, geçimlerini "vakıf" arpalıklardan sağlamaktaydılar. Bu vakıf sisteminin ekonomide hareketliliği alabildiğine kısıtladığı için, nasıl zararlara yol açacağı ancak zamanla yavaş yavaş anlaşılacaktır.

Eğer rejim hemen hemen üç yüzyıldan beri devam edebilmişse, bunu her şeyden çok uluslararası ticaretten kendisine akan olanaklara borçluydu. Hıristiyanlıkla İslamiyet arasındaki siyasal gerilim İtalyan Katalan ve Provans ticaretinin büyümesini hiçbir şekilde engellemiyordu: Bu ticaretten en büyük kazancı sağlayanlar Avrupalı tacirler oluyorsa da, Mısırlılar da uzun süre bundan yararlandılar, çünkü doğuya giden deniz yollarının tekelini ellerinde tutuyorlardı. Latin doğunun rekabeti sona ermişti; Moğolların denetiminde bulunan kuzey yolları 1330-1340 yıllarında İlhanlı devletinin ve Altınordu'nun dağılmasıyla felce uğramıştı. Özellikle Karimi tacirleri denilen güçlü gruplar keselerini dolduruyor, bu arada gümrüklerin kasalarına da para akıyordu; tacirler Kahire çarşısını öylesine zengin bir düzeye getirdiler ki, bu zenginlik uzun süre dillerden düşmemiştir. Buna rağmen işler sarpa sarmaktaydı; Nübya'nın altınları tükendiği ve Avrupalılar Batı Sudan altınını Mağrip yoluyla getirttikleri için, Mısır'ın maden parası sürekli değer kaybediyordu; bunda Memlûkların bir suçu yoktu. Avrupa şimdi bir yükselme dönemine girmişti; doğu bununla var gücünü zorlayarak rekabete uğraşıyor, fakat gerçek bir başarı elde edemiyordu, bunda da Memlûkların bir suçu yoktu. Aynı şekilde Memlûklar XIV. yüzyıldan XV yüzyıla geçildiği sırada doğudan gelen yeni bir istila dalgasıyla, Timur'un Moğollarının Suriye'yi çöle döndürmesini, Mısır bütçesine de bir yığın zarar ve borç yüklemesini engelleyemezlerdi. Sultan Baybars mali bunalımı bir himaye politikası ve tekel ekonomisi yoluyla atlatmayı denedi, fakat bu önlemleri uğursuz bir yıldızın altında almış olacak ki, Venediklilerin baskısı karşısında vazgeçmek zorunda kaldı. Bu sırada Yemen de bağımsızlığını ilan etti, hatta çok geçmeden bir süre Portekizlilere yardımda bile bulundu. Hele XV. yüzyılın sonlarında Hindistan ile Portekiz arasında direkt deniz seferleri başlayıp Amerika da keşfedilince, Memlûk devletinin ekonomisi öldürücü yarayı almış oldu. Şimdi artık yeni büyük güç Osmanlıların karşısında savunmasız denilebilecek bir durumda kalmıştı, nitekim 1516/17'de de Yavuz Sultan Selim'in eline düşüverdi. Memlûk hükümeti çevresindeki diğer hükümetlerden daha kötü değildi, fakat çok şey üst üste gelmişti. Kargaşalarla sarsılmış, bilgi ve beceri eksikliğinden tehlikelere maruz kalmış, özellikle de ağır bunalımlar karşısında bir yenilenme yolu bulmak, suyla toprağa yöneltilen saldırıları hızlı ve etkili biçimde karşılamak becerisini gösterememiş, rejim de hepsi aynı derecede gücünü aşan bu yükün altında ezilmişti.

Ne var ki Mısır yine de sanatın ve düşüncenin himaye gördüğü bir yer

halinde kalmıştı; her ne kadar teoloji ve hukuk bakımından Sünnilik katı, kıskanç egemenliğini sürdürmüş, ekonomik gerileme zamanında düşünsel alanda bir gelişme pek ender olmuşsa da ülkenin bu özelliği bozulmamıştı. Bu dönemin önemli bir düşünürü Hanbeli mezhebinden İbn Teymiye'dir (1236-1328). Hükümeti ordu ile ulema arasında bölüştüren bu düşünür, devlet anlayışında azınlıklara karşı, hatta –çoğu kez korsanlar gibi davrandıklarından dolayı– yabancılara karşı çok katı bir hoşgörüsüzlükle yaklaşmıştır. Ondaki bu hoşgörüsüzlüğe rağmen düşünsel hayat birçok alanlarda aktif kalmıştır; gerçi yaratıcı olmaktan çok öğretici ve ansiklopedicidir, ama eğitim açlığı çeken bir halkın isteklerini karşılamaktaydı. Bu zamanda günümüze kadar önemini korumuş Arapça büyük sözlükler meydana getirilmiş, tarih yazımında da geçmişi ve kendi çağını tasvir eden yeni kalemler ortaya çıkmıştır. Tarihçiler arasında çok yönlü bir yazar olan Dahabi (?-1348), Mısır vakanüvisi İbn Tagribirdi (?-1469), halk yazarı İbn İlyas (?-1524), özellikle de Makrizi (?-1442) önemlidir. Makrizi'nin yüksek kültürüyle birleşmiş yorulmak bilmez araştırma dürtüsüne, ortaçağ Mısır'ı hakkındaki hemen bütün bilgimizi borçluyuz. İster ülkenin arkeolojik geçmişi üzerine, ister kurumları, anıtları, paraları üzerine, isterse salgın hastalıkları ve azınlık mezhepler üzerine olsun her konuda bilgi vermektedir. Bu arada ansiklopedici el-Nüveyri'yi (1279-1332), tarihin çeşitli alanlarında yazmış el-Suyuti'yi (?-1505), hükümdarlığın tarihçi ve coğrafyacısı Ebu'l Fida'yı (?-1331) kaydetmeliyiz. Bütün doğunun anlatıp durduğu Binbir Gece Masallarının tamamı, kendi asıl şekli içinde, bu dönemdeki Mısır'da toplanmıştır.

Sanat alanındaki eserler çok daha boldur, en azından çok daha özgündür. Sultanların ve halifelerin anıt türbeleri, camiler, medreseler canlı bir mimari faaliyetinin tanıklarıdır Çeşitli dinsel amaçlara hizmet eden bu yapıların sayısı bir hayli fazladır: Kahire'de Sultan Kala'nın –içinde bir de hastane bulunan– Türbe Camii; Sultan Hasan Camii, yanında sultanın türbesi ve medresesi vardır, medrese dört ayrı kanat halinde yapılmıştır, her kanadı dört ayrı fıkıh okulunun ders yapması içindir; ayrıca Kayıtbay Cami ve Medresesi; bu yapı rejimin son zamanlarına aittir; çok yüksek ve arabesk bezeklerle süslü kubbesi, harikulade güzellikteki cephesi ve dört köşe temel üstünde ilkin sekizgen olarak yükselip sonra yuvarlak biçim alan minaresiyle olağanüstü çekiciliktedir. Bunların yanı sıra hastaneler, sufilerin tekkeleri, kervansaraylar ve hamamlar da güzellik, zarafet, gelenek ve yeniliği ahenkli biçimde kaynaştıran mimari eserleri olarak unutulacak gibi değildir. Kökeni İran-Selçuklu sanatı olan mukarnes süslemeleri her yanda görülmektedir. Tahta oymacılığı, maden, özellikle de silah işlemeciliği ve cam işçiliği alanlarında Fatımiler zamanında ulaşılmış bulunan yüksek düzey korunmuştur.

Bu arada Mısır'dan geliştirilen İslamiyetin yayılması hareketi de Hint

Okyanusu çevresinde sona erdirilmiş bulunuyordu. Kuzey Hindistan devletleri de kıtanın güney kapılarını bu dine açmıştı. Gerçi Doğu Afrika ticaret kolonileri, Yemen'deki üslere rağmen bağımsız bir durum almışlardı, ama o zamanlar Cava'nın bir kısmına, Sumatra, Malaka ve Moluk Adalarına gidip gelen Müslümanlar hep Mısır'dan hareket etmekteydiler. Bunu Osmanlıların fethi üzerine Mısır'dan çekilmek zorunda kalan Şafii okulu yandaşlarının çoğunun bugün oralarda olmasından da anlayabiliriz. Başka yerler gibi buralarda da İslamiyet siyasal örgütlenme biçimlerini belirlemiş, fakat ülkelerin sosyal bünyesini sarsmamıştır. İslamiyet Doğu Afrika kıyılarına yerleşince, Habeşistan Krallığı buralardan elini çekmiştir, buna karşılık iç siyasal yapısını ve ülkeye özgü Kıpti-Hıristiyan kilisesini güçlendirmiştir.

İran'daki İslamiyet olağanüstü bir hız ve güçle yeniden toparlanmayı başarmış ve Mısır-Arap canlılığına tam anlamıyla denk bir duruma gelmiştir.

1260'a doğru Moğol İmparatorluğu, fethetmiş bulunduğu topraklar üzerinde dört krallığa ayrıldı: İran ve Mezopotamya'da (Hülagu'nun soyunun yönettiği) İlhanlı, bu devletle ayrıntılı şekilde ilgileneceğiz; Rusya'da Altınordu; Orta Asya'da Çağatay (bu devletler bizim açımızdan daha az önemdedir) ve Çin devletleri. Bu devletle ilgili olarak, Moğollar arası ilişkiler sonucu İslamiyetin bu devletin egemenliği sırasında Çin'e girdiğini söylemekle yetineceğiz.

Başlangıçta bütün dinler karşısında hoşgörülü ve ilgisiz davranan İlhanlılar, siyasal bakımdan gayrı Müslimlere ve Şiilere yakınlık göstermişlerdir, fakat Moğollarla Türkmen boylarının yakınlaşması ve İran kültürünün ağır basması gibi iki etki altında kalmaları sonucu Müslüman olmuşlardır. Başlangıçtaki hoşgörüleri Şiilere inanç öğretilerini en geniş şekilde yeniden canlandırmak ve yaymak olanağını vermişti, bu öğreti daha sonraları İslamiyetin İran-ulusal biçimini oluşturacaktır. Bu sırada Hıristiyanlık ise tarıma elverişli bölgelerde genel bir gerilemeye uğramıştı, bunda Moğol göçebelerin savaş tutkuları ile tarıma dayalı küçük toplulukların ekonomik bakımdan zayıflamaları başlıca etken olmuştu.

Moğol fethiyle ülkenin etnik görünümündeki değişiklik, Türkler geldiği zaman oluşan değişikliğe oranla çok az olmuştur. Bu fetih bir Moğollaşma sonucu doğurmadı, aksine ülkenin belirli kesimlerindeki "Türkleşme" çok daha göze çarpıcıydı. İlkin Moğollar tarafından geri püskürtülmüş, sonra da onların hızlı ilerleyişinin zoru karşısında birlikte sürüklenmiş olan Türkmenler, büyük yığınlar halinde akın akın batıya göç etmişlerdi. Yakın ilişkiler içinde bir arada yaşamalarından dolayı Moğolları derinlemesine etkilemiş olmaları gerekir ki, bu etkinin sonucunu her şeyden önce Moğolların Müslümanlaşmasında görüyoruz. Ayrıca görebildiğimiz diğer bir nokta da, Moğolların sayıca az oluşları ve savaşlar nedeniyle çeşitli cephelerde uğraşmaları

nedeniyle, bölgede siyasal bakımdan egemen durumlarının da kaybolduğudur. Öte yandan yeni Moğol ve Türk halk yığınları, ağır basan yanı köylülük olan bir toplumun sosyal yapısına uyum göstermede, buralara ilk gelen Türk göçmenlere oranla çok daha fazla zorluk çekmekteydiler Böylece Moğol rejimi sonunda, hükümdarları istemediği halde, tarım ekonomisinin çökmesini hızlandırmış ve çoban hayatına yeni bir canlılık kazandırmıştır Daha önce bir benzeri batı İslam üllkelerindeki Hilal bedevileri istilasında gözlemlenen bu gelişmenin kuşkusuz daha derinde yatan, bugüne kadar da pek açıklanamamış nedenleri olmuş olmalıdır.

Selçuklular İran'da hükümet işlerini yürütmede ve yönetimde bazı değişiklikler yapmışlardı, fakat Moğolların daha çok Çin etkisinde olmak üzere bu alanda gerçekleştirdikleri yenilikler eski İran geleneğini ortadan kaldırmıştır. Bununla birlikte genel yönetim her soydan yerli vezirlerin elinde kalmıştır. Bunların içinde en önemlisi ~1300 yıllarında– İlhan Gazan'ın döneminde, aynı zamanda hanedanın tarihçisi de olan Yahudi dönmesi Reşid ed-Din Fadl ullah'tır. İlhan denilen hükümdar ordunun başkomutanıydı ve siyasal konudaki kararlarını Moğol beylerinin meclisi olan "kurultay"a dayanarak, Cengiz Han "yasasına" göre verirdi. Bazı yenilikler, özellikle de dış görünüşe ilişkin olanlar çağdaşlarını çok etkilemiştir; "yarlık" denilen hükümet buyruğu ve belgesi, komutanlara ve valilere yetkilerinin belirtisi olarak verilen madeni plaket "paysa", Selçukluların "tuğra"sına benzeyen bir amblem veya mühür olan "tamga" bunlardandır. Başlangıçta bütün yerel işler gaddar Moğol beylerinin kişisel kararlarına göre yürütülmüş, fakat rejim istikrar kazandıkça normal yönetim geri gelmiş ve kanayan yaraları iyileştirme çabalarına girişilmiştir. Fethedilen toprakların mülkiyeti konusunda galipler, kendi geleneklerine göre çok büyük bir devlet arazisi, "incü" yarattılar; "incü"den sağlanan ve vergi gelirinden daha fazla olan geliri ordunun aylıkları için kullanıyorlardı, kentlerdeki vergi sistemi, yine Çin modeline göre ve besbelli daha iyi gelir elde etmek amacıyla basitleştirilmişti. Kırsal kesimde ise o güne kadarki düzenlemenin ilkeleri korunabilmişti. Ekonomik ilişkiler bütünüyle iyileşmediği için, yeni rejim de çok geçmeden, kendisinden önceki hükümetler gibi aynı zorluklarla yüz yüze geldi. Kaynakları yetmediği için maden paranın değeri düşürüldü; o da yetmeyince XIII. yüzyılın sonunda Çin örneğine göre tedavüle kâğıt para sürmeyi denediler; tabii başarısız bir girişim oldu bu, zira ortada böyle bir iş için elverişli önkoşullar yoktu. O zaman şimdi "soyurgal" adı verilmiş bulunan, eski ikta sistemine dönmekten ve devlet arazisini tahsis ederek askerlerin parasını bu yolla karşılamaktan başka çareleri kalmadı.

Moğollar, Asya'nın bir ucundan öbür ucuna ticaret ilişkilerinin doğmasına ön ayak oldular ve bunu başardılar. Hoşgörüleri Roma Katolik kilisesine

misyoner örgütlerini Karadeniz kıyılarından Çin'e kadar yaymasına izin verdi. Dördüncü Haçlı Seferinden sonra Karadeniz ticaretine egemen olmuş bulunan ve Konstantinopel'in Greklerce Latinlerin elinden geri alınmasına rağmen, yine de yerlerinde kalan İtalyan tacirleri Kırım ve Aşağı Volga üzerinden veya Trabzon yoluyla Ermeni Kilikyasında Asya ve Azerbaycan üzerinden Hindistan'a ve Çin'e kadar sokulmayı başardılar. Bu tacirler içinde Marco Polo en ünlüsüdür, ama oralara giden yalnızca o değildir. Moğolların elçileri zaman zaman Orta Asya veya İran'dan geçerek Akdeniz'e ve Batı Avrupa'ya kadar uzandılar, hatta bir defasında Paris'e de geldiler. Yeni bir şeydi bu ve Avrupalılar gibi Asyalıların da bilgisini olağanüstü derecede genişletmişti. Marco Polo batı dünyasının bakışlarını Çin'e döndürttüğü sırada, Reşid üd-Din ünlü eseri Moğol tarihiyle ilişkili olarak Frankların ve Çinlilerin de tarihini yazmaktaydı. Buna rağmen bu gelişmenin ekonomik bakımdan doğu için önemi pek abartılmamalıdır. Sadece bölgesel ağırlığı bulunan birkaç kervan yolunda yapılan güzergâh değişikliği, ticaret alanında hiç de göze çarpan bir gelişme sağlamamıştı ve her ne kadar şimdi Avrupalılar da bu ticarete katılmışlarsa da, daha önce iki ya da üç aşamada birkaç el değiştiren malların durumunda bir değişiklik olmamıştı. Avrupa'nın kalkınması kuşkusuz ticaret hacmini de büyütmüştü, bununla birlikte Yakındoğu'daki transit ve trampa ticaretinin gelişimi, yerel ekonominin üretim gücünü güçlendirmeye yaramadı, aksine onun çöküşünü perdeledi. Moğollar, iktidarlarının doruk noktasında bulundukları devrede bile, Çin'deki kuzenlerince himaye edilmelerine rağmen hiçbir zaman Mısır'la rekabet edememişler ve onların Avrupa'yla Hindistan arasındaki ticaretlerini sarsamamışlardır. Sonunda bu ticaret deneyimi kısa sürdü ve İlhanlılar devleti olsun, Altınordu olsun 1330-1340 arasında çöktüğü zaman, daha önce yapılmış bağlantıları da devam ettirmek olanaksızlaştı: Avrupalı misyonerler de, tacirler de Asya yollarından kayboldular.

Moğolların düşük kültür düzeyleri göz önünde buundurulursa, fetih felaketi sona erdiği anda, bu kasırgadan canlarını kurtarmış olanların, düşünsel hayatın gelişimine koptuğu yerden yeniden başlamak zorunda kalmaları kendiliğinden anlaşılır. Moğol öncesi dönemden Moğol dönemine geçilirken Şiraz'da Firdevsi'den onra Fars şiirinin en ünlü şairi Sadi'nin eserleri doğmuştur, onun lirik şiirlerinin yanında ahlaksal öğütler veren hayvan öykülerinden oluşan "Gülistan" adlı kitabı çok tanınmıştır. Son Moğolların egemenliği zamanında, yüzyılın ortalarında da, Sadi'nin izinden giden, büyük gazel ustası Hâfız (?-1390) etkili olmuştur. Bu dönemde bilim ve ansiklopedi alanındaki çalışmalar azalmadan devam etmiştir; başlıca temsilcileri olarak XIII. yüzyılın ortalarında evrensel bilgin Nasır üd-Din Tûsi ve XIV yüzyılda coğrafyacı ve tarihçi Hamd-ullah Mustavfi Kazvini gösterilebilir. Tarih

yazımı ufkunu genişletmişti; daha Reşid üd-Din'den önce İslam dünyasının coğrafyayı da en geniş ölçüde içeren tarih eseri yazılıp yayımlanmış, Hülagu'nın sekreteri Cüveyni, Moğol fetihlerini ve Harizm-Şahları anlatan, dikkate değer bir objektif tutumla Haşşaşinlere de ışık tutan tarihini kaleme almıştır. Bütün bu eserler Farsça yazılmıştı, artık birkaç uzmanın dışında İran'da kimse Arapça bilmiyordu, ulusal dilin gelişimi tamamlanmış bulunmaktaydı. XIII. yüzyıldaki bu İranlı tarihçilerin bir çağdaşı Suriyeli Piskopos Barhebraeus'tur *(İbn ül-İbri 1226-1286),* Arapça ve Süryanice dillerinde yayımladığı kroniğinde hem Arap, hem de Süryani ve İran kaynaklarından yararlanmıştır.

Felaketler ve sıkıntılar, inanç anında mistik eğilimleri güçlendirmişti. Bu dönemde önem bakımından ne Şia ile Sünniler arasında gittikçe daha çok açığa vurulan zıtlık, ne de mistik düşüncedeki derinleşme değil, İslami öğretiyi dinsel tören uygulamalarına bağlayan tasavvuf tarikatlarının gelişmesi ön plandadır. Bu konuda özellikle ünlü "Kalender" tarikatını kaydetmeliyiz; bunlar arasında gerçekten inanmışlar olduğu gibi, elbette ki birçok da şarlatan vardı. Üst üste yapılan dinsel vakıfların çokluğu sayesinde bu tarikatlar toprak sahibi de oluyor ve belirli bölgelerde büyük bir gücü temsil ediyorlardı. İşte böyle derviş tarikatlarının ciddilerinden biri, daha sonraları 1400 yıllarında, Türkmen savaşçılarıyla birlikte modern İran'ın kurucusu sayılan Safavi hanedanının iktidarını sağlayacaktır.

Moğol önderlerin kendilerini yüceltmek amacıyla yaptırdıkları mimari eserler, Selçuklu dönemi geleneğinin bir devamıydılar, ancak İlhanlı iktidarının sanata kazandırdıkları Selçukluların kazandırdıklarından daha fazla olmuştur Bu konuda sadece hâlâ ayakta duran en ünlü yapıları kaydetmekle yetineceğiz: İlhan Olcaytu Han'ın, Azerbaycan'da başkenti Sultaniye'de bulunan türbesi, Tahran'da Veramin Camii ve Yezd Camii. Bunların hepsi de o dönemde en yüksek mükemmelliğine erişmiş bulunan Kaşan çinileriyle bezenmiştir. Bu sırada minyatür ressamlığı yeni biçimler geliştirmekteydi, fakat görünüşe göre İranlı ve Çinli sanatçılar arasında resim tekniği, biçim anlayışı konularında görüş alışverişi yapılmış, bu da her iki taraf için çok yararlı olmuştur. Bu dönemin İranlı sanatçılarının kır manzaralarına ve insanlarla ilgili sahnelere ağırlık verdiklerini görüyoruz, bu resimlerde renk vermenin kendine özgü temizliği ve çeşitliliği özellikle göze çarpmaktadır, bu özellik daha öncekilerde yoktu, ancak onlar da aynı dönemin ilk Avrupalı sanatçılarından çok üstün durumdaydılar.

İlhanlı devleti ancak yetmiş beş yıl kadar devam edebildi. Gerçi hanedanın ayrı ayrı üyeleri arasındaki kavgaların bu yıkılışta etkisi olmuştu, ama asıl nedenler daha derindeydi. Sayıca az Moğolların yerli halkla kaynaşması bir türlü gerçekleşememiştir; tarım ekonomisi çökmüştü, öyle ki devlet gelir-

leri azalmış ve Kürtler gibi savaşçı çoban halklar sosyal ve askeri açıdan giderek artan bir önem kazanmıştır. Sonunda bu çözülüm atmosferinde eski ayrılıkçılık eğilimleri yeniden canlanmıştır. Böylece XIV. yüzyıl boyunca bütün zıtlıklarıyla birlikte açıkça ortaya çıkan bir dizi Moğol, Türkmen ve "yerli" beylikler doğdu. Bunların içinde Kuzeybatı İran ve Mezopotamya'da Moğol Celayiriler, ya da Güney İran'da Muzafferiler gibi bazıları, yerleşmiş kurumların devamı için çaba harcamaktaydı. Diğerleri ise göçebe savaşçılara dayanarak düpedüz bunlara karşı çıkıyordu; böylece Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmen oymak birlikleri kuruldu, bunlar XIV yüzyılın ikinci yarısından XV yüzyılın sonuna kadar Küçük Asya'nın doğu kesiminde egemenlik iddiasıyla birbirleriyle çatışıp durdular. Dinsel zıtlıkları da bu çatışmaları körüklüyordu: Akkoyunlular Sünniydi, Karakoyunlular ise Şii.

Moğol İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde de, etnik ve sosyal bakımdan çok daha değişik koşullar söz konusu olmasına rağmen, kısmen benzeri bir gelişme görülmektedir. Altınordu egemenliği Volga'nın aşağı kesimindeki ülkelerde XVI. yüzyıla kadar sürdü, fakat daha XIV. yüzyılın ortalarından itibaren yer yer çözülmeler başlamıştı; sonunda Moskova Rusları tarafından yıkılışları gerçekleştirilinceye kadar, varlıklarını bir hayli süre daha devam ettirebilmelerinin nedeni sadece düşmanlarının güçsüzlüğüdür. İslamiyet oralarda da zafer kazandı, fakat bu başarısı bölgenin bir kısmı Hıristiyan bir kısmı da Şaman dininden olan eski halkını etkilemesinden dolayı değil de, uzun süreden beri Türk bölgesinde yürütülmekte olan ve göçebeler arasında iyice geliştirilen Müslümanlığı yayma çabaları sayesinde kazandı. Bu arada Moğolların halk kesimi Türklerin arasında öylesine geri plana düşmüştü ki, aslında Moğol demek olan "Tatar" sözcüğü bu yüzden bugün Türk dillerini konuşan ve Türk ırkından halk gruplarını tanımlayan bir söz haline gelmiştir. İlk hükümdarların İran'daki kuzenleriyle rekabetlerinden dolayı teşvik etmiş olduğu, kendi ülkeleri üzerinden uzak Asya'ya ticaret hareketi, rejimin çöküşüyle birlikte sönmüştü. Altınordu devleti yüksek düzeyde başlıbaşına bir kültürel merkez yaratmayı da başaramamıştı. Bununla birlikte tarih açısından yine de önemli rol oynamıştır; sadece modern Rusya'nın kuruluşuna katkıda bulunmakla kalmamış, İslam tarihine de yön vermiştir, hem de iki bakımdan: İlhanlılarla bozuşmaları nedeniyle, Memlûkların İlhanlılara karşı direnişini dolaylı yoldan desteklemişler, özellikle de Memlûklara Türk, daha sonra da Çerkez köleler göndererek, onların bu kölelerle Mısır'da devleti denetim altında tutan bir ordu kurmalarına olanak vermişlerdir. Aracıları da Cenevizli tacirlerdi, bunlar köleleri Kırım'dan alıp Bizans bölgesinden geçirerek getirmekteydiler.

Çağatay devleti Cengiz Han'ın oğullarından birinin adını taşır. Bu devletin kurulduğu bölgede gelişmiş Türk lehçesine de Çağatayca denir. Her ne

kadar eski İslam bölgesi Mavera-ün-nehr egemenlik alanının içindeyse de, bu devlet Moğol devletleri içinde en zayıfı, kültürel bakımdan da ekonomik bakımdan da en geri durumda olanıydı. Dış ticarete açık aktarma pazarlarından yoksundu, göçebe elemanlar buralarda özellikle çok güçlüydü ve bunların saldırıları yüzünden halk ne rahat yüzü görmekte, ne de bir birlik kurabilmekteydi. Burada da İslamiyet zamanla galiplere boyun eğdirmiş, hem de bunu özellikle yüzeysel ve katı bir biçim içinde gerçekleştirmişti. Avrupa dillerinde "Tamerlan" adıyla tanınmış ve kötü ün kazanmış Timur-Leng burada doğdu.

Cengiz Han'dan çok daha fazla gaddar olan bu adam, tarihin en büyük insan kasabı adını almıştır; eğitim görmemişti ve taş yürekliydi, fakat büyük bir ordu komutanıydı. Moğol geleneğiyle İslam inancının erdemlerini birleştirerek, yoksul fakat dinine aşırı bağlı bir orduyu dünyayı fethetmek, siyasal ve dinsel düşmanlarını yok etmek amacıyla peşinden sürüklemeyi başardı. XIV. yüzyılın sonlarında Rusya'nın içerlerinden Kuzey Hindistan'a, Çin sınırından Suriye ve Küçük Asya'ya kadar her yöreye dehşet ve ölüm götürdü. Yaptıkları dünyanın düş gücünü de harekete geçirmiştir; her yerde ondan söz edilmiş, hakkında yığınla şey yazılmıştır. Yalnız doğudan İranlı ve Arap biyografi yazarları değil, batı Müslümanlarından İbn Haldun ve Hıristiyan İspanya'dan elçi Clavigo da onun eylemlerini anlatmıştır. Bununla birlikte onun yaptığı şeyler Cengiz Han'la kıyaslanamaz. Moğollar da gerçi ilk ortaya çıktıklarında çok yeri korkunç şekilde yakıp yıkmışlardı, ama yine de bir devlet yaratmışlardı, bu devletin olumlu yanları vardı ve belirli bir süre de devam etmişti. Timur ise arkasında yıkıntılardan başka hiçbir şey bırakmamıştır. Herhalde ününün ululanması için göz kamaştırıcı bir başkentin gerekliliğini hissetmiş olmalı ki, hükümet merkezi Semerkant'ı büyütmeleri ve en gösterişli şekilde süslemeleri için, fethettiği ülkelerden bir yığın usta ve sanatçıyı zorla getirtti. Fakat ortaya ancak yapay bir eser çıkabildi, ömrü bir yüzyıl bile sürmeyecek ve doğu ülkelerinin yarısının kanı pahasına, gözyaşı pahasına elde edilmiş bir eserdi bu. Her yanda ülkelerin ve bunların düzenlerinin anlamsızca tahrip edilmesi, Türkmen oymak örgütlerinin göçebelik ve özerklik isteklerini öyle güçlü şekilde harekete geçirdi ki, Timur'un ölümünden (1405) sonra haleflerinin iktidarı kısa zamanda yıkıldı.

Bununla birlikte hızla İranlılaşan Timurluların etkisi, oağanüstü zenginlikte ve canlılıkta işaretler halinde İslam-İran kültüründe devam etti. Onların zamanında Semerkant'ta "Gur-i Mir", Timur'un türbesi yapıldı, heybetli masmavi kubbesiyle bugün de ayaktadır. Şah-Ruh (1405-1447) ile Hüseyin Baymara (1470-1506) Herat'ta etraflarına sanatçıları ve yazarları toplayan hükümdarlar oldular; aynı şeyi Ulug Bey de (1447-1449) Semerkant'ta yapmıştır. O zamanlar buralarda dolaşan gezginler, görkemli sarayları –bugün

bir kısmı hâlâ duran– Tebriz'in ve İsfahan'ın soğan biçimi dev kubbeli camilerini, eski başkent Nişapur'un yerini almış bulunan, Şiilerin kutsal kenti Meşhed'in camilerini anlatmaktadır. Türkistan'da son parıltıları yeniçağa kadar devam etmiş, İran'da da bir benzeri asla tekrar görülmemiş bir kültürün görkeminin tanıklarıdır bunlar. İran'da Şair Cami, başka tarih yazarlarıyla birlikte tarihçi Mirhvand, hükümdar astronom Ulug Bey çağın bilim ve edebiyatını son bir yüksekliğe çıkarırken, Heratlı minyatürcüler, başta ustaları –İtalyan rönesansının bir çağdaşı– Behzat olduğu halde ortaçağ resim sanatının en güzel eserlerini yaratmışlardır. İran kökenli Türk tasavvufu başlıca temsilcisini, bugün hâlâ Türkmenlerin ulusal şairi sayılan ve eserlerini Çağatayca yazmış Ali Şir Nevai'de bulmuştur. Timurlular devleti XV. yüzyılın sonunda siyasal güç olarak kaybolmuş bulunuyordu, fakat talih bu hanedandan birinin yüzüne güldü ve onun XVI. yüzyılda Hindistan'da "Büyük Moğol" İmparatorluğu'nu kurmasını sağladı.

Daha önce kaydettiğimiz gibi Gazneliler Hindistan'da, yarımadanın hemen hemen yarısını yavaş yavaş İslam egemenliği altına almışlardı, ne var ki birçok bölgelerde halka İslam dinini ve onun sosyal kurumlarını kabul ettirebilmiş değillerdi. İslamiyetin yaygınlık kazanmasına Moğol ve Timur fetihleri neden olmuştur, bu istilalar İran'dan kaçan yığınla insanın Küçük Asya'nın yanı sıra Hindistan'a da gitmesine yol açtığından, bu yolla İran Müslümanlığı yeni bir bölge kazanmıştır. Bu çağın –yazarları İslami çevreden olan– tarih, şiir ve din alanlarındaki eserlerinin dili hep Farsçadır. Buna karşılık sanatta meydana getirilmiş olan eserlerin yerli yaratıcıları, camilerin ve Müslüman türbelerinin yapımında bile atalarının geleneğine ellerinden geldiğince sadık kalmışlardır Olaylardan yana çok zengin bir siyasal gelişmeden sonra Hindistan'da XVI. yüzyılın başlarında yan yana yaşayan çeşitli İslam devletleri, Timur soyundan Babür'ün (1483-1530) komutasında gerçekleştirilen "Moğol" fethiyle birleştirilmişler ve parlak bir yenilenme dönemi yaşamışlardır.

Moğol dünyasının öteki ucunda, Küçük Asya'da, görünüşte ilkin çok önemsiz, fakat genel tarih için çok ciddi sonuçlar doğuracak değişimler oluyordu. Moğollar Küçük Asya'da Selçuklu devlet düzenini yıkmayı amaçlamamışlar, sadece bir himaye yönetimi kurmuşlardı. Selçuklu rejimi İran'dan sürekli yeni memurlar getirdiğinden, bazı bakımlardan ülkede zaten büyük olan İran etkisini güçlendirmekteydiler. Moğol himayesinin başlangıç döneminde aslen Horasanlı olan Celaleddin Rumi (1207-1273) Konya'da bir sufi tarikatını, Mevleviliği kurdu; bu tarikat hâlâ varlığını sürdürmektedir ve "rakseden dervişler tarikatı" olarak tanınmıştır. Bu zat Farsça ile dünya edebiyatının en güzel mistik şiirlerinden bazılarını yazmıştır. Yine Moğol hegemonyasının ilk döneminde, hükümdarların birbirleriyle yarışırcasına büyük bir

cömertlikle ülkeyi camiler, türbeler, medreseler, kervansaraylar, kaleler ve hastanelerle donattıklarını görmekteyiz. İlhanlılar henüz büyüklüklerini göstermek isteyecek ve gösterebilecek derecede güçlüydüler; keza vezirleri de onları Müslüman uyruklarının karşısında iyi birer Müslüman olarak göstermeye uğraşmaktaydılar; "Rum" ülkesinin *(Anadolu'nun)* Türk hükümdarları ise bu alanda onlardan geri kalmak istemiyorlardı. İlhanlıların asıl ülkesine giden yolların çıkış noktasında bulunan Anadolu'nun, bu durumdan nasıl yararlandığını ise daha önce belirtmiştik.

Buna rağmen Moğollar, ilk Türk devletinin yıkılmasının başlıca sorumlusudurlar. 1227'ye kadar ülkeyi "Pervane" sanıyla tanınan ve Moğolların tam güvenini kazanmış Selçuklu vezirlerinin yönetimine bırakmışlardı. Fakat daha sonra kendi devletlerinin zayıflaması ve tehlikeye düşmesi üzerine, himaye yerine bir doğrudan yönetim rejimi kurdular; bu rejim İlhanlı egemenliğiyle aynı zamanda sona erdi. Sultanlığın yıkılışından ilk yararlananlar Pervaneler ve en güçlü valilerinden küçük bir grup oldu. Bunlar kendi geniş yönetim bölgelerinde hükümdar oldular. Duruma uzun vadeli açıdan bakılacak olursa, gerçekten kazançlı çıkan başkalarıydı. Anadolu kentlerinde, futuvva - fütüvvet birliklerini Türkler arasında devam ettiren "Ahi" esnaf örgütleri bulunmaktaydı; bütün Anadolu'da ve özellikle –Asya'daki sınır bölgelerini gözetmekten çok, Balkanlar'daki rakiplerine karşı savaşla uğraşan– Bizans devleti sınırlarında, İlhanlıların boyun eğdirmek için hiç uğraşmamış oldukları Türkmenler vardı. Asıl kazançlı çıkanlar bunlar oldu. Böylece bir dizi Türk beyliği doğdu. Bunların içinde en güçlüsü, bir süre için güneyde Karaman Beyliği idi. Fakat en büyük gelecek, Anadolu'nun kuzeybatısında, İstanbul Boğazı'na yakın bir yerde kurulmuş bulunan Osmanlı Beyliği'ne nasip olacaktı. Türkmenleri Selçukluların egemen zümresinden ayıran şeyleri daha önce belirtmiştik. Kentler iyi kötü yeni rejimle uzlaşırken, Moğol düşmana karşı savunmada Türkmenlerin değişik tutumu çok daha güçlü biçimde kendini belli etmişti, "Bektaşi" tarikatı bu Türkmenlerin arasında doğdu; belki de "Babai" ayaklanmasıyla bir bağlantısı olan bu tarikat, daha sonraları Osmanlı İmparatorluğu'nda çok büyük bir önem kazanacaktı. Yine bu çevrede Türk dilinde mistik ve epik nitelikte bir edebiyat gelişti. Bunun yanı sıra kültür düzeyi daha yüksek Farsça edebiyat varlığını uzun süre devam ettirmiştir. Ve yine burada, düşmanın başını boş bırakmış, daha da kötüsü onu davet etmiş Bizans devletinin sınırlarında, din savaşının "gazi" ruhu canlılığını korumaktaydı ve bu ruh Osmanlı Türklerini Ege Denizi kıyılarına kadar götürmüştü.

Batı Anadolu Türkmen beyliklerinin en güçlüsü, Aydın Beyliği, yerli halktan devraldığı filosu sayesinde bir süre Ege Denizi adalarında bir dehşet fırtınası estirmiş ve Bizans çıkarlarına el atmıştı. Fakat deniz onların yayıl-

ma isteklerini sınırlarken, Osmanlı Türklerinin –başlangıçta pek mütevazı olan– büyüme hırsı Konstantinopel'e ve Balkanlar'a saldırmaya yönelmişti, durum ve koşullar elverdikçe kâh Bizans partilerinin kavgalarında bir tarafa yardım ederek, kâh imparatorluğa karşı doğrudan sefer açarak amaçlarına yavaş yavaş yaklaşıyorlardı.

Yeniçağ başlarında Osmanlı devleti gelişmesinin doruk noktasına vardı; bu konuda kaynaklar ayrıntılı tasvirler yapabilmemize olanak vermektedir. Bu bilgiler ikinci kitapta geniş bir yer tutacaktır. Devletin doğuş tarihi, bizi İslamiyete yeni kazandırılmış ve şimdiye kadar söz konusu etmediğimiz bir bölgeye götürdüğünden, burada konunun ayrıntısına biraz girmemiz gerekiyor. Bu arada Osmanlı devletinin büyümesinin eski İslam ülkeleri üstünde uyandırdığı tepkilere de birkaç sözcükle değineceğiz; bu ülkelerin birçoğu yeni doğan devletin içinde eriyip gidecektir.

İlkin Osmanlıların toprak kazanmada aştıkları merhalelere kısaca bir göz atalım. Bir Türkmen grubu Bizans İmparatorluğu'nun Marmara Denizi'nin güneydoğusunda bulunan topraklarına girdiği zaman hemen kimsenin dikkatini çekmemişti. Osman'ın burada kurulan beyliği, XIV. yüzyılın ortasında Nizea *(İznik),* Nikomedia *(İzmit)* ve ilk başkentleri Bursa'yı sınırları içine aldı; Bursa'da bir sanat incisi olan "Yeşil Cami"yi yaptırdılar. Yüzyılın ikinci yarısına girilirken Osman'ın oğlu Orhan, bölge Rumlarının da yardımıyla Çanakkale Boğazı'ndan karşıya geçti. Gelibolu'da üslenerek buradan Trakya'ya doğru akınlar düzenledi, çok kısa sürede burayı fethetti. 1366'da Murat I., başkentini Bursa'dan Edirne'ye taşıdı ve böylece Avrupalı bir hükümdar olarak ortaya çıkmak isteğini belirtmiş oldu. Artık Bizans devletinin yolları kesilmiş ve Konstantinopel çember içine alınmış durumdaydı. Ancak bu durum henüz onun yıkılışı demek değildi. Uluslararası yeri çok güçlüydü ve eski "Roma" başkenti Konstantinopel'in savunma gücü de çok büyüktü; üstelik batı ülkeleri denizyoluyla her zaman yardım gönderebilirlerdi, fakat sultanlar özellikle politik hesaplarında çok dikkatli ve sakıngan davranıyorlardı. Buna rağmen Osmanlılar fethedilmeleri daha kolay olduğu kadar, daha da önemli olan Balkan devletlerine yöneldiler. Yüzyılın bitiminden önce de hepsine boyun eğdirip topraklarını sınırları içine aldılar, bu da kudretlerinin büyük ölçüde artışı demekti. Bu başarıda kuşkusuz elverişli koşulların olumlu etkisi olmuştu: Bunlardan biri bölge halkının Türklerle anlaşma eğilimiydi; birçok Hıristiyanın aktif biçimde işbirliği yapması ender görülen hallerden değildi; Latin Bizans'a karşı kamuoyundaki düşmanca hava da bir başka etkendi; birbirlerine hasım hiziplerin ve partilerin Türklere yönelttikleri yardım çağrıları bir başka etkendi. Her şeyden önce de Hıristiyan halkta yenilene karşı hoşgörülü davranan, aynı zamanda insanlara en iyi şekilde hayatta kalma şansını da veren, güçlü bir devlete boyun eğmenin, üstelik bu

devlet örgütleri ve yasalarıyla yerine geçtiği devletten hiç de aşağı durumda değilse, pek kötü bir davranış olmayacağı duygusu ağırlık kazanmış bulunuyordu. Bu bakımdan ilk Osmanlılara yardım edenler arasında İslamiyeti yeni kabul etmiş, ya da Hıristiyan kalmış yerlileri bulmamızda hiç de hayret edilecek bir taraf yoktur. Koşullardaki bütün bu elverişliliğe rağmen, yine de şaşırtıcı olan bir olgu vardı, bu da Osmanlıların boyunduruk altına aldığı halklardan, bunların birbirinden farklılık arz eden zümrelerinden savaş gücü çok yüksek bir ordu ve tek vücut halinde bağlaşık bir yönetim çarkı kurmayı başarmış olmalarıdır. Başlangıçta Osmanlıların askeri gücü kendi Türkmen "gazilerine" dayanıyordu. Başarıların çekici etkisi, komşu devletlerden sayıları gittikçe artan gönüllülerin akın akın gelmesine yol açtı; fakat bu geliş aynı zamanda serkeşlik tehlikesini de beraberinde getirmekteydi, zira her grup alabildiğine kendi başına buyruk hareket ediyordu. Bu durumda Osmanlılar öteden beri bilinen modele göre kölelerden ordu yapmak yöntemine başvurdular; savaşta tutsak düşmüş veya mutat ticari yollarla elde edilmiş insanlardan bir seçme birlik oluşturdular, bu birlik doğrudan kendilerine hizmet ve sadakatla yükümlüydü, aynı zamanda ordunun Türkmen kesimine karşı da bir denge oluşturuyordu. Bütün bunlar öteden beri bilinen yöntemlerdi, fakat Osmanlılar bir sistem geliştirdiler ki, yepyeni bir şeydi bu: Asker toplama yerine, egemenlikleri altına aldıkları halklardan erkek çocuklarını toplama usulünü icat ettiler; bu çocuklar İslam töresine göre eğitiliyor, bir kısmı saraydaki görevler için, bir kısmı da ordu için ayrılıyordu. Bu erkek çocukları toplama, Türkçe adıyla "devşirme" sistemi, yeni ordunun, "yeniçerinin" kurulmasını sağladı. Bu sistem Hıristiyanlar arasında kuşkusuz zalimce bir hareket olarak nitelendirildi, ama birçok bakımlardan kazançlı yanları da vardı, nitekim giderek daha çok benimsendi. Şurası kesin ki, bu yöntem Osmanlı devletine hem ordusu için gerekli gücü, hem de doğrudan hükümdara bağlı yönetim çarkı için de yetenekli kişileri sağlamaktaydı. Aynı zamanda bu şekilde öyle bir yönetici zümre yetişiyordu ki, yenenle yenilenin birbiriyle karşılıklı kaynaşmasını kolaylaştırıyor, dolayısıyla da devletin bütünlüğünün sürüp gitmesine hizmet etmiş oluyordu. Bu yeni seçme birliklerden Murat ile oğlu Bayazıt doğuya ilerleyişte yararlandılar ve XIV yüzyılın sonuna kadar Küçük Asya'nın batısında ve orta kesiminde bulunan Türkmen devletlerinin hepsini ele geçirdiler. Böylece bir kazançlı durum daha sağladılar; bu şekilde sultanlar Balkanlar'daki uyruklarına karşı denge sağlayacak önemde, bir Türk savaş gücüne sahip olmuşlardı. Bundan sonra da halklar arasında bir karşılıklı göçü gerçekleştirdiler. Bir yandan Slavlar ve Rumlar Küçük Asya'ya getirilirken, öte yandan Anadolu'nun Türkleri de Avrupa'ya yerleştirildi. Böylece de güçlerin ve bunların yedeklenmesinin zorunlu görülen dengesi her tarafta gerçekleşti, bu da ülkeyi Müslümanlaştırma hareketine hazırladı.

Fakat bir an geldi ki, her şey mahvolacakmış gibi göründü. Timur-Leng, Küçük Asya'ya saldırmıştı; 1402'de Osmanlı ordusunu Ankara yakınlarında yendi; Bayazıt düşman tarafından alınıp götürüldü ve tutsaklıkta öldü. Savaşın hemen ardından da, öç alacakları anı bekleyen Küçük Asya'nın bütün Türkmen veya diğer soydan beyleri egemenlik bölgelerine sahip çıktılar ve Bayazıt'ın oğulları da, geleceği hakkında babalarının artık hiçbir karar veremeyeceği mirası için kavgaya tutuştular. Fakat Osmanlının son saati henüz çalmış değildi. Nitekim Küçük Asya'da yeniden ortaya çıkan devletleri, kimini kısa sürede, kimini biraz daha uzun zaman uğraşarak tekrar ele geçirdiler. Bu sırada doğuda Akkoyunlu adıyla büyük bir Türkmen oymakları birliği yeni bir güç olarak sivrilmiş, Batı İran'da bulunan Karakoyunlu devletini 1467'de yenilgiye uğratmış ve aynı zamanda Osmanlılara karşı savaş için de Venedik'le ittifak anlaşması yapmıştı. Öte yandan Şii propagandası da Küçük Asya'nın doğu ve orta kesimlerinde halk arasında nifak tohumları saçıyordu. Özellikle Türk "Kızılbaşlar" aktiftiler (bunlar kırmızı başlık taşıdıklarından dolayı bu adla anılıyordu). Bir sonraki yüzyılın başlarında İran'da Safaviler bir devlet kurmayı bu Kızılbaşlar sayesinde başaracaklardır. Osmanlı fetihlerinin durması, bu yüzden ganimetlerin birden kesilmesi, çok geçmeden Simavnalı Kadı Bedreddin ayaklanması (1416) gibi sosyal huzursuzluklara yol açmıştı. Fakat Bizanslılar olsun, Balkan halkları olsun Osmanlıları, güçlerini yeniden kazanmadan önce yok etmek fırsatı karşılarına çıktığı halde, bundan yararlanamadılar, yararlanmak da istemediler. Osmanlılar kısa sürede eski kudretlerine kavuştular, yeniden toparlanan ve eski birliğini kuran devletin hükümdarı olarak Fatih Mehmet, 1453'te Konstantinopel'i büyük bir zaferle fethetmeyi gerçekleştirdi. Bu da bin yıllık Doğu Roma İmparatorluğu'nun sonu oldu. Mehmet, Balkanlar'da ve Küçük Asya'da –Trabzon gibi– varlıklarını hâlâ sürdüren küçük Grek-Latin devletleri ve diğer devletleri ele geçirmeyi başardı, kendisinden sonra gelenler de Avrupa'da Tuna'nın ötesinde başka bölgeleri fethettiler. Osmanlı yönetimi altında bütün Küçük Asya'da yavaş yavaş bir birlik hali yeniden oluşup perçinleşti. Memlûklarla ve İran hükümdarıyla çatışma kaçınılmazdı. XVI. yüzyılın başlarında Osmanlılar bütün Mezopotamya'ya egemen oldular ve Selim, 1517'de –durumunun nasıl kötüye gittiğini daha önce kaydettiğimiz– Memlûklar devletinin sonunu hazırladı. Zaferini de bir topçu birliği kurmayı ihmal etmiş olan Memlûkların karşısında ordusunun üstün ateşli silahlara sahip olmasıyla kazandı. Selim (1512-1520) ve Süleyman (1520-1566) zamanında devlet kudretinin doruğuna erişti. Osmanlılar Yemen'e ve Cezayir'e kadar ilerledikleri zaman, Arapça konuşan ülkelerin hemen tamamı egemenlikleri altına girmiş bulunuyordu. Kısa bir süre sonra Kıbrıs, Rodos ve Girit'in fethiyle de Akdeniz'de deniz seferlerini kontrolleri altına almış oldular.

Müslüman batının bir kesiminde, Akdeniz'in İslam toplulukları arasına dönmek düşüncesinin ağır bastığına değinmiştik. Burada da bazı bakımlardan doğudakine benzer nitelikte bir gelişme cereyan etti. Muvahhidlerin yıkılışından bu yana İspanya'da İslamiyeti yalnızca Gırnata Krallığı temsil etmekteydi. Mağrib'de ise üç tane bağımsız devlet vardı: Doğuda, Tunus ve Konstantin'de sınırları içinde bulunan Hafsiler, batıda Fas'ta Mariniler vardı, üçüncüsü de diğerleri kadar sağlam ve güçlü durumda olmayan hanedanların yönetiminde Tlemcen'deydi, doğu Cezayir de bunlara aitti. Fas'ta Berberilik ağır basıyordu, Tunus daha çok Araptı ve her tarafta katı bir Malikilik egemendi. Bu mezhep medreselerde öğretiliyor, gerek halk indinde, gerekse kimi doğu kimi de yerli kökenli mistik kardeşlik tarikatlarında giderek artan bir saygınlık görüyordu, bu tarikatlara mensup insanlar çoğu kez bir okulla birlikte kurulmuş bir çeşit manastır durumundaki "zaviyelerde" toplanmıştı. Her yanda canlı bir ticaret de göze çarpmaktaydı; ticaret Sahra'yı aşarak Sudan'dan gelen kervanlarla yeniden hareketlenmişti; kıyı kesimindeki Avrupalı tacirler bu ticareti ellerine geçirmiş durumdaydılar. Gırnata Krallığı'nda ülkeden göç etmemiş olanlar, Hıristiyanların İspanya'yı tekrar ele geçirmeleri, reconquista hareketi karşısında, bu ülkede günlerinin sayılı olduğunu hissetmekle birlikte, yine de gururla kültürlerini savunmaktaydılar.

Bu ortamda Müslüman batının, hatta bütün İslam dünyasının en son, fakat aynı zamanda en önemli sanat eserlerinden birkaçı doğmuştur. Gırnata'da Nasriler hanedanının sarayı, Elhamra, ortaçağ İslam sanatında dindışı mimarlığın sağlam şekilde ayakta kalabilmiş ender ürünlerinden biri, aynı zamanda en ünlülerinden biridir. Bu sarayın içinde, öncelikle "aslanlı avlu"da, zariflik ve genişlik, rahatlık ve kudret birbirleriyle üstün bir uyum içinde kaynaşmıştır, âdeta Müslüman İspanya'nın tüm sanat geleneğinin bir mirası halindedir. Buna rağmen Marinilerin, İspanya sanatına yakın nitelikte yarattıkları eserleri de unutmamak gerekir: Fas'ın yeni kentinde Büyük Cami, eski kentteki El-Attarin Medresesi gibi eserler bugün geleneksel Fas kültürünün en parlak doruklarını temsil etmektedir. Maden parıltıları saçan –İran'dan alınma teknikle yapılmış– çinileriyle, ünlü silahları ve deri eşyalarıyla, belki doğu sanatından daha az zenginlikte, fakat çok sağlam bir zevki yansıtan İspanyol - Mağrip sanatı, İspanya'ya her zaman için gurur duyacağı görkemli bir miras bırakmıştır. Bu sanat Hıristiyanlar tarafından geri alınan bölgelerde de etkili olmuştur; buralarda başlangıçta yeni rejim geride kalmış Müslümanlara, "Mudéjares"lere, eskiden Müslümanların "Mozarab"lara verdiği özgürlüğün aynını vermişti. Mudéjaresler Müslümanların geleneğini devam ettirdiler, fakat aynı zamanda Kuzey İspanya'nın gotik üsluptan etkilenen sanatından da esinlendiler; Hıristiyan bir hükümdar için düşünülmüş izlenimini veren Sevilla'nın Alkazar'ı gibi yeni yapılarda bunu görmekteyiz.

Edebiyatın yaşama gücü daha az ömürlü olmuştur, bunun mirasını korumak çok daha zordu. Bununla birlikte İspanya'da tarihçi Lisan ed-Din ibn ül-Hatip, Mağrib'de daha tanınmış İbn Battuta ve İbn Haldun son bir parlaklığın temsilcileri olmuşlardır. Tanca'lı İbn Battuta, Marco Polo'dan iki nesil daha gençti, (Çin'de) Kanton'dan (Orta Afrika'nın batısında) Timbuktu'ya kadar süren gezisine ait hatıralarını bırakmıştır; yazdıklarındaki büyüleyici çekicilik bakımından Venedikli meslektaşından hiç de geri kalmamaktadır. İbn Haldun (1322-1406) Tunus'a göç etmiş bir İspanya Arap ailesinin oğludur; çeşitli Batı İslam devletlerinde etkili olduktan sonra, meslek hayatını XV. yüzyılın başında Mısır'da başkadıyken sona erdirmiştir. Yazdığı Berberiler tarihi bizim için değerli bilgilerin bitmez tükenmez bir kaynağıdır. Eser daha az ilginçlikte bir genel tarihin parçasıdır; bu kitap asıl büyük önemini, yazarın daha önceden yazmış olduğu, ayrıntılı giriş bölümüyle, "Mukaddime"siyle kazanmıştır. Burada ilk defa insan toplumunun hayatını moral bakımdan yorumlamayıp, onu bugünkü sosyolojinin yaptığı gibi bilimsel olarak analiz etmek isteyen bir tarihçiyle karşılaşıyoruz. Eser, ondaki yeniliğin değerini takdir edemeyen çağında hiç anlaşılmamış, bundan dolayı da unutulup gitmiştir, fakat bugün ortaçağın en yüksek düzeyde eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir.

İslam batının çökmesi XV yüzyılda hızlı bir tempoyla gerçekleşti. 1492'de Gırnata sultanlığı yıkıldı ve şimdi "bütün Hıristiyanların kralının" buyruğu altında birleşmiş bulunan yarımadayı yeni bir hoşgörüsüzlük iklimi kapladı, bunun sonu da bütün Müslümanlar ile Yahudilerin ülkeden kovulması oldu. Bu bir trajediydi, ancak bu trajedinin de iyi bir yanı vardı, o da İspanya'dan sürülenlerin birçok bakımdan daha üstün olan kültürlerini Mağrib'e aktarmalarıydı, fakat Mağrib de o sırada çökmeye yüz tutmuş bulunuyordu. İspanya Hıristiyanları korsan belasının kökünü kurutmak için Kuzey Afrika'nın Akdeniz kıyılarını gözetim altında bulunduruyor, Portekiz de aynı şeyi Fas kıyılarında yapıyordu. Afrika kıyılarının sürekli kontrolü Hıristiyanlara aynı zamanda, öteden beri hep Mağrib üzerinden getirilen Sudan altınının nakledilmesi işini ellerine geçirmelerine olanak sağladı.

Tunus ve Cezayir, Osmanlı İmparatorluğu'na katılınca, İslam toprağı olarak kaldılar. Fas kendi gücüyle yaşamasını sürdürdü, fakat büyük keşifler ve Avrupa'nın kalkınmasıyla bağlantılı olarak ekonomik çöküntüye uğraması üzerine, artık yalnız başına uzun süre başa çıkamayacağı zorlukların içine sürüklendi.

Aynı dönemde İslam dünyası Akdeniz'de uğradığı kaybı, kara Afrika'nın ve Güneydoğu Asya'nın ilkel kültürlerinde geniş topraklar kazanarak gidermişti. Uzun süreden beri Mağrib'den geçerek Sudan'a giden kervanlar, Murabıtlar devletinin de baskısıyla daha da içerlere sokulmuştu. Buralarda bu-

lunan yerel iktidar sahipleri, bu gelenlerin ilkelerinden ve öğretilerinden (yani Müslümanlıktan) henüz putatapar durumdaki halkların üzerinde, o zamana kadar görülmemiş sağlamlıkta egemenlik biçimleri kurmak için yararlanabileceklerini keşfettiler. XIV yüzyılda Mali ve XV yüzyılda Gao İslam devletleri bu şekilde kuruldu; Timbuktu merkez olmak üzere Sudan'dan Batı Afrika'ya uzanan, Sahra'nın ve Mağrib'in bütün vahalarını da içine alan bir egemenliği temsil ettiler. Bu bölgede Mağribli bilginlerin ve Endülüs'ten gelme her çeşitten göçmenlerin yardımıyla İslamiyet yayılmasını sürdürdü. Çad bölgesini ise hem Mağrib, hem Mısır etkiledi. Bir süre sonra Avrupalı insan tüccarları gelecek ve buralarda –batı dünyasıyla temasa geçmezden çok önce– İslamiyet tarafından yaratılmış bir kültürel gelişimi sekteye uğratacaklardır.

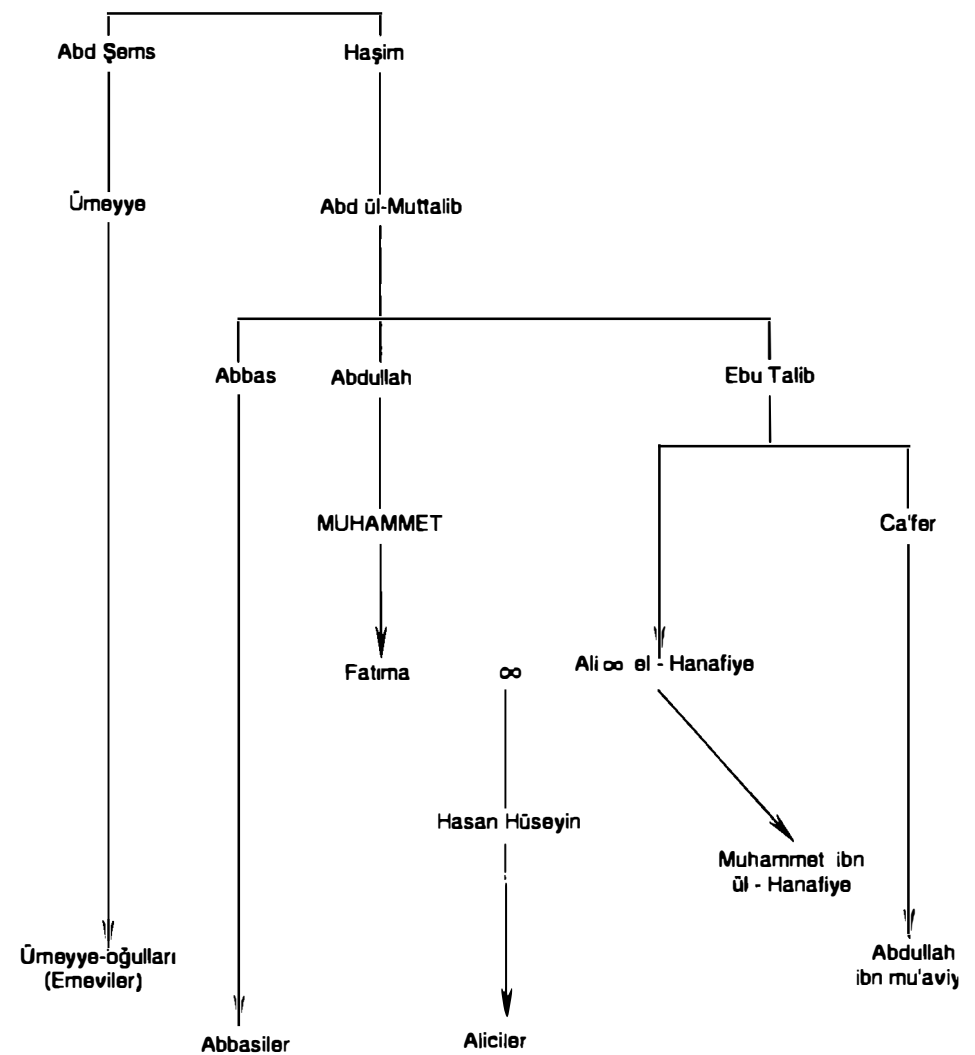
SONSÖZ

Klasik İslamiyetin tarihi burada sona eriyor, çünkü yakınçağın büyük değişimlerinin başladığı ana kadar, İslam kültüründen artakalan şeyler ya derinliklere gömülüp gitmiş, ya da derin değişikliklere uğramıştır. Fas'ta, İran'da, Hindistan'da geçmişin güçleri ve değerleri hâlâ etkisini sürdürüyor, ama Arap dünyası ağır darbe yemiştir. Osmanlıların yarı Avrupalı imparatorluğuna ve Afrika'yla Endonezya'nın yeni İslamlaşmış ülkelerine, ortaçağ İslam dünyası için zorunlu geçerliliği olmuş tasarımlar ve istekler artık yetmiyor. Uzak gelecekte, günümüzde temelden değişmiş bir dünyada yerini bulmaya uğraşan İslamiyetin yeniden uyanışı yatmaktadır. Çünkü İslam dünyası, tarihinin bütün devirlerinde, felaketlerden sonra her şeye yeniden başlamak konusunda şaşılacak derecede bir yetenek göstermiştir. Zaten kendi içine kapalı, küçük bir insan kitlesinin eyleme geçmesinden, dünya çapında bir halklar kaynaşmasının filizlenmiş olması, üstelik İslamiyeti benimseyen bütün ulusların onu sarsılmaz bir sadakatle koruması yeterince şaşırtıcı bir olgu değil midir? Çağımızın misyonerleri Müslümanlara din değiştirtmenin ne kadar zor olduğunu çok iyi bilirler. Bu inancın gücü öylesine büyüktür ki, kendi çabasıyla değil de, koşulların zorlamasıyla İslam devletlerinin başına geçmiş nice basit insanları bile, üstlendikleri bu yüksek görevi hakkıyla yerine getirebilecek derecede yetenekli kılmıştır.

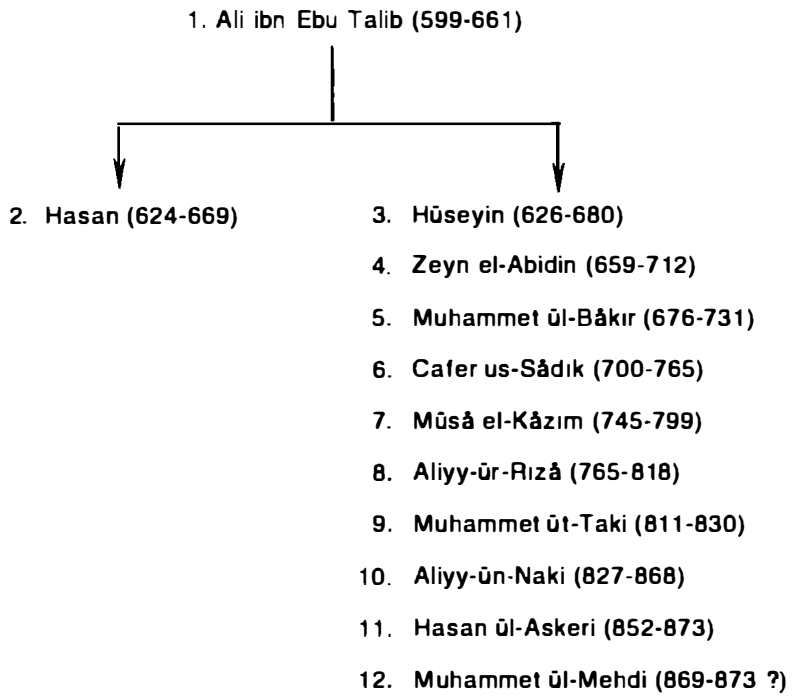
Ne kadar tarafsız olursa olsun tarihçi, bir kültürün yıkılışını üzüntüyle seyreder, zira her kültür bütün kusurlarına ve yanılgılarına rağmen, yine de bir büyük atılımı, insanlığın serüveninde önemli bir anı temsil eder. Tarih klasik İslamiyetin yeniden geri dönmesine izin vermedi, ama biz niçin çöktüğünü sorabiliriz. Bu çöküş sanıldığından daha yavaş cereyan etmiş ve pek öyle büsbütün batmayla sonuçlanmamış olsa dahi, büyük günleri artık bir daha geri gelmemecesine geçip gitmiştir Osmanlıların İstanbul'unda geçirdiği yeniden canlandırılma dönemi de hiçbir şeyi değiştirmemiştir. Onun sönüşünün kimi iç, kimi dış değişik nedenleri var, bunlardan sadece birini ya da öbürünü sorumlu tutmak haksızlık olur. Şurası tartışılmaz ki, yeni ve yakınçağlarda Avrupa'daki gelişme, kendisini izleyemeyenleri bertaraf etmiştir. Batı ülkelerinin rekabeti, sonra da büyük güce ermesi, İslamiyete elbette ki yıkım getirecek, dolayısıyla da onu kültürel yüksekliğinden alaşağı ede-

cekti. Yeniçağın kalkınması niçin İslam ülkelerinde değil de, Avrupa'da başladı diye bir soru boşunadır O zaman diğer bir soruyu da sormak gerekir: İslam dünyası niye zamanında Avrupa'yı izlemedi ve ona niye meydan okumadı? Uzaklardan gelmiş birkaç Portekiz gemisi nasıl oldu da, Yakındoğulu gemicilerin Hint Okyanusu'nda kurdukları bin yıllık üstünlüğü yıkabildi? Çöküntünün bu nitelikte belirtileri bakımından yalnızca İslam dünyası yok karşımızda, aynı belirtileri Çin'in ve Hindistan'ın tarihinde, hatta Hıristiyan Avrupa'nın Bizansında da buluyoruz. Gelgelelim bu belirtilerin her yerde kendine özgü karakterleri ve başka nedenleri var. Hiçbir halkı kınamadan, bir gerçeği saptıyoruz ki, o da doğuyu sarsmış ve Akdeniz'le bağlantısını kısmen yok etmiş istilaların, İslamiyetin çöküşünden aynı derecede sorumlu olduklarıdır. Belki de kaçınılmazdı bu; çünkü İslamiyetin kendisi kocamıştı, kendi geleneği içinde kaskatı kesilmişti; çünkü o sadece eline geçen zengin bir mirasa yön vermiş, bu mirastan artakalanları üzerinden silkip atamamış ve hiçbir yeni çığır açamamıştı. Her kültürün yükselme ve gerileme dönemleri vardır, ama hepsi de onu yaratmış ve yeniden yaratabilecek olan halkın canlı gücünü gösterir. Batı dünyası "Avicenna" ve "Averroes" ile düşünmeyi öğrenmiş olduğunu asla unutmamalıdır; sanatının canlanışını ve zenginleşmesini, İslam sanatının örneklerine borçlu olduğunu da unutmamalıdır. Kordoba Camii olmadan, Fransa'da "Le Puy" Katedrali tasarlanamazdı.

PEYGAMBERİN AİLESİ

ŞİʻA İMAMLARI

HALİFELER

Seçilmiş Halifeler (632-661)

632 - 634	Ebu Bekir
634 - 644	Ömer ibn ül-Hattab
644 - 656	Osman ibn Affan
656 - 661	Ali ibn Ebu Talib

Ümeyye-oğulları (Emeviler) 661-750

661 - 680	Mu'aviye ibn Ebu Süfyan
680 - 683	Yezid I. ibn Mu'aviye
683 - 684	Mu'aviye II. ibn Yezid
684 - 685	Mervan I. ibn ül-Hakem
685 - 705	Abdülmelik ibn Mervan
705 - 715	Süleyman ibn Abdülmelik
715 - 717	Süleyman ibn Abdülmelik
717 - 720	Ömer ibn Abdülaziz
720 - 724	Yezid II. ibn Abdülmelik
724 - 743	Hişam ibn Abdülmelik
743 - 744	Velid II. ibn Yezid ibn Abdülmelik
744	Yezid III. ibn ül-Celid ibn Abdülmelik
744 - 745	İbrahim ibn ül-Velid ibn Abdülmelik
745 - 750	Mervan ibn Muhammed ibn Mervan

Abbasiler (749-1258)

749 - 754	Ebu'l Abbas
754 - 775	El-Mansur
775 - 785	El-Mehdi ibn ül-Mansur
785 - 786	El-Hadi ibn ül-Mehdi
786 - 809	Harun ür-Reşid ibn ül-Mehdi
809 - 813	El-Amin ibn Harun ür-Reşid

813 - 833	El-Me'mun ibn Harun ür-Reşid
833 - 842	El-Mu'tasım ibn Harun ür-Reşid
842 - 847	El-Vasık ibn ül-Mu'tasım
847 - 861	El-Mütevekkil ibn ül-Mu'tasım
861 - 862	El-Mustansır ibn ül-Mütevekkil
862 - 866	El-Musta'in ibn Muhammed ibn üi-Mu'tasım
866 - 869	El-Mu'tazz ibn üi-Mütevekkil
869 - 870	El-Muhtedi ibn ül-Vasık
870 - 892	El-Mu'temid ibn ül-Mütevekkil
892 - 902	El-Mu'tedid ibn ül-Muvaffak ibn üi-Mütevekkil
902 - 908	El-Muktefi ibn ül-Mu'tedid
908 - 932	El-Muktedir ibn ül-Mu'tedid
932 - 934	El-Kahir ibn üi-Mu'tedid
934 - 940	El-Razi ibn ül-Muktedir
940 - 944	El-Muttaki ibn üi-Muktedir
944 - 946	El-Mustakfi ibn ül-Muktefi
946 - 974	El-Muti ibn üi-Muktedir
974 - 991	El-Ta'i ibn ül-Muti
991 - 1031	El-Kadir ibn İshak ibn ül-Muktedir
1031 - 1075	El-Ka'im ibn üi-Kadir
1075 - 1094	El-Muktedi ibn Muhammed ibn üi-Ka'im
1094 - 1118	El-Muztazhir ibn ül-Muktedi
1118 - 1135	El-Mustarşid ibn ül-Muztazhir
1135 - 1136	El-Raşid ibn üi-Mustarşid
1136 - 1160	El-Muktafi ibn üi-Muztazhir
1160 - 1170	El-Mustancid ibn ül-Muktafi
1170 - 1180	El-Mustazi ibn ül-Mustancid
1180 - 1225	El-Nâsır ibn ül-Mustazi
1225 - 1226	El-Zâhir ibn ün-Nâsır
1226 - 1242	El-Mustansir ibn üz-Zâhir
1242 - 1258	El-Musta'sım ibn üz-Zâhir

İSLAM TARİHİ KRONOLOJİSİ

570	Muhammet'in Mekke'de doğuşu
622	Hicret, Muhammet'in Medine'ye göçü
630	Mekke'nin fethi
632	Peygamberin ölümü
632 - 634	Halife Ebu Bekir
633	Güney Mezopotamya'nın fethi
633 - 634	Halife Ömer
635	Şam'ın fethi
636	İran ordusunun Kadisiye'de yenilmesi, Bizanslıların Yarmuk bozgunu
639 - 642	Mısır'ın fethi (İskenderiye 642'de alınmıştır.)
640 - 642	İran'ın fethi (642'de kesin sonuçlu Nihavend Savaşı)
644 - 656	Halife Osman
656 - 661	Halife Ali
656	Deve Savaşı - Ali'nin Talha ve Zübeyr'e karşı savaşması
657	Ali ile Mu'aviye arasında Sıffin Savaşı
661 - 750	Ümeyye (Emevi) hanedanının hilafeti
661 - 680	Mu'aviye I.
670	Ukba ibn Nafi'nin Kuzeybatı Afrika'yı fethi, Kayravan kentinin kurulması
674 - 678	Konstantinopel'in kuşatılması
680 - 683	Yezid I.
680	Hüseyin ibn Ali'nin Kerbela'da ölümü
683 - 692	Abdullah ibn üz-Zübeyr'in Mekke'de hilafeti
685 - 687	Muhtar'ın Irak'ta ayaklanması
685 - 687	Abdülmelik
705 - 715	Velid I.
711	Arapların İspanya'ya girmesi
711 - 712	Sind'in ve Mavera-ün-nehr'in fethi
717 - 720	Ömer II.
724 - 743	Hişam
732	Tours ve Poitiers Savaşı (Karl Martell)
740	Zeyd ibn Ali'nin isyanı ve ölümü
749 - 750	Abbasi devrimi

749 - 1258	Abbasi hanedanının hilafeti
749 - 754	Ebu'l Abbas
751	Bir Çin ordusunun Talas'ta yenilgiye uğratılması
754 - 775	El-Mansur
756 - 788	Emevilerden Abdurrahman'ın İspanya'da emir oluşu
762 - 763	Alicilerin Irak'ta ve Medine'de ayaklanması (Muhammet ibn Abdullah)
762	Bağdat'ın kurulması
775 - 785	El-Mehdi
776 - 779	Horasan'da Mukanna isyanı
777 - 909	Haricilerin Tahert'te Rüstemiler devleti
786 - 809	Harun ür-Reşit
789 - 926	Fas'ta İdrisiler devleti
800 - 812	İbn ül-Aglab'ın İfrikiya valisi olması - Aglabiler hanedanı (800-909) Harun ür-Reşit'in Barmakiler vezir ailesini yok etmesi
813 - 833	El-Me'mun
816	Babek'in Azerbaycan'da ayaklanma hareketini başlatması
817 - 819	İbrahim ibn ül-Mehdi'nin halifeliği
821	Tahir'in Horasan valisi oluşu, Tahiri hanedanı (821-873)
827 - 849	Mutezile'nin devlet inancı oluşu-Mihna örgütü
833 - 842	El-Mu'tasım. Bağdat'ta Türk ordusunun kuruluşu
836	Başkent Samarra'nın kuruluşu
837	Komutan Afşin'in Babek'i yenilgiye uğratması
842 - 861	El-Mütevekkil, 861'de bir Türk komutanı tarafından öldürülmesi
868 - 883	Ahmet ibn Tulun'un Mısır valisi oluşu, Tulun hanedanı (868-906)
873	12. Şi'a imamının "kayboluşu"
873	Yakus us-Saffar'ın Tahirilerden Horasan'ı alması
877	Ahmet ibn Tulun'un Suriye'yi işgali
900	İsmail Samani'nin Mavera-ün-nehr valisi olarak Saffarileri yenmesi ve Horasan'ı alması
909	Kuzey Afrika'da Fatımiler halifeliğinin kuruluşu (Başkent Mehdiye)
912 - 961	Abdurrahman III. 929'da Endülüs halifesi olması
913 - 942	Samani hükümdarı Nasr II.
928	Karmatların Mekke'yi işgali
939	İhşid'in Mısır'da bağımsızlığını ilan etmesi
945	Büveyhilerden Mu'izz üd-Devle'nin (936-967) Bağdat'ta halifenin koruyucusu olması
945 - 967	Hamdanilerden Seyf üd-Devle'nin Kuzey Suriye ve Mezopotamya'da egemenliği
950	Hilal bedevilerinin Kuzey Afrika'yı istila etmesi
968	Bizans'ın Kuzey Suriye'yi ve Kilikya'yı geri alması
973 - 1071	Mısır'da Fatımiler halifeliği

992 - 1124	Mavera-ün-nehr ve Doğu Türkistan'da Karahanlılar devleti
996 - 1021	Fatımi halifesi el-Hakim
998 - 1030	Gazneli Mahmut
1023 - 1079	Halep'te Mirdasiler
1036 - 1037	Selçuklu Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in Horasan'ı fethi
1040	Selçukluların Gazneli Mahmut'u Dandanakan Savaşı'nda bozguna uğratması.
1055	Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişi
1061 - 1106	Kuzey Afrika'da Murabitun devletinin kurulması, Yusuf ibn Taşfin, Marakeş 1062'de kuruldu, İspanya 1090'da alındı.
1063 - 1072	Alp Arslan Selçuklu hükümdarı
1071	Malazgirt Savaşı - Bizans'ın Selçuklulara boyun eğişi
1071	Türkmen önderi Danişmend Anadolu'da
1072 - 1092	Melik-Şah Selçuklu sultanı. Veziri Nizam ül-Mülk
1077 - 1307	Anadolu'da Selçuklu devleti
1086	Murabit hükümdarı İbn Taştin'in Zallaka Savaşı'nda Hıristiyan ordusunu yenmesi
1092	Haşşaşinlerin Nizam ül-Mülk'ü öldürmesi
1099	Haçlıların Kudüs'ü alması
1107 - 1130	Muhammet ibn Tumart'ın Muvahhidler devletini kurması
1118 - İ157	Sancar'ın Horasan'da Selçuklu devleti
1127 - 1146	Atabeg Zengi'nin Musul ve Halep'te devlet kurması
1130 - 1269	Muvahhidlerin Kuzey Afrika'da ve 1212'ye kadar İspanya'da egemen oluşu
1141	Sancar'ın Kara Hıtaylara yenilmesi
1144	Nureddin Zengi'nin Urfa'yı Haçlılardan geri alması
1146 - 1174	Nureddin Zengi'nin Şam ve Halep'te egemenliği
1150	Gurilerin Gazne'yi yıkması
1171	Selahaddin Eyyubi'nin Mısır'da Fatımi iktidarına son vermesi
1176	Anadolu Selçuklularının Bizans ordusunu Myriokephalon Savaşı'nda yenilgiye uğratması
1180 - 1225	Halife Nâsır
1187	Hattin Savaşı, Selahaddin Eyyubi'nin Kudüsü geri alması
1196 - 1549	Fas'ta Mariniler egemenliği
1200 - 1220	Harizm-Şah Ala'eddin Muhammet
1204	Haçlıların Konstantinopel'i alması
1212	Las Novas de Tolosa Savaşı - Hıristiyanların Muvahhidleri İspanya'dan çekilmeye zorlaması
1218 - 1238	Eyyubü El-Kâmil'in Mısır'da hükümranlığı
1220 - 1231	Celal ed-Din Harizm-Şah
1220	Moğollar Cengiz Han komutasında Türkistan'ı fethediyorlar
1228 - 1574	İfrikiya'da Hafsiler egemenliği

1230 - 1492	Gırnata'da Nasriler sultanlığı
1240	Baba İshak'ın Anadolu'da isyanı
1243	Kösedağ Savaşı, Anadolu Selçuklularının Moğollara boyun eğmesi
1250 - 1517	Mısır'da Memlûk egemenliği
1256 - 1353	İran ve Irak'ta İlhanlı egemenliği
1258	Moğollardan Hûlagu'nun Bağdat'ı fethi ve Abbasiler hilafetinin sonu
1260	Memlûkların Ayn Calut Savaşı'nda Moğolları yenilgiye uğratması
1326	Osmanlılardan Orhan'ın Bursa'yı alması
1360 - 1389	Murat I. Osmanlı hükümdarı. 1366'da başkent Edirne oldu.
1370 - 1405	Moğol fatihi Timur-Leng
1389 - 1402	Bayazıt I. Osmanlı hükümdarı
1402	Timur'un Ankara Savaşı'nda Osmanlıları yenmesi, Bayazıt'ın tutsak alınması
1447 - 1452	Timur'un torunu Uluğ Bey
1451 - 1481	Fatih Mehmet
1453	Konstantinopel'in Osmanlılar tarafından fethi, Bizans devletinin sonu
1492	Gırnata'da Nasriler sultanlığının sonu
1517	Osmanlı sultanı Selim'in Kahire'yi fethi

Claude CAHEN, 1909'da Paris'te doğdu. Sorbonne Üniversitesinde tarih ve Önasya dilleri öğrenimi gördü. 1932'de yükseköğrenim kurumlarında öğretim üyesi olma hakkını kazandı, 1940'ta edebiyat doktoru, 1945'te de profesör oldu. 1959'dan bu yana Sorbonne'da profesördür. Haçlı Seferleri üzerindeki çalışmalarının yanı sıra, öncelikle İslam Tarihi ve İslamiyetin ekonomisi üzerinde araştırmalar yaptı. "Genel Uygarlık Tarihi"nin İslamiyetle ilgili kimi bölümlerini, "Haçlılar Tarihi"nin birkaç bölümünü, İslam Ansiklopedisinin birçok maddesini yazdı. Cahen'in pek çok makalesi ve yapıtı vardır. "Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler" adlı yapıtı da Türkçeye çevrilmiştir.

Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İSLAMİYET, İslam kültürüne değişik önyargılarla bakan bir ortamda yetişmiş, bir Avrupalı tarafından yazılmıştır. Yapıtı dilimize aktaran Esat Nermi Erendor'un da belirttiği gibi, Cahen, konuyu çok iyi bildiğinden İslamiyetle ilgili başarılı ve nesnel değerlendirmeler yapmaktadır. Yazarın konuya yaklaşımı, ülkemizde alışılagelmiş görüşlerden çok farklıdır. Cahen'in değerlendirmelerini okurken, onun bir bilim adamı titizliğiyle her şeyi yerli yerine koyduğu açıkça görülecektir. Yazar, İslam – Türk tarihine ilişkin birçok yanlış anlamayı, yanlış yorumu, değerlendirmeyi de düzeltmektedir. Cahen'in kimi değerlendirmeleri, tarihi tek yanlı, coşturucu bir anlatımla kaleme alanlara benzemediği için kimi okurlara hoş gelmeyebilir. Ancak yazarın pek çok yargısı çoğunluğa ilginç, akılcı gelecektir. Kitap, konuya ilgi duyanlar için bellibaşlı başvuru kaynaklarından biridir.

ISBN 975 - 494 - 180 - 7
90 . 06 . Y . 0105 . 0259

KDV dahil 17500 Lira